
UNIVERSITY OF TORONTO
3 1761 00665606 0

BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A.,C. I. E.
AND
G. THIBAUT, Ph. D.
No. 105.

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतपाऽर्थदीप्त्या सहितः ।

श्रीमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण
दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHASÂR,

A TREATISE ON VEDANTA,

BY

ŜRI NARHARI,

With a commentary by the author' s pupil
Pandit Divâkar.

EDITED BY
Swâmî Dayânand.

Fasciculus VI.

BENARES.
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press.
Benares.

1905.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहित	२	०	०

जाता उत्पन्ना भावा विकारा ज्ञेयाः, एषां भिन्नत्वप्रतीतावव-स्थावैलक्षण्यमेव तदभावे तदभावदर्शनादिति भावः, आत्मा तत्साक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनोऽवस्थात्रयतदभिमानिविश्वा-दित्रयोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलास्पृष्टोऽस्तीत्य-नुसन्धेयः ॥ १० ॥

एवमवस्थात्रयतदभिमानिविश्वादित्रयरूपोपाधेरात्मानं वि-विच्य दर्शयित्वेदानीं तमस्तद्वृत्तिरूपोपाधिभ्योप्यात्मानं वि-विच्य दर्शयति ।

निद्रालस्यं प्रमादश्च परिमोहो विषादकः ।
एते तमोभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥११॥

निद्रेति । निद्रा सुषुप्तिरालस्यं कर्त्तव्याकर्त्तव्ययोरनु-त्साहपूर्वमुपेक्षा, तत्र प्रमादश्च कर्तव्यास्फूर्तिस्तद्विपरीतस्फूर्तिर्वा, परिमोहः केवलास्फुरणमेव हिताहितयोर्विषादको विपरी-तकृत्यं कृत्वानुखेदः, एते प्रसिद्धा लोकेषु भावा विकारास्ते तमोभवास्तमसस्तमोगुणाद्भव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा तमस्तद्भवविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनस्तमस्तद्वि-कारोपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तमस्तद्विकारसाक्षित्वमलर-हितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ११ ॥

सत्त्वगुणतद्वृतिभ्योपि तं विविच्य दर्शयति ।

शमो विवेकः सौम्यत्वं प्रकाशश्च प्रसन्नता ।
एते सत्त्वमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥१२॥

शम इति । शमः श्रवणादिव्यतिरिक्तविषयेभ्य इन्द्रिय-व्यावृत्तिरिति लक्षणलक्षितः शान्तिनामको भावोन्तःकरणस्य, विविच्येते आत्मानात्मानावनेनेति विवेको विचारः, सौ-

म्यत्वं विक्षेपरहितता, प्रकाशश्च पदार्थानां यथावत्स्फुरणरूपोऽन्तःकरणविकारः, प्रसन्नता क्षोभराहित्येनात्मसुखस्फुरणं, एते विवेकिषु दृश्यमाना भावाः पदार्थविकाराः सत्त्वमयाः सत्त्वस्य सत्त्वगुणस्य विकारा ज्ञेयाः, आत्मा सत्त्वगुणतद्वृत्तिसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः सत्त्वतद्विकाररूपोपाधिरहितोऽतः शुद्धः सत्त्वतद्विकाराणां मायाकार्यत्वात्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्मीत्यनुसन्धेयः ॥ १२ ॥

इदानीं रजोगुणतद्विकारोपाधिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति।

लोभश्चचलताक्षाणामारंभः कर्मणामपि।
एते रजोभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १३ ॥

लोभ इति। लोभः प्राप्तेष्वपि विषयेषु सत्सु अपरितृप्तिरूपा वृत्तिरक्षाणामिन्द्रियाणां चञ्चलता स्वस्वविषयेष्वस्थैर्यं, कर्मणां व्यापाराणामारम्भोऽपि आरम्भोत्साहोऽपि, एते व्यवहारे प्रसिद्धा भावा अन्तःकरणविकारपदार्था रजोभवा रजोगुणाद्भव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा रजोगुणतद्विकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो रजोगुणतद्विकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो रजोगुणतद्विकारसाक्षित्वमलरहितोऽस्मीत्यनुसन्धेयः ॥ १३ ॥

एवं गुणत्रयतद्विकारोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं कर्तृत्वतदभिमानतत्कल्पितभावोपाधिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति।

विधिश्च च प्रतिषेधश्च धर्माधर्मौ शुभाशुभम्।
कर्तृत्वभाविता भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ १४ ॥

विधिरिति। विधिश्च विधीयते प्रवर्त्यतेऽनेनेति विधिः स्वविहितकर्मणि प्रवर्त्तकं शास्त्रवाक्यं 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसवेन यजेत, क्षत्रियो राजसूयेन, वैश्यः सोमेने'त्यादिरूपं, तथा प्रतिषेधश्च प्रतिषिध्यते निवार्यतेऽनेनेति प्रतिषेधोऽविहितकर्मतो निवर्तकं वाक्यं 'ब्राह्मणं न हन्यादि'त्येवं रूपं, धर्माधर्मौ धर्मश्च स्ववर्णाश्रमविहितोऽधर्मश्च तद्विपरीतस्तौ, तथा शुभाशुभे शुभं च धर्मफलं पुण्यमशुभं चाधर्मफलं पापम्, एते प्रसिद्धा भावा विकाराः कर्तृत्वभाविताः स्वस्मिन्यदध्यस्तं कर्तृत्वं तेन सहकृतेन स्वयं भाविताः सन्तीति ज्ञेयम्, आत्माऽध्यस्तकर्तृत्वतत्कल्पितभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः कर्तृत्वतत्कल्पितधर्मोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः कर्तृत्वतत्कल्पितसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसंधेयः ॥ १४ ॥

इदानीं क्रियातत्करणादिरूपोपाधिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति।

कृतिः कार्यं च करणं तत्र चेष्टाः पृथग्विधाः।
कर्तृत्वस्यानुगा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥ १५॥

कृतिरिति। कृतिः क्रिया गमनादिरूपा, कार्यं क्रियाविषयः करेण तृणं छिन्नमित्यत्र च्छिदिक्रियाव्याप्तं तृणं, करणं च तत्रैव च्छिदिक्रियासाधनं कररूपमेतद्विकारजातं पृथग्विधं पृथग्भिन्ना विधा प्रकारो यस्य तत्तथाभूतं तत्र तेषु सत्सु पृथग्विधाः पृथग्विधा प्रकारो यासां तास्तथोक्ताश्चेष्टाः स्थानगमनागमनोत्थानादिरूपाः सन्ति ते एते सर्वे भावा विकाराः कर्तृत्वस्य स्वस्मिन्नध्यस्तं यत्कर्तृत्वं तस्यानुगा अनु पश्चाद्गच्छन्तीत्यनुगाः कर्तृत्वोपजीविन इत्यर्थः, सन्तीति ज्ञेयाः, आत्मा कर्तृत्वतदनुवृत्तभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः कर्तृत्वतदनुसा-

रिभावोपाधिभ्यो भिन्नोऽत एव शुद्धः कर्तृत्वतदनुगभावसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १५ ॥

एवं कर्तृत्वभोक्तृत्वतज्जन्यभावोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं पञ्चभूतोपाधिभ्यस्तं विविच्य दर्शयितुं तद्गुणभूतशब्दादिविषयोपाधिभ्यस्तं विविच्य दर्शयति ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।

पञ्चभूतोद्भवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥ १६॥

शब्द इति । शब्द आकाशगुणत्वेन प्रसिद्धः, स्पर्शो वायुगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यरूपः, रूपं च तेजोगुणत्वेन प्रसिद्धं सामान्यरूपं, रसो जलगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यरूपः, पञ्चमः पञ्चसङ्ख्यापूरको गन्धश्च पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यः, एते सर्वे भावा विकाराः पञ्चभूतोद्भवाः पञ्चसङ्ख्यानि यानि भूतानि वियदादीनि तेभ्य उद्भव उत्पत्तिर्येषान्ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः शब्दाद्युपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १६ ॥

एवं शब्दाद्युपाधिभ्यो विविच्यात्मानं दर्शयित्वेदानीं तदाधारभूतपञ्चभूतोपाधिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

आकाशमनिलस्तेजस्तोयमुर्वी च पञ्चमी ।

पञ्चभूतमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥ १७ ॥

आकाशमिति । आकाशं वियदनिलो वायुस्तेजोऽग्निस्तोयं जलं पञ्चमी पञ्चसङ्ख्यापूरकोर्वी च धरा चैते सांख्ये लोकेषु च प्रसिद्धा भावा विकाराः पञ्चभूतमयाः पञ्चसङ्ख्यानि यानि भूतानि वियदादीनि तन्मयास्तद्रूपाः सन्तीति ज्ञेयाः, आत्मा पञ्चभूतसाक्षी प्रत्यगात्मा

निरञ्जनः पञ्चभूतोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः पञ्चभूतसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १७ ॥

एवं पञ्चभूतोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं तत्कार्यत्वेन प्रसिद्धज्ञानेन्द्रियोपाधिभ्योप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

श्रोत्रं त्वङ्नयनं जिह्वा गंधग्राहश्च पञ्चमः ।
ज्ञानेन्द्रियमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥१८॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्रं श्रूयते ज्ञायते शब्दोनेनेति श्रोत्रमाकाशकार्यमाकाशगुणभूतशब्दज्ञानकरणं, त्वग्रोमकूपेषु स्थितं कार्यं वायोस्तद्गुणस्पर्शज्ञानकरणं, नयनं नीयते प्राप्यते रूपमनेनेति नयनं तेजःकार्यन्तद्गुणरूपज्ञानकरणं जिह्वा मुखस्थं जलकार्यं तद्गुणरसज्ञानकरणं पञ्चमः, एतेषां चतुर्णां पञ्चसङ्ख्यापूरको गन्धग्राहश्च गृह्यतेङ्गीक्रियतेनेनेति ग्रहो गन्धस्य पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धस्य ग्रहो ग्रहणकरणभूतो ग्रह एव ग्राहः स्वार्थेण्, यद्वा गन्धं गृह्णातीति गन्धग्राहः 'कर्मण्यण्' शब्दज्ञानकरणमित्यर्थः, एते सर्वे ज्ञानेन्द्रियमया ज्ञानक्रियाकरणभूतानि ज्ञानेन्द्रियाणि तन्मयास्तद्रूपा भावा विकाराः सन्ति आत्मा पञ्चज्ञानेन्द्रियसाक्षी प्रत्यगात्मा निरजनः पञ्चज्ञानेन्द्रियरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः पञ्चज्ञानेन्द्रियसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १८ ॥

एवं पञ्चभूतकार्यभूतकर्मेन्द्रियोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

वाक्पाणिपादौ पायुश्च तथोपस्थश्च पञ्चमः ।
कर्मेन्द्रियमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥१९॥

वागिति । वागुच्यतेऽनया सा वाक्शब्दोच्चारक्रियाकरणं पाणिपादौ पाणिश्च हस्तगोलकस्थमादानक्रियात्याग-

क्रिययोः करणं, पादश्च पादगोलकस्थङ्गमनागमनादिक्रियाकरणं, पायुश्च गुदस्थं मलोत्सर्गक्रियाकरणं, तथा पञ्चमः पञ्चसंख्यापूरक उपस्थश्च शिश्नभगगोलकस्थं मैथुनक्रियातज्जन्यसुखप्राप्तिक्रिययोः करणम्, एते सर्वे भावा विकाराः कर्मेन्द्रियमया कर्माणि क्रियास्तत्करणभूतानीन्द्रस्येमानीन्द्रियाणि साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्य भोक्तुः सम्बन्धीनीन्द्रीयाणि तन्मयास्तद्रूपा भावा विकारा ज्ञेयाः, आत्मा पञ्चकर्मेन्द्रियसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः कर्मेन्द्रियोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः पञ्चकर्मेन्द्रियसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ १९ ॥

एवं दशेन्द्रियोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं तद्विषयेभ्योपि तं विविच्य दर्शयति पञ्चभिः, तत्रादौ शब्दतद्भेदोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयति।

ध्वनिर्वर्णविभेदा य आहतानाहतादयः।

शब्दभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥२०॥

ध्वनिरिति। ध्वनिरव्यक्तनादो मध्यमावाग्रूपो ये च वर्णविभेदा ये प्रसिद्धा वर्णानामकचटतादयस्तेषां विभेदाः संयुक्तवर्णाद्या स्कस्तादयो ये चाऽऽहतानाहतादय आहता भेर्यादिजनिता अनाहताश्च स्वत उत्पन्नाः पंचभूतोद्भवाः कर्णस्य पिधाने कृते सति श्रूयमाणास्त आदयः प्रथमा येषां ते तथोक्ता आदिपदेन मेघादिजनिताः शब्दा ग्राह्याः, सर्वे त एते लोकेऽनुभूयमानाः शब्दभेदमयाः शब्दस्याकाशगुणत्वेन प्रसिद्धस्य यो भेदः पार्थक्यं तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा शब्दतद्भेदसाक्षी कूटस्थो निरञ्जनः शब्दतद्भेदविकारोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः शब्दतद्भेदविकारसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २० ॥

एवं शब्दतद्भेदरूपोपाधेरात्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं-मध्यमाशब्दवाच्यध्वनिभेदज्ञापनपूर्वकं ततोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति।

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः।
स्वरभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥ २१॥

निषादेति। निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवता निषादो निषादनामक एकः, ऋषभो ऋषभनामको द्वितीयः, गान्धारो गान्धारनामकस्तृतीयः, षड्जः षडजनामकश्चतुर्थः, मध्यमो मध्यम नामकः पञ्चमः, धैवतो धैवतनामा षष्ठः, अनुक्तोऽपि पञ्चमनामा सप्तमः, एते भावा विकाराः स्वरभेदमयाः स्वरोऽव्यक्तनादस्तस्य भेदः पार्थक्यं तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः स्वरतद्भेदोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः स्वरतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः॥ २१॥

एवं स्वरतद्भेदोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं वायुगुणभूतस्पर्शतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति।

शीतोष्णमृदुकाठिन्यतीक्ष्णरूक्षादिभेदतः।
स्पर्शभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥२२॥

शीतेति। शीतोष्णमृदुकाठिन्यतीक्ष्णरूक्षादिभेदतः शीतः शीतल उष्णस्तापको मृदुः कोमलः काठिन्यः कर्कशस्तीक्ष्णो दाहको रूक्षः शुष्कः, एत आदयो येषां ते तथोक्ता ये भेदा भेदवन्तः स्पर्शा सार्वविभक्तिकस्तसिः, ते सर्वे भावा विकाराः स्पर्शभेदमयाः स्पर्शस्य वायुगुणत्वेन प्रसिद्धस्य सामान्यस्पर्शस्य ये भेदाः पञ्चीकृतत्वेनानेकत्वं तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा स्पर्शतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः स्पर्शतद्भे-

दरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः स्पर्शतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २२ ॥

इदानीं रूपभेदतोपि तं विविच्य दर्शयति ।

रक्तं पीतं सितं कृष्णं हरितं चित्रमित्यपि ।
रूपभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥२३॥

रक्तमिति । रक्तं शोणितं पीतं हरिद्राभं सितं श्वेतं कृष्णं नीलं हरितं पालाशं चित्रं किर्मीरमित्येवमपिशब्दादन्यदपि एते भावा विकारा रूपभेदमया रूपस्य तेजोगुणत्वेन प्रसिद्धस्य सामान्यरूपस्य यो भेदः पृथक्त्वं तेजसः पञ्चीकृतत्वेन तद्गुणस्यापि पृथक्त्वं तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी कूटस्थो निरञ्जनो रूपतद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो रूपतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २३ ॥

इदानीं रसभेदोपाधितोपि तं विविच्य दर्शयति ।

कटुः कषायो मधुरो लवणोम्लश्च तिक्तकः ।
रसभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥२४॥

कटुरिति । कटुः कटुत्वविशिष्टः, कषायः कषायरसः, मधुरो मिष्टरसः, लवणः क्षाररसः, अम्लश्चाऽम्लरसः,तिक्तकस्तिक्तरसश्च, एते सर्वेभावा विकारा रसभेदमया रसस्य जलगुणत्वेन प्रसिद्धस्य सामान्यरसस्य जलस्य पञ्चीकृतत्वेन भेदः पृथक्त्वं तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा तत्साक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो रसतद्भेदविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो रसतद्विकारसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २४ ॥

इदानीं गन्धतद्भेदरूपोपाधितोपि तं विविच्य दर्शयति ।

चित्राः परिमलामोदसौरभासौरभादयः ।
गन्धभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥२५॥

चित्रा इति । परिमलामोदसौरभासौरभादयः परिमलो जनमनोहरो गन्धः, आमोदो दूरगामी गन्धः, सौरभः सुगन्धः, असौरभो दुर्गन्धः, एत आदयः प्रथमा येषां ते तथोक्ताश्चित्रा विचित्ररूपाः, यद्वा चित्रापरिमलेतिपाठे चित्रगन्धोपि व्यञ्जनादीनां ग्राह्यः, अपरिमलश्च सामान्यसुगन्धः, एते भावा विकारा गन्धभेदमया गन्धः पृथ्वीगुणत्वेन प्रसिद्धः सामान्यस्तस्य यो भेदः पञ्चीकृतत्वेनानेकत्वं तन्मयास्तद्रूपा ज्ञेयाः, आत्मा-गन्धतद्भेदविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो गन्धतद्विकारोपाधितो भिन्नोऽत एव शुद्धो गन्धतद्विकारसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीति ज्ञेयः ॥ २५ ॥

एवं पञ्चभूततद्गुणोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं पञ्चीकृतभूतजन्यस्थूलदेहयोनिभेदोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

जरायुजाण्डजस्वेदसंभवोद्भिज्जकादयः ।
प्राणिभेदमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥२६॥

जरायुजेति । जरायुजाण्डजस्वेदसंभवोद्भिज्जकादयो जरायुजा गर्भोपरिवेष्टनजालं जरायुस्तस्माज्जाताः, अण्डजा अण्डेभ्यो जाताः पक्ष्यादयः, स्वेदसम्भवाः स्वेदो घर्मस्तस्मात्सम्भवो जन्म येषां ते तथोक्ता यूकामत्कुणादयः, उद्भिज्जका उद्भिद्य पृथिवीं जाता उत्पन्नास्त उद्भिज्जकाः, एत आदयो येषां ते तथोक्ताः, एते भावा विकारा योनिभेदभवा योनेः कारणस्य यो भेदः पार्थक्यं तस्माद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा

योनितद्भेदतदुद्भवदेहसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो योनितद्भेदतदुद्भवदेहाद्युपाधिरहितोऽत एव शुद्धस्तत्साक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २६ ॥

तत्र योनिभेदोत्पन्नेषु मध्ये प्राणिषु नीचत्वेनाण्डजानुपेक्ष्य जरायुजभेदोद्भवोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति।

ससुरासुरगन्धर्वयक्षरक्षोनरादयः।
जीवजातिमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥२७॥

ससुरेति। ससुरासुरगन्धर्वयक्षरक्षोनरादयः सुरैर्देवैः सहिताः ससुरा असुरा दैत्याः, गन्धर्वा देवगायकाः, यक्षाः किंनराः, रक्षांसि राक्षसाः, नरा मनुष्याः, आदय प्रथमा येषां ते सर्वे भावा विकारा जीवजातिमया जीवानां कल्पितदेहजातिरूपा ज्ञेयाः, आत्मा जीवतत्कल्पितदेहजातिसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो जीवतत्कल्पितदेहजात्युपाध्यस्पृष्टोऽत एव शुद्धो जीवतत्कल्पितदेहजातिसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २७ ॥

एवं स्थूलजातिरूपोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीं स्थूलदेह उपास्यभेदेन कल्पितजात्युपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति।

शैववैष्णवसावित्रशाक्तगाणपतादयः।
इष्टदैवतजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २८॥

शैवेति। शैववैष्णवसावित्रशाक्तगाणपतादयः शैवाः शिवोपासकाः, वैष्णवा विष्णूपासकाः, सावित्रा सूर्योपसकाः, शाक्ताः शक्त्युपासकाः, गाणपता गणेशोपासकाः, एत आदयो मुख्या येषां ते तथोक्तास्त एत इष्टदैवतजा इष्टं प्रियं य-

दैवतं देवता ततो जाता उत्पन्नास्ते तथोक्ता भावा विकारा ज्ञेयाः, आत्मा—इष्टदैवततदुपासनतत्कर्तृरूपोपाधिसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जन इष्टदैवततदुपासकोपाधिरहितोऽत एव शुद्ध इष्टदैवततदुपासकसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २८ ॥

एवमुपास्यतज्जन्यविकारोपाधित आत्मानं विविच्य दर्शयित्वेदानीमृषितत्कुलतद्गोत्रप्रवरोपाधिभ्य आत्मानं विविच्य दर्शयति ।

वासिष्ठगार्ग्यशाण्डिल्यभार्गवाङ्गिरसादयः ।
गोत्रप्रवरजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ २९ ॥

वासिष्ठेति । वासिष्ठगार्ग्यशाण्डिल्यभार्गवाङ्गिरसादयो वासिष्ठो वसिष्ठस्य गोत्रापत्यं पुमान्वासिष्ठो वसिष्ठकुलजत्वाद्वसिष्ठगोत्र इत्यर्थः, गार्ग्यो गर्गस्य गोत्रापत्यं पुमान्गार्ग्यो गर्गकुलोद्भवत्वाद्गार्ग्य इत्यर्थः, शाण्डिल्यः शाण्डिल्यकुलोत्पन्नः, भार्गवो भृगोर्गोत्रापत्यं पुमान्भार्गवो भृगुकुलोत्पन्नत्वाद्भार्गव इत्यर्थः, आङ्गिरसोऽङ्गिरसो गोत्रापत्यं पुमानाङ्गिरसोऽङ्गिरःकुलोत्पन्न इत्यर्थः, एते भावा विकारा गोत्रप्रवरजा गोत्राणि प्रवराश्च तेभ्यो जाता उत्पन्ना विज्ञेयाः, आत्मा गोत्रप्रवरतदुत्पन्नभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो गोत्रप्रवरतज्जभावोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो गोत्रप्रवरतदुत्पन्नभावोपाधिसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ २९ ॥

इदानीं विद्यातद्वृत्तिभावोपाधिभ्योऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पौराणिकच्छान्दसिकज्योतिर्विद्भिषगादयः ।
विद्यावृत्तिभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३० ॥

पौराणिकेति । पौराणिकच्छान्दसिकज्योतिर्विद्भिषगा-

दयः पौराणिकः पुराणान्यधीते वेत्ति वा पौराणिकः पुराण-विद्योपजीवी, छान्दसिकश्छन्दो वेदमधीते वेद वा स च्छान्द-सिको वेदोपजीवी, उभयत्र 'तदधीते तद्वेदे'ति तद्धितष्ठक्, 'ठस्येक' इतीकः, ज्योतिर्विज्ज्योतिर्ज्योतिःशास्त्रं वेत्तीति ज्योतिर्वि-ज्ज्योतिःशास्त्रोपजीवी, भिषग्वैद्यो वैद्यविद्योपजीवी, एत आ-दयो मुख्या येषां शिल्पी शास्त्रीसादीनां ते तथोक्तास्ते सर्वे भावा विकारा विद्यावृत्तिभवा विद्या ज्ञानसाधनभूतशास्त्राणि, यद्वा विद्या पुराणाद्यास्ताभ्यो या वृत्तिर्जीविका ततो भवा उ-त्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा विद्यातद्वृत्तितज्जन्यभावानां साक्षी प्रत्य-गात्मा निरञ्जनो विद्यातद्वृत्तितज्जन्यभावोपाधिरहितोऽत एव शुद्धो विद्यातद्वृतिसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३० ॥

इदानीं यागजन्यभावोपाधितोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति।

प्राच्यौदीच्यप्रतीच्याद्या दाक्षिणात्यादयः परे ।
यागभेदोद्भवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥३१॥

प्राच्येति । प्राच्यौदीच्यप्रतीच्याद्याः प्राच्या यज्ञेप्राग्दि-ग्द्वाराधिकारिणः, औदीच्या उदग्द्वाराधिकारिणः, प्रतीच्याः पश्चिमद्वाराधिकारिणः, एत आद्याः प्रथमा येषां ते तथोक्ताः परेऽन्येपि दाक्षिणात्यादयो दाक्षिणात्या दक्षिणद्वाराधिका-रिण आदयः प्रमुखा येषां ते तथाभूताः, त एते सर्वे भावा विकारा यागभेदभवा यागो यज्ञस्तन्निमितको यो द्वारभे-दस्तस्माद्भवो जन्म येषां ते तथाभूता ज्ञेयाः, आत्मा यागतद्-द्वारतद्भेदतज्जभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो यागतद्द्वारनिमि-त्तोद्भवभावोपाध्यस्पृष्टोऽत एव शुद्धो यागादिविकारसाक्षि-त्वमलरहितोस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३१ ॥

इदानीं क्रियातज्जन्यभावोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

चित्रकृल्लेखकस्तक्षा वाचकः पाठकः परे ।

क्रियाभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥३२॥

चित्रकृदिति । चित्रकृच्चित्रक्रियोपजीवी, लेखको लेखक्रियोपजीवी, तक्षा काष्ठतनूकरणादिक्रियोपजीवी, वाचको वचनक्रियोपजीवी, पाठकः पठनक्रियोपजीवी, परेऽन्येऽपि गन्तास्थात्रादयो ग्राह्याः, एते भावा विकाराः क्रियाभेदभवाः क्रियाणां कृतीनां यो भेदः पार्थक्यं तस्माद्भवा उत्पन्नाः ज्ञेयाः, आत्मा तत्तत्क्रिया–तत्तत्कर्तृ–तत्तद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो क्रिया–तत्कर्तृ–तद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः क्रिया तत्कर्तृतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेय ॥ ३२ ॥

इदानीं शरीरसुन्दरताजन्यविकारोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

हेमगौरविशालाक्षसिंहसंहननादयः ।

कायसौन्दर्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥३३॥

हेमगौरेति । हेमगौरविशालाक्षसिंहसंहननादयो हेमगौरो हेम सुवर्णं तद्वद्गौरः पीतवर्णः, 'पीतो गौरो हरिद्राभ' इत्यमरः, विशालाक्षो विशाले आकर्णान्तं विस्तीर्णे अक्षिणी नेत्रे यस्य स तथोक्तो विशालनयन इत्यर्थः, सिंहसंहननः सिंहो मृगेन्द्रस्तद्वत्संहननं गमनं यस्य स तथोक्तः, यद्वा सिंहवत्संहननमुच्चस्कन्धोच्चवक्षस्थलत्वादिरूपं सौन्दर्यं यस्य स तथोक्तः, एत आदयो मुख्या येषां ते तथोक्ताः, भावा विकाराः कायसौन्दर्यजाः कायस्य देहस्य यत्सौन्दर्यं कमनीयत्वं तस्माज्जाता उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा शरीरतत्सौन्दर्यतज्जविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निर-

अतः शरीरतत्सौन्दर्यतदुत्पन्नविकारोपाध्यस्पृष्टोऽत एव शुद्धः शरीरतत्सौन्दर्यतदुत्पन्नभावसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्य-नुसन्धेयः ॥ ३३ ॥

इदानीं शरीरविरूपत्वतज्जन्यभावोपाधितोऽप्यात्मानं विवि-च्य दर्शयति ।

मूकान्धपङ्गुबधिरकाणकञ्जाक्षकादयः ।
कायवैरूप्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥३४॥

मूकेति। मूकान्धपङ्गुबधिरकाणकञ्जाक्षकादयो मूको गत-वाग्,अन्धश्चक्षुर्हीनः, पङ्गुः पादरहितो, बधिरः श्रोत्रहीनः, काणो गतैकनेत्रः, कञ्जाक्षको विडालाक्षः, केकरतेति पाठे तिर्यङ्नेत्रः, एत आदयः प्रथमभूता येषां कुब्जादीनां ते तथोक्ताः, त एते सर्वे भावा विकाराः कायवैरूप्यजा कायस्य देहस्य यद्वैरू-प्यमसौन्दर्यं तस्माज्जाता ज्ञेयाः, आत्मा शरीरतद्वैरूप्यतदुत्पन्न-विकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः शरीरतद्वैरूप्यतज्जभावोपा-ध्यस्पृष्टोऽतः शुद्धः शरीरतद्वैरूप्यतदुत्पन्नभावसाक्षित्वमलरहितो ऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३४ ॥

सप्तलोकोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पातालं वसुधा स्वर्गो महस्तपो जनादयः ।
लोकभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥३५॥

पातालमिति । पातालमधोभुवनं, वसुधा नरलोकः, स्वर्गो देवलोकः, महो महर्लोकः, तपस्तपोलोको, जनो जनलोकः,आदिः प्रथमो येषां सत्यगोलोकादीनां ते तथोक्ताः, लोकभेदभवा लो-कानां स्थानानां यो भेदः पृथक्त्वं तस्माद्भव उत्पत्तिर्येषां ते त-थाभूता भावा विकारा ज्ञेयाः, आत्मा लोकतद्भेदसाक्षी कूटस्थो

निरञ्जनो लोकतद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो लोकतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३५ ॥

इदानीं स्थूलदेहोपलक्षितं यत्पशुत्वं तद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

सिंहव्याघ्रवराहर्क्षहरिणप्लवगादयः ।
पशुभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३६ ॥

सिंहेति । सिंहव्याघ्रवराहर्क्षहरिणप्लवगादयः सिंहः केसरी, व्याघ्रः शार्दूलः, वराहः सूकरः, ऋक्षो भल्लूकः, हरिणो मृगः, प्लवगो वानरः, एत आदयः प्रथमा येषां ते तथोक्ताः, एते सर्वे भावा विकाराः पशुः पशुत्वं तस्य भेदो भिन्नत्वं तस्माद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा पशुतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः पशुत्वतद्भेदोद्भवविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धः पशुत्वतद्भेदोद्भवसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३६ ॥

इदानीं धातुतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रादयः परे ।
धातुभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ३७ ॥

त्वगिति । त्वक्त्वचा, असृग्रुधिरं, मांसमामिषं, मेदस्त्वगन्तरस्थितशुक्लत्वगाकृतिः, अस्थि शरीरशुक्तयः, मज्जाऽस्थिलग्नः सूक्ष्मत्वगाकृतिः, शुक्रं रेतः, एत आदयो मुख्या येषु ते तथोक्ताः, परेऽन्येऽपि भावा विकरा धातुभेदभवा धातूनां शरीरधारकाणां त्वगादीनां यो भेदः पृथक्त्वं तस्माद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा धातुतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो धातुतद्भेदोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो धातुतद्भेदतज्जविकारसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३७ ॥

इदानीं शारीरवायुतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति

प्राणापानसमामाश्चोदानव्यानौ च पञ्च ते ।
प्राणभेदभवा भवा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥३८॥

प्राण इति। प्राणः प्रकर्षेणानिति जीवयति शरीरेन्द्रियादिकं स प्राण एतन्नामको वायुः, अपानोऽपानिति शरीरेन्द्रियादिकं परित्यज्य गच्छति, यद्वा शरीरादिकं तर्पयति सोऽपानो वायुः, समानः समं यथा भवति तथाऽऽनयति प्रापयति सर्वशरीरनाडीषु भक्षितमन्नपानादिकं स समान एतन्नामको वायुः, चापि उदानव्यानौ चोदान उदूर्ध्वमनितीत्युदान उत्क्रमणवायुः, व्यानश्च विशेषेणानिति सर्वं शरीरं व्यापको भूत्वा जीवयति सर्वशरीरमिति व्यानः, त एत पञ्च पञ्चसंख्याकाः, उदानो व्यानश्च पञ्चम इति पाठे पञ्च संख्यापूरको व्यानोपीति व्याख्येयम्, एते भावा विकाराः प्राणभेदभवाः प्राणः शारीरो वायुस्तस्य यो भेदः पृथक्त्वं तस्माद्भवा उत्पन्नाः, आत्मा पञ्चप्राणवृत्तितद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः पञ्चप्राणतद्भेदोपाध्यस्पृष्टोऽत एव शुद्धः पञ्चप्राणतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३८ ॥

इदानीमुपप्राणतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

नागः कूर्मश्च कृकरो देवदत्तो धनञ्जयः ।
उपप्राणमया भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥३९॥

नाग इति । नागो नागनामा वायुर्नेत्रोन्मीलनकरः, 'नाग उन्मीलनकर' इत्युक्तेः, कूर्मश्च कूर्मनामा वायुर्निमीलनकरः, 'कूर्मः स्यात्तु निमीलने' इत्युक्तेः, कृकरः क्षुत्करो वायुः, 'क्षुत्करस्तु कृकर' इत्युक्तेः, देवदत्तो देवदत्तनामा जृम्भणकरो वायुः, 'देवदत्तस्तु

जृम्भणे' इत्युक्तेः, धनञ्जयः पोषणकरो वायुः,मृतं शरीरं संव्याप्य गते प्राणेऽपि तिष्ठति धनञ्जयः' इत्युक्तेः, एते भावा विकारा उपप्राणभवा उपप्राणा प्राणानुसारिणस्ततो भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा उपप्राणतज्जेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जन उपप्राणतज्जेदोपाध्यतीतोऽतः शुद्ध उपप्राणतज्जेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ३९ ॥

इदानीं ज्वरादिरोगोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ज्वरापस्मारकुष्ठानि वातपित्तकफादयः ।
धातुवैषम्यजा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥४०॥

ज्वरेति । ज्वरापस्मारकुष्ठानि ज्वरस्तापरोगः, अपस्मारो मूर्छारोगः, कुष्ठं चाष्टादशभेदभिन्नश्वेतकुष्ठादिकं, वातपित्तकफादयो वातो वायुः, पित्तं पित्तनामधातुः, कफः श्लेष्मा, आदयो मुख्या येषां ते तथोक्ताः, एते भावा विकारा धातुवैषम्यजा रेतआदिधातूनां वैषम्यं क्षोभो वातपित्तकफरूपस्ततश्च जाता ज्ञेयाः, आत्मा धातुतद्वैषम्यतदुत्पन्नविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो धातुतद्वैषम्यतदुत्पन्नरोगरूपोपाध्यस्पृष्टोऽत एव शुद्धो धातुतद्वैषम्यतज्जरोगसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥४०॥

इदानीं नाडीभेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

पिङ्गलेडा सुषुम्णा च गान्धारी हस्तिकादयः ।
नाडीभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४१॥

पिङ्गलेति । पिङ्गला दक्षिणनासापुटे प्रवहतीनाडी पिङ्गलाख्या, इडा वामनासापुटे प्रवहती नाडी–इडाख्या, अन्या सुषुम्णा च क्षणं वामनासापुटे क्षणं दक्षिणनासापुटे प्रवहती नाडी

सुषुम्णाख्या, गान्धारी गान्धारीनाम्नी नाडी, हस्तिका—एतन्नाम्नी नाडी, आदिः प्रथमा यासां तास्तथोक्ता एते सर्वे-भावा विकारा नाडीभेदभवा नाडीनां पिङ्गलादिनाडीनां भेदः पृथक्त्वं तस्माद्भव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा नाडी—तद्भेदोद्भवविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो नाडीतद्भेदोपाधिशून्योऽत एव शुद्धो नाडीतद्भेदसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४१ ॥

इदानीं गतितद्भेदतदुद्भवविकारोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति।

उत्क्रान्तिगत्यागतयो याः स्वर्गनरकप्रदाः।
लिङ्गभेदोद्भवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४२॥

उत्क्रान्तीति। उत्क्रान्तिगत्यागतय उत्क्रान्तिरुदानगत्या शरीरपरित्यागसन्मुखता, गतिर्लोकान्तरं प्रति गमनम्, आगतिर्नरक इह लोके वाऽऽगमनम्, एता याः शास्त्रेषु प्रसिद्धाः स्वर्गनरकप्रदाः स्वर्गस्य स्वर्गसुखस्य नरकस्य नरकदुःखस्य च प्रदा दातारस्त एते भावा विकारा लिङ्गभेदोद्भवा लिङ्गशरीरस्य यो भेदः सत्त्वादिगुणोद्रेकेण पूर्वपूर्वगृहीतभावत्यागपुरःसरमन्यभावाङ्गीकरणरूपस्तस्मादुद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा लिङ्गतद्भेदतदुद्भवभावसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो लिङ्गतद्भेदतदुद्भवोपाधिशून्योऽत एव शुद्धो लिङ्गतद्भेदतदुद्भवसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४२ ॥

इदानीं वर्णतद्भेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्र इत्येवमादयः।
वर्णभेदभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥४३॥

ब्राह्मण इति । ब्राह्मणो ब्रह्मवृत्त्युपजीविकः, क्षत्रेण क्षत्रं वा चरति क्षत्रियः क्षत्रधर्मेण प्रवर्त्तते क्षत्रकर्म वाऽऽचरतीत्यर्थः, क्षत्रधर्मोपजीवीत्यर्थः, वैश्यो विशा वैश्यवृत्त्या चरति स वैश्यो वैश्यवृत्त्युपजीवीत्यर्थः, शूद्रः शूद्रवृत्त्युपजीवी, इत्येवमेते-चादयो येषां ते तथोक्ता भावा विकाराः, आदिपदेन सूततक्षचर्मकारसुवर्णकाराद्या ग्राह्याः, वर्णभेदभवा वर्णानां गुणकृतस्वभावानां यो भेदः पृथक्त्वं तस्माद्भवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्मा वर्णतद्भेदतदुद्भवविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो वर्णतद्भेदतदुद्भवविकारोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो वर्णतद्भेदतज्जविकारसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४३ ॥

इदानीमाश्रमभेदोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरिति क्रमात् ।
आश्रमप्रभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४४ ॥

ब्रह्मचारीति । ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्यव्रतनिष्ठः स चोपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च द्विविधोऽपि, गृही गृहस्थधर्मवान्, वानप्रस्थो वानप्रस्थधर्मवान्, भिक्षुः संन्यासी, इति एवं क्रमात्क्रमेण ज्ञेया ते भावा विकारा आश्रमप्रभवा आश्रम्यतेऽस्मिन्निस्याश्रमस्तस्मात्प्रभवा उत्पन्ना ज्ञेयाः, आत्माऽऽश्रमतद्भेदसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जन आश्रमतद्भेदरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्ध आश्रमतद्भेदसाक्षित्वमलहीनोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४४ ॥

इदानीं पाखण्डतद्भेदतदुपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

कापालिकाः क्षपणकाः स्वेच्छाचारा दिगम्बराः ।
पाखण्डप्रभवा भावा आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४५ ॥

कापालिका इति । कापालिका एककर्णेऽस्थिकुण्ड-

लधारिणो मुण्डमालां च विधृतवन्तो विशिष्टवेषाः प्रसिद्धाः, क्षपणकाः परमारणक्रियानिष्ठाः संन्यासधर्मरहितसंन्यासवेषधारिणः स्वेच्छाचाराः स्वस्येच्छयैवाचारो येषां ते वेदविहितान्यवेषाचारधारिणः कञ्चुकाचारिण इति प्रसिद्धाः, दिगम्बरा माध्यमिकनामानो नास्तिकाः, ते एते सर्वे भावा विकाराः पाखण्डप्रभवाः पापस्य दुःकृतस्य खण्डं चिह्नं तस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, आत्मा पाखण्डतद्भेदोद्भवविकारसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः पाखण्डतद्भेदतदुद्भवविकारोपाधिरहितोऽत एव शुद्धः पाखण्डतद्भेदतदुद्भवविकारसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४५ ॥

इदानीं ममत्वनिर्ममत्वाभ्यां तदभिमानतोप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

ममता संमता मूढैर्न मता समतास्थितैः ।
सोप्यहन्ताभवो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ४६ ॥

ममतेति । मूढैर्मूर्खैर्ममता ममत्वरूपो भावः सा संमता इष्टीकृता, समतास्थितैः समतायां समत्वे गुणसाम्यरूपायां प्रकृतावित्यर्थः, स्थितैरमूढैर्न मता नेष्टीकृता सोपि ममत्वेष्टीकरणानिष्टीकरणरूपोपि भावो विकारोऽहन्ताभवोऽहन्ताया अहङ्काराद्भव उत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तो ज्ञेयः, आत्मा ममत्वाममत्वसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनो ममत्वनिर्ममत्वरूपोपाध्यतीतोऽत एव शुद्धो ममत्वनिर्ममत्वसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसंन्धेयः ॥ ४६ ॥

ननु तर्हि ममतैव त्याज्याऽहन्तायां को दोषो येनासौ त्यज्यते तत्राह ।

अहन्ताममते धीमन्नुभे मातृसुते अपि ।
ते परस्परकुट्टिन्यौ तदेकामपि मा स्पृश ॥ ४७ ॥

अहन्तेति । हे धीमन् हे विवेकिन् उभे द्वे अहन्ताममते अहङ्कारममकारत्वे मातृसुते अपि अहङ्कृतिर्ममताया माता तस्यास्तत उद्भवान्ममतापि अहंकृतेर्माता तस्या अपि तत उद्भवादेवमन्योन्यसुतात्वमप्युभयोर्ज्ञेयं, तथापि ते अहन्ताममते परस्परकुट्टिन्यावन्योन्ययोः कुट्टिन्यौ दूतिके स्तः, तत्तस्मात्कारणादुभयोर्मध्य एकामपि अहन्तां ममतां वा मा स्पृश माङ्गीकुरु एकाङ्गीकारे उभयोरप्यङ्गीकारः स्यादिति भावः ॥४७॥

इदानीं सर्वभावलयोपलक्षितबोधरूपोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

सर्वे भावाः प्रलीयन्ते यस्मिन् भावे समुद्गते ।
सोऽपि बोधमयो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥४८॥

सर्वे इति । यस्मिन्नविद्वत्प्रसिद्धे भावे विकारे समुद्गते सति समुत्पन्ने सति सर्वे समस्ता भावा विकाराः प्रलीयन्ते नाशं प्राप्नुवन्ति सोऽपि सर्वलयलक्षणलक्षितोऽपि भावो विकारो बोधमयो ज्ञानस्वरूपो ज्ञेयः, आत्मा सत्त्वतत्कार्यबोधसाक्षी प्रत्यगात्मा निरञ्जनः सत्त्वतत्कार्यरूपबोधोपाधिशून्योऽत एव शुद्धः सत्त्वतत्कार्यबोधसाक्षित्वमलरहितः ॥ ४८ ॥

इदानीं बोधतद्विषयजगदभावोपलक्षितशून्यरूपोपाधितोऽप्यात्मानं विविच्य दर्शयति ।

यत्र बोधमयो भावो नास्ति भावे समुद्गते ।
स हि शून्यमयो भाव आत्मा शुद्धो निरञ्जनः॥४९॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्प्रत्यक्षे भावे विकारे समुद्गत उत्पन्ने सति बोधमयो ज्ञानरूपो भावो विकारो नास्ति न विद्यते बोधमयाभावग्रहणेन तद्विषयभूतजगदभावोऽपि ग्राह्यः, जगदपि नास्ति न विद्यते सोऽपि बोधतद्बोध्यजगदभावोपलक्षितो भावो विकारः शून्यरूपो ज्ञेयः, आत्मा शून्यसाक्षी कूटस्थश्चिन्मात्रस्वरूपो निरञ्जनः शून्यत्वोपाधिरहितो अत एव शुद्धः शून्यसाक्षित्वमलरहितोऽस्तीत्यनुसन्धेयः ॥ ४९ ॥

ननु तर्हि देहादिसमस्तजगत्पदार्थानां तदभावाख्यस्य शून्यस्य च तद्बोधस्यापि प्रतीयमानस्य सर्वस्यानात्मत्वेन निषेधे कृते सति तद्रहितस्तदन्यश्चात्मा क इत्याशङ्क्याह ।

शून्याशून्ये समे यस्मिन् भावे च समतां गते ।
स भावस्त्वमसि प्राज्ञ आत्मा शुद्धो निरञ्जनः ॥ ५० ॥

शून्याशून्ये इति । यस्मिन् विद्वत्प्रत्यक्षे भावे सम एकरूपे भावे पारमार्थिकसद्रूप आत्मनि शून्याशून्ये शून्यं जगदभावरूपमशून्यं च जगद्भावरूपं ते उभे द्वे अपि समतां गते समतामेकरूपतां गते प्राप्ते भवतः स भावः शून्याशून्योभयसाम्यप्रकाशको भावः प्राज्ञः प्रकर्षेण ज्ञः प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः सर्वज्ञ इत्यर्थः, स्वार्थेण्प्रज्ञशब्दात्कर्त्तव्य, ततश्च प्राज्ञशब्दः सर्वज्ञवाचकः सिद्धः, आत्मा स्वयं सद्रूपेण सर्वत्र सन्ततो व्यापक इत्यर्थः, निरञ्जनो शून्याशून्यतत्साम्यलक्षणोपाधिरहितोऽतः शुद्धः शून्याशून्यतत्साम्यसाक्षित्वमलरहितो यः स त्वमसि त्वत्प्रकाश्यत्वेन सर्वपूर्वोक्तोपाध्यनुभवाद्भवानेवात्मेत्यर्थः, 'न शून्यं नापि सद्यादृक्तादृक्त्वमिहेष्यतामि'त्युक्तत्वाद्, 'नासदासीन्नो सदासीदि'ति श्रुत्या सदसतोर्निषिद्धत्वात्तत्साम्यस्यापि तदुपलक्षितत्वसिद्धेस्तत्प्रकाशकमात्मस्वरूपं पारमार्थिकं निश्चेतव्यमिति भावः ॥ ५० ॥

इदानीमेतत्प्रकरणविचारफलमाह ।

निरञ्जनस्य देवस्य पञ्चाशत्कविचारतः ।
निरञ्जनस्य देवस्य निरञ्जनपदं व्रजेत् ॥ ५१ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे निरञ्जनपञ्चाशत्कं सप्तदशः ॥ १७ ॥

निरञ्जनस्येति । निरञ्जनस्योपाधिरहितस्य देवस्य चिन्मात्ररूपस्यात्मनः पञ्चाशत्कविचारतः पञ्चाशतां पञ्चाशत्संख्यानां श्लोकानां समूहः पञ्चाशत्कं समूहे कन्प्रत्ययः, एतत्प्रकरणस्य विचारतो विवेकान्निरञ्जनस्योपाधिरहितस्य केवलस्येत्यर्थः, देवस्य चिन्मात्रस्वरूपस्यात्मनो निरञ्जनपदं निरुपाधिकं यत्पदं स्वरूपं तद्व्रजेत्प्राप्नुयात् ॥ ५१ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
निरञ्जनपञ्चाशत्कप्रकाशः सप्तदशः ॥ १७ ॥

अथ यमुनाष्टकम् ।

एवं निरुपाधिकमात्मस्वरूपं सर्वोपाधिभ्यो विविच्य दर्शयित्वेदानीं तस्यैव लक्षणैर्लक्षितानि लक्षणानि तैर्लक्षयितुं यमुनासादृश्येन तदेव निरूपयिष्यन्यमुनाष्टकाख्यमष्टश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ यमुनाष्टकम् ।

अथेति । अथ निरञ्जनपञ्चाशत्कनिरूपणानन्तरं यमुनाष्टकं यमुनाष्टकाख्यं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ यमुनाचितोः समानधर्मनिरूपणे सादृश्यं प्रदर्शयति ।

उज्ज्वला मधुरा शीता पवित्रा यमुनेव चित् ।
विविच्य दृष्टा हि मया श्यामिका याऽत्र स भ्रमः ॥ १ ॥

उज्ज्वलेति। उज्ज्वला निर्मलजला पवित्रा पवित्रयति जनान्सा पवित्रा स्वतश्च पवित्रा, मधुरा मिष्टजला, शीता शीतलगुणा, यमुनेव यथा यमुना कालिन्दी नदी तथा चिच्चेतनापि उज्ज्वला निर्मला मायाऽविद्यादिमलरहिता मधुरा सुखरूपत्वान्मिष्टेति यावत्, शीता तापत्रयनिवर्त्तकत्वाच्छीतलगुणा, पवित्रा पवित्रयति रागादिरहितं करोत्यन्तःकरणं स्वाविर्भावेनेति पवित्राऽस्तीति शेषः, ननु यमुनेव चिदस्तीति कुतो ज्ञातं तत्राह विविच्येति, हि यस्मात्कारणान्मया तव तत्स्वरूपोपदेशकेन विविच्य सर्वोपाधितो विवेचनेन पृथक्कृत्य दृष्टाऽनुभूता, एवं च सर्वैरपि मदन्यैः सर्वोपाधितो विविच्यैवैतादृशी ज्ञातुं शक्येति भावः, ननु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुज्ज्वलत्वधर्मे समाने प्रतीयमाना श्यामिका कुतस्त्या तत्राह श्यामिकेति, या प्रत्यक्षा सर्वेषां श्यामिका नीलता नैल्यमित्यर्थः, अत्र यमुनायां चिति च यमुनायां नीलत्वं चिति त्वज्ञानरूपं नैल्यमिति विवेकः, स भ्रमः सा भ्रान्तिरेवेति निश्चेतव्यम्, अतो यमुनाचितोः साम्याद्यमुनादृष्टान्तेन चिति तल्लक्षणलक्षितानि लक्षणानि योज्यानीति भावः ॥ १ ॥

एवं यमुनाचितोरुज्ज्वलत्वादिगुणैः सादृश्यं प्रतिपाद्येदानीं स्थूणानिखननन्यायेन तदेव दृढयितुमाक्षिप्य समाधत्ते चतुर्भिः, तत्रादावुज्ज्वलत्वमाक्षिप्यसमाधत्ते।

यत्त्वं वदसि चिद्देवी नीरूपा तूज्ज्वला कथम्।
तया प्रक्षालितं पश्य निर्मलं हृदयं मम ॥ २ ॥

यदिति। हे शिष्य त्वं भवान् यद्यस्मात्कारणाच्चिद्देवी चिन्मात्रस्वरूपा देवी स्वयंप्रकाशमाना तु दृष्टान्तीकृतयमुनाविलक्षणा, तदेव वैलक्षण्यं स्पष्टमाह नीरूपेति, नीरूपा निर्गतं रूपं

यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति तत्ततः कारणादुज्ज्वला स्वच्छा कथं केन प्रकारेण स्यादित्येवं वदसि पृच्छसि तर्हि त्वं तया चिता प्रक्षालितं स्वाविर्भावेन धौतं मम मे हृदयमन्तःकरणं निर्मलं मलरहितं रागादिहीनमित्यर्थः, पश्याऽवलोकय । तथा चात्रायं प्रयोगः, चिदुज्ज्वला भवितुमर्हति मदन्तःकरणनिर्मलकारित्वाद् यन्नैवं न तदेवं यथा मलिनजलादि तथा च तन्नान्य मलनिवर्त्तकमपि भवति अतस्तदुज्ज्वलमपि न भवतीत्यादिः॥२॥

एवमुज्ज्वलत्वं प्रसाध्येदानीं चिति मधुरत्वमाक्षिप्य समाधत्ते ।

यत्त्वं वदसि चिद्देवी नीरसा मधुरा कथम् ।
आस्वादयन्ति तां नित्यं रसिकाः शङ्करादयः॥३॥

यदिति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणात्त्वं भवाञ्चिद्देवी चेत्यरहितचिन्मात्ररूपा स्वयंप्रकाशमाना नीरसा निर्गतो रसो रस्यत इति रसो मधुरत्वादिरसो वैषयिकसुखमित्यर्थः, यस्याः सा तथोक्ता, रसनेन्द्रियरहितत्वाद्वा नीरसा रसज्ञानरहिताऽस्ति तत्ततो हेतोः सा मधुरा मिष्टा कथं केन प्रकारेण ज्ञेयाइत्येवं वदसि तर्हि शृणु रसिका रसं जानन्ति ते रसिकाः शङ्करादयः शङ्करः सुखकरः शिव आदिः प्रथमो येषां विष्णुब्रह्मादीनां ते सर्वे तां चितिं नित्यं सर्वदाऽऽस्वादयन्ति अनुभवन्ति अतस्ते जगत्सुखप्रदा ज्ञेयाः, सुखप्रदत्वे हेतुः स्वानन्दानुभवः, तेन च सुखरूपत्वे सुखप्रदत्वमपि, सुखप्रदत्वात्सुखरूपत्वाच्च रसिकत्वं तेषु विष्ण्वादिषु, रसिकत्वेन च तेषां स्वयं प्रकाशचिन्मात्रात्मरूपे रमणं चिति सुखरूपत्वं निश्चाययतीति भावः । अत्राप्ययं प्रयोगः, चिन्मधुरा भवितुमर्हति रसिकशङ्करादिप्रीतिविषयत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथा दुःखं तद्रसिकप्रीतिविषयं न भ-

वति अतस्तत्सुखरूपमपि न भवतीति ॥ ३ ॥

एवं मधुरत्वं सम्भाव्येदानीं शीतलत्वमप्याक्षिप्य सम्भावयति।

यत्त्वं वदसि चिद्देवी निःस्पर्शा शीतला कथम्।
पश्य तस्याः प्रसादेन गतं तापत्रयं मम ॥ ४ ॥

यत्त्वमिति। हे शिष्य यद्यस्मात्कारणात्त्वमाक्षेपको भूत्वा चिद्देवी चेत्यरहितचिन्मात्ररूपा देवी स्वयंप्रकाशरूपेण द्योतमाना निःस्पर्शा त्वगिन्द्रियराहित्यत्वेन स्पर्शगुणरहिताऽस्ति तत्ततो हेतोः शीतला शैत्यगुणवती कथं केन प्रकारेण सम्भाव्या-इत्येवं वदसि कथयसि यदि तर्हि शृणु तस्याश्चितः प्रसादेनाविर्भावलक्षणेनानुग्रहेण मम मे तापत्रयमाधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकानां तापानां दुःखानां त्रयं त्रिकं गतं नष्टं त्वं पश्यावलोकय त्वगिन्द्रियविषयत्वाभावेऽपि चिति शीतलत्वमन्तःकरणतापत्रयनिवर्तकत्वानुपपत्त्याख्यलक्षणालक्षितलक्षणया सम्भाव्यमिति भावः। अत्रायं प्रयोगः, चिच्छीतला भवितुमर्हति अस्पर्शत्वे सति चेतस्तापनिवर्तकत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथा जलादि द्रव्यं तच्चास्पर्शत्वे सति चेतस्तापनिवर्तकं न भवति अतः पारमार्थिकं शीतलमपि न भवति। एवं चात्मचिदेव पारमार्थिकी शीतलाऽन्यत्तु प्रातिभासिकं शीतलं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

एवं शीतत्वं सम्भावयित्वा पवित्रत्वमपि आक्षिप्य सम्भावयति।

यत्त्वं वदसि चिद्देवी निर्गुणा पावनी कथम्।
तत्पवित्रीकृतान्पश्य कचदत्तशुकादिकान् ॥ ५ ॥

यदिति। हे शिष्य त्वं पृच्छको भूत्वा चिच्चेत्यरहितचिन्मात्रा देवी द्योतमाना स्वयंप्रकाशेत्यर्थः, निर्गुणा गुणरहिताऽस्ति

यद्यतोऽतः पावनी पावनस्यापि गुणत्वात्सा पावनी पावनं पवित्रकरणरूपो गुणः सो स्याऽस्तीति पावनी कथं केन प्रकारेण सम्भाव्या–इत्येवं वदसि ब्रूषे चेत्तर्हि त्वं तत्पवित्रीकृतान्तयैव चिना स्वाविर्भावेन पवित्रीकृतान्मायाविद्यारागादिमलनिरासेन शुद्धीकृतान्कचदत्तशुकादिकान्कचो बृहस्पतेः पुत्रः, दत्तो ऽत्रेः, शुको व्यासपुत्रः, एते आदयो मुख्या येषामार्षभादीनां ते तथोक्तास्तान् त्वं पश्यावलोकय । अत्रायं प्रयोगः, चित्पावनी भवितुमर्हति निर्गुणत्वे सत्यन्येषां पावनत्वाद्यन्नैवं नतदेवं यथा वाय्वादिः स निर्गुणत्वे सत्यन्यपावको न भवति अतः स्वतोपि पावनो न भवति अतश्चिदेव परमार्थतः पावनी वाय्वादिषु यत्पावनज्ञानं तद्भ्रान्तमेवेति भावः ॥ ५ ॥

अतः परं शिष्यप्रश्नमवतारयितुमाह ।

अथ शिष्यः पृच्छति ।

अथेति । अथानन्तरं शिष्यः पृच्छति प्रश्नं करोति, तमेव प्रश्नमुदाहरति ।

गुरो लाक्षणिकैरेव किं लक्षयसि लक्षणैः ।
लक्षणैर्लक्ष्य स्वामिंस्तल्लक्ष्यं लक्ष्यते यथा ॥ ३ ॥

गुरो इति । हे गुरो गृणाति हितमुपदिशतीति गुरुस्तस्य संबोधने हे गुरो हे देशिक लाक्षणिकैरेव लक्षणैर्लक्षणया बोधितैरेव केवलं लक्षणैश्चिन्हैस्तदात्मरूपं लक्ष्यं लक्षणैर्बोद्धुं योग्यं वस्तु किं कुतो लक्षयसि बोधयसि हे स्वामिन्हे गुरो तदात्मस्वरूपं लक्ष्यं लक्षणैर्ज्ञाप्यं वस्तु लक्षणैश्चिन्हैर्येन यद्वल्लक्ष्यते ज्ञायते तथा तद्वल्लक्षय बोधय ॥ ६ ॥

अस्य प्रश्नस्योत्तरं दातु माह ।

अत्रोत्तरम् ।

अत्रेति । अत्रास्मिन्प्रश्न उत्तरं प्रतिवाक्यमुच्यत इति शेषः, तदेवोत्तरमुदाहरति ।

लक्ष्ये लक्षणवल्लक्ष्यमिह लक्ष्ये न लक्षणम् ।
विलक्षणमिदं लक्ष्यं लक्षणैवात्र लक्षणम् ॥ ७ ॥

लक्ष्य इति । लक्ष्येऽन्यलक्षणैर्बोध्ये वस्तुनि लक्षणवद्यथा लक्षणानि सन्ति तद्वदिहात्मस्वरूपे लक्ष्ये लक्षणैर्बोध्ये वस्तुनि लक्षणं चिन्हं न लक्ष्यं न लक्षितुं योग्यं कुत इत्यत आह विलक्षणमिति, इदमात्मस्वरूपं लक्ष्यं लक्षणया बोद्धुं योग्यं वस्तु विलक्षणमन्यलक्ष्यविपरीतलक्षणवल्लक्षणहीनं चास्ति निर्गुणत्वादरूपत्वात्स्वप्रकाशत्वाच्चातो लक्षणैव केवलं भागलक्षणैवात्रास्मिंल्लक्ष्ये लक्षणं बोधाय चिह्नं भवति नान्यद्, अन्यलक्ष्ये तु लक्षणसंभवात्परप्रकाश्यत्वाच्च लक्षणं संभवत्येवेति भावः ॥ ७ ॥

एवं प्रश्नं समाधायेदानीं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः श्यामिकापदवाच्यमप्यर्थं बोधयंस्तन्निषेधति ।

पयस्यमलगम्भीरे श्यामिका भ्रान्तिरूपिणी ।
ब्रह्मण्यमलगम्भीरेप्यविद्या भ्रान्तिरूपिणी ॥ ८ ॥

इति०न०बो०यमुनाष्टकम् ॥ १८ ॥

पयसीति । अमलगम्भीरेऽमलं च तद्गम्भीरं चागाधं तस्मिन्पयसि जले श्यामिका कालिमा या प्रदृश्यते सा भ्रान्तिरूपिणी भ्रान्तिर्भ्रम एव रूपं स्वरूपं यस्यास्तथाभूतास्तीति ज्ञातव्या न तु सा वास्तवीत्यर्थः, श्यामत्वभासने हेतुरगाधत्वं तदसत्वसम्भवे हेतुर्निर्मलत्वमिति विवेकः । दार्ष्टान्तिकेप्याह ब्रह्मणीति, अमलगम्भीरे न विद्यते मलोऽविद्यादिरूपो

यस्मिंस्तदमलं गम्भीरं चानन्तत्वादगाधमेतादृशे विशेषणद्वयवति ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य आत्मनि श्रपि घ्यापि अज्ञानमपि भ्रान्तिरूपिणी भ्रान्तिर्भ्रम एव रूपं स्वरूपं यस्याः सा तथाभूताऽस्ति न तु वास्तवीत्यर्थः, अत्रापि चेत्यरहितचिन्मात्रानन्तत्वमविद्याप्रतीतौ हेतुः, निर्मलस्वप्रकाशचिन्मात्रत्वमविद्यासत्वे हेतुरिति विवेकः, अतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यं सिद्धमिति भावः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरह० दि० वां० यमुनाष्टकप्रकाशोऽष्टादश. ॥ १८ ॥

अथ शिलाषट्कम् ।

एवं यमुनासादृश्येनात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं तदेव पुनः शिलाधेनुरूपेण निरूपयञ्छिलाधेनुषट्काख्यं प्रकरणं षट्श्लोकमारभमाण आह ।

अथ शिलाषट्कम् ।

अथेति । अथ यमुनाष्टकनिरूपणानन्तरं शिलाधेनुषट्कं शिलाधेनोः षट्कं षण्णां श्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ शिलाधेनोः स्वस्य साक्षात्कारोऽस्तीत्याह ।

अनन्तकोटिचन्द्राणां चन्द्रिकाभिः कृता किमु ।
आह्लादरूपिणी दृष्टा मया धेनुः शिलामयी ॥ १ ॥

अनन्तेति । अनन्तकोटिचन्द्राणामनन्ता अपरिमिताः कोटयः कोटिसंख्या ये चन्द्रा निशाकरास्तेषामनन्तकोटिब्रह्माण्डापेक्षया चन्द्राणामप्यनन्तकोटित्वं ज्ञेयं, तेषां चन्द्रिकाभिर्ज्योत्स्नाभिरुपादानभूताभिः कृता निर्मिता किमु किमित्युत्प्रेक्षा, चन्द्रिकाकार्यत्वोत्प्रेक्षणे निमित्तमाहाऽऽह्लादरूपिणीति,

आह्लादो हर्ष एव रूपमाकारो यस्याः सा तथोक्ता शिलामयी शिलारूपा चेत्यरहितचिन्मात्ररूपत्वाच्चितेर्जडशिलासादृश्यं ज्ञेयम्, धेनुर्धिनोति प्रीणाति जगदिति धेनुः सकलजगदानन्दकरत्वाद्धेनुत्वम्, 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेः, मया तत्स्वरूपनिरूपणकर्त्रा दृष्टा साक्षादनुभूताऽतो मत्कृततन्निरूपणेऽप्रामाण्यं न शङ्कनीयमिति भावः ॥ १ ॥

ननु धेनुत्वे तस्या धावनखादनपानाद्यपेक्षा लोकधेनोरिव स्यादित्याशङ्क्य तां वारयन्नर्थेन।

न धावति न हन्त्येव न खादति पिबत्यपि।
स्वभावनिर्मला सेयं हृष्टिपुष्टिमती स्थिता ॥ २ ॥

नेति। न धावति न गच्छति 'अपाणिपाद' इति श्रुतेः, पादरहितत्वाद्गन्तव्यदेशाभावाच्च, तथा न हन्त्येव नैव हिंसति हिंस्यस्यान्यस्याभावात्कर्तृत्वस्यापि बाधितत्वाच्च, न खादति न भक्षति आनन्दरूपत्वेन नित्यतृप्तत्वाद्भोज्यद्वैतासत्त्वाच्चाऽपि च निर्विकारत्वेन भोक्तृत्वविकारासम्भवाच्च, न पिबत्यपि आनन्दरूपत्वेन नित्यतृप्तत्वादेव न पानाद्यपेक्षेति भावः, स्वभावनिर्मला स्वभावेनैव स्वत एव निर्मला शुद्धाऽत एव नित्यं सर्वदैव हृष्टिपुष्टिमती हृष्टिर्हर्षः पुष्टिः पुष्टत्वं तद्वती स्थिता तिष्ठतीति ज्ञेया ॥ २ ॥

कामधेनोर्विश्वामित्रदण्डाय निःसृतानि रोमभ्यः सैन्यानीति पुराणेषु प्रतापः श्रूयते यस्ततोऽप्यस्यामाधिक्यं प्रतापस्य दर्शयति।

रोमरेखासु विश्रान्तास्तस्या ब्रह्माण्डकोटयः।
अपर्यन्ता स्थिता धेनुः सा काश्मीरशिलामयी ॥ ३ ॥

रोमरेखास्विति । तस्याः शिलाधेनो रोमरेखासु रोमकूपेषु ब्रह्माण्डकोटयो ब्रह्मण्डानां त्रिलोकानां कोटयोऽपरिमितकोटिकोटिसमूहा विभ्रान्ता विपरीततया विशिष्टरूपेण च भ्रान्ता भ्रमरूपास्तिष्ठन्तीति शेषः, शबलब्रह्मणामत्र रोमरेखास्थानीयत्वं तत्रैव ब्रह्माण्डानां कल्पितत्वादिति भावः, तस्या महत्वमपि अन्यसामान्यधेनुकामधेनुभ्योऽप्यधिकं दर्शयति अपर्यन्तेति, सोक्ता धेनुः सर्वप्राणितर्पणकर्त्री गौरपर्यन्ता न विद्यते परितोऽन्तः परिच्छेदो यस्याः सा तथोक्ताऽनन्तेत्यर्थः, स्थिता तिष्ठति सा च काश्मीरशिलामयी काश्मीर उत्पन्ना शिला स्फटिकाख्या तन्मयी तद्रूपेत्यर्थः, अस्तीति शेषः, स्वच्छत्वेन चेत्यरहितचिन्मात्रत्वाज्ज्ञानाभावेन च काश्मीरशिलारूपत्वं निरूपितमिति भावः ॥ ३ ॥

तस्याः स्फटिकमयत्वं यदुक्तं तत्प्रयोजनमाह ।

आयान्ति यान्ति धावन्ति नृत्यन्ति च हसन्ति च ।
प्रतिबिम्बा जीवरूपास्तस्याः सा तु यथा स्थिता ॥ ४ ॥

आयान्तीति । तस्याः काश्मीरशिलामयधेनोर्जीवरूपा जीवाकृतयः प्रतिबिम्बा आभासा आयान्ति आगच्छन्ति यान्ति गच्छन्ति धावन्ति त्वरितं वेगेन गच्छन्ति अपि च पुनर्नृत्यन्ति हर्षेण नटवदनन्तरूपैर्नृत्यं कुर्वन्ति च पुनर्हसन्ति वैषयिकसुखोद्भवे सुखित्वाभिमत्या हास्यमपि कुर्वन्ति एवंविधजीवविविधाकारेषु प्रतीयमानेष्वप्रतीयमानेषु च सत्सु अपि अनेकविधप्रतिबिम्बेषु प्रतीयमानेष्वपि स्फटिक इव सा तु काश्मीरशिलाधेनुश्च यथा स्थिता यथा पूर्वं निर्विकारा तथैव स्थिता तिष्ठति ॥ ४ ॥

ननु पाषाणमयत्वे नीरसत्वं स्यादित्याशङ्क्य स्थूलदृष्ट्या नीरसत्वेऽपि तस्या रसरूपत्वमस्तीत्याह ।

नीरसापि सुधामिष्टा निर्गुणापि प्रिया सताम् ।
नीरूपाप्यतिकान्ता सा मया दृष्टा न तु श्रुता ॥५॥

नीरसेति । नीरसापि यद्यपि रसः सुखं वैषयिकषड्विधो रसश्च निर्गतो निवृत्तो यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति तथापि 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, रसो वै सः' इत्यादिश्रुतिभिः सुखरूपत्वप्रतिपादनात्,सुखरूपत्वादेव सुधामिष्टा सुधामृतं तद्वदिष्टा मधुराऽस्ति, तथा निर्गुणापि निर्गता निवृत्ता गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तत्कार्याणि च सुशीलत्वादयो यस्यां सा तथोक्ताऽस्ति यद्यपि सतां तत्त्वरूपनिश्चयवताम् 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरि'तिश्रुतेः, प्रिया प्रीतिविषयेष्टेत्यर्थः, भवतीति शेषः, तथा नीरूपापि निर्गतं रूपं यस्याः सा तथोक्ता निराकारेत्यर्थः, अस्ति यद्यपि तथापि सा धेनुरतिकान्ताऽत्यन्तकमनीया भवति प्रीतिविषयत्वादतिकमनीयत्वमपि सुखरूपत्वादेव ज्ञेयम्, ननु एतादृशी धेनुर्भवता दृष्टा वा श्रुता श्रुता चेद्वञ्चकैर्मिथ्याभ्रामितत्वेन तद्वचनजन्यं ज्ञानं ग्लावप्लववाक्यवद्भ्रान्तमेवातोऽप्रामाण्येनाग्राह्यं स्यादित्याशंक्याद्यानङ्गीकारेणैव द्वितीयमवष्टभ्याह मयेति, मया त्वदुपदेशकेन दृष्टा साक्षादनुभूता न तु श्रुता केवलश्रुतस्यापि शिलाप्लववाक्यजन्यज्ञानस्य भ्रान्तत्ववत्क्रान्तत्वं निवारयितुं दृष्टत्वं मप्यङ्गीकार्यमित्युभयोर्ग्रहणमित्यनवद्यमिति भावः ॥ ५ ॥

नन्वन्यधेनुदुग्धपानवत्तद् दुग्धपानेच्छोर्मम कथं तल्लाभः स्यादित्याशङ्क्याह ।

स्रवन्तीममृतं नित्यं जिह्वया ब्रह्मविद्यया ।

वत्सः शिलामयो भूत्वा पिब धेनुं शिलामयीम् ॥६॥

इतिश्रीन० बो० शिलाधेनुषट्कम् ॥ १९ ॥

स्रवन्तीमिति। हे शिष्य त्वं भवान् शिलामयः शिलावत्सम-कूटस्थचिद्रूपस्तत उभयोर्जात्यैक्येन वत्स इव धेनोः साजात्येन वत्सो यथा तथा भूत्वा ब्रह्मधेनुबालत्वं स्वस्मिन्संपाद्येति भावः, ब्रह्मविद्यया स्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वज्ञानरूपया जिह्वया रसनया तात्त्विकसुखरसानुभवकरणत्वाद्ब्रह्मविद्याया रसनारूपत्वं ज्ञेयम्, अमृतं सुखं यत्पयःस्थानीयं नित्यं सर्वकालमपि स्रवन्तीं दुहन्तीं शिलामयीं शिलावत्समरूपां ब्रह्मरूपामित्यर्थः, पिब प्राश्नीहि अनुभवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ शिलाधेनुषट्कार्थप्रकाश एकोनविंशः ॥ १९ ॥

अथ निद्रापञ्चकम्।

एवं शिलाधेनुरूपकेणात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं तदेव निद्रारूपकेण निरूपयितुं निद्रापञ्चकाख्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह।

अथ निद्रापञ्चकम्।

अथेति। अथ शिलाषट्कनिरूपणानन्तरं निद्रापञ्चकं निद्राया निरूपकं पञ्चकं पञ्चश्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावल्लौकिकनिद्राया एतत्प्रकरणे वर्णयिष्यमाणनिद्राया वैलक्षण्यं दर्शयितुमाह।

न सन्ति यस्यां निद्रायां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः।
अवस्थात्रयरूपिण्यः सर्वद्वन्द्वविवर्जनात् ॥ १ ॥

नेति। यस्यां विद्वदनुभवगम्यायां निद्रायां सुषुप्तौ सर्वप्रपञ्च-

लयाधारत्वाद्ब्रह्मैव निद्रारूपेण प्रतिपादितमत्र ज्ञेयम्, अवस्थात्रयरूपिण्योऽवस्थाः स्थितयस्तासां त्रयं त्रिकं तदेव रूपमाकृतिर्यासां तास्तथोक्ता जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयो जाग्रच्चेन्द्रियैर्विषयोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणा जाग्रदेतन्नाम्न्येका, स्वप्नश्च जाग्रत्संस्कारवासनावासितबुद्धौ जाग्रत्संस्कारजः प्रत्ययः स्वप्न इत्युक्तलक्षणा स्वप्नावस्था द्वितीया, सुषुप्तिश्चाज्ञानमात्रविषया तदावृतसुखविषया चेतिलक्षणलक्षिता निद्रा च तृतीया, एता न सन्ति न विद्यन्ते तत्र हेतुः सर्वद्वन्द्वविवर्जनात्सर्वाणि समस्तानि यानि द्वन्द्वानि सुखदुःखादीनि तेषां विवर्जनादसन्ताभावात् ॥१॥

ननु निद्रात्वे तस्यास्तामसत्वं स्यात्तत्राह ।

गुणातीततया तत्र तमोलेशो न विद्यते ।
स्वयंप्रकाशरूपत्वादप्रकाशोऽपि नास्ति हि ॥ २ ॥

गुणातीततयेति । तत्रोक्तनिद्रायां गुणातीततया तस्या गुणातीतत्वात्तमोलेशस्तमसस्तमोनाम्नो गुणस्य लेशोंऽशो न विद्यते नैवास्ति, ननु मास्त्वस्यां तमस्तथापि निद्रात्वेनास्यामन्यसुप्तौ जगदप्रकाश इवाप्रकाशः स्यात्तत्राह स्वयंप्रकाशरूपत्वादिति, निद्रायास्तस्याः स्वयंप्रकाशरूपत्वाद् अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वं स्वप्रकाशत्वमित्युक्तलक्षणः स्वयंप्रकाश एव रूपं यस्याः सा तथोक्ता तस्या भावस्तत्त्वं तस्मादेव हेतोः, अन्यनिद्रायां च वेद्यत्वं प्रत्यक्षसिद्धमतः परप्रकाश्यत्वेन तस्यां स्वप्रकाशाभावोऽस्ति, अत्र तु स्वप्रकाशत्वादेवाप्रकाशोऽपि नास्ति अपि शब्दाद् दृश्यत्वमपि नास्ति हि विदुषामेतदनुभवसिद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

ननु तर्हि निद्रात्वेनास्याः प्राप्तिः सहजा निष्फला च स्यात्तत्राह ।

यत्प्राप्तये महापुण्यास्तपस्यन्ति तपस्विनः ।

विचारयन्ति विद्वांसो वेदान्तवचनानि च ॥ ३ ॥

यत्प्राप्तय इति । महापुण्या महद्बहु अन्तःकरणशोधकं पुण्यं पवित्रं कर्म येषां ते तथोक्ता अत एव तपस्विनस्तपसि रताः पुरुषा यत्प्राप्तये यस्या निद्रायाः प्राप्तिर्लाभस्तस्यै तदर्थं तपस्यन्ति तपः कुर्वन्ति तेषां विवेकिनां यत्तपआद्यनुष्ठानं तदुक्तलक्षणनिद्रालाभायैवेति भावः, किञ्च विद्वांसो विवेकिनो वेदान्तवचनानि च वेदान्ता वेदशिरोभागा उपनिषद इत्यर्थः, तेषां वचनानि वाक्यानि तानि अपि विचारयन्ति जीवब्रह्मैक्यतात्पर्यतयावलोकयन्ति अतोस्याः सुलभत्वं निष्फलत्वं च न मन्तव्यमिति भावः ॥ ३ ॥

नन्वन्यनिद्रायामपि सुखभोगः फलमस्ति तद्वदत्रापि अतः कोऽस्यां विशेष इत्याशङ्क्याह ।

सुखभोगः फलं नात्र सैवानन्दस्वरूपिणी ।
पुरुषार्थस्वरूपत्वान्न कालक्षेपरूपिणी ॥ ४ ॥

सुखभोग इति । हे शिष्य अत्रास्यां निद्रायां सुखभोगः सुखस्यानन्दस्य भोगोऽनुभवः फलं प्रयोजनं न न विद्यते किन्तु सैव सोक्तलक्षणा निद्रैवाऽऽनन्दस्वरूपिणी—आनन्दः सुखमेव स्वमसाधारणं रूपं यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति लौकिकनिद्रायां चाज्ञानावृतसुखानुभवस्तत्रानुभवित्रनुभवानुभाव्यरूपत्रिपुट्या विद्यमानत्वात्तस्य खण्डितत्वेन वृत्तिविषयत्वेन चापारमार्थिकत्वम्, अस्यास्तु सुखरूपत्वात्त्रिपुटीरहितत्वाच्चानन्दरूपत्वं पारमार्थिकमिति भावः, ननु अन्यनिद्राया इवास्याः कालक्षेपमात्रत्वं स्यादित्याशङ्क्यास्यां तन्निवारणपूर्वं विशेषं दर्शयति पुरुषार्थेति । हे शिष्य इयं सुषुप्तिः पुरुषार्थस्वरूपत्वात्पुरु-

षार्थो मोक्षस्वरूपः स एव स्वरूपमात्मा यस्यास्तस्या भाव-स्तत्ता ततो हेतोरन्यनिद्रावत्कालक्षेपरूपिणी कालस्य सम-यस्य क्षेपोऽतिक्रमणं तदेव रूपं यस्याः सा तथोक्ता न न-विद्यते ॥ ४ ॥

ननु तर्ह्यन्यनिद्रेव साधारणतया सर्वेषां तत्प्राप्तिः कुतो नेत्याशंक्य तस्या दुष्प्रापत्वनिरूपणपूर्वकं तत्प्राप्तावपि वि-शेषं दर्शयति ।

सुलभा शुद्धबोधानां दुर्लभा विषयात्मनाम् ।
सहजा माधवादीनां सा निद्रा तु महाफलम् ॥ ५ ॥

इति श्रीन० बो० निद्रापञ्चकम् ॥ २० ॥

सुलभेति हे । शिष्य शुद्धबोधानां शुद्धो भागत्यागलक्षण-या विरुद्धांशत्यागेन शुद्धात्मविषयको यो बोधः स शुद्धबोधो ज्ञानं येषां तेषां पुरुषाणां सा निद्रोक्तलक्षणा सुलभा सुख-प्रापाऽस्ति, किंच विषयात्मनां विषयेषु भोग्यबुद्ध्या जगत्प-दार्थेषु आत्मा मनो येषां ते तथोक्तास्तेषां सा निद्रा दुर्लभा दुःष्प्रापाऽस्ति, किंच माधवादीनां माधवो लक्ष्मीपतिरादि-र्मुख्यो येषान्ते तथोक्ताः शिवादयस्तेषां सोक्तलक्षणा निद्रा सहजा स्वाभाविकी तेषां शुद्धसत्त्वोपाधित्वात्सा निद्रा-तत्प्रकृतिरेवात एव सैव योगनिद्रेति नाम्ना शास्त्रेषु कथ्यते-ऽतः सर्वप्रकारेण सोक्तलक्षणा तु लोकनिद्राविलक्षणा म-हाफलं सर्वकर्मणां सर्वोपासनानां च ज्ञानस्यापि फलभूतेय-मतो महाफलरूपा ज्ञेया ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ
निद्रापञ्चकार्थप्रकाशो विंशः ॥ २० ॥

अथानुभवनवकम् ।

एवं निद्रारूपकेणात्मस्वरूपस्थितिं निरूप्येदानीं स्वानुभवं निरूपयितुं परमकृपयानुभवनवकाख्यं नवश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथानुभवनवकम् ।

अथेति । अथ निद्रापञ्चकनिरूपणानन्तरमनुभवनवकमनुभवस्यात्मानुभवस्य निरूपकं नवकं नवानां श्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं समूहे कन् निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ गुरोरनुभवस्य स्वस्वरूपस्य स्वानुभववृत्तेः स्वानुभवविषयस्य चैकरूप्यं स्वानुभूतं शिष्यनिश्चयाय निरूपयति ।

स्वानन्दबोधगुरुभिर्गुरुभिर्निरुक्तं
स्वानन्दबोधघनमेव मम स्वरूपम् ।
स्वानन्दबोधघनया कलया कया चि-
रस्वानन्दबोधघनमेव मयानुभूतम् ॥ १ ॥

स्वानन्देति । स्वानन्दबोधगुरुभिः स्व आत्मस्वरूपो य आनन्दः सुखं 'यो वै भूमा तत्सुखमि'तिश्रुत्युक्तस्तदभिन्नो यो बोधो ज्ञेयरहितं ज्ञानं तेन गुरवः श्रेष्ठास्तैर्गुरुभिर्मद्धितोपदेशकैर्निरुक्तं महावाक्यद्वारा भागत्यागलक्षणयोपदिष्टं कथमित्यत आह स्वानन्देति, स्वानन्दबोधघनमेव स्व आत्मस्वरूपो य आनन्दः सुखं निरतिशयानन्द इत्यर्थः, तदभिन्नो यो बोधश्चेत्यरहितश्चिन्मात्रस्तेन घनं निबिडं निश्छिद्रमित्यर्थः, केवलं मम मे स्वरूपं स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तम्, एवमुपदिष्टमिति योज्यम्, ततो गुरूपदिष्टरीत्यैव मया त्वद्गुरुरूपेण स्वानन्दबोधघनया स्व आत्मरूपो य आनन्दः सुखं

तदभिन्नो यो बोधो ज्ञानं तेन घना निविडा तथा कया चित्सत्त्वेनासत्त्वेन वा केनापि निर्देष्टुमशक्यया कलयान्तःकरणवृत्त्या तन्मम मे स्वरूपमसाधारणाकारः स्वानन्दबोधघनमेव स्व आत्मस्वरूपो य आनन्दः सुखं तदभिन्नो यो बोधो ज्ञानं निरतिशयसुखस्वरूपचैतन्यमित्यर्थः, तेन घनं निश्छिद्रमखण्डैकरसमित्यर्थः, अनुभूतं साक्षात्कृतम् ॥ १ ॥

नन्वेतादृगनुभवः कथमन्येषां मादृशानां स्यादित्याशङ्क्याह।

श्रद्धाभक्तिभृतां विशेषविदुषां शिक्षावतां योगिनां
मिथ्यावस्तुनि वस्तुतां विजहतां त्यागे गते गाढताम्।
सत्ये सत्यतया स्फुरत्यविरतं चित्ते चमत्कारिणि
स्वैरं स्फूर्जति निर्विकल्पपरमानन्दस्वरूपो हरिः॥२॥

श्रद्धेति। श्रद्धाभक्तिभृतां श्रद्धा च गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासरूपान्तःकरणवृत्तिः, भक्तिश्च 'श्रवणं स्मरणं विष्णोरर्चनं पादसेवनं स्तवनं कीर्त्तनं ध्यानं सख्यमात्मनिवेदनमि'ति नव लक्षणलक्षितान्तःकरणवृत्तिः, यद्वा 'सा परानुरक्तिरीश्वरे,।

देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम्।
सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु ये'ति॥

शाण्डिल्यसूत्रभागवतवचनाभ्यां लक्षिता पराभक्तिरत्र ग्राह्या, ते उभे बिभ्रति धारयन्ति ते तथोक्तास्तेषाम्, अत एव विशेषविदुषां कर्मभक्तिज्ञानेषु मध्ये यो विशेष आधिक्यं पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरे श्रैष्ठ्यमित्यर्थः, तद्विदन्ति जानन्ति ते तथोक्तास्तेषां, तत्र हेतुः शिक्षावतां गुरुतः शिक्षां प्राप्तानां न तु स्वमत्यैवायथार्थज्ञाने प्रवृत्तानामित्यर्थः, अत एव गुरूपदेशक्रमेणैव मिथ्यावस्तुनि मिथ्याभूते द्वैतपदार्थे वस्तुतां सत्यसत्त्वं-

स्वमतिमित्यर्थः, विजहतां विशेषेण त्यागं कुर्वतां ततश्च तस्मिन्स्यागे जगदसत्त्वप्रत्ययलक्षणे त्यागे गाढतां दृढत्वं गते प्राप्ते सति योगिनामुक्तलक्षणयोगाभ्यासिनां चमत्कारिणि आत्मस्फुरणलक्षणचमत्कारवति चित्तेऽन्तःकरणे सत्ये सत्यात्मरूप आत्मनि सत्यतया सत्त्वरूपेणाऽर्थादसद्रूपे जगति असद्रूपेण चाऽविरतं विरामरहितं यथा भवति तथा निरन्तरमित्यर्थः, स्फुरति प्रकाशमाने सति तस्मिन्नेव चित्ते निर्विकल्पपरमानन्दस्वरूपो निर्गता निवृत्ता विकल्पा विपरीता विविधा वा कल्पना यतः स तथाभूतो यः परमो निरतिशयः आनन्दः सुखं स एव स्वमसाधारणं रूपमात्मा यस्य स तथोक्तः, अत एव हरिः सर्वद्वैतहरणशीलोऽद्वैतानन्दरूप इत्यर्थः, स्वैरं स्वेच्छयैव स्फुर्जति प्रकाशते श्रद्धाद्युपायैरन्तःकरणे शोधितेऽन्तःकरणे स्वप्रकाशनित्यसिद्धात्मसाक्षात्कारो जात इव प्रतीयते न तु जायते वास्तवसाधननिरपेक्षत्वात्स्वसिद्धाविति भावः ॥ २ ॥

नन्वेतादृशोनुभवो मम केनोपायेन स्यादित्याशङ्क्य तानेवोपायान्दर्शयति ।

तृष्णां संहर संहरेन्द्रियचयं संहृत्य सर्वाः क्रिया-
श्चेतः संहर संहरान्यधिषणां खादप्यणुस्त्वं भव ।
अन्तः संप्रविशात्मधामनि मनागासादिते तत्पदे
सर्वाज्ञानकपाटभञ्जनपटुर्भावः स्थिरः स्थास्यति ॥ ३॥

तृष्णामिति । हे शिष्य त्वं तृष्णां प्राप्तेष्वप्राप्तेष्वपि पदार्थेषु अतृप्तिरूपां वृत्तिं संहर संरोधय ततः इन्द्रियचयमिन्द्रियाणां दशसंख्यानां श्रोत्रादीनां चयः समूहस्तं संरोधय प्रत्याहारं कुर्वित्यर्थः, ततश्च सर्वाः समस्ताः क्रिया इन्द्रियव्यापारान् सं-

हृत्यऽवरुध्य ततश्च चेतोऽन्तःकरणं संहर संरोधय ततश्चान्यविषणामन्यद्वैतं तत्सत्त्वविषयां निश्चयरूपां वृत्तिं संहर नाशय लीनां कुर्वित्यर्थः, ततस्त्वमेतेष्वभिमन्ता भवान् खादपि अभिमन्तव्याविषयलयेनाकाशादपि आकाशस्य धर्मद्वयवत्त्वेन स्थूलत्वं तस्मादपि अणुः सूक्ष्म एकरूपत्वादित्यर्थः, भवाऽमि तत आत्मस्वरूपे धामनि स्थानेऽन्तस्तन्मध्ये तदभेदेनेत्यर्थः, संप्रविश लीनो भवेत्यर्थः, ततो मनागीषत्तत्पदे तस्मिन्नात्मरूपे पदे स्वरूप आसादिते प्राप्ते सति सर्वाज्ञानकपाटभञ्जनपटु सर्वं समस्तं यदज्ञानं तदेव कपाटमिव आत्मदर्शनविरोधकत्वात्कपाटपट्टमिव तस्य भञ्जनमुद्घाटनं तस्मिन्पटुः कुशलो भावः स्वरूपस्फूर्तिलक्षणः पदार्थः स्थिरो निश्चलः स्थास्यति स्थितो भविष्यति ॥ ३ ॥

ननु भवद्भिः समाधिः केनोपायेन सम्पादितस्तमुपायं वदेत्यपेक्षायामाह ।

किं मां पृच्छसि सादरेण मनसा साधो समाधिक्रमं
नूनं निर्गतमेव मोहतिमिरं जातः प्रकाशो महान् ।
आत्मस्नेहघनां दशामुपगते बोधप्रदीपे मयि
द्रागुड्डीय पतन्ति वृत्तिनिवहा नष्टुं पतङ्गा इव ॥ ४ ॥

किमिति । हे साधो हे समाधिसाधनेच्छो त्वं भवान्सादरेण समाधिसाधनादरवता मनसान्तःकरणेन समाधिक्रमं क्रम्यते साध्यतेऽनेनेति क्रमः साधनजातं समाधेर्मम निर्विकल्पसमाधेः क्रमं साधनमुपायमित्यर्थः, किं पृच्छसि किमर्थं पृच्छसि समाधिसाधनसिद्धेः साधकेच्छापेक्षत्वान्मयि तु तत्सहजत्वात्तदिच्छाभावेन तदभावे तत्पृच्छैवायुक्तेति तत्कथनमपि मयि नैव सम्भाव्यमिति भावः, ननु भवत्समाधौ सहजत्वे तद्-

सम्भवः स्यात्तदेव कथंसम्भवं तत्राह नूनमिति, मोहतिमिरं मोहो जीवब्रह्मैक्याज्ञानमेव तिमिरं तमो नूनं निश्चयेन निर्गतमेव नष्टमेव तथा महान्निरावरणः प्रकाशः प्रकाश्यते ज्ञायतेऽनेनेति प्रकाश आत्मविषयकं निरावरणं ज्ञानमित्यर्थः, जात उत्पन्नः, ननु भवति प्रकाशोत्पत्तौ तिमिरनाशे च किं निमित्तमित्याशङ्क्य निमित्तं दर्शयितुं रूपकमाहाऽऽत्मेति, मयि अहंपदवाच्ये साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासे बोधप्रदीपे बोधो ज्ञानं तत्स्वरूपे प्रदीपे दीपकरूप आत्मस्नेहघनामात्मनि ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि यः स्नेहो निरतिशयं प्रेम तेन तैलस्थानीयेन घनां निविडार्द्रां दशामवस्थां वर्तिस्थानीयामुपगत आरूढ आश्रिते सतीत्यर्थः, वृत्तिनिवहा वृत्तीनामन्तःकरणवृत्तीनां निवहा समूहाः पतङ्गा इव शलभादयो यथा किञ्चिदुड्डीय नष्टुं दीपे पतन्ति तथा द्रागीषद्यावत्प्रारब्धक्षयं विद्यमानस्य वृत्तिसमूहचाञ्चल्यस्य 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' इति श्रुत्या क्षणिकत्वोक्तेः, ईषत्कालेनेपत्त्वम्, उड्डीयोत्पत्य नष्टुं नाशाय पतन्तिप्राप्नुवन्ति अतो मत्समाधेः सहजत्वान्न साधनापेक्षेति त्वत्प्रश्नोऽनुपपन्न एवेति भावः ॥ ४ ॥

ननु निर्विकल्पसमाधेरष्टाङ्गसाधनसाध्यत्वात्साधनानां च भवत्सु अदृश्यमानत्वात्तैर्विना कथं तत्सिद्धिः सम्भाव्या भवत्सु इत्याशङ्क्यानुपयोगित्वं साधनानां स्वस्मिन्दर्शयति ।

गाढं वाऽस्तु विलीनमस्तु न घृतं साधो घृतत्वाद्गतं
चैतन्यस्य चमत्कृतिः किल तथा चित्तं तदेवाद्वयम् ।
तस्माच्चित्तलयस्य साधनमसौ तत्त्वे तु साक्षात्कृते
प्रत्याहारपरिश्रमोऽपि स मया संत्यक्त एवाधुना ॥५॥

गाढीमिति । हे साधो साध्नोति समाधिसाधनानीति साधु-स्तस्य सम्बोधने हेसाधो घृतं सर्पिर्गाढं दृढमस्तु भवतु शी-तयोगेन घनीभूतमस्त्वित्यर्थः, वा यद्वा विलीनमुष्णयोगेन र-सीभूतमस्तु तद्घृतं घृतत्वात्सर्पिष्ट्वान्न गतं न निवृत्तं घृतभा-वादन्यभावं न प्राप्तं तद्गुणस्योभयत्राप्येकरूपत्वेनानुभवाद् गा-ढघृते लीनघृते वा घृतप्रतीतेरेकरूपान्न घृतत्वहानिरिति भावः, यथा यद्वत्तथा तद्वच्चैतन्यस्य चैतन्यरूपस्यात्मनश्चगकृतिर्घनी-भावरूपश्चमत्कारश्चित्तं मनोऽस्ति अतः प्रतीतौ भेदे प्रती-यमानेपि वास्तवं घृतत्वं घृतद्वयेऽभिन्नमिव तदेव तच्चैतन्यमेव चित्तमतोऽद्वयं भेदरहितं ब्रह्मचैतन्यमेवास्ति तस्मात्कारणा-दसावसन्निकृष्टो मत्तो दूरे वर्त्तमान इत्यर्थः, चित्तलयस्य यो-गमतेन सद्रूपस्य चित्तस्य मनसो यो लयो नाशः स्वरूपप्र-तीत्यभावरूपस्तस्य साधनं साधनभूतोऽतो मयाऽऽत्मयाथा-र्थ्यज्ञानवता तुपदेन योगिज्ञानात्स्वज्ञानस्यातीव वैलक्षण्यम-स्तीति सूचितं, तत्त्वे चितस्य पारमार्थिके रूपे साक्षात्कृतेऽप-रोक्षतयानुभूते सति प्रत्याहारपरिश्रमोपि प्रत्याहारः स्वस्ववि-षयेभ्य इन्द्रियपरावृत्तिरूपः प्रत्याहारोपलक्षितानि ध्याना-दीन्यपि ग्राह्याणि, स परिश्रमः साधनकाले रक्षणकाले नाश-काले फलकाले च सर्वदा श्रमो दुःखरूप एवाऽतः स यो-गसाधनसमूहोऽधुनेदानीं सन्त्यक्त एव सम्यग्निःसंशयं विसृष्ट एव निष्प्रयोजनत्वात्तस्येति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि साधनैर्विना कथं समाधिलाभ इत्याशङ्क्य तस्यापि सहजत्वान्निद्राद्यवस्थावदवस्थात्वाविशेषात्तदपेक्षाभावेपि मयि अवस्थान्तरवत्स प्राप्नोत्येवेति मम तत्राप्यनादरोस्तीत्याशयेनाह ।

जाते विद्वदनुग्रहेण सहजानन्दागमे साधकै-

रौदास्येन यथा यथा परिहृतः कष्टः स योगोद्यमः ।
आश्चर्यं न मनीषितापि निबिडा निद्रा यथेयं बला-
दायात्येव तथा तथा मुनिमतो गाढः समाधिः क्रमः ॥ ६ ॥

जात इति । विद्वदनुग्रहेण विदुषां ज्ञानिनामात्मसाक्षात्कारवतामित्यर्थः, अनुग्रहः कृपा तेन सहजानन्दागमे सहजः स्वाभाविक आनन्दो निरतिशयं सुखं तस्यागमो लाभस्तस्मिन्जात उद्भूते सति साधकैः पूर्वं साधकावस्थावद्भिरस्माभिः स योगशास्त्रोक्तो योगोद्यमो योगः समाधिस्तत्साधनभूत उद्यम उद्योगः कष्टः खेदरूप एवेति हेतोरौदास्येन तत्साधनेषु तत्र च यदौदास्यमुदासीनत्वं तेन यथा यथा यावद्यावदित्यर्थः, परिहृत उपेक्षितस्तथा तथेत्यावृत्तिशेषेणोतरत्र योज्यं तावत्तावदित्यर्थः, न मनीषितापि मयानीप्सितापि निबिडा सघनेयं लोकप्रसिद्धा निद्रा सुषुप्तिर्बलाद्धठात्स्वयमेवायाति प्राप्नोति तथा तद्वन्मुनिमतो मुनिभिर्व्यासकपिलपतञ्जलिप्रभृतिभिर्विवेकिभिर्मत इष्टत्वेनादृतो गाढो दृढः समाधिक्रमः समाधेर्वेदान्तिमतस्वात्मरूपसमाधेः क्रमः प्रापकः साधनभूतो निरोधाख्यः समाधिः स्वयमयत्नमेव बलाद्धठादेवायाति प्राप्नोति एतदाश्चर्यमवलोकयेति शेषः ॥ ६ ॥

ननु भवतां सहजसमाधिर्येनोपायेन जातस्तमुपायं ब्रूहीत्याशङ्क्य फलसहितमुपायं वदति ।

ध्यानामृतार्णवनिमग्नसमस्तमूर्त्या
तन्व्या धिया निगमिते निगमान्ततत्त्वे ।
आलोकितेष्वथ तटस्थधियाऽखिलेषु
भावेषु बोधघनता सहजाभ्युपैति ॥ ७ ॥

ध्यानेति। ध्यानामृतार्णवनिमग्नसमस्तमूर्त्या ध्यानमात्मविषयकवृत्तिप्रवाहोऽनात्मविषयप्रत्ययानन्तरितस्तदेवामृतं समुद्रमग्नस्य सर्वत्रामृतप्राप्तिरिवामृतं ब्रह्मसुखं तत्प्रापकत्वादमृतार्णवस्तस्मिन् निमग्ना प्रविष्टा समस्ता संपूर्णा मूर्तिराकारो यस्याः सा तथोक्ता तयाऽत एव तन्व्या सूक्ष्मया धिया बुद्ध्या 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरि'ति श्रुतेः, निगमान्ततत्त्वे निगमो वेदस्तस्यान्ते वेदान्ते यन्निरूपितं तत्त्वमनारोपितस्वरूपं तस्मिन्, यद्वा निगमानां वेदानामन्तः परिसमाप्तिर्यस्मिन्तस्मिंस्तत्त्वेऽनारोपितात्मस्वरूपे ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनीति यावद्निगमिते बोधिते साक्षादनुभाविते सति अथानन्तरमेवाखिलेषु भावेषु पदार्थेषु तटस्थधिया यथा तटस्थः पुरुषः स्वदृष्ट्या नदीप्रवाहपतितानि तृणकाष्ठयादीनरादीनि प्रतिबिम्बितान्वृक्षादीनपि पश्यति तथा मायानदीतटस्थस्वसाक्षात्कारधिया बुद्धिवृत्त्याऽऽलोकितेषु साक्षाद्दृष्टेषु सत्सु सहजा स्वाभाविकी बोधघनता बोधस्यात्मनो घनता निविडता प्रपञ्चरहितत्वेन चिद्घनस्वरूपतेत्यर्थः, अभ्युपैति प्राप्नोति, यद्वा तटस्थधिया नद्यादितटस्थितवृक्षादिषु जलगतप्रतिबिम्बरूपेण द्विधाप्रतीयमानेष्वपि तद्विषयैकत्वनिश्चयवृत्तिरिवानेकधाप्रतीयमानेष्वात्मनि एकत्वनिश्चयरूपया वृत्त्येति योज्यम् ॥ ७ ॥

एवं सहजसमाधेः प्राप्तिं ससाधनां निरूप्येदानीमेतस्या मधुमतीविद्यात्वं साधयति।

एषा मधुमती विद्या सर्वत्र मधुदर्शनात् ।
स्वशरीरार्कवृक्षेपि दृष्टं यत्पुष्कलं मधु ॥ ८ ॥

एषेति। एषा सहजसमाधिरूपा मधुमतीविद्या मधुमती

नाम्नी विद्योपासना ज्ञेया, कुत एतस्या मधुमतीत्वं तत्राह सर्वत्रेति, सर्वत्र सर्वपदार्थेषु मधुदर्शनान्मधुनो ब्रह्मसुखस्य दर्शनात्साक्षात्काराद्, ननु अस्मात्सर्वत्र मधुदर्शनं जातमित्ये-तत्कुतोऽनिश्चेयं तत्राह स्वशरीरेति, यद्यस्मात्कारणात्स्वशरीरा-र्कवृक्षेपि स्वस्यात्मनः शरीरं स्वतो विशीर्णस्वभावमत एव दुःखदत्वान्मरणप्रदत्वाच्च ताणहेतुत्वाच्च वृश्चनीयत्वाच्चार्कवृक्ष-स्तस्मिन्नपि मधु ब्रह्मसुखं पुष्कलमनन्ततृप्तिकर्तृत्वाद्बहु दृष्टं साक्षादनुभूतमतः सर्वपदार्थेषु तद्दृष्टमेवेत्यतो मधुमतीत्वमेतस्याः सम्भाव्यमिति भावः, मधुमतीविद्याप्रतिपादको मन्त्रस्तावद्, 'मधु-वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः मधु नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिवꣳ रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता मधु-मान्नो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु न' इति । अस्यार्थः, वाता वायवः शारीराः प्राणादयो विराट्शारीरा आवहप्रवहादय एते सर्वे पञ्चीकृता अपञ्चीकृताश्चाकाश-कार्यरूपास्ते सर्वे ते तव ऋतायते ऋतं ब्रह्म सुखं प्राप्तुं भवन्तु 'ऋतꣳ सत्यं परं ब्रह्मे'ति श्रुतेः, शाखान्तरे ऋतायते-इत्येकं पदं तदा मधु ब्रह्मसुखरूपाः सन्त ऋतायते ऋतं सत्यमिवाऽऽचर-न्तीति तादृशा भवन्तु, तथा सिन्धवः समुद्रा मधु ब्रह्मसुखं क्ष-रन्ति स्रवन्तु लोडर्थे लट् अत्र सिन्धुशब्देन पञ्चीकृतजलराशि-रूपा अपञ्चीकृतजलं च शारीराः कुक्षयश्च तदभिमानिन्यो दे-वता अपि ग्राह्याः, ओषधीरोषध्यो यवादिरूपा नोऽस्मा-कं माध्वीर्ब्रह्मसुखप्रदाः सन्तु भवन्तु आत्मसुखप्राप्तिप-र्यन्तं शरीरस्य श्रवणाद्युपयोगित्वात्तादृशशरीरोपजीवनानुकू-लतया निर्विघ्नप्राप्तिरेव धान्यानां मधुप्रदत्वं ज्ञेयमिति भावः, नक्तं रात्रिरपि मधु ब्रह्मसुखरूपं भवतु ब्रह्मसुखप्राप्तिसाधन-

विचारादावनुकूलं नो भवतु इत्यर्थः, तथोषसि उतोषस्यपि प्रभातेपि नोऽस्माकं मधु ब्रह्मसुखं स्फुरत्विति शेषः, ब्रह्मसुखस्फुरणेऽनुकूलता प्रभातेस्त्वित्यर्थः, उषस इत्यपि शाखान्तरे पाठः, अर्थः स एव, पार्थिवं पृथिव्या इदं पार्थिवं पृथ्वीसम्बन्धि रजो रेणुस्तज्जन्यं घटाद्यपि पृथिवी च मधुमन्मधु ब्रह्मसुखं विद्यते यत्र तथाभूतमस्तु ब्रह्मसुखभानपूर्वकं तत्सर्वं भातु वा ब्रह्मसुखसाधनं भवतु इत्यर्थः, न इत्यनुवर्तनीयं, तथा पिता पालकः सर्वप्राणिपालनशीलेत्यर्थः, द्यौः स्वर्गोपि मधु ब्रह्मसुखलक्षकं नोऽस्माकमस्तु भवतु द्यौःपदेनाकाशोपि ग्राह्यस्तथा वनस्पतिः पुष्पं विना फलवानश्वत्थादिर्वनोपलक्षितौषधीस्वामी चन्द्रोपि मधुमान्मधुसुखं विद्यतेऽस्मिन्निति मधुमान्ब्रह्मसुखविशिष्टस्तत्प्रदश्च नोऽस्माकमस्तु भवतु सूर्यस्तपनो ब्रह्मसुखप्रदो भवतु तथा गावो धेनवो वाचश्चेन्द्रियाणि च बुद्धिश्च यज्ञश्च दिशश्च वज्रं बाणाश्चेत्यादिजातं सकलं नोऽस्माकं ब्रह्मसुखानुसन्धानवतो माध्वीर्ब्रह्मसुखानुरूपा भवन्तु प्रतीयन्तु सर्वत्र प्रार्थनायां लोट् ॥ ८ ॥

इदनीं स्वस्याज्ञानावस्थातो ज्ञानावस्थायां स्थितस्य महद्दन्तरं दर्शयति ।

विष्णोर्मे दर्शनं भूयादेवमासीन्मनोरथः ।
इदानीं कृपया विष्णोः सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥९॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारेऽनुभवनवकमेकविंशम् ॥ २१ ॥

विष्णोरिति । हे शिष्य पूर्वं ज्ञानप्राप्तिपूर्वकालेऽज्ञानावस्थायामित्यर्थः, मे मम विष्णोर्व्यापकस्य परमात्मनो दर्शनं साक्षात्कारो भूयाद्भवतु एवमित्थं मे–इत्यावर्तनीयं, मम मनोरथोऽभिलाष आसीदभूत्, केवलाज्ञानावस्थायां तु विष-

येष्वेवेच्छाऽऽसीत्, ततश्च तदर्थं कर्मोपासनाद्यनुष्ठानेनान्तःकरणे किञ्चिच्छुद्धे निष्कामपूर्वं तदनुष्ठानेन त्वेवेष्टि व्याप्नोति जगत्स विष्णुर्गुरुः ।

'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नम' ॥ इति ।

वृद्धवचनादत्रैव च ।

मदमोहाभिधक्रूरमधुकैटभजिष्णवे ।
मोक्षलक्ष्मीनिवासाय नमः श्रीगुरुविष्णवे ॥

इति चोक्तत्वाद्गुरोर्व्यापकत्वं च सर्वत्र सर्वाहितोपदेष्टृत्वमंभवेन ज्ञेयम्, इदानीमधुना ज्ञानप्राप्तौ सत्यां विष्णोर्जगद्व्यापकस्य गुरोः कृपा दया तया सर्वं समस्तं जगद्विश्वं विष्णुमयं विष्णुर्व्यापक आत्मा गुरुश्च तन्मयं तद्रूपं दृश्यत इति शेषः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन, पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं, विश्वं नारायण' इत्यादि श्रुतिद्वारा गुरोरुपदेशरूपकृपया वाचारम्भणश्रुत्युक्तयुक्त्या च पर्यालोचनेन कार्यस्य कारणव्यतिरिक्तसत्ताभावाज्जगतो ब्रह्ममात्रत्वं तदभिन्नगुरुदृष्ट्या च गुरुमात्रत्वं लोकप्रसिद्धविष्णुदृष्ट्या च विष्णुमात्रत्वं च साक्षात्कृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपिकायां स्वानुभवनवकार्थप्रकाश एकविंशः ॥ २१ ॥

अथ विद्वत्प्रभावनवकम् ।

एवं स्वानुभवं निरूप्येदानीं ज्ञानिनां प्रतापं वर्णयितुं विद्वत्प्रभावनवकाख्यं प्रकरणं नवश्लोकं निरूपयिष्यन्नाह ।

अथ विद्वत्प्रभावनवकम् ।

अथेति । अथेदानीं स्वानुभवनवकनिरूपणानन्तरं विद्वत्प्र-

भावनवकं विदुषां विवेकिनां प्रभावः प्रतापस्तस्य निरूपकं नवकं नवानां श्लोकानां समूहो नवकं विद्वत्प्रभावनवकाख्यं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ तावदेतत्प्रकरणनिरूपयिष्यमाणविषयमत्र निर्दिशति।

अभावो यत्र भावानां स भावो यत्र वर्णितः।
स्वभावसुखदं तात प्रभावनवकं शृणु ॥ १ ॥

अभाव इति। यत्र यस्मिन् भावे भावानां कार्यकारणरूपाणां जगद्गतपदार्थानामभावोऽसन्तासत्त्वमस्ति स भावः सच्चिदानन्दरूपो भावः पदार्थ आत्मा यत्र प्रकरणे वर्णितो निरूपितो हे तात हे शिष्य स्वभावसुखदं स्वभाव आत्मसत्ता तदभिन्नं सुखं तत्प्रददातीति तत्तथोक्तं प्रभावनवकं प्रभावस्य विद्वत्प्रतापस्य निरूपकं नवकं नवश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं शृणु अवधारय ॥ १ ॥

इदानीं विदुषो विषयदर्शनेन कामाद्युत्पत्तौ सत्यामपि तदस्पर्शं ज्ञानिषु दर्शयन्कामादिविकाराणां शक्तितिरस्करणरूपं प्रतापं निरूपयति।

अयं विहाय कामादीन्क्षुद्रान्दूरगतो मुनिः।
पश्यत्यपि कदाचित्तान्न चैनं प्राप्नुवन्ति ते ॥२॥

अयमिति। अयं यत्प्रतापवर्णनमारब्धं सोयं ज्ञानी क्षुद्रान्कामादीन्क्षुद्रान्तुच्छान् मायिकपदार्थविषयान् कामादीन् कामोऽभिलाष आदिः प्रथमो येषां ते तथोक्तास्तान् क्रोधादीन् षड्रिपून् विहाय परित्यज्य दूरगतो दूर आराद्गतः स्थितो मुनिर्मननं विवेकोऽस्याऽस्ति स मुनिः प्रारब्धभोगकाले तान्विषयान्तद्विषयकान्कामादींश्च पश्यत्यपि यद्यप्यवलोकयति तथापि ते कामा-

दयस्तद्विषयाश्चैनं ज्ञानिनं न च नैव प्राप्नुवन्ति सम्बध्नन्ति कामादीनां विकारत्वादसत्त्वाच्च विदुषो 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेर्निर्विकारसच्चिदानन्दब्रह्मरूपत्वादुभयोर्विरुद्धस्वाभाव्येन कामादिविकारसम्बन्धो विवेकिनि पारमार्थिको नैव संभवति एवं विद्वत्प्रभावो ज्ञेय इति भावः ॥ २ ॥

इदानीं द्वैतादर्शनरूपं प्रतापं दर्शयति ।

न यान्ति नूनं तज्ज्ञस्य सम्मुखे द्वैतदृष्टयः ।
दुष्टा दुष्टतया ज्ञाता दर्शयन्ति मुखं कथम् ॥ ३ ॥

नेति । तज्ज्ञस्य तदात्मस्वरूपं जानातीति तज्ज्ञ आत्मयाथार्थ्यवेत्ता तस्य सम्मुख आत्मयाथार्थ्यवेदनरूपवृत्यग्र इत्यर्थः, द्वैतदृष्टयो द्वैतं जगद्दृश्यत आभिस्ता द्वैतदृष्टयो जगद्विषयका वृत्तय इत्यर्थः, न यान्ति नूनं निश्चयं नागच्छन्ति अत्र सन्देहो नैव कर्त्तव्य इति भाव, तत्रोपपत्तिमाह दुष्टा इति । दुष्टाः स्वत एवासत्त्वदुःखप्रदत्वपरिणामादिभिर्दोषैर्दूषिता अतो दुष्टतया दुष्टत्वेन ज्ञाता अवगताः सन्तस्ते विषया मुखं वदनं कथं केन प्रकारेण दर्शयन्ति न कथमपीत्यर्थः, लोकेपीदं दुष्टैः स्वदोषज्ञानिनामग्रे स्वमुखदर्शनं न क्रियत इति प्रसिद्धमेवेति भावः ॥ ३ ॥

इदानीं मायाया अपि ज्ञान्यग्रे स्थातुमशक्तिकत्वमित्येवंविधं प्रतापं दर्शयति ।

माया मायेति विज्ञाता सर्वाकारविकारिणी ।
गता कुत्राप्यनावृत्यै संस्थितो निर्मलो मुनिः ॥ ४ ॥

मायेति । माया प्रकृत्यपरपर्याया जगदुत्पादनशक्तिः सत्त्वासत्त्वादिवचनैरनिर्वाच्या सर्वाकारविकारिणी सर्वे समस्ता य आकारा रूपाणि त एव विकाराः परिणामरूपा विद्यन्ते यस्यां

सा तथोक्ता । एवं लक्षणैर्लक्षितेयं मायार्थशून्या सती प्रतीयमानेत्येवं विज्ञाता साक्षादनुभूता सती मुनिनेति शेषः, अत एव सा कुत्रापि क्वापि मिथ्यापदार्थलयस्थानस्यापि सत्त्वासत्त्वादिभिरनिर्वचनीयतया कुत्रापीत्युक्तम्, अनावृत्त्यायपुनरागमनाय गता निवृत्ताऽतो मुनिर्मननवाञ्ज्ञानी निर्मलो मायाविद्यादिमलास्पृष्टः शुद्ध इत्यर्थः, संस्थितस्तिष्ठतीत्यर्थः, लोकेऽपि दुष्टस्त्रिया दुष्टत्वे ज्ञाते सा लज्जया पुरःस्थातुमशक्ता सती विषादिभक्षणेन पुनरदर्शनरूपं मरणं प्रसिद्धं तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥४॥

इदानीं विद्वत्समीपे विषयाणां प्रसरणाशक्तिनिरूपणमिषेण विद्वत्प्रतापं दर्शयति ।

निर्जिता विषया नूनं चपेटाभिश्च ताडिताः ।
नोपसर्पन्ति ते तस्मादस्मानेष हनिष्यति ॥ ५ ॥

निर्जिता इति। विषयाः शब्दादयस्तत्समूहरूपाश्च स्त्रीपुत्रधनगृहादयो नूनं निश्चयेन ज्ञानिना निर्जिताः पराभूताः कृताः, च पुनश्चपेटाभिर्दोषदृष्टिरूपाभिश्चपेटाभिस्ताडिता दण्डिताश्च मुनिभिरिति शेषः, यतो यस्मात्कारणात्तस्मात्कारणात्ते विषया एष मुनिरस्मान्नो हनिष्यति मारयिष्यतीति हेतोर्नोपसर्पन्ति न मुनिसमीपं गच्छन्ति अयमपि मुनिप्रतापो विषयेषु भीतिरूपो ज्ञेयः ॥ ५ ॥

इदानीं तुच्छविषयतृष्णारूपशल्यनिराकरणेन स्वात्मानुभवे सति निरस्ततृष्णस्योत्तरोत्तरक्षणं स्वरूपे स्थैर्याधिक्यं ज्ञानिनां दर्शयन्तन्मिषेणापि ज्ञानिप्रभावं निरूपयति ।

तृष्णां विहाय तुच्छेभ्यो मुनिर्निःशल्यतां गतः ।
स्वरसायनतृप्तात्मा दिनानुदिनमेधते ॥ ६ ॥

तृष्णामिति । मुनिर्ज्ञानी तुच्छेभ्यस्तुच्छविषयेभ्यस्तृष्णां लोभवृत्तिं विहाय परित्यज्य निःशल्यतां शरीरेऽवशिष्टं शस्त्रादि-खण्डं शल्यं तद्वद् दुःखप्रदत्वाद्विषयवासनैवावशिष्टाऽन्तःकरणे श ल्यपदेन ग्राह्या तद्रहिततां निर्वासनतां गतः प्राप्तः सन्नत एव स्वरसायनतृप्तात्मा स्व आत्मा स एव सुखं 'रसो वै स' इति श्रुतेः, तस्यायनं प्राप्तिसाधनमखण्डाकाराकारिता प्रमारूपा वृत्तिस्तेन तृप्तः संतुष्ट आत्मान्तःकरणं यस्य स तथाभूतः सन्, यद्वा स्व आत्मैव रसानां हैरण्यगर्भसुखादिमानुषानन्दप-र्यन्तानां वैषयिकसुखानामयनमाश्रयस्तेनैव तृप्तः सन्तुष्ट आत्मा-न्तःकरणं यस्येत्यर्थः, सन्दिनानुदिनमेतदुपलक्षणं पूर्वपूर्वक्षणा-दुत्तरोत्तरक्षण इत्यर्थः, एधते वर्धतेऽत्र स्वानुभवे स्थैर्यसंपादन-रूपो ज्ञानिप्रभावो वर्णितो ज्ञेयः ॥ ६ ॥

इदानीं ज्ञानिनामविद्याया अस्फुरणमेवोत्प्रेक्षते ।

पूर्वां मां वल्लभां त्यक्त्वा रमते विद्ययाऽधुना ।
इत्यविद्या लज्जितेव नायाति मम संमुखम् ॥ ७ ॥

पूर्वामिति । यथा काचित्स्त्री पूर्वं स्वपतिप्रियाऽनन्तरं तत्र दोषदर्शनेनान्यां स्त्रियं विवहति ततस्तया सहैव रमते च तां ज्ञात्वा स्वस्यां दोषदृष्ट्यानादरमपि ज्ञात्वा ततस्तस्य पत्युः सं-मुखमपि लज्जया नायाति, तथा पूर्वां ज्ञानोदयात्पूर्वकाले वल्ल-भामतीव प्रियां मामविद्याख्यां स्त्रियन्त्यक्त्वा दोषदृष्ट्या परित्य-ज्याऽधुनेदानीं वेदान्तश्रवणादिविधिना तामङ्गीकृत्येदानीं वि-द्यया विद्यानाम्न्या स्त्रिया सह मामनादृत्य रमते क्रीडतीति हेतोरविद्या माया मम मे तद्दोषज्ञानिन इत्यर्थः, सन्मुखं ब्र-ह्माकारवृत्तिदृष्टिविषयत्वं नायाति नागच्छतीव नागच्छति किमु, तत्र हेतुर्लज्जिता लज्जा त्रपा सञ्जाताऽस्याः सा तथोक्ता, एव-

मविद्याया अपि लज्जोत्पादनरूपः प्रभावो ज्ञानिनां ज्ञेयः ॥ ७॥

इदानीमज्ञानिषु ब्रह्मवक्तृताशक्यतावज्ज्ञानिनामपि तद्वक्तृताशक्यतायामपि सत्यामवचनेनैव ब्रह्मवक्तृत्वरूपं प्रतापं प्रदर्शयति।

ब्रह्म वक्तुं न जानाति यथात्यन्तजडो जनः।
तथैवात्यन्तबोधात्मा ब्रह्म वक्तुं न बुध्यते ॥ ८ ॥

ब्रह्मेति। यथा यद्वदत्यन्तमतिशयं जडो मूर्खो जनः पुरुषो ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं सच्चिदानन्दलक्षणं वस्तु कर्मभूतं वक्तुं वचनेन प्रतिपादयितुं न जानाति न वेत्ति अज्ञत्वाद् विषयाज्ञाने तन्निरूपणाशक्तौ श्रुतिस्तावद्' यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'ति, अतो मनसा ज्ञातस्यैव वाचा निरूपयितुं शक्यत्वादज्ञानां ब्रह्मनिरूपणासामर्थ्यमेव सिद्धमिति भावः, तथा तद्वदत्यन्तबोधात्माऽत्यन्तमतीव यो बोधो बुध्यते ज्ञायते जगदनेनेति बोधश्चिन्मात्र आत्मान्तःकरणं यस्य स तथाविध आत्माकारपरिणतान्तःकरणो ब्रह्माभिन्नस्वसाक्षात्कारवानित्यर्थः, ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नमात्मवस्तु वक्तुं वचनद्वारा निरूपितुं न बुध्यते न जानाति बुधेर्दिवादिपाठात्कर्तरि लटि दिवादिभ्य श्यन्निति श्यनि च स्वरितेत्त्वाल्लटस्तङ्, 'अवचनेनैव प्रोवाच, स ह तूष्णीं बभूवे'ति श्रुतेः, अज्ञानिवद्ब्रह्मवक्तृत्वाभावेपि तूष्णीभावेनैव ब्रह्मवक्तृत्वशक्तिमत्त्वाज्ज्ञानिनो वचनाविषयत्वेपि ब्रह्मनिरूपणरूपः प्रभावो दर्शितः ॥ ८ ॥

इदानीमालस्यस्याविद्वत्सु कार्यघातकत्वेपि ज्ञानिषु प्राप्तव्याभावादविघातकत्वं प्रत्युत केवलसहजसमाधेर्द्वैतारुचिप्रतिपादनपूर्वकताद्विस्मृतिकारकत्वात्तस्याऽऽत्मस्थितिवृद्धिसाधनत्वेनेष्टत्वं दर्शयति।

नूनमालस्यदोषो हि शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ।
यथा यथाऽलसो ज्ञानी वर्धतेऽसौ तथा तथा ॥९॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे विद्वत्प्रभावनवकं द्वाविंशं ॥ २२ ॥

नूनमिति । शक्रस्यापि आलस्यवतस्त्रैलोक्यराज्यं प्राप्तस्यापीन्द्रस्याऽपिशब्दात्किमन्यस्य वक्तव्यमित्यर्थः, श्रियं सम्पदं हरेन्नाशयेद्यः सोयं प्रसिद्ध आगोपालमालस्यदोषोऽलसस्य भाव आलस्यं कार्योपेक्षारूपा बुद्धिवृत्तिस्तद्दोषो दूषणं नूनमस्ति विद्यतेऽत्र संशयो नास्तीत्यर्थः, तथापि ज्ञानी—आत्मसाक्षात्कारवान्यथा यथा पूर्वपूर्वकालादुत्तरोत्तरकालं यादृशोऽलस आलस्यवृद्धिमान् भवति तथा तथा पूर्वपूर्वक्षणादुत्तरोत्तरक्षणमसावलसो ज्ञानी वर्द्धते स्वरूपस्थितिवृद्ध्युपलक्षितो भवति अज्ञानिकार्यनाशकस्यालस्यस्य ज्ञानिकार्यसाधकत्वसंपादनरूपोयं ज्ञानिप्रतापोत्र दर्शितो ज्ञेयः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरह० बोधसा० विद्वत्प्रभावनवकार्थप्रकाशो द्वाविंशः॥ २२ ॥

अथ निर्वाणदशकम् ।

एवं विद्वत्प्रभावनवकं निरूप्येदानीं तेषामेव तात्त्विकं निर्वाणात्मरूपमन्येषां जिज्ञासूनामवबोधयितुं निर्वाणदशकाख्यं दशश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ निर्वाणदशकम् ।

अथेति । अथ विद्वत्प्रभावनवकनिरूपणानन्तरं निर्वाणदशकं निर्वाणस्य निरुपाधिकेवलात्मरूपस्य निरूपकं दशकं दशश्लोकसमूहात्मकं प्रकरणमुच्यत इति शेषः, तत्रादौ निर्वाणात्मस्वरूपस्य वचनाविषयत्वेपि शिष्यकृपयैव केवलं स्वस्य तन्निरूपणे प्रवृत्तिरिति शिष्यं प्रत्याह ।

न शक्यं वक्तुमेवेदं तथापि कृपया तव ।
कया चित्कलया वत्स निर्वाणदशकं ब्रुवे ॥ १ ॥

नेति । हे शिष्य इदं वक्ष्यमाणं मद्बुद्धिप्रत्यक्षं निर्वाणदशकं निर्वाणस्याखण्डचिन्मात्रस्वरूपस्य निरूपकं दशकं दशश्लोकसमूहात्मकं प्रकरणं वक्तुं वचनेन प्रतिपादयितुं शक्यं शक्तिविषयं नैवास्ति नैव विद्यते यद्यपि तथापि वक्तुमशक्यत्वेपि तव ते कृपया दयया तव साधनसंपन्नत्वेनाधिकारित्वं यदस्ति तेन हेतुना मय्युत्पन्ना या दया तयेत्यर्थः, हे वत्स अनेन सम्बोधनेन गोवत्स इव मत्कृपापात्रस्त्वमिति सूचितं, कया चित्त्वेनासत्त्वेन सदसत्त्वेन वा केनापि निर्देशेन निर्देष्टुमशक्यया कलयति आत्मानमिति कला आत्मसाक्षात्कारवृत्तिस्तयाऽहं निर्वाणात्मस्वरूपसाक्षात्कारवान्त्वदुपदेष्टा निर्वाणदशकं निर्वाणात्मनो निरूपकं दशश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं ब्रुवे कथयामि ॥ १ ॥

एवं सविषयं प्रकरणनिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीमेतत्प्रकरणनिरूपयिष्यमाणात्मस्वरूपविषये जाग्रत्त्वं सम्भाव्योत्तरार्धेन तन्निषेधति ।

मोहनिद्रा न तत्रास्ति तेनायं जागरो महान् ।
भावादयो न भासन्ते तेनायं नैव जागरः ॥ २ ॥

मोहनिद्रेति । हे शिष्य तत्र निर्वाणात्मनि मोहनिद्रा मोहोऽज्ञानमेव निद्रा सुषुप्तिः स्वरूपास्फोरकत्वात्सुषुप्तित्वं मोहस्य ज्ञेयं नास्ति न विद्यते तेन मोहनिद्राभावहेतुनाऽयं मद्बुद्धिगोचर आत्मप्रकाशः प्रकृतो महानखण्डो लोकप्रसिद्धजागरस्य निद्राभिः खण्डितत्वादमहत्त्वमेतस्य तु मोहनिद्रा-

दिभिरखण्डितत्वान्महत्वं, जागरो जागृतिरस्तीति सम्भाव्यते तत्रेत्यावर्त्तनीयं तत्र निर्वाणात्मस्वरूपे भावादयो भावो घटादिपदार्थानां विद्यमानत्वं स आदिर्येषामभावानां ते तथोक्ता घटादिपदार्थभावाभावा इत्यर्थः, लौकिकजाग्रतीव न भासन्ते न प्रतीयन्ते तेन घटादिपदार्थभावाभावप्रत्ययाभावेन हेतुनाऽयं मद्बुद्धिप्रत्यक्षो आत्मप्रकाशो जागरो जागृतिर्नैवास्ति नैव सम्भाव्यते ॥ २ ॥

इदानीं तत्रैव स्वप्नत्वं सम्भाव्य निषेधति।

अपूर्वं भासते वस्तु तेन स्वप्नोयमुत्तमः।
दृश्यं न भासते तत्र तेन स्वप्नो न चैव सः ॥३॥

अपूर्वमिति। तत्रेत्यावर्त्तनीयं तत्र निर्वाणात्मस्वरूपेऽपूर्वं सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं चमत्कारकारि वस्तु पदार्थजातमात्मवस्तु वा भासते प्रतीयते तेनापूर्ववस्तुभानस्वप्नलक्षणसत्त्वेन हेतुनाऽयं मद्बुद्धिप्रत्यक्ष आत्मप्रकाश उत्तमः श्रेष्ठः स्वतोऽस्ति विद्यत इति सम्भावनीयम्, एवं स्वप्नत्वं सम्भाव्येदानीं तन्निषेधति दृश्यमिति, यत्रात्मप्रकाशे दृश्यं लौकिकस्वप्ने यथा दृश्यं भासते तथा दृश्यं दृष्टिविषयं घटादिविषयजातं न भासते न प्रतीयते तेन दृश्यभानाभावेन हेतुना स्वप्नः स्वप्नावस्था न चैव नैवास्ति हीति प्रसिद्धं सर्वेषां स्वप्ने दृश्यभानमिति द्योतितम् ॥ ३ ॥

एवमात्मप्रकाशे स्वप्नत्वं निषेध्येदानीं सुषुप्तित्वं सम्भाव्य निषेधति।

अभावात्सा पदार्थानां सुषुप्तिः सुखरूपिणी।
न जाड्यं न तमस्तत्र सुषुप्तिरपि नैव सा ॥ ४ ॥

अभावादिति। पदार्थानां नामरूपात्मकानां घटपटादिपदार्थानां तत्र निर्वाणात्मनि अभावादविद्यमानत्वात्सुखरूपिणी सुखमात्मस्वरूपमेवानन्दरूपं रूप्यते प्रकाश्यतेऽनेति सा-तथोक्ता सुखप्रतीतिरूपेत्यर्थः, अत एव सा स्थितिः सुषुप्तिर्निद्रा ज्ञेया, एवं निद्रात्वं सम्भाव्येदानीं तदपि निषेधति नेति, तत्रात्मनि जाड्यमज्ञानं न नास्ति तत्र हेतुमाह नेति, तत्रात्मस्वरूपे तम आवरणस्वरूपं तमोगुणतत्त्वं न न विद्यतेऽतः साऽऽत्मस्थितिः सुषुप्तिरपि निद्रापि नैव नास्त्येव ॥ ४ ॥

अवस्थात्रयरहितत्वेन तुर्यत्वमात्मनि सम्भावयति।

अवस्थात्रयनिर्मुक्तं तुरीयमिति कीर्तितम्।
नैवैकद्वित्रिविज्ञानं तुरीयं किमपेक्षया ॥ ५ ॥

अवस्थेति। तदात्मस्वरूपं यतोवस्थात्रयनिर्मुक्तमवस्थानां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यानां स्थानानां त्रयं त्रिकं तेन निर्मुक्तं हीनमिति अतो हेतोस्तुरीयं चतुर्थमवस्थानं 'चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय'इति श्रुतेः, कीर्तितमुक्तम्, एवं तुर्यत्वं सम्भाव्येदानीं तदपि निषेधति नैवेति, यत्रात्मस्वरूप एकद्वित्रिविज्ञानमेकस्य द्वयोस्त्रयाणां चैकत्वद्वित्वत्रित्वानामित्यर्थः, विज्ञानमनुभवो नैवास्ति नास्त्येव तत्तुरीयं चतुर्थं किमपेक्षया कस्यापेक्षा किमपेक्षा तया किमपेक्षया भवेन्नैव भवेदित्यर्थः, संख्याया अन्योन्यसापेक्षत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं तत्रात्मनि जीवत्वं सम्भावयति।

जीवस्यैतन्निजं रूपं तेन जीवोयमुच्यते।
जीवचेष्टा न तत्रास्ति तेन निर्जीवता स्फुटा ॥६॥

जीवस्येति। एतच्चतुरवस्थाप्रकाशकं चैतन्यं जीवस्य बु-

द्ध्यादिप्रतिविम्बितं साधिष्ठानं प्राणाद्युपाधिमच्चैतन्यं जीव इत्युच्यते जीव प्राणधारण इति धातुप्रकृतिकत्वात्तस्य निजं स्वीयं रूपं स्वरूपमस्ति तेनैतस्य जीवपारमार्थिकरूपत्वेनायं मद्बुद्धिप्रत्यक्ष आत्मप्रकाशो जीवो जीवनामोच्यते कथ्यते, एवं जीवत्वं सम्भाव्य तदिदानीं निषेधति जीवेति, तत्रात्मनि जीवचेष्टा जीवस्य प्राणोपाधिमच्चैतन्यस्य चेष्टा कर्तृत्वभोक्तृत्वादिरूपा नास्ति न विद्यते तेन जीवचेष्टाभावेन हेतुना स्फुटा प्रत्यक्षा निर्जीवता जीवस्य भावो जीवता निर्गता निवृत्ता जीवता जीवभावो यस्याः सा तथोक्ता जीवभावरहितत्वं भासते ॥ ६ ॥

ननु तदात्मरूपं ब्रह्मैवास्तीत्याशङ्क्य तदपि वाचामविषयत्वान्न शक्यते वक्तुमित्याह।

सच्चिदानन्दरूपत्वाद्ब्रह्म चेन्नापि तद्भवेत्।
यो वेद स तु न ब्रूते यो न वेद गिरास्य किम्॥७॥

सच्चिदिति। तदात्मचैतन्यं सच्चिदानन्दरूपत्वात्सत्कालत्रयाबाध्यं, चिज्ज्ञप्तिरूपम्, आनन्दः सुखम्, एतत्त्रयमभिन्नं रूपं यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतेः, ब्रह्मलक्षणस्य सच्चिदानन्दत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्म भवतीति चेद्यदि ब्रूषे तर्हि तदपि न भवेन्न स्यात् कुत इत्यत आह य इति, यः कश्चित्तद्ब्रह्म वेद जानाति तस्य ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मणश्च वागविषयत्वात्त्रिपुटेर्बाधितत्वाच्च स तु ब्रह्मविन्न ब्रूते ब्रह्मादिशब्दैर्न प्रतिपादयति तुशब्देन तस्य वक्तृत्वाद्भिन्नत्वं सूचितं, किंच यः कोपि पुरुषो न वेद न वेत्ति अस्य ज्ञानिनः पुरुषस्य गिरा वाचा किं तद्वाच्यं भवति न भवत्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्रार्थे श्रुतिं विद्वदनुभवं स्वानुभवं च प्रमाणयति।

तस्माच्छ्रुतिः प्राह सत्यमवाङ्मनसगोचरम् ।
यथानुभूतं मुनिभिस्तथैवेदं न संशयः ॥ ८ ॥

तस्मादिति । हे शिष्य तस्माद्ब्रह्मणोऽनिर्वचनीयत्वाच्छ्रुतिः 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, यतो वाचो निवर्त्तन्त'इत्यादिका वेदवागवाङ्मनसगोचरं वाचो मनसश्चागोचरमविषयं ब्रह्म यत्प्राह कथितवती तत्सत्यं प्रमाणमेव, किं च मुनिभिर्मननशीलैर्यथा यादृशं मनोवागगोचरत्वलक्षणलक्षितमनुभूतं ज्ञातमिदं मद्बुद्धिप्रत्यक्षं ब्रह्म तथैव तादृशमेवास्ति अत्र संशयः सन्देहो मम न विद्यते मयापि तादृशमेवानुभूतमिति भावः ॥ ८ ॥

इदानीमेतदात्मस्वरूपमेव सर्ववेदान्तविषय इत्याह ।

एतदन्तः समाम्नाय एतदन्ता तपस्विता ।
उपदेशोप्येतदन्त एतदन्ता विवेकिता ॥ ९ ॥

एतदन्त इति । हे शिष्य समाम्नायः सम्यगाम्नायते तत्त्वमस्मिन्निति समाम्नाय आत्मतत्त्वप्रतिपादको ग्रन्थसमूहो वेदान्त एतदन्त एतदात्मस्वरूपमन्तस्तात्पर्यमवसानं वा यस्य स तथोक्तोऽस्ति अत्रैव सर्ववेदान्तानामवसानमित्यर्थः, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'तिश्रुतेः, 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'तिश्रुतेश्च, यद्वा–एष आत्माऽन्तो लयाधिष्ठानं यस्य स तथोक्तो वाचोऽविषयत्वाद् 'यतो वाचो निवर्त्तन्त'इति श्रुतेः, अत्रैव सर्वे वेदा लीना भवन्ति वाचारम्भणमात्रत्वेन निरर्थका भवन्तीत्यर्थः, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि'त्यादिश्रुतेः, 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुने'ति स्मृतेश्चात्मनः पृथक्सत्ताकत्वाभावाद्गुणानां गुणकार्याणां च

प्रतिपादकस्य वाङ्मात्रस्यार्थशून्यत्वप्रतिपादनात्, किञ्च तपस्विता तपो वर्णाश्रमधर्मनिष्ठतया शरीरे शीतोष्णादिक्लेशसहनं तत्तपो यस्यास्तीति तपस्वी तस्य भावस्तचैतदन्तैतदात्मस्वरूपं तज्ज्ञानं चान्तोऽवसानं फलरूपं यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति 'तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्तीति'श्रुतेः, यत्फलका या क्रिया सा तत्सिद्धौ समाप्यत इति लोकप्रसिद्धेश्च तपःक्रियाया अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तिसिद्धावत्रैवान्तस्तस्या इति भावः, किञ्चोपदेशोपि गुरुकृतस्तत्त्वमस्यादिवाक्योपदेश उपासनाद्युपदेशोपि एतदन्त एतदात्मस्वरूपं तज्ज्ञानं चान्तः फलरूपेण नाशरूपं यस्य स तथोक्तोऽस्ति उपदेशविषयस्यात्मनस्तज्ज्ञानस्य वा प्राप्तावुपदेशक्रियायां नैरर्थक्येन नाशरूपमात्मैवेति भावः, किञ्च विवेकिता विविच्येते आत्मानात्मानावनेनेति विवेकः सोऽस्मिन्विद्यते विवेकी स तस्य भावस्तत्ता विवेकित्वं सैतदन्तैतदात्मस्वरूपं तज्ज्ञानमन्तो नाशो यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति विवेकस्यापि क्रियात्वात्तत्फलप्राप्तौ तस्या अप्रयोजनवत्त्वेनात्मसाक्षात्कार एव नाशो ज्ञेय इति भावः, इतीदमेव तत्त्वज्ञानमिति निश्चेतव्यम् ॥ ९ ॥

इदानीं सर्ववेदश्रवणं शिष्ये संपन्नमिति शिष्यं प्रत्याह।

श्रोतव्यं श्रुतिवाक्येन सर्वं ब्रह्म त्वया श्रुतम्।
भवितव्यं यदि ब्रह्म तर्हि ब्रह्मैव भूयताम् ॥ १० ॥

इति नरहरिकृतौ बोधसारे निर्वाणदशकं त्रयोविंशम् ॥ २३ ॥

श्रोतव्यमिति। हे शिष्य त्वया भवता श्रुतिवाक्येन श्रुतिरूपं यद्वाक्यं तेन श्रोतव्यं श्रवणविषयत्वेन विहितं सर्वं समस्तं ब्रह्म देशादिपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु श्रुतं श्रवणेनावगतम्, अतोनन्तरं यदि यर्हि त्वया ब्रह्म देशादिपरिच्छेदशून्यं वस्तु

भवितव्यं भवितुं विहितं चेत्तर्हि ब्रह्मैव भूमैव भूयता-
मास्यताम् ॥ १० ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपो-
निर्वाणदशकार्थप्रकाशस्त्रयोविंशः ॥ २३ ॥

अथ बोधदीपपञ्चकम् ।

एवं निर्वाणात्मस्वरूपनिरूपकं निर्वाणदशकं निरूप्येदानीं तदेव विलक्षणदीपकरूपेण निरूपयितुं बोधदीपपञ्चकाख्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ बोधदीपपञ्चकम् ।

अथेति । अथ निर्वाणदशकनिरूपणानन्तरं बोधदीपपञ्चकं बोधो ज्ञानं स एव प्रकाशकत्वाद्दीप इव दीपस्तस्य निरूपकं पञ्चकं पञ्चश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, एतत्प्रकरणप्रतिपाद्यस्य दीपस्य लौकिकदीपाद्वैलक्षण्यं दर्शयति पञ्चभिः श्लोकैः, तत्रादौ लौकिकदीपस्येवाधारपात्रतैलवर्तिकज्जलाद्यपेक्षाभावरूपं लौकिकदीपाद्वैलक्षण्यं क्रमेण चतुर्भिः पादैरेतस्य दर्शयति ।

नाधारपात्रमादत्ते न च तैलमपेक्षते ।
न वर्तिकामाश्रयते न धत्ते कज्जलं मनाक् ॥ १ ॥

नाधारेति । हे शिष्य अयं बोधदीपो लौकिकदीप इव तैलसंग्रहार्थं मृण्मयपात्रमिवाऽऽधारपात्रमाध्रियन्ते तैलं वर्तिका दीपश्च यस्मिन्निति आधारस्तद्रूपं पात्रं लौकिकं मृण्मयादिपात्रं नादत्त इति स्पष्टमेव वस्तु तस्तु लौकिकदीपे तैलवर्तिदीपाधारभूतं मृण्मयादिपात्रमिव समष्टिव्यष्ट्यन्तःकरणमेव श्रुतिभिः प्रतिपादितमात्माश्रयरूपं तदेव विषयस्नेहस्य तैलस्थानीयस्याह-

ङ्कारस्य वर्त्तिस्थानीयस्य चाधारत्वात्पातीति व्युत्पत्त्या बोधदीपरक्षकत्वेन लोके प्रतीतत्वादाधारपात्रमिव तन्नापेक्षते स्वस्थित्यर्थं नेच्छति बोधदीपस्यानारोपितत्वेन सत्यत्वादन्तःकरणस्य तु आरोपितत्वेन मिथ्यात्वाच्च बोधादीपान्तःकरणयोर्नाधाराधेयत्वं पारमार्थिकमिति नाधारपात्रापेक्षा स्वतःसिद्धस्वयंप्रकाशबोधदीपस्येति भावः, ननु तर्हि आधारपात्रापेक्षाभावेनाधारपात्रानङ्गीकारे दीपापेक्षितं तैलं तज्जीवनभूतं क्व स्थाप्यमित्याशङ्क्य तदपेक्षाप्येतस्य नास्तीत्याह न चेति, हे शिष्य अयं बोधदीपो लौकिकदीप इव तैलं तिलानां विकारस्तैलमित्युपलक्षणं घृतादिस्नेहानां तैलघृतादिस्नेहद्रव्यं दीपजीवनकारणं किमपि स्वस्य नित्यत्वात्स्वयंप्रकाशत्वाच्च नापेक्षते स्वजीवनाय नेच्छति वस्तुतस्तु बोधदीपस्य स्वतःस्वयंप्रकाशनित्यपूर्णस्वरूपत्वात्स्नेहविषयाणामपि मिथ्यात्वेन तैलस्थानीयस्य तत्स्नेहस्यापि मिथ्यात्वे सति बोधदीपजीवनहेतुत्वाभावाच्च न बोधदीपस्य विषयस्नेहतैलापेक्षेति भावः, ननु तर्हि बोधदीपस्य तैलापेक्षाभावे कथं वर्त्तिकाश्रयेण तिष्ठेदित्याशङ्क्य तदपेक्षापि लौकिकदीपस्येव तस्य नास्तीत्याह नेति, हे शिष्य अयं बोधदीपो लौकिकदीप इव वर्तिका कार्पासादिद्रव्यजन्यां सूत्रादिरूपां दशां नाश्रयते सत्यस्वयंप्रकाशरूपस्य प्रबोधदीपस्य विकृतत्वेन मिथ्यारूपवर्त्तिकायाश्चाश्रयाश्रयित्वाभावान्नाश्रितो भवतीति स्पष्ट एवार्थः, वस्तुतस्तु लौकिकदीपे तैलाकर्षणं वर्त्तिकयैव दीपकृतमनुभूयते यथा तद्वत्तैलस्थानीयस्य विषयस्नेहसम्बन्धस्यात्मन्यप्रतीयमानत्वाच्च बोधदीपस्याहङ्कारवर्त्याश्रयत्वं प्रतीतमपि अहङ्कारस्य कल्पितत्वेन मिथ्यात्वाद्बोधदीपस्य च तत्कल्पनाधारत्वेनाकल्पितत्वेन च सत्यत्वाच्चोभयोर्नाश्रयाश्रयित्वं पारमार्थिकमिति नापेक्षा बोधदीपस्य वर्त्तिका-

श्रयण इति भावः, इदानीं कज्जलाभाववत्त्वेन लोकदीपतोऽस्य बोधस्य वैलक्षण्यं दर्शयति न धत्त इति, हे शिष्य अयं बोधदीपो मनागीषदपि कज्जलं कार्ष्ण्यं लौकिकदीप इव न धत्ते न धारयति कार्ष्ण्यजनकवर्तितैलादिद्रव्याभावादेवास्य कज्जलाधारकत्वमिति स्पष्टार्थ एव, वस्तुतस्तु कज्जलं कुत्सितजलं डलयोरभेदाज्जडमविद्यातत्कार्यरूपं मनागीषदपि तत्त्वतो न धत्ते न बिभर्तीति व्याख्येयम् ॥ १ ॥

अन्यच्च वैलक्षण्यमाह

न तापकर्त्ता कस्यापि वायुना न च कम्पते ।
न विनाशमवाप्नोति तमः सर्वं निहन्ति च ॥ २ ॥

न तापकर्तेति। कस्यापि पुरुषस्य तापकर्त्ता तापस्य कर्त्ता लौकिकदीप इव कारको न भवति स्वतः सुखरूपत्वेन तापत्रयरहितत्वादन्येषामपि तापत्रयनिवर्त्तकत्वाच्चेति भावः, किञ्च वायुना पवनेन न च नैव कम्पते चलति लौकिकदीप इवात्र दीपे वायोरसत्त्वादस्य स्थिरत्वाच्च न चञ्चलत्वमिति भावः, किञ्चायं दीपो विनाशं लयं लौकिकदीप इव नावाप्नोति न प्राप्नोति नित्यस्वरूपत्वादस्येति भावः, नाशसाक्षिणो नाशाङ्गीकारे असाक्षिकस्य नाशस्याप्यसिद्धेरिति च भावः, किञ्च लौकिकदीपस्तु किञ्चिद्गृहैकदेशवर्ति तमो निहन्ति नाशयति न तु सर्वम्, अयं दीपस्तु सर्वं गृहान्तवर्ति बाह्यं च। वास्तवार्थेऽन्तःप्रत्यक्चैतन्यावरकं तमोऽज्ञानं बाह्यं च तत्त्वंपदार्थयोरैक्याज्ञानरूपं घटादिपदार्थाज्ञानरूपं च निहन्ति नाशयति ॥ २ ॥

वैलक्षण्यान्तरमाह ।

एकरूपाः प्रकाशन्ते सर्वे भावा यदर्चिषा ।

यदग्रे न प्रकाशेत च्छाया माया स्वरूपिणी ॥ ३ ॥

एकरूपा इति । यदर्चिषा यस्य दीपस्यार्चिषा ज्वालया प्रकाशेनेत्यर्थः, सर्वे समस्ता भावाः पदार्था एकरूपा एकमेकमेव रूपं येषां ते तथोक्ताः सन्तः प्रकाशन्ते दीप्यन्ते लौकिकदीपप्रकाशेन तु अनेकरूपा घटपटादयः प्रकाशन्त इति लौकिकदीपादतिवैलक्षण्यमस्येति भावः, अन्यदपि वैलक्षण्यान्तरमाह यदग्र इति, लौकिकदीपस्य पुरतोधः स्थिता च्छाया दृश्यते तद्वद् यदग्रे यस्य बोधदीपस्याग्रे पुरो देशे माया स्वरूपिणी माया सदसद्भ्यामनिर्वचनीया जगज्जननसामर्थ्यरूपा शक्तिरेवाऽऽत्मनः पृथगसत्त्वेन जगज्जननानुपपत्त्याख्ययुक्त्यानुमेया माया सैव स्वमसाधारणं रूपं विद्यतेऽस्याः सा तथोक्ता च्छाया प्रतिभा न प्रकाशेत नैव प्रतीयेताऽतो लौकिकदीपादस्येदमपि वैलक्षण्यान्तरं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

अन्यदपि वैलक्षण्यं दर्शयति ।

यश्चक्षुषामविषयो रूपाकारविवर्जितः ।
मनसोऽप्यप्रकाश्यश्च रूपाकारप्रकाशकः ॥ ४ ॥

य इति । यो बोधदीपो लौकिकदीप इव चक्षुषां लोकचक्षुरिन्द्रियाणामविषयो विषयो गोचरो न भवति कुत इत्यत आह रूपेति, रूपाकारविवर्जितो रूपं स्वरूपमाकारश्चाकृतिस्ताभ्यां विवर्जितो हीनोऽतश्चक्षुर्विषयो न भवतीति भावः, ननु चक्षुषोऽविषयत्वेऽपि स्वर्गादिवत्परोक्षत्वेन मनोविषयत्वमस्यास्त्वित्याशङ्क्याह मनस इति, आकाररहितत्वादेव मनसोऽप्यन्तःकरणस्यापि अप्रकाश्यः प्रकाशाविषयो भवति स दीपः, ननु रूपाकाररहितत्वेनास्य चक्षुर्मनसोर्विषयत्वाभावे कथं स-

द्भावोऽवगन्तव्य इत्याशङ्क्याह रूपेति, अयं प्रकृतो दीपो रूपाकारप्रकाशको रूपाणि नीलपीतादिभेदभिन्नानि आकाराश्चाकृतयस्तेषां प्रकाशकः प्रकाशयिताऽस्ति सर्वरूपाकारज्ञानान्यथानुपपत्याऽस्य दीपस्य सत्त्वमभ्युपगन्तव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

वैलक्षण्यान्तरनिरूपणपूर्वकमस्य दीपस्य स्थानं दर्शयति ।

कदाचित्क्वचिदेवासौ तात केनापि हेतुना ।
प्रवर्तते बोधदीपः सतां हृदयमन्दिरे ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे बोधदीपपञ्चकं चतुर्विंशं ॥ २४ ॥

कदाचिदिति । कदाचित्कस्मिन्नपि समये लौकिकदीपवद्भूतवर्तमानभविष्यत्कालः परिच्छेदकोस्य दीपस्य प्रवृत्तेर्नास्ति कालस्यास्माद्दीपात्पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, क्वचिदेव कस्मिंश्चिदाधारेऽस्य दीपस्य सर्वाधारत्वादाधारनिरपेक्षत्वादाधारस्य च कल्पितत्वेनानिर्वचनीयत्वेन क्वचिदित्युक्तं, हे तात हे शिष्य केनापि हेतुना केनापि कारणेनास्य दीपस्य सर्वहेतुत्वात्स्वतो निर्हेतुकत्वाच्च स्वतः परिपूर्णत्वेन प्रयोजनाभावादपि न कारणं निश्चेतुं शक्यमतः केनापीत्युक्तं कारणनियमाभावोस्येति भावः, असावुक्तलक्षणो बोधदीपो ज्ञानस्वरूपः सर्वजगत्प्रकाशकत्वाद्दीप इव दीपः सतामात्मज्ञानवतां जीवन्मुक्तानामित्यर्थः, हृदयमन्दिरे हृद् 'नेह नानास्ति किञ्च ने'त्यादिश्रुतिभिः सर्वद्वैतबाधो द्वैतापवाद इत्यर्थः, तमयते प्रकाशयतीति हृदयं सर्वद्वैतबाधपूर्विकाहंब्रह्मास्मीत्याकारा प्रमा रूपा वृत्तिस्तदेव मन्दिरं गृहं तस्मिन् प्रवर्त्तते तिष्ठति एतदपि न पारमार्थिकमुपलब्धिस्थानत्वेनोक्तं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ बोधदीपपञ्चकार्थप्रकाशश्चतुर्विंशः ॥ २४ ॥

अथोपदेशषोडशी ।

एवं दीपरूपेणात्मस्वरूपं निरूप्येदानीं शिष्याय तदेवोपदेष्टुमुपदेशषोडश्याख्यं षोडशश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथोपदेशषोडशी ।

अथेति । अथ बोधदीपपञ्चकनिरूपणानन्तरमुपदेशषोडश्युपदेशस्यादेशस्य प्रतिपादिका षोडशी षोडशश्लोकानां समाहाररूपैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इतिशेषः, तत्र तावदादौ स्वरूपस्थिरतायां दुःसंपाद्यत्वबुद्ध्या शिष्यचित्ते तदनादरं लक्ष्यीकृत्य तत्रादरं विधातुं तस्याः सुसंपाद्यत्वं संभावयति ।

युक्त्यैव वृत्तिभिः पूर्णं रिक्तीकुरु मनो घटम् ।
न कश्चिद्भविता तात ब्रह्मणा पूरणे श्रमः ॥ १ ॥

युक्त्यैवेति । हे तात हे शिष्य वृत्तिभिर्जगद्विषयचिन्तनरूपाभिर्वृत्तिभिः पूर्णं भरितं मनोघटं मनोऽन्तःकरणमेव घटः कुंभस्तं युक्त्यैवान्वयव्यतिरेकाख्ययुक्तिभिरेव घटे घटाकारवृत्तौ च वृत्तितद्विषयमभ्यक्तासम्यक्तरूपस्फुरणेन मनसोन्वयः, तत्रैव मनसि पटतद्वृत्त्योर्व्यतिरेकः, एवं पटे तदाकारवृत्तौ च तत्सम्यक्तासम्यक्तस्फुरणरूपेण मनसोन्वयः, तत्रैव मनसि घटविषयकवृत्तेर्व्यतिरेकः, एवमन्वयव्यतिरेकाख्ययुक्त्यैव रिक्तीकुरु व्यवहारकालेऽरिक्तमपि बुध्यारिक्तत्वं तस्यानुभव ततस्तस्मिन् मनोघटे ब्रह्मणाऽपरिच्छिन्नेनात्मवस्तुनाऽऽकाशस्थानीयेन घट इव पूरणे पूरणक्रियायां तत्र घट आकाश इव सर्वदा स्थितत्वात्कश्चित्कोपि स्वल्पोपीत्यर्थः, श्रमः खेदो न भविता नैव भविष्यति अतो ब्रह्मणि चित्तस्थैर्यं सुकरमेवेति भावः॥१॥

ननु चिन्तारूपवृत्तिभिः पूर्णं मनः कथं रिक्तं कार्यं तत्राह ।

त्यज चिन्तां महाबुद्धे भज निश्चिन्ततासुखम्।
त्वयार्जितामिमां चिन्तां वद कोन्यः परित्यजेत् ॥२॥

त्यजेति। हे महाबुद्धे महत्यपरिच्छिन्ना ब्रह्माकारा बुद्धिर्मतिर्यस्य स तथोक्तस्तस्य सम्बोधने हे महाबुद्धे त्वं चिन्तां जगद्विषयकां चिन्तनरूपां वृत्तिं त्यज जहि, ननु जगद्विषयकचिन्तावृत्तित्यागे मनसो जीवनोपायः क इत्याशङ्क्याह भजेति, हे शिष्य त्वं निश्चिन्ततासुखं निर्गता निवृत्ता चिन्ता चिन्तनरूपा वृत्तिर्यस्मात्तत्तादृशं त्रिपुटीरहितं ब्रह्मसुखं तस्य भावस्तत्ता तज्जन्यं यत्सुखं विद्यानन्दापरपर्यायं भजाऽङ्गीकुरु अयमेव मनसो जीवनोपाय इति भावः, ननु चिन्तात्यागोतिदुष्करः स एव मम कथं स्यात्तत्राह त्वयेति, हे शिष्य त्वया भवताऽर्जितां सम्पादितामिमां प्रसिद्धां चिन्तां जगद्विषयचिन्तनरूपां वृत्तिमतस्तामन्यस्त्वत्तोन्यो भिन्नः कः पुरुषः परित्यजेज्जह्यात्तद्वद ब्रूहि न कोपीत्यर्थः, लोकेपि अन्यसम्पादितगृहादेरन्यत्याज्यत्वादर्शनादिति भावः ॥ २ ॥

ननु तर्हि चिन्तात्याग उपायो वक्तव्य इत्याशङ्क्य तमेव दर्शयति।

चिन्तनीयं त्वया वस्तु चिन्तारोगस्य भेषजम्।
अथ वा तात चिन्ताख्यं रोगमेव परित्यज ॥ ३ ॥

चिन्तनीयमिति। हे शिष्य त्वया भवता चिन्तारोगस्य चिन्ता जगद्विषयचिन्तारूपा वृत्तिरेव रोगो रुज्यते पीड्यतेऽनेनेति रोगः पीडाहेतुर्व्याधिर्दुःखप्रदत्वात्तस्य निवर्त्तकत्वाद्भेषजमौषधमिव वस्तु कालत्रयाबाध्यत्वात्पारमार्थिकसद्रूपं ब्रह्म चिन्तनीयं स्मरणीयं तेन चिन्तारोगनिवृत्तेः स ए-

वोपाय इति भावः, तदशक्तावुपायान्तरमाहाथवेति, हे तात हे शिष्य अथवा तदसम्भवे सतीत्यर्थः, त्वं चिन्ताख्यं चिन्तेत्याख्याह्वा यस्य स तथोक्तस्तं रोगमेव व्याधिमेव केवलं परित्यज सर्वदाऽसत्त्वबुद्ध्या पश्य ततोपि स निवृत्तः स्यादिति भावः ॥ ३ ॥

ननु चिन्तारोगनिवर्त्तकमात्मवस्तुचिन्तनं कर्त्तुमशक्यं चिन्तारोगत्यागोपि द्वितीय उपायोऽस्वाधीनत्वाद्दुष्कर एवेत्याशङ्कमानं प्रत्याह।

वर्धिता वर्धते चिन्ता त्यक्ता नश्यति सत्त्वरम्।
ईदृशेनापि रोगेण दुर्धियो मरणं गताः ॥ ४ ॥

वर्धितेति। चिन्ता जगद्विषयकस्मृतिरूपा वृत्तिर्वर्धिता वृद्धिं प्रापिता सती वर्धत एधते सा त्यक्ता ह्राता सती सत्वरं शीघ्रं नश्यति नष्टा भवति चिन्ताया वृद्धिक्षयोत्पत्त्यादिभावा न चिन्ताधीनाश्चेत्यत्वेन जडत्वात्तस्याः किं तु चेतनाधीना एव त इति भावः, इदं चागोपालं प्रसिद्धमेव तथा सतीदृशेनापि स्वाधीनेनापि रोगेण चिन्ताख्यव्याधिना मरणमसदाकाररूपं देहात्मत्वमेव मरणं नाशं प्राप्ता ये ते दुर्धियो विपर्यविदूषितमतयो ज्ञेयाः, यथा लोके प्रज्वलितगृहे स्वनिर्गमाय मार्गे सत्यपि धनपुत्रवस्त्रादिलोभदूषितमतयस्तत्रैव मरणं प्राप्नुवन्ति तद्वदिति भावः ॥ ४ ॥

एवं चिन्तात्यागे स्वाधीनतां प्रदर्श्येयानीं विषयलोभग्रस्तबुद्धेस्तत्राप्यशक्तिमालक्ष्य तच्चिन्तायां दोषं दर्शयति।

कर्कशा कलहा कृत्या वन्ध्या नित्यममङ्गला।
त्यज्यतां कामना चण्डी भुज्यतां मुक्तिसुन्दरी॥५॥

कर्कशेति। कर्कशाऽकोमलस्पर्शा तत्स्पर्शेनान्तःकरणे दुःखानुभवात्, कलहा कलिरूपा कलहमूलत्वात्, कृत्या मारिका स्वस्पृष्टपुरुषस्य मृतिहेतुत्वाद्, वन्ध्या निष्फला सुखस्वरूपपुत्राजनकत्वात्, नित्यं सर्वदाऽमङ्गला न विद्यते मङ्गलं शुभं यस्याः सा-तथोक्ताऽभद्रहेतुत्वाद्, एतादृशी कामनेच्छारूपा चण्डी क्रोधवती स्त्री त्यज्यतां विसृज्यतां ततः किंकर्त्तव्यमित्यत आह मुक्तीति, मुक्तिसुन्दरी मुक्तिर्मोक्षरूपा सुन्दरी सुखरूपत्वात्कमनीयरूपा स्त्री भुज्यतां भोक्तव्या मुक्तिसुन्दरीति विशेषणेन पूर्वाण्येव विशेषणानि विपरीततयास्यामपि योज्यानि; तद्यथा, अकर्कशा सुखस्पर्शाऽकलहा कलहनिवर्तकाऽकृत्या मृतिहेतुभूता न भवति अवन्ध्या सुखपुत्रजनयित्री नित्यं मङ्गला शोभनाऽकामना कामनानिवर्त्तकेति ॥ ५ ॥

मुक्तिसुन्दरीभोगो येन साधनेन साध्यते तत्पाण्डित्यं साधयितुं तत्रैव रुच्युत्पादनाय तत्र सुखाधिक्यं सम्भावयति।

जनैः पण्डित इत्युक्तः प्राप्नोषि परमं सुखम् ।
मनसा कर्मणा वाचा भव पण्डित एव तत् ॥ ६ ॥

जनैरिति। हे शिष्य त्वं जनैर्लोकैः स्वतोऽपण्डितोपि मूढैः पण्डित इत्युक्तः पण्डितो विद्वानित्येवमुक्तः कथितः सन्परममुत्कृष्टं सुखं शर्म प्राप्नोषि प्राप्तो भवसि किं तत इत्याह मनसेति, पण्डितनाममात्रेण सुखोत्पत्तेरनुभूयमानत्वात्ततः कारणान्मनसाऽहं पण्डितो भवामीति संकल्परूपेणान्तःकरणेन कर्मणा समदर्शनरूपक्रियया वाचा समदृष्टिप्रतिपादकवचनेनापि एभिः कृत्वा पण्डित एव विद्वानेव भव भूयाः, पण्डितनाममात्रेण मूढजनैः कल्पितेनापि स्वस्मिंस्तदभावेपि तत्त्वनिश्चयेन भ्रान्तज्ञानेन सुखप्रतीतौ पारमार्थिकपाण्डित्यसंपादने

स्वस्मिन्परमार्थसुखाविर्भावः स्यादित्यत्र कः सन्देह इति भावः ॥६॥

इदानीं विधिमुखेन प्रत्यक्षमेव बोधयति।

नित्यमेव स्फुरद्रूपो ननु त्वं चित्स्वरूपतः।
स्फूर्त्तिमूर्त्तेस्तवैवेयं का चित्स्फूर्त्तिरिदं जगत् ॥७॥

नित्यमिति। हे शिष्य त्वं साधनसम्पन्नो बोधाधिकारी नित्यमेव सर्वदैव स्फुरद्रूपः स्फुरत्स्वयं प्रकाशमानं रूपमाकृतिर्यस्य स तथोक्तोऽसि, ननु ममस्वरूपं स्वयं प्रकाशमानमिति कुतः सम्भाव्यमित्यत आह चिदिति, चित्स्वरूपतश्चिन्मात्रस्वरूपत्वाद्, एवं स्वस्फूर्तिरूपत्वे हेतुमुक्त्वा तत्र स्फूर्तिरूपत्वसम्भावनायैव जगत्स्फूर्त्यन्यथानुपपत्त्या स्फूर्त्तिरूपत्वमेव दृढयति स्फूर्त्तिमूर्त्तेरिति, स्फूर्तिमूर्तिः स्फूर्तिः प्रकाश एव मूर्तिराकृतिर्यस्य तस्य तव भवत इदं दृश्यं जगद्विश्वमियं प्रत्यक्षा काचिदनिर्वचनीया स्फूर्तिरेव प्रकाश एव त्वत्स्वरूपस्फूर्त्त्यभावे जगत्स्फूरणमेव न स्याद्, 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्कोह्येवान्यात्कः प्राण्यादी'त्यादिश्रुतेः, आसमन्तात्काशते प्रकाशत इत्याकाशः स्वयंप्रकाशमान इति व्युत्पत्त्या स्वयं प्रकाशत्वप्रतिपादनादिति भावः ॥ ७ ॥

ननु मम स्फूर्त्तिरूपत्वे मुक्त एवाहं किं मम ज्ञानेनेत्याशङ्क्य ज्ञानं विना भ्रमनिवृत्तिर्नेत्याशयेनाह।

भास्वतो मम भामात्रमिति ज्ञाते भ्रमे गते।
क्व द्वितीयं क्व संसारः क्व माया तत्कृतं किमु ॥८॥

भास्वत इति। भास्वतः प्रकाशस्वरूपस्य मम मे भामात्रंप्रकाशमात्रं स्वरूपमस्तीत्येव ज्ञाते बुद्धे सति तेन च ज्ञानेनभ्रमे चिज्जडरूपे जगति स्वात्मतादात्म्यप्रतीतिरूपे भ्रमे भ्रान्तौ गते निवृत्ते सति ततो द्वितीयमज्ञानं जगत्कारणं क्व कुत्रा-

ऽऽत्मनि स्वयंप्रकाशे नैव सम्भवतीत्यर्थः, स्वस्मिन्नपि असद्रूपत्वान्न सम्भवति निराधारत्वादसत्त्वाच्च तन्नास्त्येवेति भावः, तदभावे च किं स्यादित्यत आह क्वेति, संसारः संसरणं तत्कारणस्यैवाज्ञानस्याभावात्कारणं विना प्रतीयमानस्यापि संसारस्य वन्ध्यापुत्रादेरिवासत्त्वात्स नात्मनि प्रकाशरूपे सम्भाव्य इति भावः, नापि स्वस्मिन्नपि सम्भवति अतो निराधारत्वादसत्त्वाच्च न क्वापीत्यर्थः, अतस्तत्कारणरूपा मायापि नैव क्वापि सम्भवतीत्याह क्वेति, माया सदसद्भ्यामनिर्वचनीया जगज्जननशक्त्यपरपर्याया कार्यासत्त्वेन तत्कारणभूतशक्तेरप्यसत्वात् क्व कुत्र न कुत्रापीत्यर्थः, न कारणस्य कार्याधारत्वमनुत्पन्नत्वेन पृथगसत्त्वेन च कार्यस्य, नात्माधारत्वमपि तस्याः सदसतोराधाराधेयत्वायोगाद्यतः सा क्वापि न सम्भवतीति भावः, अत एव तत्कृतबन्धनस्याप्यभाव एवेत्याशयेनाह तत्कृतमिति, तत्कृतं तस्या मायायाः कृतं कार्यमावरणविक्षेपादिकं बन्धनं किमु किम्भवति न किममीत्यर्थः। 'तुच्छमिदं रूपमस्ये'ति श्रुत्या तुच्छत्वप्रतिपादनात्तुच्छमेव तन्नातिशयमात्मनि जनयितुं क्षममिति भावः॥ ८॥

ननु स्वप्रकाशात्मनो जाड्यसहानुभूयमानत्वात्कथं चिन्मात्रज्ञानेनात्मनि प्रतीयमानजाड्यनिरास इत्याशङ्क्य सर्वत्र जडचैतन्ययोरुभयोरपि प्रतीयमानत्वात्तत्र चिन्मात्रात्मरूपविचिन्तनेन तदितरजडानादरे कृते जाड्यनिरासः स्यादित्याशयेनाह।

ज्ञत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वे जडचैतन्यदृष्टयः।
स्फुरणानि स्वकीयानि मणिर्भूत्वा विलोकय॥९॥

ज्ञत्वेति। ज्ञत्वं कर्तृत्वभोक्तृत्वे जडचैतन्यदृष्टयो ज्ञत्वं ज्ञानित्वं ज्ञानेन्द्रियवृत्तिमत्त्वमित्यर्थः, कर्तृत्वं कर्मेन्द्रियवृत्तिमत्वं, भोक्तृत्वं भोगक्रियाफलवत्त्वम्, एता अन्याश्च जडचैतन्यदृष्टयो जडं

जाड्यमुपाधिश्चैतन्यं च चिदाभासरूपं तदुभयमिलिता दृष्टयो दृश्यन्तेऽनुभूयन्ते स्वस्वविषया आभिस्ता दृष्टयो वृत्तय इत्यर्थः, सन्ति तासु वृत्तिषु स्वकीयानि स्वस्य चिद्रूपस्यात्मनो धर्मभूतानि स्फुरणानि ज्ञानानि, एवं केवलं तान्येव त्वं मणिर्यथा माणिक्यादिः स्वयंप्रकाशोन्यदीपादिप्रकाशापेक्षारहित एव स इव भूत्वा चेत्यरहितश्चिन्मात्रो भूत्वाऽवलोकय पश्य जडं व्यावर्त्य सर्वत्र चिन्मात्ररूपं स्वात्मधर्ममेवानुभवन्स्थितश्चेत्स्वचिन्मात्रत्वानुभवो जाड्यनिरासश्च भवेदिति भावः ॥९॥

उक्तात्मचिन्मात्रे स्वात्मस्थैर्यायोपायं दर्शयति द्वाभ्याम्।

परस्परमविज्ञाता जाग्रत्स्वप्नसुप्तयः।
त्वया तिस्रः स्त्रियो भुक्तास्तुरीयां सुन्दरीं भज॥१०॥

परस्परमिति। त्वया भवता परस्परमन्योन्यत्राविज्ञाता नावलोकिता जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तय उक्तलक्षणा जाग्रदवस्था स्वप्नोप्युक्तलक्षण उक्तलक्षणा सुषुप्तिश्चैतास्तिस्रस्त्रिसङ्ख्याकाः स्त्रियो वनिता इव भुक्ता अनुभूता अत इदानीं तुरीयां तुर्याख्यां सुन्दरीं कमनीयरूपां केवलसुखरूपत्वात्तामेवान्या अनादृत्य भजानुभव ॥ १० ॥

ननु जाग्रत्स्वप्नसुप्त्याख्यास्तिस्रः स्त्रियोऽनुभवगोचराः सर्वदैव भवन्ति अतस्तत्रैव वृत्तिप्रवाह स्वाभाविकः, तुर्यायां तु स न स्वाभाविकस्तस्या अनुभवागोचरत्वादतस्तं स्वाभाविकमनुभवं परित्यज्य ताश्च परित्यज्य स्वाभाविकेन वृत्तिप्रवाहेन कथं साऽनुभाव्या स्यादित्याशङ्क्य गृहस्थानां परस्त्रीभोगसुखे सुलभेपि नरकप्राप्तिहेतुत्वज्ञानेन तत्परित्यज्य स्वस्त्रीभोगजन्यसुखस्यौचित्यं विहितत्वं पारलौकिकसुखहेतुत्वमिव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यस्त्रीषु परस्त्रीत्वाद्दुःखहेतुत्वाच्च संसारनरकप्राप्तिकारण-

त्वाच्च तद्भोगसुखमनादृत्य तुरीयस्वस्त्रीभोगसुख एवादरो वृत्तिरोधेन विहितत्वान्मुक्तिसुखहेतुत्वाच्च विधेय इत्याशयेनाह ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानि पुनस्तानि त्वमीक्षसे
तुरीयं तव धामैव न तत्किमिति पश्यसि ॥ ११ ॥

जाग्रदिति । हे शिष्य त्वं भवाञ्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तानीन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणा जाग्रदवस्था, स्वप्नो जाग्रत्संस्कारवासनावासितबुद्धौ प्रातिभासिकविषयप्रतीतिरित्युक्तलक्षणा स्वप्नावस्था, सुषुप्तं विषयेन्द्रियैः सहान्तःकरणस्य तत्कारणाज्ञानमात्राकारेणावस्थानं सुषुप्तिरित्युक्तलक्षणा सुषुप्त्यवस्था, एतानि परगृहिणीतुल्यानि प्रकृतिकार्यत्वप्राधान्यात् पुनर्वारं वारमीक्षसे पश्यति परस्त्रीतुल्यानां तेषां भोगः परस्त्रीभोग इव निन्द्यत्वात्त्याज्य एवातस्तत्रासक्तिः किमर्थं तवेति भावः, किञ्च तुरीयं तुरीयावस्थानं तवैव स्वयंप्रकाशसुखस्य प्राधान्याद्धाम निवासस्थानमस्ति तत्तुरीयं किमिति किमर्थं न पश्यसि नानुभवसि तुर्यसुखभोगस्तु स्वस्त्रीभोग इव विहितत्वेनानिन्द्यत्वात्सुखरूपत्वाच्च स एवावश्यं कर्तव्य इति भावः ॥ ११ ॥

ननु सुखसाधनत्वेन प्रतीते द्वैतजात आसक्तिर्योग्यैवेत्याशङ्क्य तत्रत्यसुखस्याभासमात्रत्वात्तुर्यस्थसुखस्य च पारमार्थिकत्वाच्च तत्र स्थैर्ये यत्सुखं तदेव सुखं नान्यत्रेत्याशयेनाह ।

मा धाव सुखहेतोस्त्वं धावतां न सुखं सखे ।
सुखरूपे निजे रूपे सुखं तिष्ठ सुखी भव ॥१२॥

मा धावेति । हे शिष्य हे मित्र अनेन सम्बोधेन स्ववचने विश्वासः कर्तव्य इति सूचितं, त्वं भवान्सुखहेतोः सुखं शर्म

तदेव हेतुः प्रयोजनं तस्मात्तन्निमित्तमित्यर्थः, मा धाव शीघ्रमागच्छ कुत इत्यत आह धावतामिति, हे मित्र धावतां सर्वत्र शीघ्रं भ्रमतां न सुखं न शर्मेति स्पष्टमेवागोपालम्, अतस्तदर्थं न भ्रमितव्यमिति भावः, तर्हि किं कर्त्तव्यं येन सुखं स्यात्तत्राह सुखरूप इति, सुखरूपे सुखं शर्मैव रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं तस्मिन् निजे स्वीये रूप आकारे सुखं यथा स्यात्तथा तिष्ठ वस ततश्च त्वं सुख्याऽऽनन्दी भवाऽऽस्वेति कृपयाऽऽशीर्वादो दत्तो गुरुणेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

एवं शिष्यं स्वरूपे स्थिरतां कर्तुं प्रबोध्येदानीं तत्रैव स्थिरं कर्तुं शिष्यमज्ञानामभिसारिकां नायिकां प्रकल्प्य स्वात्मानंदूतीरूपं च प्रकल्प्य शृङ्गारश्लोकैः प्रबोधयितुमाह ।

अत्र श्लोकाः ।

अत्रेति । अस्मिन्नेवार्थे स्वात्मनि स्थैर्यसंपादनबोधन इत्यर्थः, श्लोकाः शृङ्गाररसाभासाः श्लोकाः पद्यानि सन्तीति शेषः, तान्येव उच्यन्त इति योज्यं, तत्रादौ वरयोग्यवयसि स्त्रीणां वरं विना स्थितिर्न भवति तद्वदधिकारिदेहप्राप्तौ ज्ञानेप्सूनामपि आत्मस्वरूपप्राप्तिं विना स्थानमनुचितमेवेत्याहार्धेन ।

वरयोग्यासि कल्याणि न स्थास्यसि वरं विना ।
वरणीयो वरस्तादृग्यो भवेदजरामरः ॥ १३ ॥

वरयोग्येति । लौकिकार्थस्तावद् हे कल्याणि हे शोभने अनेन सम्बोधनेन मातृपितृकुलस्य वक्ष्यमाणोपदिष्टाचरणेन शोभनकारित्वे योग्यत्वं दृत्या नायिकायामस्तीति नायिकायाः सूचितं, त्वमिदानीं वरयोग्या वरः पतिस्तस्मिन्योग्या पुरुषेण सह भोगसुखे योग्यवयस्का तरुणीत्यर्थः, असि विद्यसेऽतः

पितृगृहे पूर्ववदितः परं वरं विना स्वं वृणुतेऽङ्गीकरोत्यसौ वरो भर्त्ता तं विना—ऋते पतिरहितेत्यर्थः, न स्थास्यसि नैव स्थिता भविष्यसि अत इतस्ततः केन चित्पुरुषेण सह रमणे मातृपितृकुलदूषणं स्यादतो भवत्या तादृक्तादृशगुणवान्वरः पतिर्वरणीयो विवाहेनाङ्गीकर्त्तव्यः कीदृग्गुणवानित्यत आह य इति, यः पतिरजरामरो न जरा वार्धक्यं यस्य स चासौ न विद्यते मरो मरणं यस्य स तथोक्तो भवेत्स्याद्वृद्धपुरुषविवाहे स्वकामापूरणेन परपुरुषेण रमणात्तदेव पूर्वोक्तमुभयकुलदूषणं तन्मृतौ च तदेवेति पुरुषायुःपर्यन्तं वार्धक्यमरणरहितपतिवरणे पितृमातृकुलभूषणं स्वस्योभयकुलजानां च शोभनमपि स्यादिति भावः। प्रकृतार्थस्तु हे कल्याणि कल्याणं मङ्गलमस्या विद्यते सा तथोक्ता तस्याः सम्बोधने हे कल्याणि अनेन सम्बोधनेन त्वयि मङ्गलं भावितेति सूचितं, त्वं भवतीदानीं वरयोग्या वृणोति व्याप्नोति जगदिति वरं ब्रह्म त्वं तस्मिन्सर्वश्रेष्ठे योग्यार्हाऽसि भवसि अतः परं ब्रह्मभावं विना—ऋते न स्थास्यसि नैव स्थातुं शक्ष्यसेऽत उपास्यब्रह्मभावं परोक्षत्वकृतकत्वादिदोषदुष्टं मा वृणु तादृग्वरस्तादृशगुणवान्वरः श्रेष्ठो ब्रह्मभावो वरणीयः साक्षादहंब्रह्मास्मीतिगुरूपदेशपूर्वमहावाक्यार्थविचारद्वाराङ्गीकार्यः कीदृश इत्यत आह य इति, यो वरो ब्रह्मभावोऽजरामरो न विद्यते जरावार्धक्यविकारो यत्र स तथोक्तोऽमरश्च न विद्यते मरो मरणं यत्र स तथोक्तो जरामरणहीन इत्यर्थः, भवेत्स्यात्तादृश इत्यर्थः। ज्ञानेनैव ब्रह्मभावोऽङ्गीकार्यो न तूपासनेन तस्य कृतकत्वेन विनाशित्वादिति भावः। अत्रोक्तं विद्यारण्यस्वामिभिः।

'ध्यानोपादानकं यत्तद्ध्यानाभावे विलीयत' इति ॥१३॥

ननु भवदुपदिष्टवरवरणे मम मनः प्रवृत्तमपि पुनः पुनस्ततो निवर्त्तते निश्चयेन तत्रैव न प्रवृत्तं भवति अतो मनसस्तत्रैव प्रवृत्तौ क उपायो विधेय इत्याशङ्क्य वैषयिकस्त्रीपुरुषभोगादिवार्त्ताश्रवणेनैव कामवृद्धेः प्रत्यक्षसिद्धत्वात्तस्याश्च पुरुषभोगे प्रवर्त्तकत्वात्तादृशवार्त्ताश्रवणमेवोपाय इत्याशयेनाह ।

न शृणोषि वरं यावत्तावत्ते कम्पते मनः ।
पश्चान्महोत्सवैर्भद्रे स्वामिनं त्वं वरिष्यसि ॥१४॥

नेति । हे भद्रे हे कल्याणि यावद्यत्कालपर्यन्तं त्वं भवती वरं पतिं पत्या सह सम्भोगवार्त्तामित्यर्थः, पतिसम्भोगसुखज्ञामुखान्न शृणोषि न श्रोत्रेणावधारयसि तावत्तत्कालपर्यन्तं ते तव मनश्चित्तं कम्पते चलति तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं चाञ्चल्यं भजत इत्यर्थः, पश्चात्तच्छ्रवणानन्तरं महोत्सवैर्महान्तो दीर्घाः फलपर्यन्तमनवच्छिन्ना इत्यर्थः, ये उत्सवाः संकल्परूपा उल्लासा इत्यर्थः, तैः कृत्वा स्वामिनं पतिं वरिष्यसे परिणेष्यसि अतस्तद्गुणतत्सम्भोगवार्त्ताश्रवणमेव पत्या सह भोगेच्छाजननेन तत्र प्रवर्त्तकत्वादुपायो नान्य इति भावो लोकप्रसिद्धेर्थे । प्रकृतेर्थे तु, ननु त्वदुपदिष्टवरब्रह्मभावाङ्गीकरणे प्रवृत्तमपि मे मनः पुनः पुनस्ततो निवर्त्तते तत्रैव दृढनिश्चयेन न प्रवर्ततेऽतस्तत्र दृढनिश्चयेन तत्प्रवृत्तौ क उपाय इत्याशंक्य 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादिश्रुत्या जीवब्रह्मैक्यज्ञानसाधनभूतविचाराधिकारिणस्तत्प्राथमिकसाधनभूतत्वेन श्रवणविधानात्तज्ज्ञगुरुमुखात्तच्छ्रवणमेवोपायो नान्य इत्याशयेनाह नेति, हे भद्रे इति सम्बोधनेन वक्ष्यमाणोपायेनावश्यं कल्याणं तव भावीति सूचितं, त्वं यावद्यत्कालपर्यन्तं वरं श्रेष्ठं जीवब्रह्मैक्यं महावाक्यद्वारा गुरुमुखेन न शृणोषि नाव-

धारयसि श्रोत्रेण तावत्तत्कालपर्यन्तं ते तव मनोन्तःकरणं कम्पते चलति असम्भावनादिदोषैश्चलायमानं भवति पश्चाच्छ्रवणे कृते तत्परिपाकादनन्तरं महोत्सवैरतीव हर्षैः स्वामिनं त्वं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मानमामनोति उपदिशति असौ स्वामी महावाक्यार्थो गुरुवाक्यार्थो वा तं वरिष्यसि अङ्गीकरिष्यसि अखण्डैकरसमात्मानं ब्रह्माभिन्नमङ्गीकरिष्यसीति भावः ॥ १४ ॥

ननु पतिसम्भोगादिवार्ताया अश्रवणे इदानीं तद्भोगेच्छावत्या मया किङ्कार्यं तत्राह ।

परेण पुरुषेणाद्य रमस्व वचनान्मम ।

सखि पश्चात्स्वतश्चित्तं कुरु यत्राधिकं सुखम् ॥ १५ ॥

परेणेति । हे सखि हे मित्र अनेन सम्बोधनेन स्ववचने विश्वासः कर्तव्य इति सूचितं, त्वमद्येदानीं तद्गुणश्रवणात्पूर्वं वर्तमानसमय इत्यर्थः, मम त्वत्कल्याणेच्छोर्मे वचनाद्वाक्येन विश्वासं कृत्वा परेण स्वमातृपितृकुलजेष्वतिपरिचयात्तदन्यकुलजत्वेन परिचयाभावादन्यतया मतेन पुरुषेण स्वपतिना सह रमस्व क्रीडस्व पश्चादनन्तरं यत्र पत्या सह रमणे वा भ्रात्रादिभिः सह रमणेऽधिकमुत्कृष्टं सुखं शर्म भवति तत्स्वतो ज्ञात्वा तत्र चित्तं मनः कुरु कर्तव्यं । प्रकृतेर्थे तु स्वात्मसाक्षात्कारहेतुभूतदृढश्रवणाभावे ततः पूर्वं मया ब्रह्मसुखप्राप्तीच्छावता तत्प्राप्तये किं कर्तव्यं तत्राह परेणेति, हे सखि हे मित्र अनेन सम्बोधनेन तव मद्वचने विश्वासः कर्तव्य इति सूचितम्, अद्येदानीं ब्रह्माभिन्नस्वसाक्षात्कारहेतुभूतश्रवणात्पूर्वं मम त्वद्गुरोर्मे वचनाद्वाक्यान्मद्वचने विश्वासं कृत्वेत्यर्थः, परेण कार्यकारणातीतेन पुरुषेण परिपूर्णस्वरूपेणात्मना सह रमस्व क्रीडस्व भूमशब्दवाच्यसुखरूपब्रह्मणा सहैकीभूय रमस्वेत्यर्थः, प-

श्चादनन्तरं यत्र ब्रह्माभेदे भेदे वाऽधिकमुत्कृष्टं सुखं शर्माऽस्ति तज्ज्ञात्वाऽधिकं सुखं यत्र स्यात्तत्र स्वतः स्वयमेव चित्तमनुसन्धानरूपामन्तःकरणवृत्तिं कुरु स्थापय स्वात्मसाक्षात्कारात्पूर्वं गुरुवचने विश्वास एव विहित इति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं मदुपदिष्टकार्यविलम्बेनायुषो व्यर्थमेव व्ययो भवेदतः शीघ्रमेव पतिभोगे प्रतिबन्धभूतलज्जात्यागेन पत्या सह भोगं कर्तुं त्वरयति।

यातं दिनं न पुनरेति नवं वयस्ते
लज्जां विहाय भज तं रमणीयरूपम्।
बाले परः पुरुष एष यदा समेतः
स्वर्गेण किं किमु तदा नृसुखेन वा ते ॥ १६ ॥

यातमिति। हे बाले स्वहिताज्ञानित्वादज्ञे हे नवयौवने यातमतीतं दिनमह इत्युपलक्षणं क्षणलवादेः पुनर्भूयो नैति नायाति किञ्च ते तव नवं नूतनं वयस्तारुण्यावस्थाऽस्ति अतस्तव लज्जाधिक्यमस्मिन्वयसि योग्यपुरुषभोगप्रतिबन्धकमतस्तां लज्जां त्रपां विहाय परित्यज्य रमणीयरूपं रमणीयं सुन्दरं रूपं यस्य तं सुन्दराकृतिमित्यर्थः, भजाङ्गीकुरु। ननु पति भोगे कः सुखातिशयो येन तत्र प्रवृत्तिर्मया कर्त्तव्येत्यत आह बाल इति, परस्त्वन्मातृपितृकुलभिन्नकुलजत्वात्त्वत्परिचयाभावाच्चान्यत्वेन मतः पुरुषो नर एष पुरोवर्त्ती पर्यङ्के त्वदिच्छया स्थितो यदा यस्मिन्समये समेतस्त्वया सह मिलितो भवेत्तदा तस्मिन्समये ते तव नृसुखेन सार्वभौमसम्पत्तिसुखेन किं भवति न किमपीत्यर्थः, वा यद्वा स्वर्गेण स्वर्गसुखेनापि ते तव किमु किं भवति न किमपीत्यर्थः, ते उभे अपि पतिसम्भोगसुखाद्दति तुच्छे इत्यर्थः,

अतस्तव पतिसम्भोगजसुखेनैव कृतार्थता स्यादिति भावः । प्रकृतार्थे तु इदानीं विलम्बनेन मुक्तिसुखानुभवं विना व्यर्थमायुर्वयो न कार्यं इत्याशयेनाह यातमिति, दिनमित्युपलक्षणं निमेषादेर्दिनं निमेषादिः कालो यातं गतं पुनर्भूयो नैति नायाति किञ्च ते तव वयधातोर्गत्यर्थत्वाद्ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इत्युक्तेर्वयो ज्ञानं नवं नूतनं कोमलमित्यर्थः, जातिकुलधर्मैषणावत्त्वात्संशयैर्दूषितत्वाच्च ज्ञानस्य कोमलत्वमिति भावः, अतो लज्जां त्रपां लोकलज्जां विहाय परित्यज्य तं कार्यकारणातीतं रमणीयरूपं रन्तुं योग्यं रमणीयं सुखस्वरूपत्वाद्रूपमाकृतिर्यस्य तं तथोक्तं भज सोहमस्मीत्येवमभेदेनाङ्गीकुरु, ननु तादृशपरमात्मस्वरूपस्य सोहमित्यभेदेनाङ्गीकारे कः सुखातिशयो येन तत्रैव मया प्रवर्तितव्यं तत्राह बाल इति, हे बाले नवयौवने पूर्णविवेकाऽभावाद्बालत्वं ज्ञेयम्, एष मदनुभवेन प्रत्यक्षः परः कार्यकारणातीतः पुरुषः परिपूर्ण आत्मा यदा यस्मिन्काले समेतस्त्वया प्राप्तोऽभिन्नत्वेनाङ्गीकृत इत्यर्थः, तदा तस्मिन्समये ते तव नृसुखेन 'युवा स्यात्साधुयुवा अध्यापक'इत्यादिकया 'स एको मानुष आनन्द'इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितेन मानुषसुखेन किं किंप्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, किञ्च स्वर्गेण गन्धर्वानन्दादिहैरण्यगर्भानन्दान्तेन सुखेन 'ते ये शतं मानुषा आनन्दा'इत्यादिकया 'स एको ब्रह्मण आनन्द'इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितेन शर्मणा वाऽपि किमु किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, सर्वसुखानामात्मसुखप्रतिबिम्बत्वादात्मसुखप्राप्तौ तेषां तुच्छत्वाच्च न तेष्वपेक्षोदयो ज्ञानिनामिति भावः॥१६॥

इति श्रीन० बोध० उपदेशषोडश्यर्थप्रकाशः पञ्चविंशः ॥ २५ ॥

अथ ब्रह्मचर्याविंशतिः ।

एवमुपदेशषोडशीं निरूप्येदानीं शिष्यस्य ब्रह्मस्वरूपं बो-

धयितुं ब्रह्मचर्चाविंशत्याख्यं विंशतिश्लोकं प्रकरणमभिधास्यन्नाह।

अथ ब्रह्मचर्चाविंशतिः।

अथेति। अथोपदेशषोडशीनिरूपणानन्तरं ब्रह्मचर्चाविंशतिर्ब्रह्मण श्चर्चा कथनं यत्र विंशतौ सा तथोक्ता विंशतिर्विंशतिश्लोकात्मकं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ ब्रह्मचर्चायां रुच्युत्पादनाय ब्रह्मचर्चामाहात्म्यनिरूपणपुरःसरं तन्निरूपणं प्रतिजानीते।

अर्चालक्षाधिका प्रोक्ता चर्चैव परमात्मनः।
अतः शिष्यप्रबोधाय ब्रह्मचर्चा निरूप्यते॥ १॥

अर्चेति। परमात्मनः परः कार्यकारणातीतो य आत्मा तस्य चर्चैव संवाद एवाऽर्चालक्षाधिकाऽर्चानां पूजानां यल्लक्षं नियुतं ततोप्यधिकोत्कृष्टा लक्षशब्दोत्रानन्त्यपरोऽनन्तपूजनफलदात्रीत्यर्थः, प्रोक्ता कथिता 'क्षणमेकं क्रतुशतस्यापी'ति श्रुतेः, आत्मचिन्तनक्षणस्यानन्तयज्ञफलप्राप्तिकारणत्वप्रतिपादनात्तच्चिन्तनं विना तत्कथनासम्भवस्य 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदती'ति श्रुत्या प्रतिपादनादिति भावः, यतः कारणादतो हेतोः शिष्यप्रबोधाय शिष्यस्य जिज्ञासोः प्रबोधाय ज्ञानाय ब्रह्मचर्चा ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितस्यात्मवस्तुनश्चर्चा संवादो वचनविलास इत्यर्थः, यत्र प्रकरणे सा निरूप्यते॥ १॥

तत्रादौ ब्रह्मणः सर्वाधारत्वनिरूपणपूर्वकं तन्निराधारत्वं वास्तवं दर्शयति।

आधारः सर्वभूतानां तस्याधारो न कश्चन।
निराधारस्वरूपं चेन्नास्ति ब्रह्म तदा क्वचित्॥ २॥

आधार इति । सर्वभूतानां सर्वाणि समस्तानि यानि भूतानि वियदादीनि तत्कार्याणि च ब्रह्माण्डादिकीटकान्तानि प्राणिजातानि तेषामाधार आश्रियतेऽस्मिन्निन्नाधारोऽधिष्ठानं ब्रह्मास्ति अधिकरणे घञ् तस्य सर्वाधारस्य ब्रह्मण आधारोऽधिष्ठानं सद्रूपब्रह्मणो भिन्नस्यासत्त्वाद्ब्रह्मणोप्यानन्त्येनाधेयत्वायोगाच्च कश्चन कोपि न न विद्यते, ननु ब्रह्मणो निराधारत्वे ब्रह्म क्वापि नेत्येवं प्रयोगः स्यात्ततश्च ब्रह्म क्वापि नास्तीत्यर्थत्वेन ब्रह्मणः शून्यत्वमायातमित्याशङ्कते निराधारेति, ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु निराधारस्वरूपं निर्गतो निवृत्त आधारोऽधिष्ठानं यस्य तत्तादृशं स्वरूपं यस्य तत्तादृशाकारमस्ति चेद्यदि स्यात्तदा तस्मिन्पक्षे ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु क्वचित्कुत्रापि नास्ति न विद्यते ब्रह्मण शून्यत्वं सिद्धमिति भावः ॥ २ ॥

न ब्रह्मणोऽसत्त्वं तत्कार्यस्य जगतो निरधिष्ठानत्वेनासत्त्वे सत्त्वभानानुपपत्तेरित्येवं समाधत्ते ।

अधिष्ठानं विना कार्यं न तिष्ठति कदाचन ।
सर्वाधिष्ठानरूपं हि कथं ब्रह्म न कुत्र चित् ॥३॥

अधिष्ठानमिति । हे शिष्य ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानस्यासत्त्वाङ्गीकारेऽधिष्ठानमाधारं विना—ऋते कदाचन कस्मिन्नपि काले कार्यं लोकप्रसिद्धं घटादिरूपं कल्पितं रज्जुसर्पादिकमपि स्वाधारं मृदादिकं रज्ज्वादिकं च वर्जयित्वेत्यर्थः, न तिष्ठति नैव स्थितिं प्राप्नोतीति लोके प्रसिद्धमेव तर्हि तद्ब्रह्म सर्वाधारस्वरूपं सर्वस्य जगत आधारोऽधिष्ठानं स्वमसाधारणं रूपमाकारो यस्य तत्तथाभूतमस्ति तदसत्त्वे निरधिष्ठानस्य जगतोप्यसत्त्वेन

भानं स्यात्तु सत्तादिति प्रतीयतेऽतो ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु कुत्र चित्क्वापि न नास्ति न विद्यते कथं केन प्रकारेण न कथमपि किं त्वस्त्येवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु तर्हि जगदाधारत्वेन स्वतो निराधारत्वेन च जगतो वैलक्षण्यात्तद्ब्रह्म जगतः पृथगेवास्त्विति शङ्कते।

सर्वस्मात्तत्पृथग्ब्रह्म त्विति वक्तुं न शक्यते।
यदात्मकमिदं सर्वं सर्वस्मात्तत्पृथक्कथम् ॥ ४ ॥

सर्वस्मादिति। तद्ब्रह्म सर्वाधारं स्वतो निराधारं चेत्येतैर्लक्षणैर्लक्षितं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु सर्वस्मात्समस्ताज्जगतः पृथग्भिन्नमस्तीति चेद्यदि तु एवमपि वक्तुं कथितुं न शक्यते नैव शक्यं जायते कुत इत्यत आह यदिति, इदमेतत्सर्वं समस्तं जगद्यदात्मकं यद्ब्रह्मैवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथोक्तमस्ति तद्ब्रह्म ततो जगतः पृथक्केनाविद्यमानात्सर्वस्मात्सर्वशब्दवाच्यात्समस्तजगतः पृथग्भिन्नं कथं केन प्रकारेण स्यान्न कथमपीत्यर्थः, वस्तुगतभेदसिद्धेस्तत्प्रतियोगिवस्तुसत्त्वसापेक्षत्वाद्ब्रह्मगतभेदासिद्धेर्जगतः पृथगसत्त्वादिति भावः ॥४॥

ननु तर्हि सर्वाभिन्नत्वाद्ब्रह्म सर्वरूपमस्त्विति शङ्कते।

सर्वस्मादपृथग्ब्रह्म वक्तुमित्यपि नार्हसि।
सर्वस्मात्पृथगेवेदमनुभूतं महर्षिभिः ॥ ५ ॥

सर्वस्मादिति। सर्वस्मात्समस्ताज्जगतो ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु अपृथगभिन्नं सर्वरूपमेवेत्यर्थः, अस्त्विति चेद्यदि वदसि तर्हीत्येवमपि वक्तुं कथितुं नार्हसि योग्यो न भवसि कुत इत्यत आह सर्वस्मादिति, इदं ब्रह्म महर्षिभिर्महान्तोऽतिश्रेष्ठाः ये ऋषयः सत्यादिनस्तैः सर्वस्मात्समस्ताज्जगतः स्वतोऽसत्त्वेन लक्षितात्पृ-

थगेव भिन्नमेव सत्त्वेनानुभूतं ज्ञातमतस्तत्स्वरूपं वक्तुं न शक्यमिति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्ह्यात्मरूपं तद्ब्रह्मास्त्विति शङ्कते ।

आत्मरूपमिदं वाच्यमिति तर्कस्त्वया कृतः ।
अनात्मरूपं किं न्वस्ति स्वात्मरूपं यतस्त्विदम्॥ ६॥

आत्मरूपमिति । हे शिष्य इदं प्रस्तुतं ब्रह्मात्मरूपमात्मैव रूपमाकारो यस्य तत्तथोक्तं वाच्यं वक्तव्यमस्ति चेद्यदीत्येवं तर्कोऽनुमानं त्वया भवता कृतः साधितो यदि तर्हि तदाऽनात्मरूपं न विद्यत आत्मा तात्त्विकं रूपमाकारो यस्य तत्तथोक्तं किं नु किं वस्तु निश्चितं वितर्कितं वाऽस्ति विद्यते हि प्रसिद्धं विवेकिनाम्, इदं प्रकृतं ब्रह्म देशाद्यनवच्छिन्नं बृहदात्मरूपमात्मा व्यापकं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं स्यात्तद्वदेति शेषः, ब्रह्मणो व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानात्मत्वेनासत्त्वात्तन्निषेधकात्मशब्दार्थयोरपि तथात्वान्नात्मशब्दवाच्यत्वं ब्रह्मणो वास्तवं मन्तव्यमिति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्हि वेदान्ते 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते, ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः, तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्यादिश्रुतिशतैर्ब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वेन मुमुक्षूणां विहितत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वमस्त्विति शङ्कते ।

ज्ञानस्य ब्रह्म विषय इति वक्तुं न शक्यते ।
ज्ञानस्वरूपं तद्ब्रह्म ज्ञानस्य विषयः कथम् ॥ ७ ॥

ज्ञानस्येति । ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नमात्मवस्तु ज्ञानस्य ज्ञायते वेद्यतेऽनेनेति ज्ञानं साभासान्तःकरणवृत्तिरूपं तस्य विषयो

गोचरोऽस्तु एवं वदसि चेद्यदि तर्हीति एवमपि वक्तुं कथितुं न शक्यते न युज्यते कुत इत्यत आह ज्ञानस्वरूपमिति, तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञानस्वरूपं ज्ञानं चेतनं तदेव स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तमस्ति अतस्तद्ब्रह्म ज्ञानस्य साभासान्तःकरणवृत्तिरूपचेतनस्य विषयो गोचरो ज्ञेयमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण भवति लोकेऽपि ज्ञानविषयो घटादिः स्वतो जडत्वेन प्रसिद्धो ब्रह्मणस्तु चिन्मात्रत्वेन स्वयंप्रकाशरूपत्वान्न ज्ञानविषयत्वमिति भावः ॥ ७॥

ननु तर्हि ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वमेवास्त्विति शङ्कते ।

ज्ञानस्वरूपमेवास्तु ब्रह्मेति यदि मन्यसे ।
ज्ञेयमेव न यत्रास्ति ज्ञानत्वं तस्य कीदृशम् ॥८॥

ज्ञानेति । ब्रह्म प्रकृतं देशादिकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञानस्वरूपं ज्ञानं चेतनं तदेव स्वमसाधारणं रूपमाकारो यस्य तत्तादृशमस्तु भवतु इत्येवं यदि यर्हि मन्यसेऽङ्गीकुरुषे तर्हि तदपि न सम्भवतीत्याह ज्ञेयमिति, यत्र ब्रह्मणि ज्ञेयमेव ज्ञानविषयो जगदेव नास्ति न विद्यते तस्य ब्रह्मणो ज्ञेयविषयाभावाज्ज्ञानत्वं ज्ञानरूपत्वं कीदृशं कथं स्यादिति शेषः, ज्ञेयसापेक्षं ज्ञानं लोके प्रसिद्धं तर्हि ज्ञेयाभावे ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वं नैव सम्भवतीति भावः ॥ ८ ॥

ननु तर्हि तद्ब्रह्म ज्ञात्रेवास्त्विति शङ्कते ।

ज्ञातृस्वरूपमेवास्तु ब्रह्मेति यदि कल्प्यते ।
स्वयंप्रकाशरूपे हि ज्ञानस्याश्रयता कथम् ॥ ९ ॥

ज्ञात्रिति । तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं वस्तु ज्ञातृस्वरूपं ज्ञाता साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासो ज्ञानेन्द्रियैः सहितः

स एव स्वमसाधारणं रूपमाकारो यस्य तत्तादृशमस्तु भवतु इत्येवं यदि यर्हि कल्प्यते निरूप्यते तर्हि तन्न भवति कुत इत्यत आह स्वयमिति, हि प्रसिद्धं विदुषाम्, स्वयंप्रकाशरूपमवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वं स्वप्रकाशत्वमित्युक्तलक्षणं स्वयंप्रकाशं ज्ञानाविषयत्वेनापरोक्षतया प्रकाशमानं रूपमाकृतिर्यस्य तस्मिन्ब्रह्मणि ज्ञानस्य साभासान्तःकरणवृत्तिरूपस्याश्रयताऽऽश्रयत्वं ज्ञानक्रियावत्त्वमित्यर्थः, कथं केन प्रकारेण सम्भाव्या सम्भावनार्हा न कथमपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु तर्हि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेः सर्वरूपत्वमेव भूयोऽप्यस्त्विति ब्रह्मणः शङ्कते ।

सर्वरूपमिदं ब्रह्म वक्तुं कः शक्नुयादिति ।
सदैकरूपमेवेदं यतः शाश्वतमुच्यते ॥ १० ॥

सर्वरूपमिति । इदं प्रकृतं ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु सर्वरूपं सर्वमनेकरूपं जगदेव रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तमस्तु भवतु इति चेदित्येवं वक्तुं कथितुं कः पुरुषः शक्नुयात्समर्थो भवेन्न कोऽपीत्यर्थः, कुत इत्यत आह सदेति, इदं प्रकृतं ब्रह्म सदा नित्यमेवैकरूपमेकं स्वगतसजातीयविजातीयभेदरहितं सच्चिदानन्दघनमस्ति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुत्या सर्वपदेदंपदयोर्वाच्यार्थांशपरित्यागेनाविरुद्धेन ब्रह्मपदार्थेन सह सामानाधिकरण्येनैक्यबोधनादिति भावः, कुत एकरूपत्वमित्यत आह यत इति, यतः कारणाच्छाश्वत इत्युच्यते कथ्यते नित्यस्यानेकत्वासम्भवादिति भावः ॥ १० ॥

ननु तर्ह्येकरूपत्वमेव तल्लक्षणमस्त्विति शङ्कते ।

एकरूपमिदं ब्रह्म न वक्तुमिति शक्यते ।

निर्गुणं तत्परं ब्रह्म स्यादेकत्वं यतो गुणः ॥ ११ ॥

एकरूपमिति। इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु एकरूपमेकमेकसंख्या रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तमस्तु भवतु इति चेन्न कुत इत्यत आह वक्तुमिति, इत्येवं वक्तुं कथितुं न शक्यते नैव युज्यते कुत इत्यत आह निर्गुणमिति, तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु परं कार्यकारणातीतमत एव निर्गुणं निर्गता निवृत्ता गुणा यस्मात्तत्तथोक्तमस्ति, अस्तु निर्गुणं तस्यैकत्वं कुतो नेत्यत आह स्यादिति, यतो यस्मात्कारणादेकत्वमेकस्य भाव एकत्वं गुणः स्याद्गुणो भवेद्गुणकार्यमित्यर्थः, तार्किकैरपि संख्यायागुणेषु गृहीतत्वादिति अतो नैकरूपं ब्रह्मेति वक्तुं युक्तमितिभावः॥११॥

ननु तर्हि निर्गुणत्वमेव लक्षणमस्तु ब्रह्मण इति शङ्कते।

निर्गुणं तत्परं ब्रह्म नूनमेतदसांप्रतम्।
अनन्तेनैव गीयन्ते ह्यनन्ता एव तद्गुणाः ॥१२॥

निर्गुणमिति। तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु परं कार्यकारणाभ्यां परमतो निर्गुणं निर्गता निवृत्ता गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिधा यस्मात्तत्तथाभूत मस्तु भवतु, गुणकार्याण्यप्येकत्वादीनि गुणशब्देन ग्राह्याणीति चेन्नेत्याह नूनमिति, एतद्ब्रह्मणो निर्गुणत्वप्रतिपादनमसांप्रन्तममञ्जसं नूनं निश्चयेनास्ति कुत इत्यत आहानन्तेनेति, अनन्तेनैव न विद्यतेन्तो यस्य तेनैव शेषेणाहङ्कारेण वा वेदेनवा 'अनन्ता वै वेदा'इति वचनाद्वेदस्यानन्तत्वं, शेषस्य तु प्रसिद्धं नामैवानन्त इति, अहमस्त्वनन्तत्वं ज्ञानं विना नाशाभावादिति ज्ञेयम्, तद्गुणाः कीर्त्यादयो गुणकार्याणि सृष्ट्यादयश्च तस्य

ब्रह्मणो गुणा अनन्ता एव नान्तः संख्यापरिच्छेदो येषां ते तथोक्ता एव गीयन्ते वर्ण्यन्तेऽतोनिर्गुणत्वमपि ब्रह्मणो वक्तुमयुक्तमिति भावः ॥ १२ ॥

ननु तर्हि केनापि लक्षणेन वचनाविषयत्वेऽवस्तुत्वेनासत्त्वमेव ब्रह्मणोस्तु इति शङ्कते ।

ब्रह्म नास्तीति को याद्भातीदं यस्य सत्त्वतः ।
तर्ह्यस्ति ब्रह्मेत्यपि नो नातः सत्ता पृथग्यतः ॥१३॥

ब्रह्मेति । ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु वचनाविषयत्वान्नास्ति न विद्यत इति चेन्नेत्याहेतीति–इत्येवं ब्रह्म नास्तीति वचनं कः सन्नसन्वा पुरुषो ब्रूयात्कथयेत्सन्निति चेन्न ब्रह्मणोऽसत्त्वे तद्व्यतिरिक्तस्य वक्तुरप्यसत्त्वं स्या'न्नान्योतोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुत्या कर्तुर्ब्रह्मनो भिन्नसत्त्वाभावप्रतिपादनादतो ब्रह्मभिन्नत्वेनासिद्धस्य वक्तुर्ब्रह्मासत्त्वेन तदसत्त्वस्यापि सिद्धेर्न तादृशवक्तुर्ब्रह्मासत्त्ववचनसिद्धिरिति भावः, द्वितीये तु स्पष्टैव सा ऽतो ब्रह्मणोऽसत्त्ववचनं परास्तमेव तदेव स्पष्टं निरूपयति भातीति, यस्य ब्रह्मणः सत्त्वतः सत्यत्वेनेदं वक्तृवचनवाच्यादित्रिपुटीरूपं जगद्भाति प्रकाशते तदसत्त्वे वक्तुरेवासत्त्वापत्तिरिति भावः, ननु तर्हि घटोस्तीत्यत्र घटस्य सत्ताश्रयत्वमिव ब्रह्मास्तीति प्रयोगे ब्रह्मणोपि सत्ताश्रयत्वमेवास्तु इति शङ्कते तर्हीति, तर्हि तदा ब्रह्मसत्त्वासिद्धावित्यर्थः, ब्रह्मदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु अस्तीति सत्ताश्रयमेवास्तु इति चेन्नेत्याहेतीति–इत्यपि एवमपि ब्रह्मणः सत्ताश्रयत्वमपि नो नास्ति कुत इत्यत आह नेति, यतो यस्मात्कारणादतोऽस्माद्ब्रह्मणः पृथग्भिन्ना सत्ता न नास्ति अतो ब्रह्मणः सत्ताश्रयत्वं नेति भावः ॥ १३ ॥

ननु सत्तादिना केनापि रूपेण वचनाविषयत्वे ब्रह्मणः स्वरूपाभाववत्त्वेन शून्यतास्त्विसाशङ्क्ते।

अस्वरूपमिदं ब्रह्म विद्वानिति कथं वदेत्।
स्वस्वरूपमिदं ब्रह्म प्रत्यक्षमनुभूयते ॥ १४ ॥

अस्वरूपमिति। इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-शून्यं वस्तु अस्वरूपं न विद्यते स्वरूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्त-मस्तु इति चेन्नेत्याह विद्वानिति, विद्वाञ्ज्ञानी चेत्तर्हीत्येवं कथं केन प्रकारेण वदेद्ब्रूयान्नैव वदेदित्यर्थः, अज्ञानी वदेच्चे-त्तद्वाक्यस्योन्मत्तप्रलपितनुल्यत्वेनाप्रामाण्यमेवेति न तद्विचारः कर्तव्यतया विहित इति भावः, ननु ब्रह्मास्वरूपमिति कुतो-न ब्रूयात्तत्राह स्वस्वरूपमिति, इदं प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृ-तपरिच्छेदशून्यं वस्तु स्वस्वरूपं स्वस्यात्मनः स्वमसाधारणं रू-पमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं, यद्वाऽऽत्मनः स्वपदवाच्यस्य स्वं स्वीयमभिन्नमित्यर्थः, रूपं रूप्यते प्रकाश्यते जगदनेनेति रूपं प्रकाशो यस्य तत्तथोक्तं त्वंपदलक्ष्यप्रत्यगात्माभिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः, इत्येवं प्रत्यक्षमपरोक्षतया ज्ञानिनाऽनुभूयते साक्षाज्ज्ञायते स ज्ञानी—अस्वरूपं ब्रह्मेति कथं ब्रूयान्नैव ब्रूयादिति योज्यम् ॥१४॥

ननु तर्हि स्वस्वरूपत्वेनैव वचनविषयं ब्रह्म भवतु इति शङ्क्ते।

स्वस्वरूपमिदं ब्रह्म चेदित्यप्ययथातथम्।
तत्र को नु स्वशब्दार्थो यत्स्वरूपमिदं भवेत्॥१५॥

स्वस्वरूपमिति। इदं ब्रह्म प्रकृतं देशकालवस्तुकृतपरिच्छेद-शून्यं वस्तु ज्ञानिना स्वस्वरूपत्वेनानुभूयमानत्वात्स्वस्वरूपं स्वस्या-त्मनः स्वरूपं स्वमभिन्नमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्य तत्तथोक्तं तादृशरूपेणैव वचनविषयमस्तु भवतु इति चेन्नेत्याहेतीति,

इत्यपि एवमपि वचनं वाक्यमयाथतथं न यथातथं सत्यं तदयथातथं यथार्थं न भवतीत्यर्थः, कुत इत्याशङ्क्य तदेव कथयितुं गुरुः पृच्छति तत्रेति, तत्र ब्रह्मस्वस्वरूपमिति वाक्ये—इदं प्रकृतं ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु यत्स्वरूपं यस्य स्वशब्दार्थस्य स्वरूपमसाधारणं रूपमाकारो भवेत्स्यात्स स्वशब्दार्थः स्वशब्दस्याऽर्थो वाच्यः पदार्थो को नु ब्रह्म वा तद्भिन्नो वा, नाद्यः पुनरुक्तिदोषापत्तेः, भिन्नश्चेत्तस्यासत्त्वेनैव वैयर्थ्यापत्तेः, अतः स्वशब्दार्थस्याभावात्स्वस्वरूपत्वेनापि ब्रह्मणो विषयत्वमयथार्थमेवेति भावः ॥ १५ ॥

इदानीं पूर्ववादी स्वशब्दार्थं साधयति।

परव्यावर्त्तकं स्वत्वमिति चेत्तर्हि तद्वद।
यत्र स्वपरभावो न ब्रह्म किं तत्र नास्ति हि॥१६॥

परेति। परव्यावर्त्तकं परस्यान्यस्य व्यावर्त्तकं निषेधकं स्वत्वं स्वशब्दार्थो भवतीत्येवं चेद्यदि वदसि तर्हि तदा तस्मिन्पक्षे यदहं पृच्छामि तदुत्तरं वद कथय तमेव प्रश्नमाह यत्रेति, यत्र यस्मिन्काले स्वपरभावो मूर्च्छानिद्रासमाधिषु स्वस्य स्वशब्दस्य परव्यावृत्तिरूपः परस्य च स्वव्यावृत्तिरूपो भावोऽर्थसत्ता न न विद्यते तत्र काले निद्रादौ स्वपरार्थसन्धौ च ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदन्शून्यं वस्तु नास्ति किं न विद्यते किं किन्तु विद्यत एवेत्यर्थः, हि प्रसिद्धमेतद्विदुषामित्यर्थः, मूर्च्छानिद्रासमाधिमृत्युस्वपरसन्धिसत्ताप्रकाशान्यथानुपपत्त्या तत्रापि ब्रह्मसत्त्वाभ्युपगमेन परव्यावर्त्तकस्य स्वशब्दस्य ब्रह्मवाचकत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ १६ ॥

ननु तर्हि 'अहमस्मि ब्रह्माहमस्मी'त्यादिश्रुतिषु ब्रह्माहंश-

ब्दयोः सामानाधिकरण्यस्योपलभ्यमानत्वादहमर्थत्वं ब्रह्मणो-स्त्विति शङ्कते।

अहमेव परं ब्रह्म 'ब्रह्माहमि'ति च श्रुतेः।
कथं भवेदहंब्रह्माहन्ता यत्र न विद्यते॥ १७॥

अहमेवेति। 'अहमस्मि,ब्रह्माहमस्मी'तिश्रुतावहंब्रह्मपदयोः सामानाधिकरण्यदर्शनादहमेवाहंशब्दार्थ एव ब्रह्म देश-कालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु प्रकृतं भवतु इति चेन्न कुत इत्यत आह कथमिति, अहं दृश्याहमर्थभूतं ब्रह्म दे-शकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु कथं केन प्रकारेण भवेत्स्यान्न कथमपीत्यर्थः, अपरिच्छिन्नादृश्यसद्रूपपरिच्छिन्न-दृश्यासद्रूपयोः परस्परविरोधादिति भावः, तदेव स्पष्टमाहा-हन्तेति, यत्र प्रकृते ब्रह्मणि अहन्ताऽहमो भावोऽहन्ताऽहं-पदवाच्याहङ्कारसत्ता न विद्यते नास्ति 'अहं ब्रह्मे'ति श्रुतावहं-पदवाच्यांशत्यागेन लक्ष्यांशस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपादनाद्यतोऽहमर्थ-बाधेन बाधसामानाधिकरण्यमस्ति न तु मुख्यार्थसामानाधिकर-ण्यमतो नाहन्ताया ब्रह्मरूपत्वमिति भावः॥ १७॥

ननु तर्हि त्वं ब्रह्मेति श्रुतेस्त्वमर्थत्वं स्वसन्निकृष्टस्वभिन्नस्व-प्रत्यक्षलक्षणत्वमस्तु ब्रह्मण इति शङ्कते।

त्वमेव तत्परं ब्रह्म 'त्वं ब्रह्मे'तिश्रुतिर्जगौ।
त्वमेव तत्कथं ब्रह्म त्वंता यत्र न वर्त्तते॥ १८॥

त्वमेवेति। यतः 'त्वं ब्रह्मे'ति श्रुतिस्त्वंपदार्थस्य स्वप्रत्य-क्षस्वसंन्निहितस्वाभिन्नलक्षणस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य च देशकालव-स्तुकृतपरिच्छेदशून्यसच्चिदानन्दघनरूपस्य सामानाधिकरण्ये-नैक्यं जगौ कथितवती तत्ततस्त्वमेव त्वंपदार्थ एव स्वप्रत्यक्ष-

स्वभिन्नस्वसन्निकृष्टत्वलक्षणलक्षितः पदार्थ एव ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं परं कार्यकारणातीतं वस्तु भवेत्स्यादित्येवं शङ्कामङ्गीकृत्योत्तरमाह त्वमेवेति, तत्प्रकृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु त्वमेव त्वमर्थमेव स्वसन्निकृष्टस्वप्रत्यक्षस्वभिन्नत्वलक्षणमेव कथं केन प्रकारेण भवेत्स्यान्न कथमपीत्यर्थः, स्वाभिन्नदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य त्वमर्थस्य च स्वप्रत्यक्षस्वसन्निकृष्टस्वभिन्नत्वलक्षणलक्षितस्य देशादिपरिच्छिन्नजडरूपस्य परस्परं विरुद्धत्वेनैक्यानुपपत्तेरिति भावः, तदेव स्पष्टमाह त्वन्तेति, यत्र प्रकृते ब्रह्मणि त्वन्ता त्वंपदार्थस्य स्वसन्निकृष्टस्वभिन्नस्वप्रत्यक्षत्वरूपस्य भावः सत्ता न विद्यते नास्ति तत्रापि त्वंपदवाच्यांशबाधेन लक्ष्यांशभूतकूटस्थचिदात्मनो ब्रह्मणा सहैक्यप्रतिपादनमिति भावः ॥ १८ ॥

ननु तर्हि 'तद्ब्रह्मे'ति श्रुतेस्तत्पदार्थस्यैव परोक्षत्वादिविशिष्टस्य ब्रह्मत्वमस्तु इति शङ्कते ।

'तद्ब्रह्मे'ति श्रुतेर्वक्तुं तद्ब्रह्मेति न शक्यते ।
अत्यन्ताव्यवधाने हि परोक्षमिव तत्कथम् ॥ १९ ॥

तदिति । 'तद्ब्रह्मे'तिश्रुतेस्तत्पदार्थस्य परोक्षत्वावच्छिन्नस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य च देशाद्यपरिच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यस्य प्रतीयमानत्वेनैक्यप्रतीतेस्तत्तत्पदार्थः परोक्षत्वविशिष्ट एव ब्रह्म ब्रह्मशब्दार्थो देशाद्यपरिच्छिन्नत्वलक्षणलक्षितोऽस्तु भवतु इति चेन्नेत्याहेतीति, इत्येवं वक्तुं कथितुं न शक्यते न युज्यते कुत इत्यत आहाऽत्यन्तेति, हि यस्मात्कारणादत्यन्ताव्यवधानेऽत्यन्तमतिशयितमव्यवधानं व्यवधानाभावो यस्मिन्नब्रह्मणि तस्मिन्परोक्षमिव तत्पदवाच्यत्वं परोक्षवत्तदिति

वाचकं पदं कथं केन प्रकारेण युक्तं स्यान्न कथमपीत्यर्थः, ब्रह्मशब्दार्थस्य देशाद्यपरिच्छिन्नस्य तत्पदार्थस्य च परोक्षदेशपरिच्छिन्नस्य परस्परं विरोधात्तत्रापि वाच्यांशपरित्यागे बाधसामानाधिकरण्येन प्रयोगान्न तत्पदार्थब्रह्मणो मुख्यं सामानाधिकरण्यमतो न तत्पदार्थस्य ब्रह्मपदार्थतेति भावः ॥ १९ ॥

ननु तर्हि तद्ब्रह्म किं रूपं तत्कथयेत्याशङ्कायामाह।

नष्टायां मोहनिद्रायां गलिते मानसे मुनेः।
यच्छिष्टं तत्परं ब्रह्म मनोवाचामगोचरम् ॥ २० ॥

नष्टायामिति। मोहनिद्रायां मोहोऽज्ञानमेव निद्रा स्वरूपविस्मृतिहेतुत्वात्प्रपञ्चस्वप्नबीजत्वाच्च सुषुप्तिस्तस्यां नष्टायां विलीनायां सत्यां तथा मुनेर्मननवतो विवेकिन इत्यर्थः, मानसे मन एव मानसं तस्मिन् गलिते नष्टे सति यद्विद्वत्प्रत्यक्षं शिष्टमवशिष्टं तदज्ञानमानसाभावसाक्षित्वेनोपलक्षितं तत्परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नं वस्तु अस्ति तच्च मनोवाचां मनसो वाचाश्चागोचरमरूपत्वान्मनसो वाचश्चाविषयं स्वयंप्रकाशसद्रूपत्वाच्च निर्गुणत्वाच्चास्तीति निश्चेतव्यमिति भावः ॥२०॥

इदानीमेतत्प्रकरणविचारपूर्वं पाठकानाशीर्वादयति।

चर्चितुं योग्यया भूयस्त्वनया चर्चया बुधाः।
चर्चयन्तु परं ब्रह्म तुष्यन्तु च रमन्तु च ॥२१॥

चर्चितुमिति। बुधा विवेकिनश्चर्चितुं संवादयितुं योग्ययाऽर्हयाऽनया तु सर्वमन्यत्कथनं परित्यज्यैतयैव केवलं चर्चया ब्रह्मविषयककथनरूपप्रक्रियया तुपदेनास्या लौकिकवैदिकसर्वचर्चाभ्यो वैलक्षण्यं सूचितम्, अत एवात्रादरो विधेय-

इत्याशयः । भूयः पुनः परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु अस्ति तच्च चर्चयन्तु अन्योन्यं संवादयन्तु तेन संवादेन च तुष्यन्तु सन्तोषं प्राप्नुवन्तु रमन्तु चानेन संवादेनैव क्रीडन्तु ॥ २१ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ ब्रह्मचर्चाविंशत्यर्थप्रकाशः षड्विंशः ॥ २६ ॥

अथ स्वेच्छाचारचतुष्टयी ।

एवं ब्रह्मचर्चां निरूप्येदानीं तत्रैव
नष्टायां मोहनिद्रायां गलिते मानसे मुने ।
यच्छिष्टं तत्परं ब्रह्म मनोवाचामगोचरमिति ॥

अनेन मोहमनसोर्लयसाक्षित्वेन लक्षणेन यल्लक्षयितुं तत्रैव तदाकारा वृत्तिर्व्यवहारे सति मुमुक्षोरहंकारावशिष्टत्वेन न स्यादितीमामाशङ्कां शिष्यस्यालक्ष्य ज्ञानोत्तरं यावत्प्रारब्धशेषमहंकारस्य विद्यमानत्वेपि क्रमतस्तदनादरेण स्वरूपप्रेमवृद्ध्या तन्नाशोपि स्यादित्यर्थं सम्भावयितुं तत्सत्त्वस्य समाध्यविरोधित्वदर्शनाय स्वेच्छाचारचतुष्टय्याख्यं चतुःश्लोकं प्रकरणं वक्तुकाम आह ।

अथ स्वेच्छाचारचतुष्टयी ।

अथेति । अथ ब्रह्मचर्चाविंशतिनिरूपणानन्तरं स्वेच्छाचारचतुष्टयी स्वेच्छाचारप्रतिपादकं श्लोकचतुष्करूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ एतत्प्रकरणश्रवणं तच्छ्रैष्ठ्यनिरूपणपूर्वकमादरकर्त्तव्यतां विधत्ते ।

श्रोतव्या श्रीमता साधो नूनमेकाग्रचेतसा ।
परमार्थस्य सर्वस्वं स्वेच्छाचारचतुष्टयी ॥ १ ॥

श्रोतव्येति। हे साधो पूर्वोक्तब्रह्मणि चित्तस्थैर्यसाधक प्र-नेन संबोधनेनैतत्प्रकरणश्रवणेधिकारिता सूचिता, श्रीमता वैराग्यादिसाधनसंपद्वता त्वयान्येनापि वा कर्त्रा—एकाग्रचेत-सैकं स्वगतसजातीयविजातीयभेदशून्यं ब्रह्माग्रे पुरोभागे विषयतया विद्यते यस्य तत्तथोक्तं तादृशेन चेतसान्तःकरणेन करणभूतेन परमार्थस्य तात्त्विकार्थस्य सर्वस्वं सर्वसंपद्रूपा स्वे-च्छाचारचतुष्टयी स्वेच्छाचारस्य निरूपिका चतुष्टयी चतुर्णां श्लो-कानां समूहरूपा—एतदाख्यं प्रकरणमित्यर्थः, श्रोतव्या श्रवण-विषया कर्तव्या ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातमेव स्वेच्छाचारं रूपकेणाह।

निजं पतिं परित्यज्य गृहस्थैव प्रपञ्चती।
पत्या परेण रमते चतुराख्याभिचारिणी ॥ २ ॥

निजमिति। व्यक्तार्थस्तावन्निजं स्वकीयं पतिं भर्तारं परि-त्यज्य विहाय गृहस्थैव निजपतिनिर्मिते गृहे स्थिता सत्येव प्र-पञ्चती स्वपतिवञ्चनशीला चतुराख्या चतुरेत्येवमाख्याऽऽह्वा यस्याः सा तथोक्ता चतुरानाम्नी काचिदभिचारिणी व्यभि-चारिणी स्त्री परेणान्येन पत्या जारेण सह रमते क्रीडति। प्रकृ-तार्थे तु, निजं स्वीयं पतिं पातीति पतिः 'पातेर्डतिः' बुद्धेः पालकत्वादहङ्कारस्य बुद्धेः पतित्वं तं परित्यज्य विहाय गृहस्थैव गृह्यते स्वात्मतयाङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तत्र स्था स्थितैव, यद्वा गृहेष्विन्द्रियेषु स्थितैव प्रपञ्चती स्वपतिरहङ्कारस्तद्वञ्चनपरा चतुराख्या चतुरा तुर्या—इत्याख्याऽऽह्वा यस्याः सा तथोक्ता—अ-भितः सर्वतश्चरितुं गन्तुं शीलमात्मन्यस्याः सा तथोक्ता बुद्धि-स्तुर्यानाम्नी जीवन्मुक्तबुद्धिरित्यर्थः, परेण कार्यकारणातीतेन

पत्या पाति स्वसच्चित्सुखदानेन रक्षतीति पतिर्ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तेन सहैकीभूय रमते क्रीडतीति ॥ २ ॥

किञ्च।

अहङ्कारं पृथक्कृत्य तुर्यबुद्धिर्दिने दिने।
पत्या परेण रमते पुंश्चली परसङ्गिनी ॥ ३ ॥

अहङ्कारमिति। तुर्यबुद्धिस्तुर्येव जातिकुलाभिमानशून्या बुद्धिर्मतिर्यस्याः सा तथोक्ताऽत एव पुंश्चली पुरुषेषु चलितुं गन्तुं शीलमस्याः सा तथोक्ता व्यभिचारिणीत्यर्थः, अत एव परसङ्गिनी परस्यान्यपुरुषस्य सङ्गः सम्बन्धो भोगोऽस्याऽस्तीति सा तथोक्ता 'सुप्यजातावि'ति णिनिः, एतादृशी काचित्स्त्री, अहङ्कारं पितृमातृकुलजात्यभिमानं पृथक्कृत्य स्वान्तःकरणान्निरस्य दिने दिने प्रतिदिनं सर्वदेत्यर्थः, परेणान्येन पत्या पुरुषेण जारेणेत्यर्थः, सह रमते क्रीडति यथा। तद्वत्प्रकृतेऽपि, तद्यथा तुर्यबुद्धिस्तुर्याख्या बुद्धिर्मतिः पुंश्चली पुंसः पुरुषाद्देहाभिमानवतो जीवादिति यावच्चलितुमात्मानं प्रतिगन्तुं शीलमस्याः सा तथोक्ताऽत एव परसङ्गिनी परस्य कार्यकारणातीतस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनः सङ्गः समागमो विद्यते यस्याः सा तथोक्ताऽत एव अहङ्कारं देहवर्णाश्रमकुलजात्यभिमानं पृथक्कृत्यात्मनः स्वतश्च भिन्नत्वेनानुभूय दिने दिन इत्युपलक्षणं प्रतिक्षणमित्यर्थः, परेण कार्यकारणातीतेन पत्या पाति स्वसच्चित्सुखदानेन रक्षति बुद्धिमिति पतिः बुद्धिरक्षकः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्याद्, एष ह्येवानन्दयातीति श्रुतेः, तेन सह रमते क्रीडते आत्मना सहैकीभूय स्वात्मसुखमनुभवतीति भावः ॥ ३ ॥

ननु स पुरुषः स्वस्त्रीं परपुरुषसङ्गात्कुतो न निवारयति

तद्व्यभिचारं च कथमवलोकयति तत्राह।

पश्चात्तु स्त्रीजितः सोऽपि प्रतिकर्त्तुमनीश्वरः।
अस्याः सम्भोगवेलायां गृहं सन्त्यज्य गच्छति॥ ४॥

पश्चादिति। सोऽपि तदीयपतिरपि स्त्रीजितः स्त्रिया भार्यया वशीकरणेन बलवत्परपुरुषाश्रयणेन वा जितः सामर्थ्यहीनः कृतः सन्पश्चादनन्तरं बलवतीं तां स्त्रीं प्रतिकर्तुं ताडनादिना निवारयितुमनीश्वरोऽसमर्थो भवति तु पुनः अस्य स्वस्त्रियाः सम्भोगवेलायां सम्भोगस्य परपुरुषसङ्गस्य वेलायां समये गृहं मन्दिरं सन्त्यज्य विहाय गच्छति याति न तु तदवलोकयतीति भावः। प्रकृतार्थे तु, सोऽपि अहङ्कारोऽपि आत्मानुसन्धानरतां पूर्ववन्निवार्य स्वानुसन्धानवतीं कुतो न करोतीति चेत्तत्राह पश्चादिति, सोऽपि अहङ्कारोऽपि स्त्रीजितः शब्दमात्ररूपया बुद्ध्या जितोऽसत्त्वेन तुच्छत्वेन चावलोकितः सन् वाचारम्भणश्रुत्या वाङ्मात्रत्वप्रतिपादनात्स्त्र्यायतेः शब्दार्थत्वात्तत्प्रकृतिकत्वाच्च स्त्रीशब्दस्य तद्वाच्यतुर्यबुद्धेरपि वाङ्मात्रत्वं पश्चादनन्तरं तां स्त्रियं शब्दमात्रां बुद्धिं प्रतिकर्तुमात्मानुसन्धानान्निवारयितुं स्वानुसन्धानवतीं कर्तुमित्यर्थः, अनीश्वरोऽसमर्थो भवति प्रमाणजन्यज्ञानस्य भ्रमज्ञानेन बाधाशक्तेरिति भावः, तु पुनरस्याः तुर्याख्यबुद्धेः सम्भोगवेलायां सम्भोगस्य स्वात्मानुसन्धानरूपभोगस्य वेला समयस्तस्मिन्विद्यमाने सति गृहं 'शरीरं गृहमुच्यत' इत्याचार्योक्तेः, गृह्यते स्वात्मतयाङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं, तथात्रैव च गृहं देहः पतिर्जीव इत्युक्तेश्च सन्त्यज्य परित्यज्य गच्छति विलीनो भवति अतस्तुर्याख्यबुद्धौ स्वात्मानुसन्धाने स्वेच्छाचारः सिद्ध इति भावः॥४॥

नन्वेतादृशे स्त्रीपुरुषव्यवहारेऽपि पत्युर्गृहत्यागाभावात्संसा-

रजन्यसुखदुःखादिसत्त्वाच्च पूर्ववद्दंपतीभावः स्यादित्याशङ्क्याह ।

इदृशे व्यवहारे तु दाम्पत्यं वद कीदृशम् ।
दिनैः कतिपयैरेव स्वेछाचारः प्रवर्त्तते ॥ ५ ॥

ईदृश इति । ईदृश उक्तलक्षणे व्यवहारे स्वस्त्रिया सह स्वगृहे वर्तने सत्यपि दाम्पत्यं दम्पत्योर्जायापत्योर्भावः सत्ता कर्म वा दाम्पत्यं स्त्रीपुरुषसङ्गसुखमित्यर्थः, कीदृशं कथं स्यात्तद्वद ब्रूहि येन तदासक्तिर्भवे सर्वदा तस्य दुःखमिश्रितत्वात्तद् दुःखमेवेति भावः, अतस्तदनासक्तस्यैव तु पुनः कतिपयैरेव कतिचित्सङ्ख्यैरेव दिनैः दिवसैः स्वेच्छाचारः सर्वलौकिकधर्ममनादृत्योभयोरपि स्वेच्छाचारः स्वेच्छापूर्वकमाचरणं यथेष्टाचार इत्यर्थः, प्रवर्त्तते शीघ्रमेव भविष्यतीत्यर्थः, वर्त्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रयोगः । प्रकृतार्थे तु अहङ्कारस्य बुद्धेश्च विद्यमानत्वेपि तत्सम्बन्धेन कचित्संसारोद्भवोपि स्यादित्याशङ्क्याहेदृश इति । ईदृशेऽहङ्कारानादरेणात्मना सह रमणलक्षणे व्यवहारे वर्त्तमाने सति दाम्पत्यं जायत उत्पद्यते संसारोऽस्यामिति जाया बुद्धिः सा च पतिश्च बुद्धिपालकोऽहङ्कारस्तयोः कर्म संसारोद्भावनरूपं दाम्पत्यं कीदृशं कथं स्यात्तद्वद ब्रूहि उभयोरन्योन्यसत्त्वभावे बुद्ध्या तत्तुच्छत्वे च विनिश्चिते न संसारोद्भव इति भावः, किञ्च तु पुनः कतिपयैरेव कतिचित्सङ्ख्यैरपि दिनैर्दिवसैः स्वेच्छाचारः स्वेच्छयाऽऽचारो व्यवहारोऽहङ्कारस्य विधिनिषेधातीतत्वेन बुद्धेश्च तद्बाधकाहङ्कारौदास्य आत्मचिन्तननैरन्तर्यरूपः स्वेच्छापूर्वक एव प्रवर्त्तते भविष्यति ॥ ५ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणतात्पर्यं जिज्ञासुबुद्ध्यारोहाय स्पष्टमाह गद्येन।

स्वानुभवानां सत्यपि बाधिता-
हन्कारे समाधिभङ्गो नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

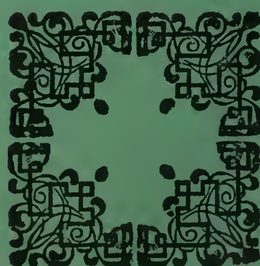
इ० न० बो० स्वेच्छाचारचतुष्टयी ॥ २७ ॥

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥/) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(वृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०



BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 108.

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतयाऽर्थदीप्त्या सहितः ।

श्रीमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण
दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHASÂR,

A TREATISE ON VEDÂNTA,

BY

ŜRÎ NARAHARI,

With a commentary by the author' s pupil
PANDIT DIVÂKAR.

EDITED BY
SWÂMÎ DAYÂNAND.

Fasciculus VII.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.
1905.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

स्वानुभवानामिति । स्वानुभवानां स्वः स्वीय आत्मविषयकोऽनुभवोऽनुभूतिः, यद्वा तस्याप्यात्मनः पृथगसत्त्वात्स्वात्मभूतोनुभवो येषामस्ति ते तथोक्तास्तेषां जीवन्मुक्तानां व्यवहारकाले बाधिताहङ्कारे बाधितोऽसत्त्वेन निश्चितो योऽहङ्कारोऽहङ्कृतिस्तस्मिन्सत्यपि विद्यमानेपि समाधिभङ्गः समाधेः स्वात्माकारवृत्तिलक्षणस्य परपुरुषासक्तस्त्रीपरपुरुषसङ्गसुखाकारवृत्तेरिव स्नेहातिशयाद्भङ्गो नाशो नास्ति न भवतीत्येवमर्थोऽस्य प्रकरणस्य ज्ञेयः ॥ ६ ॥

इति श्रीनरह० टि० बोधसारार्थदीप्तौ स्वेच्छाचारार्थप्रकाशः सप्तविंशः ॥ २७ ॥

अथाहङ्कारस्याबाधकत्वप्रदर्शनत्रयी ।

एवं स्वेच्छाचारपञ्चकं निरूप्येदानीं ज्ञानिषु व्यवहारकालेऽहङ्कारसत्त्वेपि तस्य बाधितत्वेनाबाधकत्वं दर्शितमेव द्रढयितुं सदृष्टान्तमहङ्कारस्याबाधकत्वप्रदर्शनत्रय्याख्यं त्रिश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथाहंकारस्याबाधकत्वप्रदर्शनत्रयी ।

अथेति । अथ स्वेच्छाचारपञ्चकनिरूपणानन्तरमहङ्कारावाधकत्वप्रदर्शनत्रय्यहङ्कारस्याहंकृतेर्यदबाधकत्वमुक्तं तदेव प्रदर्श्यतेऽनया सा तादृशी त्रयी त्रयाणां श्लोकानां समाहारस्त्रयी–एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः; तत्र तावदादौ दृष्टान्तमाह सार्धेन ।

भित्तिचित्रकृतं सर्पं दृष्ट्वा बालः पलायते ।
केन चिद्बालकेनोक्तं चित्रसर्पोयमित्युत ॥ १ ॥

भित्तीति । बालोऽव्युत्पन्नो डिम्भो भित्तिचित्रकृतं भित्तौ

कुड्ये यानि चित्राणि तेषु कृतं लिखितं सर्पं भुजङ्गं दृष्ट्वाऽव-लोक्य पलायते ततः स्थानात्त्वरयाऽपसर्पति यदा तदा केन-चिदन्येन बालकेन किंचिद्व्युत्पन्नेन पोतेनायं भवद्दृष्टश्चित्रसर्पश्चि-त्ररूपः सर्पो भुजङ्गोऽस्तीत्युक्तेसेवं प्रकारेणोक्तं कथितकम् ॥ १ ॥

ततः प्रभृत्यसौ विद्वांस्तेनैव सह खेलति ।
तथात्मस्थमहंकारं श्रुत्वा मूढः पलायते ॥ २ ॥

तत इति । असौ बालस्ततः प्रभृति तं कालमारभ्य वि-द्वान्सर्पमिथ्यात्वज्ञानवान्ततोन्यत्र सत्यसर्पे सर्पसत्त्वज्ञानवान्-तेनैव मिथ्यात्वेन ज्ञातेन चित्रसर्पेण सहैव साकमेव खेलति क्री-डति यथा । दार्ष्टान्तिकमाह तथेति, तद्वत्तथा मूढोऽज्ञानी-आत्मस्थमात्मनि प्रत्यगात्मनि स्थमधिष्ठितमहङ्कारमहंकृतिं श्रुत्वा शास्त्रोक्तं श्रवणेन निश्चित्य पलायते तद्भयेन समाधौ लीनो भवति ॥ २ ॥

तत्र सद्गुरुणा प्रोक्तं चिदेवास्तीह नेतरत् ।
ततः प्रभृत्यसौ विद्वांस्तेनैव सह खेलति ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारेहङ्काराबाधकत्वप्रदर्शनत्रयी ॥ २८ ॥

तत्रेति । तत्राहङ्कारभाने तद्भये च सद्गुरुणा सन्नहङ्कारादि-जगन्मिथ्यात्वज्ञानपूर्वमात्मयाथार्थ्यज्ञानवान्यो गुरुर्महावाक्यद्वा-राऽऽत्मयाथार्थ्यस्वरूपबोधकस्तेनेहाहङ्कारादिजगद्भाने चिदेव चेतनमेव प्रत्यगात्मचैतन्यमेव केवलमस्ति विद्यते नेतर-त्तदन्यत्किमपि अहङ्कारादिकं नास्तीत्येवं प्रोक्तं कथितं यदा तदा ततः प्रभृति तत्कालमारभ्यासावुक्तलक्षणो मूढः पूर्वं स एव विद्वानहङ्कारादिमिथ्याज्ञानपूर्वमात्मयाथार्थ्यवेत्ता ज्ञान्यवस्थायां तेनैवाहङ्कारादिजगतापि सह साकं बाधित-

स्वान्निशङ्कं खेलति क्रीडति बाधिताहङ्कारस्य मुनौ बाधकत्वं नास्तीति भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपायामहङ्काराबाधकत्वप्रदर्शनत्रय्यर्थप्रकाशोऽष्टाविंशः ॥ २८ ॥

अथ प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयम् ।

एवमहङ्काराबाधकत्वप्रदर्शनत्रयीं निरूप्येदानीमात्मचिन्तने स्वनाशभावनया तत्रानादरं जिज्ञासोरालक्ष्य तदभावं दर्शयितुं जीवविषयवासनासम्वादप्रतिपादकं प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयाख्यं प्रकरणं द्विश्लोकं निरूपयिष्यन्नाह ।

अथ प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयम् ।

अथेति । अथाहङ्काराबाधकत्वप्रदर्शनत्रयीनिरूपणानन्तरं प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयं प्रश्नोनुयोग उत्तरं प्रतिवचनं ते एवमुक्ताफले मौक्तिके तयोर्द्वयं युग्ममेतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ जीवं प्रति विषयवासनाप्रश्नं निरूपयितुमाह ।

तत्र विषयवासनोवाच ।

तत्रेति । तत्रात्मनाशसम्भावनायां विषयवासना विषयाः शब्दस्पर्शादयस्तेषां वासनेच्छोवाच जीवं प्रतीति शेषः, कथयामास । किमुवाच तदाह ।

अहिक्रीडा न कर्त्तव्या कर्त्तव्यं नात्मचिन्तनम् ।
अहो जीव महामूढ मरणं ते भविष्यति ॥ १ ॥

अहिक्रीडेति । हे महामूढ हे महामूर्ख इति स्वेष्टनाशप्रतीत्याऽऽक्रन्दपूर्वकं संबोधनम्, अहो जीव अनेन संबोधनेन स्वजीवनहेतुत्वाज्जीवहितवक्तव्यता स्वस्य सूचिता, त्वयाऽहिक्रीडाऽहिना सर्पेण स्वनाशकारणत्वात्सर्पसदृशेनात्मना सह क्रीडा रति-

जीवनेच्छावता पुरुषेण सर्पेण साकं रतिरिव न कर्तव्या न कार्या तदेव स्पष्टमाहाऽऽत्मचिन्तनमिति, आत्मनः प्रत्यगभिन्नब्रह्मणश्चिन्तनं स्मरणं न कर्तव्यं न कार्यं कुत इत्यत आह मरणमिति, ते तवोभयकरणेन मरणं मृत्युर्भविष्यति भवेदत उभयमपि समानमतो न कार्यमित्याशयः ॥ १ ॥

एवं प्रश्नमभिधायेदानीमुत्तरं वदन्नाह।

स जीव उवाच।

स इति। स उक्तरीत्या विषयवासनया पृष्टो जीवः उवाच साधिष्ठानबुद्धिस्थश्चिदाभासः कथितवान्, किमुवाचेत्यत आह।

अहिनानेन ये दष्टा अमरत्वं गता हि ते।
अस्यामृतमयी दंष्ट्रा तत्क्रीडाम्यमुनाहिना ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरि० बो० प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयमेकोनविंशः ॥ २९ ॥

अहिनेति। अनेनात्मस्वरूपेणाहिना न हीयते नश्यतीत्यहिरविनाशिस्वरूपो जीवत्वनाशकत्वादहिरिव तेन ये विरला दष्टा भुक्तास्ते पुरुषाः शुकादयोऽमरत्वं न विद्यते मरो मरणं यत्र तदमरं ब्रह्म तस्य भावस्तत्त्वं ब्रह्मत्वं गताः प्राप्ता ब्रह्माभिन्ना जाता इत्यर्थः, हि प्रसिद्धमेतच्छ्रुतिषु विद्वत्सु च। अथवा न हिनस्ति नाशयतीत्यहिर्जीवस्य जीवनहेतुत्वात् 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दो न स्यादि'ति श्रुतेः, अन्यत्समानं तत्तस्मात्कारणादमुना प्रत्यक्षेणाहिनाऽविनाशिस्वरूपेण मज्जीवनभूतेन चात्मना सह क्रीडामि रमे, ननु सर्पदंशे मृत्युरेव भवतीति प्रसिद्धिस्तत्कथमेतदहिदंशेऽमरत्वप्राप्तिः सम्भाव्येत्याशङ्क्याहाऽस्येति, अस्यात्मसर्पस्य दंष्ट्रा दंशक्रियाकरणरूपा वृत्तिर्विवेकाख्याऽमृतमयी—अमृतं मरणरहितं ब्रह्मात्मत्वमेव प्रधानं यस्यां सा तथोक्ताऽस्ति अत ए-

तदंशेऽमरत्वप्राप्तिर्निश्चेतव्येति भावः ॥ २ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ प्रश्नो त्तरमुक्ताफलद्वयार्थप्रकाश एकोनत्रिंशः ॥ २९ ॥

अथ प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयी ।

एवं प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयं निरूप्येदानीं पूर्वं ज्ञानिष्वहङ्कारस्याबाधकत्वमुक्तं तत्र ज्ञानिष्वहङ्कारस्य विद्यमानत्वे व्यवहारोऽपि स्यात्तस्मिंश्च सति पूर्ववत्कामादीनां बलं स्यादित्याशङ्क्य तां निराकर्तुं प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रय्याख्यं त्रिश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयी ।

अथेति । अथ प्रश्नोत्तरमुक्ताफलद्वयानन्तरं प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयी प्रश्नश्चानुयोग उत्तरं च प्रतिवाक्यं तयोश्चमत्कारः कौतुकं विलास इत्यर्थः, तस्य प्रतिपादिका त्रयी श्लोकत्रयरूपा प्रक्रियैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः । तत्रादौ मोहादीनां कामादीन्प्रति प्रश्नवचनमुदाहरति ।

यथापूर्वं न खेलन्ति यथापूर्वं हसन्ति न ।
कैश्चित्कामादयः पृष्टाः भवन्तः किं हतप्रभाः ॥१॥

यथापूर्वमिति । भो कामादयो भवन्तो यथापूर्वं पूर्वकाले यथा यद्वत्खेलन्तः स्थितास्तथेदानीं न खेलन्ति न क्रीडन्ति, किञ्च भवन्त इदानीं हतप्रभा हता नष्टा प्रभा येषां ते तथोक्ताः किं कुतः कारणादित्येवं कैश्चिन्मोहादिविकारैः कामादयः कामोऽभिलाष आदिर्मुख्यो येषां ते पृष्टा अनुयुक्ताः ॥ १ ॥

कामादीनामिदानीं मोहादीन्प्रत्युत्तरं वदन्नाह ।

कामादय उचुः।

कामादय इति। कामादयः कामोभिलाष आदिर्येषां क्रोधादीनां ते तथोक्तास्त ऊचुः कथयामासुः, किमित्यत आह।

अस्मान्पुष्णाति या नित्यं साऽस्माकं जननी मृता।
सुखलुब्धेन पित्रा नः का चिदन्या कृता वधूः ॥२॥

अस्मानिति। हे मोहाद्वयो याऽविद्या नित्यं सर्वदाऽस्मान्कामादिविकारान्पुष्णाति पालयति साऽस्माकं कामादीनां जननी माता मृता नष्टा, ननु भवतां मातरि नष्टायामपि पितृतः पालनं भवतु तत्राहुः सुखलुब्धेनेति, नोऽस्माकं सुखलुब्धेन सुखं स्त्रीभोगजन्यं लोके। परमार्थतस्तु विद्यासुखं तस्मिल्लुब्ध आसक्तस्तेन पित्राऽस्मत्पालनमनादृत्य पाति अस्मानिति पिता जनकोहङ्कारस्तेन काचिदपूर्वाऽनिर्वचनीयेति यावदन्या द्वितीया विद्याख्या वधूः स्त्री 'वधूर्जाया स्नुषा स्त्री चे'त्यनेकार्थः, वधयति नाशयति सर्वमविद्याकृतं संसारमिति वधूर्विद्या कृता परिणीता संपादितेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु सा भवतां पालनं कुर्यात्तत्राह।

अस्मान्द्विष्यति सा नित्यं न पुष्णाति कदाचन।
दिनैः कतिपयैरेव गृहत्यागो भविष्यति ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे प्रश्नोतरचमत्कारत्रयी त्रिंशा ॥ ३० ॥

अस्मानिति। सा सपत्नी माताऽस्मान्कामक्रोधादिविकारान्नो नित्यं सर्वदैव द्विष्यति द्वेष्टि दोषदृष्ट्याऽवलोकयतीत्यर्थः, किञ्च साविद्याऽस्मान्कामादीनविद्यापुत्रान्नः कदाचन कस्मिन्नपि समये न पुष्णाति नैव पालयति, किञ्चाऽतः कतिपयैः

कतिचित्संख्यैर्दिनैर्दिवसैरस्माकं कामादीनां गृहत्याग एव गृहं मन्दिरं शरीरं च तस्य त्यागो विसर्जनमपि भविष्यति भवेद्विद्याऽविद्यानाशे कृतेऽप्यहङ्कारसत्त्वं कामादिपोषकं न भवति प्रत्युत विद्यासुखलोभेन तद्द्वेष एवातः क्रमेण कामादिविकारलय एव सम्भाव्य इति भावः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रय्यर्थप्रकाशस्त्रिंशः ॥ ३० ॥

अथ स्तनपानलीलाष्टकम् ।

एवं प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रय्याहङ्कारसत्त्वेऽपि विद्वत्सु क्रमेण दृश्यमानकामादिनाशं सम्भावयित्वेदानीमहङ्कारसत्त्वेऽप्यहमावच्छिन्नस्य विदाभासस्यापि विद्यायामेव रुचिमुत्पादयितुं स्तनपानलीलाष्टकाख्यमष्टश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ स्तनपानलीलाष्टकम् ।

अथेति । अथ प्रश्नोत्तरचमत्कारत्रयी निरूपणानन्तरं स्तनपानलीलाष्टकं स्तनयोः पानं स्तनपानं दुग्धपानमित्यर्थः, तद्रूपा लीला क्रीडा तस्याः प्रतिपादकमष्टकमष्टश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इत्यर्थः ।

श्रीगुरुरुवाच ।

तत्रादौ श्रीगुरुः वैराग्यादिस्वरूपसंपत्तिमान् हितोपदेष्टोवाच कथयामास, किं कथयामास तदाह ।

उपमाता च माता च बाल मातृद्वयं हि ते ।
उपमातुः स्तनरसः कट्वम्लमधुतिक्तकः ॥ १ ॥

उपमातेति । हे बाल हे पुत्र ते तव हि प्रसिद्धं मातृद्वयं मात्रोर्जं-

नन्योर्द्वयं युग्ममस्ति, ननु मातृत्वे समाने तयोर्भेदः किं निबन्धनस्तत्राहोपमातेति, उपमाता च धात्री—एका, माता च जननी च द्वितीया, पालकत्वेन मातृत्वे समानेपि पोषकत्वजनकत्वरूपवैलक्षण्येन भेदो ज्ञेय इति भावः। प्रकृतार्थेतु हे बाल हे मूढ अनेन संबोधनेनोपमातृतुल्याविद्यास्तनरसतुल्यविषयरसासक्त्या मूढत्वं त्वयि विशिष्टमिति द्योतितं, हि प्रसिद्धं ते तव साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्येत्यर्थः, मातृद्वयं मात्रोः परिच्छेदकारणरूपोपाध्योर्द्वयं द्विकमस्तीति ज्ञेयं, ननु परिच्छेदहेतुत्वं समानं भेदहेतोर्वैलक्षण्याभावात्तदभावे च कथं तयोर्द्वित्वं सम्भाव्यं तत्राहोपमाता चेति, उपमाता चोपमीयते परिच्छिद्यते, यद्वोपमीयत उपमाविषयीक्रियत आत्माऽनयेति उपमाताऽविद्या माता च मीयते साक्षात्क्रियते जीवब्रह्मैक्यमनया सा माता विद्या च चकाराभ्यामत्यन्तं वैलक्षण्यं सूचितम्, एवं मातृभेदं प्रदर्श्येदानीं बालत्वादेवोपमातरि विशेषप्रीतिमालक्ष्य तत्राप्रीतिं मातरि च प्रीतिं जनयितुमुपमातृस्तनरसस्वादं दर्शयति उपमातुरिति, हे बाल तवोपमातुर्धात्र्याः स्तनरसः स्तनयोः कुचयो रसो रस्यत आस्वाद्यत इति रसः पयः कट्वम्लमधुतिक्तकः कट्वम्लमधुतीक्ष्णभक्षणात्कटुरम्लो मधुस्तिक्तश्चानेकरसोऽत एव चित्रद्वैतरसात्मकश्चित्रोऽनेकरसो द्वैतरसो भिन्नास्वादरूपोऽस्ति॥ १॥

स्वरूपं प्रदर्श्य फलमपि दर्शयति।

जरामरणसंसर्गी चित्रद्वैतरसात्मकः।
निजमाता तव तु या तन्माहात्म्यं वदाम्यहम् ॥२॥

जरेति। जरामरणसंसर्गी जरा वार्धक्यं तत्सदृशं नैर्बल्यं वा मरणमपि अकालमरणं तत्सदृशं वा धर्मार्थकाममोक्षानुपयोगिमूढजीवनं वा ते संसृज्येते प्राप्येते अ-

नेनेति स तथोक्तोऽस्मिन्नस्ति स तादृशो ज्ञेयः । प्रकृतार्थे तु हे बाल हे मूढ त उपमातुरविद्यायाः स्तनरसः स्तन्यन्ते ध्वन्यन्ते नामभिः प्रतिपाद्यन्त इति स्तना इह लोकपरलोकभवा विषयास्तत्प्रापकसाधनप्रतिपादकानि शास्त्राणि च तेषां रसः सुखं तत्प्रतिपाद्यं च सुखं कट्वम्लमधुतिक्तक एवं कटुरम्लो मधुर्मधुरस्तिक्तकस्तीक्ष्ण एवं चित्रद्वैतरसात्मकश्चित्रमाश्चर्यरूपं यद्द्वैतं भेदस्तद्विशिष्टो यो रसः सुखमात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तोऽस्ति, फलतोऽपि दोषं दर्शयति जरेति, जरा वार्धक्यं मरणं मृत्युस्ते संसृज्येते प्राप्येते अनेनेति स तथोक्तः सोऽस्मिन्नस्तीति स तथोक्तोऽस्ति अतस्तदादरो नैव कार्य इति भावः, ननु मम मातुस्तर्हि किंस्वरूपं तद्वदेत्याशङ्क्याह निजेति । तव ते तुशब्दोऽत्रोक्तोपमातृतोऽस्या वैलक्षण्यद्योतनार्थः, या त्वज्जातौ प्रसिद्धा निजमाता निजा स्वीया माता जनन्यस्ति तन्माहात्म्यं तस्यास्त्वदीयमातुर्माहात्म्यं महत्त्वं वदामि कथयामि अहं त्वदुपदेष्टा ॥ २ ॥

तत्प्रतिज्ञातमेवाह ।

सैव माता पिता सैव जगतामीश्वरी च सा ।
सा गतिः सा परं तत्त्वं तत्परं नास्ति किञ्चन ॥ ३ ॥

सैवेति । सैव तव माता जननीयं धात्री न जननीत्यर्थः, तथा तव सैव जनन्येव पिता पालको जनक इत्यर्थः, जगतां सर्वेषामपि लोकानामीश्वरी धर्मशास्त्रे पूज्यत्वेन प्रतिपादिता सा माता बालानां गतिः शरणमस्ति तथा सा माता परं तत्त्वं बालानामुपास्या परब्रह्मरूपाऽतो बालानां तत्परं ततो मातृतः परमन्यत्सेव्यं श्रेष्ठं नास्ति न विद्यते किञ्चन किमपि । प्रकृतार्थे तु सैव विद्यैव माता मीयते साक्षादनुभूयते

ब्रह्मानया सा माता विद्यैव माता नान्येत्यर्थः, तथा सैव वि-द्यैव पिता पालको मृत्युमुखरूपसंसाराद्रक्षकत्वादित्यर्थः, च पुनर्जगतां समस्तलोकानामीश्वरीश्वरोपाधित्वादीश्वररूपेण पूज्या सा विद्यास्ति सा विद्या गतिर्मुमुक्षूणां शरणमस्ति किं च सा विद्या परं कार्यकारणातीतं तत्त्वमनारोपितं वस्तु अस्ति ब्रह्मेत्यर्थः, तत्परं ततो विद्यायाः परमन्यच्छ्रेष्ठं किञ्च न किमपि नास्ति न विद्यतेऽतोऽविद्यां परित्यज्य त्वया विद्यैवाश्रयणीयेति भावः ॥ ३ ॥

भिन्नजातित्वादपि धात्री त्याग उचित इति दर्शयन्धा-त्रीमात्रोर्जातिभेदमाह।

उपमाता कुजातिस्ते माता तव सुजातिका।
तां कुजातिं परित्यज्य सुजातिं मातरं श्रय ॥ ४ ॥

उपमातेति। ते तवोपमाता धात्री कुजातिः कुत्सिता नीचा जातिर्यस्याः सा कुजातिरस्ति तव ते माता जननी सुजातिका सु शोभना जातिर्यस्या सा तथोक्ता श्रेष्ठजात्युत्पन्ने-त्यर्थः, अतस्त्वं तामुक्तलक्षणां कुजातिं कुत्सितजातिं धात्रीं प-रित्यज्य विहाय सुजातिमुत्तमजातिं मातरं जननीं श्रया-श्रितोभव, अन्यथा कुजातिसम्पर्के बुद्धिमालिन्येनाधर्माच-रणान्नरकपातः स्यादिति भावः। प्रकृतार्थे तु हे मूढ ते तवोप-मानोपमीयते परिच्छिद्यतेऽनया सोपमाताऽविद्या कुजातिः कुत्सितो जन्ममरणसुखदुःखादिमाञ्जायत उत्पद्यते यया सा कुजातिर्ज्ञेया, तव ते माता मीयते साक्षादनुभूयते तत्त्वं यया सा तथोक्ताऽहंब्रह्मेत्याकारा प्रमा रूपा वृत्तिरित्यर्थः, सु-जातिका सुष्ठु शोभनो जायते भूयते यया सा तथोक्ता ब्रह्म-

स्वरूपो जायते ययेति भावः, ज्ञेया ऽतस्त्वं मुमुक्षुः कुजातिं सुखदुःखजन्ममरणादियुक्तस्वोत्पादनकर्त्रीं तामविद्यां परित्यज्य विहाय सुजातिं स्वस्य ब्रह्मभावोत्पादनकर्त्रीं मातरं मीयते साक्षात्क्रियत आत्मतत्त्वमनया तां विद्यां श्रयाऽऽश्रितो भवाङ्गीकुर्वित्यर्थः, तथा च तव मोक्षोभवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

दुग्धगुणवैलक्षण्यतोपि धात्रीतो जनन्याः श्रैष्ठ्यमविद्यायाश्च विद्यायामपि श्रैष्ठ्य दर्शयति ।

निजमातुस्तनरसस्त्वद्वैतामृतवर्षणः ।
जन्मरोगजराध्वंसी सकृत्पीतोपि मृत्युजित् ॥५॥

निजमातुरिति । हे बाल निजमातुर्निजा स्वीया या माता जननी तस्याः स्तनरसः स्तनयोः कुचयो रस्यत आस्वाद्यत इति रसः पयः, तुर्धात्रीदुग्धाज्जननीदुग्धस्यातिवैलक्षण्यद्योतकः, तदेवाहाऽद्वैतामृतवर्षणो 'यन्नदुःखेन सम्भिन्नमि'त्यादिस्मृतिप्रतिपादितस्य स्वर्गसुखस्य नित्यनिरतिशयनिरुपमत्वप्रतीतेरद्वैतं निरुपमं यदमृतं सुखं स्वर्गसुखमित्यर्थः, तस्य च धर्माधीनत्वाद्धर्मस्य च सुबुद्धिजन्यत्वात्सुबुद्धेश्च कुजातिसम्पर्कपरित्यागेन स्वमातृदुग्धपानजन्यत्वात्परम्परयाऽद्वैतामृतस्य स्वर्गसुखस्य वर्षणः प्रापकोऽस्ति, किञ्च जन्मरोगजराध्वंसी जन्मैव दुःखदत्वाद्रोगः कुबुद्ध्या निषिद्धाचरणेन रोगो जायते जरा चाकालवार्धक्यं तयोर्ध्वंसी नाशकोऽस्ति सुबुद्धिजनकत्वेन रोगजरानाशक इत्यर्थः, किञ्च सकृत्पीतोपि सकृदेकवारमपि पीतः प्राशितो मृत्युजिन्मृत्युलोकस्य मृत्योश्च निवर्त्तको भवति स्वजननीदुग्धपानस्य सुबुद्धिजनकत्वेन तद्वाराऽमरत्वप्रापकत्वात्मृत्युलोकमृत्युनिवर्त्तकत्वं ज्ञेयं, प्रकृतार्थे तु निजमातुः

स्वीयसाक्षात्कारकारणभूतविद्यायाः स्तनरसः स्तन्येते ध्वन्येते अध्यारोपापवादौ यैस्ते स्तना उपनिषद्वाक्यानि तेषां रसः सुखं 'रसो वै स' इति श्रुतेर्वेदान्तप्रतिपाद्यं ब्रह्मसुखमित्यर्थः, तुपदेनाविद्यासुखाद्ब्रह्मसुखस्य वैलक्षण्यं सूचितं, सोऽद्वैतामृतवर्षणोऽद्वैतं भेदरहितं यदमृतं सुखं तस्य वर्षणो वृष्टिकर्त्ता भवति, किञ्च जन्मरोगजराध्वंसी जन्म सदद्वैतानृतद्वैतयोरैक्यप्रतीतिरूपं तस्याऽत एव रोगवार्धक्ययोरपि नाशकः, किञ्च स रसः सकृदपि एकवारमपि पीतः प्राशितः सन्मृत्युजिन्मरणनिवर्त्तको भवतीति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

नन्वेतावत्कालमेतयो र्भेदः कुतो न ज्ञातस्तत्राह ।

न ज्ञातं मूढभावेन पूर्वमन्तरमेतयोः ।
इदानीमन्तरं ज्ञात्वा निजमातुस्तनं पिब ॥ ६ ॥

नेति । उभयपक्षे भवता बालेन मुमुक्षुणा च मूढभावेन मोढ्येन पूर्वं प्रथमं मदुपदेशात्प्रागित्यर्थः, एतयोर्धात्रीमात्रोरविद्याविद्ययोश्चान्तरं वैलक्षण्यं न ज्ञातं न ज्ञानविषयीकृतमिदानीमधुना मदुपदेशेन कृत्वाऽन्तरं भेदं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्वा निजमातुः स्वीयजनन्या विद्यायाश्च स्तनं स्तनस्थं दुग्धं स्तन्यत उपदिश्यते ब्रह्म येन स स्तनो ब्रह्मोपदेशकवाक्यसमूहस्तं च पिब प्राश्नीहि अङ्गीकुरु च एवमुभयत्र योज्यम् ॥ ६ ॥

ननु मद्धात्र्या जीवनं मत्कृततत्स्तनपाननिमित्तकाऽन्नवस्त्रादिप्राप्त्या भवति तत्स्तनपाने मया त्यक्ते तत्कथं स्थास्यतीति तत्स्नेहेन तन्नाशमसहमानं प्रत्याह ।

त्वया स्तने परित्यक्ते सा विदीर्य म्रियेत चेत् ।
नश्येत्कुजातिसंसर्गो हितमेव तदा भवेत् ॥ ७ ॥

त्वयेति। हे बाल त्वया भवता स्तने धात्र्याः स्तने धात्री स्तनपाने इत्यर्थः, परित्यक्ते विसृष्टे सति सा धात्री विदीर्य जीवनचिन्तया कृशीभूय म्रियेत मृतिमाप्नुयाच्चेद्यदि तर्हि कुजातिसंसर्गो नीचजातिसंपर्को नश्येन्नष्टो भवेत्तदा तर्हि धर्मेण स्वर्गादिसाधनबुद्धीच्छोस्ते हितमेवेष्टमेव भवेत्स्यात्। प्रकृतार्थस्तु त्वयेति। त्वया मुमुक्षुणाऽविद्यायाः स्तने शब्दे कर्मादिप्रतिपादकवाक्यजाते परित्यक्ते सर्वभावेन तत्फलवासनया सह विसृष्टे सति साऽविद्या विदीर्य कृशीभूय म्रियेत नश्येच्चेद्यदि तर्हि कुजातिसंसर्गः कुत्सितः संसारी जायते यया सा कुजातिरविद्या तद्वासना च तस्याः संसर्गः संपर्को नश्येन्नष्टो भवेत्तदा तर्हि मुमुक्षुत्वात्तव हितमेव मोक्षरूपमिष्टमेव भवेत्स्यात्, अविद्यानाशस्यैवमोक्षत्वप्रतिपादनादितिभावः॥ ७॥

ननु कुजातिसम्पर्के मम काहानिरित्याशङ्क्य पूर्वमेव हानेरुक्तत्वाज्ज्ञानित्वेनाबाधकत्वं मत्वा वक्षि चेन्निष्फलत्वाच्च तदाश्रयस्येत्याशयेनाह।

मायाब्रह्ममयस्तात किमर्थं वर्णसंकरः।
मायामेव परित्यज्य शुद्धब्रह्ममयो भव॥ ८॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे स्तनपानलीलाष्टकमेकत्रिंशम्॥ ३१॥

मायाब्रह्मभय इति। हे तात हे पुत्र मायाब्रह्ममयो माया कापट्यं ब्रह्म च ब्राह्मणकर्म तयोर्विकाररूपः सङ्करोऽन्यजातिसंपृक्तब्राह्मणजातिरूप इत्यर्थः, अत एव वर्णसङ्करो वर्णस्य ब्राह्मणवर्णस्य सङ्करो भ्रष्टत्वं किमर्थं कस्मै प्रयोजनाय कर्त्तव्य इति शेषः, तर्हि किं कर्त्तव्यं तत्राह मायामिति, मायामेव कापट्यं नीचयोनिजन्यसङ्कररूपं परित्यज्य विहाय सर्वभावेन परित्यज्य शुद्धब्रह्ममयः शुद्धमन्यजात्यसंपृक्तं ब्रह्म ब्रा-

ह्मगुणातिस्तन्मगः सा प्रधाना यस्य स तथोक्तो भवाऽऽस्व । प्रकृतार्थे तु हे तात हे शिष्य माया जगत्कारणभूता सदसद्भ्यामनिर्वचनीया शक्तिर्ब्रह्म च देशाद्यनवच्छिन्नं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तयोर्विकारभूतो वर्णसङ्करो वर्णयोः शुद्धाशुद्धयोः सङ्करो मेलनं मालिन्यमित्यर्थः, किमर्थः कोऽर्थः प्रयोजनं यस्यां क्रियायां त्वया क्रियत इति शेषः, जीवनस्यान्यथासिद्धत्वात्तत्संपर्कस्य च दोषरूपत्वेन दुःखजनकत्वाच्चेति न कर्त्तव्य एव स इति भावः, अतो मायामव जगज्जननशक्तिमेव परित्यज्य विहाय शुद्धब्रह्ममयः शुद्धं माययाऽस्पृष्टं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं तन्मयस्तद्रूपो भव स्याः, तथा सति उभयसंयोगरूपसंसारसङ्करो न स्यादिति भावः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ स्तनपानलीलाष्टकार्थप्रकाश एकत्रिंशः ॥ ३१ ॥

अथाश्चर्यचतुष्टयी ।

एवं स्तनपानलीलानिरूपणमिषेण मायातत्कार्ययो रुचिं परित्याज्य शुद्धब्रह्मणि रुचिमुत्पाद्येदानीं तत्रैव स्थैर्यसम्पादनाय तत्स्वरूपज्ञानमपेक्षितमिति तत्स्वरूपं निरूपयितुमाश्चर्यचतुष्टय्याख्यं चतुश्श्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथाश्चर्यचतुष्टयी ।

अथेति । अथ स्तनपानलीलाष्टकनिरूपणानन्तरमाश्चर्यचतुष्टयी आश्चर्यस्याश्चर्यरूपस्य ब्रह्मणो निरूपकत्वात्तत्सम्बन्धिनी चतुष्टयी चतुःश्लोकसमूहात्मकं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषस्तदेव ब्रह्मण आश्चर्यरूपत्वं निरूपयति ।

अन्धः पश्यति सर्वं च पङ्गुर्याति पुरात्पुरम् ।
जडः कार्याणि कुरुते नीरसो रसमश्नुते ॥ १ ॥

अन्ध इति । अन्धश्चक्षुर्हीनः सर्वं घटादिजातं पश्यति अवलोकयति, ननु विषयावलोकनमन्धस्य विरुद्धं कथं सम्भाव्यमिति चेन्न 'पश्यत्यचक्षुरि'ति श्रुत्या ब्रह्मणोऽचक्षुष्ट्वेपि अवलोकयितृत्वप्रतिपादनात्तया च श्रुत्याऽचक्षुष्ट्वे प्रतिपादिते 'निष्कलं निष्क्रियमि'ति श्रुत्या च निरवयवत्वे च प्रतिपादिते तं विना जगदवलोकयितृत्वस्य 'नान्योतोस्तिद्रष्टे'त्यादिश्रुत्याऽसत्त्वप्रतिपादनाच्चैतन्यं विना जगदवलोकनासिद्धेश्चान्धस्य जगदवलोकयितृत्वमुक्तमविरुद्धं सम्भाव्यं, च पुनः पङ्गुः पादहीनः पुरात्पुरं पूर्वनगरात्पुरान्तरं याति गच्छति, ननु पादहीने गतिः कथं सम्भाव्येति चेन्न 'अपाणिपादो जवनो गृहीते'त्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणः पादराहित्येपि गतिमत्त्वप्रतिपादनान्नि'ष्कलं निष्क्रियं शान्तमि'ति श्रुत्या च निरवयवत्वप्रतिपादनाच्च निरवयवत्वेनापि ब्रह्मणः पादराहित्ये सिद्धे सत्यपि गतिमत्त्वप्रतिपादनाद्गन्तुरपि ब्रह्मणो भिन्नस्यासत्त्वप्रतिपादनात्पङ्गुत्वं गतिमत्त्वं च सिद्धं पुरमत्र शरीरं 'नवद्वारे पुरे देही'त्युक्तेः 'पुरमेकादशद्वारमि'ति श्रुतेश्च, परात्परमिति पाठे तु त्वंपदवाच्यार्थत्यागेन लक्ष्यार्थकूटस्थचिन्मात्ररूपिणो 'निष्कलमि'ति श्रुत्या निरवयवत्वप्रतिपादनात्पादराहित्येन पङ्गुत्वं स एव ब्रह्मणोऽभिन्नत्वज्ञानात्स्वस्य परात्कारणादव्यक्ताख्यात्परं ततो भिन्नं तस्य कल्पितत्वात्तदस्पृष्टं च परमात्मरूपं याति प्राप्नोतीत्यर्थः, यद्वा लोकप्रसिद्धपुरान्नगरात्पुरं नगरं याति प्राप्नोतीत्यर्थ एवास्तु तस्यापि गन्तुर्ब्रह्मणः पृथगसत्त्वेन ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणश्च 'निष्कलमि'ति निरवयवत्वप्रतिपादनाद'पाणिपाद' इति

श्रुत्या पादराहित्ये गतिमत्त्वप्रतिपादनात्पङ्गुत्वं गन्तृत्वं च सम्भाव्यमिति दिक्, आश्चर्यान्तरमाह जड इति, जडश्चैतन्यात्मनो विविक्तो जीवः कार्याणि कर्तव्यतया विहितानि कर्माणि कुरुत आचरति चैतन्याद्भिन्नस्य जाड्यं प्रसिद्धमेव तस्यैव कर्तृत्वमपि सर्वशास्त्रेषु प्रतिपादितं तदधिकारेणैव सर्वशास्त्रविधानाच्चात्मनेपदप्रयोगेण च कर्मफलमपि तन्निष्ठमित्यपि सूचितं, यद्वा चेत्यरहितत्वेन चिदात्मन एव जडवत्त्वाज्जडत्वं कर्मकर्तुरपि ततः पृथगसत्त्वप्रतिपादनाज्जडत्वं कर्मकर्तृत्वं च सम्भाव्यम्, अस्मिन्नपि पक्षे कर्तृत्वजाड्ये ब्रह्मण्येव सर्वाधिष्ठानत्वात्सम्भाव्ये इति भावः, यद्वा जडो मायातत्कार्यरूपः प्रपञ्चो ब्रह्मविष्णुरुद्रादिरूपः कार्याणि कर्माणि उत्पत्त्यादीनि कुरुत आचरति 'तदेतज्जडं मोहमात्रमि'ति श्रुत्या मायाया जडत्वप्रतिपादनात्तत्कार्यस्यापि ब्रह्मादिप्रपञ्चस्य जडत्वं 'जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'ति श्रुत्या तस्या एव कर्तृत्वप्रतिपादनादात्मनेपदेन च कर्मफलं तन्निष्ठमेवेति ब्रह्मणः कर्तृत्वभोक्तृत्वराहित्यं सूचितमिति भावः, यद्वा मायातत्कार्ययोरुभयोरपि जडत्वात्तस्यास्तत्कार्यजीवेश्वरयोरपि ब्रह्मणोऽभिन्नत्वाद्यतो न भिन्नं तत्तदेवेति लोके शास्त्रे च प्रसिद्धेः परमात्मैव जडस्तं विना कर्तारं कार्यनिर्वाहायोगात्स एव कार्याणि आकाशादिब्रह्माण्डान्तानि तदादिपिपीलिकान्तानि च कुरुत उत्पादयति एवं जडे कार्यकारित्वमाश्चर्यमेवेति भावः, आश्चर्यान्तरमाह नीरस इति, रस्यत आस्वाद्यतेऽनेनेति रसना तद्रहित आत्मा रसं माधुर्यादिकमश्नुतेऽनुभवति 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुते रसयितुरात्मन पृथक्सत्त्वाभावप्रतिपादनान्नि'ष्कलमि'ति श्रुतेश्च निरवयवात्मत्वप्रतिपादनाच्च रसनारहितत्वेऽप्यात्मनो रसानुभवितृत्वं सम्भाव्य-

मिति भावः, यद्वा 'रसो वै स' इति श्रुते रसाः सुखानि विषयजन्यानि निर्गतानि निवृत्तानि यस्मात्स नीरसस्ततोपि रसयितुः पृथगसत्त्वप्रतिपादनान्नीरसत्वं रसानुभवितृत्वं चात्मन्येव सम्भाव्यमिति भावः॥ १॥

अन्यान्यप्याश्चर्याण्याह।

निश्चेता निश्चिनोत्यन्तं[1] विरक्तो भोगमञ्चति।
सर्वस्पर्शविहीनोपि ब्रह्मसंस्पर्शमश्नुते॥ २॥

निश्चेता इति। निश्चेता निर्गतं निवृत्तं चेतोऽन्तःकरणं यस्मात्स तथोक्त आत्मा सोऽन्तमतिक्रान्तमन्तान्नाशादित्यनन्तं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म निश्चिनोति निदिध्यासति स्वय'मश्रोत्रममनऽस्कमि'ति श्रुत्याऽऽत्मनो निर्मनस्कत्वप्रतिपादनाद्आत्मनश्च मनसः पृथगसत्वाच्चात्मनो निर्मनस्कत्वं तं विना च केवलमनसो पदार्थनिश्चयाऽशक्तेर्निश्चेतस आत्मन एव परमार्थनिश्चायकत्वं सम्भाव्यमिति भावः, असर्थमिति पाठे तु अर्थं सत्त्वमतिक्रान्तमसज्जगन्निश्चिनोति असत्वेन निश्चयविषयीकरोतीत्यर्थः, अन्यदप्याश्चर्यमाह विरक्त इति, विषयाणां मिथ्यात्वादात्मनः परिपूर्णत्वाच्च विरक्तो रागरहित आत्मा तं विना च भोक्तृत्वासिद्धेः स एव भोगं भुज्यत इति भोगस्तं सुखदुःखाद्यनुभवमञ्चति प्राप्नोति अन्यदप्याश्चर्यमाह सर्वेति, सर्वस्पर्शविहीनोपि सर्वे समस्ता ये स्पर्शाः स्पृश्यन्ते काठिन्यादिविषया यैस्ते स्पर्शास्त्वगिन्द्रियाणि स्पृश्यन्ते त्वगिन्द्रियेणानुभूयन्त इति स्पर्शास्त्वग्विषयास्तैर्विहीनोपि रहितोपि आत्मेन्द्रियाणां विषयाणां चात्मनः पृ-

[1] निश्चिनोत्यर्थं।

थगसत्त्वात्सर्वस्पर्शविहीनत्वमात्मनः सम्भाव्यं, स ब्रह्मसंस्पर्शी ब्रह्मणा देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्येन वस्तुना संस्पर्शमेक्यमश्नुते प्राप्नोति ॥ २ ॥

आश्चर्यान्तराण्यप्याह ।

सर्वाहारी निराहारमुदरे धारयत्ययम् ।
मुग्धो भुनक्ति पाण्डित्यं सिद्धान्तं वक्ति मौनवान् ॥ ३ ॥

सर्वाहारीति । सर्वाहारी सर्वस्य समस्तस्याहारः भोजनं विद्यते यस्य स तथोक्त आत्मा पृथगसत्त्वमेव जगत आत्मनो भोजनं कालरूपेण वा भोजनं समस्तजगतः सोयमात्मोदरे जठरे निराहारं निर्गतो निवृत्त आहारो भोजनं यस्मात्तद्यथा तथा धारयति स्थापयति सर्वद्वैतस्य मिथ्यात्वात्तदाहारस्यापि तथात्वान्निराहारत्वं ज्ञेयं, सर्वाहारत्वे च श्रुतिः, 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः, मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स' इति, अन्यदप्याश्चर्यमाह मुग्ध इति, मुग्धो ज्ञेयस्यासत्त्वात्तद्विषयकज्ञानस्यापि तथात्वात्तदभाववत्त्वेन मुग्धत्वमात्मनो ज्ञेयं, स आत्मा पाण्डित्यं पण्डितस्य भावः पाण्डित्यं वैदुष्यं समदृष्टित्वलक्षणं 'शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिन' इति भगवदुक्तेः, भुनक्ति पालयति अभ्यवहरति वा, अन्यदप्याश्चर्यमाह सिद्धान्तमिति, मौनवान्मौनी सिद्धान्तं वाचां विषयो नेति सर्ववेदान्तसिद्धान्तस्तं वक्ति ब्रूते 'अवचनेनैव प्रोवाच, सह तूष्णीं बभूवे'ति श्रुतेः, यद्वा वागिन्द्रियस्य मिथ्यात्वात्तद्रहितो मौन्यात्मा सः सिद्धान्तं सर्वशास्त्रसिद्धान्तनिर्णयं वक्तुरपि ततः पृथगसत्त्वात्स एव वक्ती इत्यर्थः ॥ ३ ॥

किं चान्यदप्याश्चर्यमाह।

निर्वैरो जयमाप्नोति निष्कामः पूर्णकामताम्।
सुप्तो जागर्त्ति विज्ञानी मृतोऽप्यमृतमश्नुते॥ ४॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसार आश्चर्यचतुष्टयी॥ ३२॥

निर्वैर इति। समत्वात्स्वस्य द्वेष्यविषयमिथ्यात्वाच्च निर्वैरो निर्गतं निवृत्तं वैरं विरोधो यस्मात्स तथोक्त आत्मा जयं सर्वोद्योगफलरूपं मोक्षमाप्नोति लभते, आश्चर्यान्तरमाह निष्काम इति, काम्यविषयाणामसत्त्वात्स्वस्य च पूर्णत्वान्निष्कामो निर्गताः कामा यस्मात्स तथोक्तः स एवात्मा पूर्णकामतां पूर्णाः पर्याप्ताः कामा यस्य यस्मिन्वा स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्ता तामाप्नोति 'सर्वान्कामान् समश्नुत' इति श्रुतेः, आप्तकामत्वादपीत्यर्थः, किं चान्यदप्याश्चर्यमाह सुप्त इति, विज्ञानी विज्ञानमात्मानुभवः स विद्यते यस्य स तथोक्तः पुरुषः सुप्तः प्रपञ्चस्य बाधितत्वेन तद्विषयकज्ञानस्यापि बाधितत्वादज्ञानत्वेन सुप्तत्वं स जागर्ति जाग्रद्विषयाननुभवति, यद्वा।

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरि'ति भगवदुक्तेः,॥

प्रपञ्चे सुप्तत्वं स्वरूपे जाग्रत्वं चेति सुप्ते जाग्रत्वं संभाव्यं, यद्वा जाग्रदवस्थावत एव निश्चस्य स्वस्वरूपे सुप्तत्वात्प्रपञ्चे जागरणं चेति सुप्ते जागृतिसम्भवः सम्भाव्यः, यद्वा लोकदृष्ट्या सुप्तस्यैव जाग्रत्त्वं तत्रापि अज्ञानानन्दवृत्त्योः सत्त्वेन जाग्रल्लक्षणसद्भावादित्यर्थः, अन्यदाश्चर्यान्तरमाह मृतोपीति, मृतोऽपि जीवत्वनाशं प्राप्नोति अमृतं न विद्यते मृतं मरणं यस्मिंस्तदमृतं ब्रह्माऽश्नुते प्राप्नोति, यद्वा लोकप्रसिद्ध-

मरणत्रानपि स्वाधारं ब्रह्मैव प्राप्नोति, यद्वेह लोके मृतोऽपि अन्यलोकेऽमृतं सुधामश्नुते प्राप्नोति पुण्येन कर्मणेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपिकायामाश्चर्यचतुष्टय्यर्थप्रकाशो द्वात्रिंशः ॥ ३२ ॥

अथ तुरीयतुलसीपूजा ।

एवमाश्चर्यचतुष्टयीनिरूपणमिषेणाश्चर्यस्वरूपं ब्रह्म निरूप्येदानीं तत्साक्षात्कारवतस्तुरीयबुद्धिवृत्तिभिस्तत्पूजां निरूपयितुं तुरीयतुलसीपत्रपूजाख्यं षट्श्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ तुरीयतुलसीपत्रपूजा ।

अथेति । अथाश्चर्यचतुष्टयीनिरूपणानन्तरं तुरीयतुलसीपत्रपूजा तुरीया जाग्रदाद्यपेक्षया चतुर्थ्यात्मसाक्षात्कारवती बुद्धिः सैव तुलसी विष्णोर्जगद्व्यापकस्यात्मनः प्रियत्वात्तस्याः पत्राणि विशेषभावगर्भवृत्तयस्तैः पूजाऽर्चा तन्निरूपकत्वादस्य प्रकरणस्याप्येतदेव नाम निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ तन्निरूपणमेव प्रतिजानीते ।

तुरीयतुलसीपत्रैर्विष्णुपूजा निरूप्यते ।
प्रेमप्रधानभावेन शृङ्गाररसरूपिणी ॥ १ ॥

तुरीयेति । मया प्रेमप्रधानभावेन प्रेम्णः स्नेहस्य प्रधानो मुख्यो भावः सत्ता यत्र मयि तेन मया शृङ्गाररसरूपिणी शृङ्गारः शुचिर्यो रसो रूप्यते प्रकाश्यतेऽस्यां सा तथोक्ता तुरीयतुलसीपत्रैस्तुरीया स्वात्मसाक्षात्कारवती बुद्धिः सैव तुलसीव विष्णो जगद्व्यापकस्य विष्णोरात्मनः प्रियत्वात्तुलसी तस्याः पत्राणि वृत्तिविशेषास्तैर्विष्णुपूजा विष्णोर्जगद्व्यापकस्यात्मनः पूजाऽर्चा

ध्यानमित्यर्थः, लौकिकपक्षे विष्णुः प्रसिद्धस्तुरीयेव मुक्तिदा सुखदा च तुलसी शेषं समानम् ॥ १ ॥

तत्र गोपीवाक्यम् ।

तत्रोभयलक्षणायां पूजायां गोपीवाक्यं गोपस्य स्त्री गोपी तस्या वाक्यं वचनम् ।

प्रकृतेर्थे गा इन्द्रियाणि पातीति गोपी बुद्धिस्तस्याः वाक्यं वचनं, यद्वा गां महावाक्यरूपां वाणीं पाति रक्षतीति गोपी बुद्धिस्तुर्यस्वरूपा तस्याः शान्त्यादिसखीः प्रति वाक्यं वचनमिदं वक्ष्यमाणं ज्ञेयमित्यर्थः, तद्वाक्यमुदाहृत्य दर्शयति ।

दृष्ट्या मया मधुरया कलितोऽधुनायं
यत्कामिनीजनमनोहरणो मुकुन्दः ।
तं चिन्तयामि हृदये न सुखं गृहेस्मि-
स्तस्मिन्वने भवतु तेन सहैव वासः ॥ २ ॥

दृष्ट्येति । लोके तावदर्थो यः प्रसिद्धः कामिनीजनमनोहरणः कामिनीनां कृष्णेन सह भोगकामवतीनां गोपिकानां जनः समूहस्तस्य मनसो हरणो वशीकर्त्ता मुकुन्दो मुक्तिप्रदः श्रीकृष्णो मया राधाख्यया मधुरया सूक्ष्मप्रेमभावगर्भितया सुखरूपयेत्यर्थः, दृष्ट्या दृशाऽधुनेदानीमयं मत्पुरोवर्त्ती कलितो वशीकृतो दृष्टश्च तं साक्षाद्दृष्टमेव श्रीकृष्णं हृदये मनसि चिन्तयामि स्मरामि अतो मम मेऽतः परमस्मिन्प्रत्यक्षे गृहे वेश्मनि तत्कृत्ये च सुखं शर्म न विद्यते तर्ह्यतः परं किमिच्छसीति चेत्तत्राह तस्मिन्निति, तस्मिन्यत्र दृष्टस्तत्रैव वने वृंदावने तेन श्रीकृष्णेन सहैव साकमेव वासः स्थितिर्भवतु अ-

स्तु इति प्रार्थयामीत्यर्थः। प्रकृतार्थे तु यः प्रसिद्धः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिषु कामिनीजनमनोहरणः कामोभिलाष आत्मसुखविषयकः स यासु विद्यते ताः कामिन्य आत्मस्नेहवृत्तयस्तासां जनः समूहस्तस्य मन आत्मविषयकसंशयरूपान्तःकरणवृत्तिस्तस्य हरणः स्वविषयकनिश्चयोत्पादनेन नाशकोऽत एव मुकुन्दो मुक्तिप्रदः परमात्मा मया तुर्याख्यया बुद्ध्या मधुरया स्वात्मसुखानुभववृत्तया सूक्ष्मया च दृष्ट्या दृश्यते साक्षादनुभूयत आत्मा यया सा दृष्टिरहं ब्रह्मास्मीति प्रमा रूपा वृत्तिस्तयाऽयं प्रत्यक्षपरोक्षत्वरहितो भागलक्षणया कलितो ज्ञातः प्राप्तश्च, अतोऽधुनेदानीं व्यवहारसमयेपीत्यर्थः, अहं तुर्या बुद्धिस्तं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मानमेव हृदये हरति सर्वं द्वैतमिति हृदयमपवादस्तमयते प्राप्नोतीति तत्तथोक्तं सर्वद्वैतापवादावधिकान्तःकरणवृत्तिस्तस्मिंश्चिन्तयामि ध्यायामि अत एवास्मिन्प्रत्यक्षे गृहे गृह्यते स्वात्मतयाङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तन्निमित्तो व्यवहारश्च तस्मिन्सुखं शर्म मम न न विद्यतेऽत इतः परं तस्मिन्नुपनिषदुक्ते वने वनषणसम्भक्तौ—इति प्रकृतिकत्वाद्वनशब्दस्य सम्भजने जीवब्रह्मैक्यचिन्तन इत्यर्थः, मम चिदाभासविशिष्टतुर्याख्यबुद्धेस्तेन प्रत्यगभिन्नपरमात्मना सहैव साकमेव वासः स्थितिर्भवतु अस्तु इति प्रार्थयामीत्येवं भाव एवैकं पत्रमिति भावः ॥ २ ॥

एवं निजेच्छां सख्यग्रे प्रकटीकृत्येदानीं कृष्णसंगात्पूर्ववृत्तान्तमनुस्मृत्य राधिका सख्यग्रे निरूपयति।

गोपालिकास्मि चतुरा न च मे मनीषा
देहाश्रिता विविधगोरसवासना मे।
किम्वा विधेयमिति चिन्तयती स्थिताहं

तावद्बलान्मिलित एव मया मुकुन्दः ॥ ३ ॥

गोपालिकेति। अहं गोपालिकाऽऽभीरकुलोत्पन्ना ग्रामीणेत्यर्थः, अस्मि भवामि तथासत्यपि मे मम मनीषा बुद्धिः चतुरा चातुर्यवती न न विद्यते तत्रापि मे मम विविधगोरसवासना विविधोऽनेकप्रकारो दुग्धदधितक्रनवनीतादिरूपो गोरसस्तस्य वासना गन्धो देहश्रिता देहे शरीरे श्रिताऽऽश्रिताऽस्ति एते सर्वे दोषाः श्रीकृष्णचित्तरञ्जने प्रतिकूला एव मयि सन्ति अतः श्रीकृष्णचित्तरञ्जने मया किं विधेयं किं कर्त्तव्यमित्येवं चिन्तयती चिन्तां कुर्वत्यहं राधिका यावत्कालं स्थिता स्थितवती तावत्तत्कालमेव मुकुन्दो मुक्तिप्रदो भक्तानां श्रीकृष्णो मया सह बलात्स्वेच्छयैव मिलितः प्राप्तः। प्रकृतार्थे तु तुरीया बुद्धिः स्वात्मसाक्षात्कारात्पूर्ववृत्तान्तं स्वस्यां अनुस्मरन्ती शान्त्यादिवृत्तीः प्रत्याह गोपालिकेति। अहं बुद्धिः प्रपञ्चनिश्चयात्मिकावृत्तिर्गोपालिका गा इन्द्रियाणि पालयति रक्षति असौ गोपालोऽहङ्कारो मोहो वा तस्य स्त्री तद्भोगकरणत्वाद्गोपालिकाऽस्मि भवामि मोहसंबद्धाऽहङ्कारसंबद्धा वेत्यर्थः, अत एव मे मम मनीषा मतिश्चतुराऽऽत्मानात्मविवेचने कुशला न न विद्यते च पुनर्मे मम विविधगोरसवासना विविधोऽनेकप्रकारो गवामिन्द्रियाणां रसः सुखं तस्य वासनेच्छा देहश्रिता देहे लिङ्गदेहे श्रिता लग्नाऽस्ति तिष्ठति एतादृश्यामात्मसाक्षात्कारप्रतिकूलसामग्र्यां मयि विद्यमानायां साध्ये स्वात्मसाक्षात्कारे मया किं वा विधेयं किं कर्त्तव्यमित्येवं चिन्तयती विचारं कुर्वती यावत्कालपर्यन्तं स्थिता स्थितवत्यस्मि तावत्तत्कालमेव बलात्स्वयमेव मुकुन्दो मुक्तिप्रदः प्रत्यगभिन्न परमात्मा मया तच्चिन्तावत्या तुर्याख्यबुद्ध्या सह मिलित एव प्राप्तः साक्षादनु-

भूत इत्यर्थः, इतीदं द्वितीयं पत्रं ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

इदानीं स्वस्याः कृष्णेन सह रतिमदृष्टवतीनामपि सखीनां स्मितमुखान्यवलोक्य तत्र कारणं चानिश्चित्य विस्मितमुखी राधिका प्रियसखीं प्रत्याह।

एकाकिनी बत गतास्मि वने निशीथे
कुञ्जे निलीय रमणस्य रसो गृहीतः।
चित्रं भजामि कलयामि न तत्र हेतुं
सर्वाः प्रसन्नवदना यदिमा वयस्याः ॥ ४ ॥

एकाकिनीति। हे सखि एकाकिन्येकलाऽहं राधिका निशीथेऽर्धरात्रे अर्धरात्रनिशीथौ द्वा वि'त्यमरः' वने वृन्दावने गता याताऽस्मि बत हर्षेण ततस्तत्र कुञ्जे लताद्यावृतस्थाने 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः, निलीयान्तर्धाय लोकदर्शनाविषयीभूयेत्यर्थः, रमणस्य रतिसुखदातुः श्रीकृष्णस्य रस आनन्दो भोगसुखमिति यावद् गृहीतोऽङ्गीकृतस्तत्र श्रीकृष्णेन सह भोगसुखाङ्गीकारे यद्यस्मात्कारणादिमा एता मत्पुरो दृश्यमानाः सर्वाः समस्ता वयस्या मत्क्रीडासहायिन्यः सख्यः प्रसन्नवदनाः प्रसन्नं हास्यशोभितं वदनं मुखं यासां तास्तथोक्ताः सन्ति तं हेतुं कारणं न कलयामि न जानामि तासां मया सह गमनाभावे मत्कृतसम्भोगस्य तासामदर्शने च कुञ्जेन्तर्हितया मया कृष्णेन सह रतिसुखेऽङ्गीकृते चैतासां तज्ज्ञानं कथं संजातं तज्ज्ञानाभावे च सत्यापि मां दृष्ट्वैतासां मुखे स्मितं दृश्यतेऽतोऽत्र हेतुनिश्चयाभावे केवलं चित्रमाश्चर्यं भजामि सेवामि। प्रकृतार्थे तु इदानीं तुरीया स्वस्या ब्रह्मणा सहैक्यसुखानुभवे तदननुभवित्रीणां शान्त्यादिवृत्तीनां प्रसन्नतां लक्ष्यीकृत्य

तत्कारणं चानिश्चित्य विस्मितवती सविकल्पसमाधिवृत्तिं प्रत्याहैकाकिनीति। हे सखि 'ओं खं ब्रह्मे'ति श्रुत्या ब्रह्मणः स्वाभिधानेन प्रतिपादनात्सह खेन वर्त्तत इति सखी ब्रह्मणा सह वर्तमाना वृत्तिः सविकल्पसमाध्याख्या तस्याः सम्बोधने हे सखि, बतेति तस्या एव कोमलसम्बोधनात्मकमव्ययं हर्षार्थकं वा, एकाकिन्यसहायिन्यद्वितीयेत्यर्थः, भूत्वेत्यध्याहार्य, वने सम्भजनार्हे ब्रह्मणि वनधातोः सम्भजनार्थत्वात्तत्प्रकृतिको वनशब्दः, निशीथे गाढान्धकारतया विषयादर्शनमिव ब्रह्मण्यपि द्वितीयाऽदर्शनान्निशीथमिव निशीथं ब्रह्म तस्मिन्गता प्राप्ताऽस्मि भवामि 'या निशा सर्वभूतानामि'ति भगवदुक्तेः, ततः कुञ्जे कुं कुत्सितं मायां तत्कार्यं च जयति वशीकरोतीति कुञ्जमीश्वरतत्त्वं तस्मिन्निलीय तदाकारतां प्राप्य, यद्वा कु क्षेत्रं बुद्ध्यादिकं जयति स्ववशतया स्वस्वकार्ये प्रेरयतीति कुञ्जं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मस्वरूपं तस्मिन्निलीयैकीभूय कुः पृथ्वी सा यथा बीजस्यानेकरूपेणाविर्भूतिकारणा तद्वदात्मनानात्वप्रतीतिसाधना बुद्ध्यादिक्षेत्ररूपा कुशब्देन ग्राह्यात्र, रमणस्य रमयति सुखयति जगदिति रमणं ब्रह्म तस्य 'एष ह्येवानन्दयाती'ति, श्रुतेः, 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'त्यादिश्रुतेश्च रस आनन्दो 'रसो वै स' इति श्रुतेर्गृहीतोऽङ्गीकृतोऽनुभूत इत्यर्थः, तत्र मम ब्रह्म सुखानुभवे यद्यस्मात्कारणादेतासां शान्त्यादीनां लौकिकवृत्तीनां च मत्सहचारित्वाभावे सति मदनुभूतब्रह्मसुखस्य तासु प्रतीत्यभावे च सतीमा मम ब्रह्माकारायाः प्रकाश्यत्वेन दृश्यमाना वयस्या मत्समवयस्का विवेकसमय एव मत्सहितानां शान्त्यादिवृत्तीनामुत्पत्तेः शान्त्यादिवृत्तयः सर्वाः समाप्ताः प्रसन्नवदनाः प्रसन्नं निर्मलं रागादिहीनं वदनं 'चेतोमुख' इति

श्रुतेर्विषयभोगसाधनमग्रमेवात्र वदनं मुखं यासां तास्तथोक्ताः सन्ति तं हेतुं कारणमहं तुर्याख्या बुद्धिर्न कलयामि न जानामि किं च केवलं चित्रमाश्चर्यं भजामि सेवामि ममात्मसुखानुभवे सति मद्भिन्नानामेतासां कथमानन्दानुभव इति विस्मयामि केवलं तद्धेतुं न जानामीत्येव भावस्तुर्याख्यतुलस्यास्तृतीयं पत्रं ज्ञेयम् ॥४॥

ननु श्रीकृष्णभोगजन्यं सुखं कीदृशं तत्कथयेत्याशङ्क्य तस्यानिर्वचनीयत्वनिरूपणपूर्वकं चिह्नैरेव तन्निरूपयति।

किं वर्णयामि पुरतः किल कस्य वर्ण्यं
किं वर्णितेन सखि वर्णयितुं न शक्यं।
अङ्गानि मे विगलितानि सहैव नीव्या
दष्टेऽधरे रतिरसे रतिनायकेन ॥ ५ ॥

किमिति। कस्य पुरतो यस्याग्रे वर्णनीयं तस्य तदनुभवाभावान्न कस्याप्यग्रे वर्णनीयमित्यर्थः, तथा कस्य वर्ण्यं वचनविषयं भवेन्न कस्यापीत्यर्थः, अनुभवितृवक्त्रोः क्रियाभेदेन कर्तृभेदादन्यानुभूतस्यान्येनकथनाशक्तेरनुभवित्रानुभूतस्य सुखस्य वक्तुर्वचनविषयत्वासम्भवादिति भावः, वर्णितेन श्रीकृष्णसंभोगजन्यसुखवर्णनेन कृतेनापि किं किं फलं न किमपि फलमित्यर्थः, अतो हे सखि हे आलि तत्सुखं वर्णयितुं वर्णनं कर्तुं न शक्यं न सामर्थ्यविषयमतः किं वर्णयामि कथं वर्णयामि न कथमपि वर्णयामीतिपाठवद्, अत एव लक्षणेनैव तल्लक्ष्यमित्याशयेन श्रीकृष्णभोगसुखाविर्भावेऽस्यां लक्षणानि तत्कालीनान्याहाऽङ्गानीति, रतिनायकेन रतिसुखस्य पुरुषाधीनत्वाद्रतेर्मैथुनसुखस्य नायकः स्वामी श्रीकृष्णस्तेनाधरेऽधरोष्ठे दष्टे चुम्बिते सति ततो रतिरसे रतेर्मैथुनस्य रसः

सुखं तस्मिन्नाविर्भूत इति शेषः, मे मम नीव्याऽधरवस्त्रबन्धेन सहैव साकमेवाङ्गानि हस्तपादादीनि विगलितानि शिथिलानि जातानि एतेनैव लक्षणेन श्रीकृष्णेन सह रतिसुखं जानीहि न तु तद्वचनेन निरूपयितुं शक्यमिति भावः, प्रकृतार्थेऽपि तुरीया बुद्धिः स्वसमीपवर्त्तिनीं सविकल्पसमाधिरूपां वृत्तिं प्रति ब्रह्मसुखानुभवस्यावर्णनीयत्वनिरूपणपुरःसरं तत्सुखं स्वानुभूतं स्वस्यां तच्चिह्नैर्लक्षयति किमिति । कस्य पुरतो न कस्यापीत्यर्थः, ब्रह्मसुखाकाराया मम द्वितीयाभावादिति भावः, तथा कस्य वक्तुस्तत्सुखं वर्ण्यं वर्णनविषयं भवेन्न कस्यापीत्यर्थः, 'यतो वाचो निवर्त्तन्त' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मसुखस्य वागविषयत्वप्रतिपादना'न्नान्योतोस्ति द्रष्ट्'त्यादिश्रुत्या वक्तुरप्यतः पृथगसत्त्वप्रतिपादनाच्चेति भावः, अत एव किं वर्णितेन तद्वर्णनस्य प्रलापत्वादुपहासास्पदेन तद्वर्णनेन कृतेनापि किं फलं न किमपीत्यर्थः, व्यर्थश्रममात्रं तदिति भावः, अतो हे सखि तुर्यानुकूल्यान्मित्रत्वेन सविकल्पसमाधिमुद्दिश्य तुर्याख्यबुद्धिकृतं सम्बोधनं योऽयं तत्सुखं वर्णयितुं वर्णनविषयीकर्तुं न शक्यं न सामर्थ्यविषयमस्ति अतः किं वर्णयामीत्युदासीनता वाक्प्रपञ्चे स्वस्याः दर्शिता ब्रह्मसुखानुसन्धानविरोधितया वाक्प्रपञ्चस्येति दुःखरूपत्वेन निष्फलत्वेन चेति भावः, अतस्तच्चिह्नैनैव दर्शयति अङ्गानीति, रतिनायकेन रते रमणस्य सुखस्येत्यर्थः, नायकेन स्वामिना ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुत्या जगदानन्दयितृत्वप्रतिपादनात्सुखस्यात्माधीनत्वेनात्मनस्तत्स्वामित्वमिति भावः, अधरे 'मनसैवेदमाप्तव्यमि'त्यादिश्रुत्या वृत्तिव्याप्यत्वप्रतिपादनात्तस्या एव वृत्तेर्ब्रह्मणोऽधःस्थितत्वात्तुर्याख्यबुद्धेर्ममांशत्वेनाधरत्वं तस्मिन्, यद्वा धरतीति

धरः प्रपञ्चधारकोऽविवेकांशस्तस्मिन्दष्टे सति नाशिते सति, वृत्तिपक्षे स्पृष्टे सतीत्यर्थः, स्वैक्ये सम्पादिते सतीति वा, ततो रतिरसे रते रमणस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानलक्षणक्रीडाया रसे सुखे निरतिशयानन्द आविर्भूते सतीति शेषः, मे मम तुर्याख्यबुद्धेर्नीव्या सहैवाधरवस्त्रबन्ध इव वस आच्छादन इति धातोर्वस्त्रशब्दनिष्पत्तेस्तस्य चाच्छादनार्थत्वेन शरीरस्याप्यात्माच्छादकत्वेन वस्त्रसादृश्यात्तस्यात्मनश्च सम्बन्धहेतुत्वादहङ्कार एव नीवी सादृश्यान्नीवीशब्देनात्र ग्राह्यस्तेन सहैव साकमेवाङ्गानि अनुभवित्रनुभवानुभवितव्याख्यानि त्रिपुटीरूपाणि विगलितानि नष्टानि अन्यानि प्रसिद्धानि शरीराणि च नष्टानि अनेनैव लक्षणेन तत्सुखमनुमेयमिति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं स्वस्याः कृष्णेन सह सम्भोगे पूर्वसुकृतमेव कारणं निश्चित्य सख्यग्रे निवेदयति ।

नन्वेतदेव सुकृतं फलितं मदीयं
यत्कामिनीषु रसलंपट एष कृष्णः ।
लक्ष्मीपतेरितरथा न भवेदकस्मा-
दस्मासु गोपवनितासु कथाप्रसङ्गः ॥ ६ ॥

नन्विति । एतत्कृष्णेन सह भोगफलकं मदीयं ममेदं मदीयं मत्पूर्वकृतमित्यर्थः, सुकृतमेव पूर्वजन्मकृतं पुण्यकर्मैव फलितं श्रीकृष्णभोगरूपेण परिणतं नन्विति वितर्कयामि कुत इयत आह यदिति, यद्यस्मात्कारणादेष मत्पुरोवर्त्ती श्रीकृष्णो भूमानन्दरूपं ब्रह्मैवास्ति ।

'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' ॥

इत्युक्तेस्तस्य च निष्कामत्वेन साक्षाद्दृश्यत्वोक्तेरस्माकं सर्वदा दृश्यमानः, किञ्च कामिनीषु कामवतीषु अस्मासु प्राकृतस्त्रीषु रसलम्पटो रसः सुखमस्मत्सम्भोगजन्यं सुखं तस्मिल्लम्पटो लुब्धोऽस्ति तस्मात्कारणादिति योज्यं, तदुक्तमेव, व्यतिरेकेण द्रढयति लक्ष्मीपतेरिति, इतरथाऽन्यथा ऽस्मत्सुकृतोदयाभाव इत्यर्थः, लक्ष्मीपतेरिति हेतुगर्भं विशेषणं स्त्रीलुब्धत्वं यदि श्रीकृष्णे यदि सम्भाव्यं तर्हि सर्वस्त्रीरत्नं लक्ष्मीस्तस्या ब्रह्मादिप्रार्थनीयत्वं प्रसिद्धं तथा सति तस्यास्तेषु चाञ्चल्यं प्रसिद्धं, तस्या एव श्रीकृष्णे स्थैर्यं दृश्यते शास्त्रेषु च लक्ष्मीपतित्वं चास्य प्रसिद्धं, किञ्चास्य तस्यामुदासीनत्वादपि तत्स्थैर्यमिति तस्य श्रीकृष्णस्याकस्माद्विना साधनानुष्ठानं तत्र हेतुर्गोपवनितासु गोपानामाभीराणां वनितासु स्त्रीषु अस्मासु राधिकाद्यासु कथाप्रसङ्गः कथायां वार्त्तायामपि प्रसङ्गः संबन्धो न भवेन्न स्यात् किं पुनर्वक्तव्यं सम्भोगप्रसङ्गो न स्यादिति तस्मात्पूर्वसुकृतमेव फलितमिति निश्चयः। प्रकृतार्थे तु तुर्या बुद्धिः स्वस्या ब्रह्मैक्याकारवृत्तिजन्यसुखानुभूतेः पूर्वानन्तजन्मसम्पादितसुकृतमेव कारणं निश्चित्य सविकल्पसमाधिमेव पुरोवर्तिनीं लक्ष्यीकृत्य तदग्रे निवेदयति नन्विति, एतत्स्वस्या जीवब्रह्मैक्यसुखाप्तिरूपमिदं मदीयं ममेदं मदीयं मयैवानन्तजन्मसु सम्पादितमित्यर्थः, सुकृतं पुण्यमेव सम्पादितं फलितं जीवब्रह्मैक्यभावज्ञानरूपेण तत्सुखावाप्तिरूपेण च परिणतं नन्वित्येवं निश्चिनोमि कुत इत्यत आह यदिति, एष मत्पुरः साक्षाद्दृश्यमानोऽयं कृष्णो ब्रह्मानन्दोऽस्ति।

कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' ॥

इत्युक्तेस्तस्य तु निष्कामेष्वेवानुभूयमानत्वप्रसिद्धेरस्मासु अहंकारविशिष्टासु अत एव गोपवनितासु गा बुद्धिवृत्तीरात्मसत्त्वारोपेण पातीति गोपो बुद्धिवृत्तिपालकोऽहंकारस्तस्य वनितास्तद्भजनरता वयं तुर्याया अपि अहंकारसम्बन्धवत्वाद्गोपवनितात्वमन्यवृत्तिवदेव ज्ञेयं, वनधातोः सम्भजनार्थत्वाद्वनिताशब्दस्य च तत्प्रकृतिकत्वाच्चेतिभावः, तत्रापि कामिनीषु प्रारब्धशेषपर्यन्तं लोकविषयेच्छावतीषु निष्कामेष्वेव ब्रह्मसुखानुभवप्रतिपादनादिति भावः, यद्वा कामयितुं ब्रह्मसुखमर्थयितुं शीलं यासां तास्तथोक्तास्तासु स्वरूपसुखस्य नित्यप्राप्तत्वादपि तदिच्छापि तदनुभवे वाधकैवेति तत्कामवतीष्वपि तत्साक्षात्कारो दुर्लभ इति भावः, तदेव व्यतिरेकेण द्रढयति लक्ष्मीपतेरिति, इतरथाऽन्यथाऽसमस्तसुकृतफलोदयोन्मुखताभावे सतीत्यर्थः, लक्ष्मीपतेर्लक्ष्मीरत्र गुरुवाक्यस्थिता भद्रा ग्राह्या 'भद्रैषां लक्ष्मीर्निहिताधिवाची'ति श्रुतेस्तस्या मोक्षलक्ष्म्याः पतिः पालकः स्वामी परमात्मा तस्य मोक्षलक्ष्मीदातुः परमात्मनो गुरोश्चाकस्माच्छीघ्रं अस्मासु तुर्यादिनाम्नीषु गोपवनितासु बुद्धिवृत्तीरिन्द्रियाणि च पाति रक्षतीति गोपो महामोहोऽहङ्कारो वा तं वनन्ति सम्भजन्तीति गोपवनिता अज्ञानवृत्तयोऽहङ्कारसंवद्धाश्च तादृशीषु प्रारब्धपर्यन्तं सर्ववृत्तिष्वपीत्यर्थः, कथाप्रसङ्गः कथया वार्त्तया प्रसङ्गः संवन्धो न भवेन्नस्यात्तत्र किं वक्तव्यं साक्षादनुभवो न भवेदिति अतोत्र सर्वदा सर्ववृत्तिषु अस्माकमात्मानुभवेऽसमस्तसुकृतमेव कारणमिति निश्चेतिव्यमिति भावः॥६॥

इदानीमेतत्तुरीयतुलसीपत्रैरात्मानुसन्धानलक्षणे पूजने फलितमाह ।

तुरीयतुलसीपत्रैर्वनमाली सुपूजितः ।

अस्मिन्वने महामिष्टं यत्फलं तत्प्रयच्छति ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे तुरीयतुलसीपत्रपूजा त्रयस्त्रिंशी ॥ ३३ ॥

तुरीयेति। अधिकारिशरीरं प्राप्य पुरुषेण तुरीयतुलसीपत्रैस्तुरीयमिव मोक्षफलदात्री तुलसी तस्याः पत्राणि दलानि तैः कृत्वा वनमाली वनमालाऽऽपादलम्बिनी माला स्रग्विद्यते यस्य स श्रीकृष्ण 'आपादलम्बिनीं मालां वनमालां विदुर्बुधा' इति कोशोक्तेः, सुपूजितः सुष्ठु प्रेम्णा पूजितोऽर्चितश्चेद्यदि तर्हीत्यध्याहार्यम्, अस्मिल्लोकप्रसिद्धे वने कर्माद्युपासनान्तलक्षणे सम्भजने यन्महामिष्टं प्रसिद्धमत्यन्तसुखरूपं फलं सर्वजन्मकृतकर्मणामुपासनानां च फलत्वात्तदेवफलं प्रेमलक्षणं तत्प्रयच्छति ददाति। प्रकृतार्थे तु अधिकारिणा तुरीयतुलसीपत्रैस्तुरीयाऽऽत्मसाक्षात्कारवती बुद्धिरेव तुलसीव विष्णुप्रियत्वादात्मप्रियत्वाच्च तस्याः पत्राणीव तद्वृत्तय उक्तलक्षणास्तैर्वनमाली वनं तुर्यबुद्ध्याऽऽत्मानुसन्धानलक्षणं भजनं तेन मालाति शोभते इति वनमाली तुर्यानुभूतः परमात्मा सुपूजितो नैरन्तर्येणानुसन्धत्तश्चेत्तर्हि अस्मिन्काण्डत्रयवेदप्रसिद्धे वने कर्मोपासनाज्ञानलक्षणे सम्भजने यद्विवेकिप्रसिद्धं महामिष्टं निरतिशयसुखस्वरूपं मोक्षाख्यं फलं तत्प्रयच्छति ददाति ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ तुरीयतुलसीपत्रपूजार्थप्रकाशस्त्रयस्त्रिंशः ॥ ३३ ॥

अथ हेतुमालाहीरावली।

एवमात्मानुसन्धानरूपां तुरीयतुलसीपत्रपूजां निरूप्येदानीं ज्ञानवतां जन्माभावादिधर्माः शास्त्रेषु कथितास्तेषां हेतून्प्रतिपादयितुं तेषां बहुत्वेन च हीरकघटितमालेव कण्ठशोभा-

कारित्वाद्धेतुमालाहीरावल्याख्यं द्वात्रिंशतिश्लोकं प्रकरणं प्रारभमाण आह।

अथ हेतुमालाहीरावली।

अथेति। अथ तुरीयतुलसीपत्रपूजानिरूपणानन्तरं हेतुमालाहीरावली हेतूनां कारणानां माला स्रगेव हीरावली हीरकस्रगेतदाख्यं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, ननु ज्ञानिषु जन्माभावादिगुणाः श्रुत्युक्ताः सन्ति श्रुतीनां च सर्वप्रमाणशिरोमणित्वात्तदुक्तेऽर्थे प्रामाण्यमेवातः किन्तदर्थहेतुविचारेणेत्याशङ्क्याह।

श्रुतिप्रामाण्यसिद्धेऽर्थे हेतुभिः किं तथापि हि।
अपूर्वरचानात्मत्वादलङ्कारो महान्यतः॥ १॥

श्रुतीति। श्रुतिप्रामाण्यसिद्धे श्रुतीनां स्वतः प्रमाणभूतानां वेदवाक्यानां प्रामाण्यं प्रामाणिकत्वं सर्वप्रसिद्धं तेन चोक्ते कथितेऽर्थे पदार्थ आस्तिकानां सर्वेषामपि निश्चयारूढत्वाद्धेतुभिः कारणप्रश्नैस्तन्निरूपणैश्च किं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः, तथापि हेतुनिरूपणस्य निष्प्रयोजनत्वेपि हि यतोऽपूर्वरचनात्मत्वादस्य प्रकरणस्यापूर्वा पूर्वाचार्यैर्निरूपितत्वाभावात्संग्रहेण नोक्ता रचना घटना यस्याः सा तथा भूताऽऽत्मा स्वरूपं यस्य प्रकरणस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादस्य प्रकरणस्य निरूपणेन साफल्यमस्तीति भावः, हेत्वन्तरमाहालङ्कार इति, यतः कारणादिदं हेतुमालानिरूपणं तद्रचनं च कण्ठे धृतेऽधिकारिणां महानतिश्रेष्ठोऽलङ्कारो भूषणं भवेदतोस्य निरूपणं सफलमेवेति भावः, हेतुमाला निरूप्यत इति

---

१ हेतुमालायाः।

वा पाठः, अतो हेतुमाला हेतूनां कारणानां माला स्रगिवैतत्प्रकरणं निरूप्यते प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्रादौ ज्ञानिषु जन्माभावकथनस्य हेतुं दर्शयति।

जन्म नामासतः सत्ता जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः।
सद्रूपतामेव गतस्तेन जन्म न विद्यते ॥ २ ॥

जन्मेति। असतोऽहंकारादेः सत्ता स्वात्मसत्तारोपेण सत्त्वप्रतीतिः स्वात्मतादात्म्यमित्यर्थः, जन्यं जननं नाम प्रसिद्धमस्ति तदुक्तं विद्यारण्यस्वामिभिः।

सदद्वैतेऽनृतद्वैते यदन्योन्यैक्यवीक्षणम्।
तस्यान्तकालस्तद्भेदबुद्धिरेव न चेतरः ॥ इति।

तथा सति जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिरद्वैतात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाभूतो मुनिर्मननवान्सद्रूपतां सतो ब्रह्मणो रूपमाकारस्तस्य भावस्तत्ता तां गत एव तेन हेतुना तस्य मुनेर्जन्म सदसदैक्यप्रतीतिरूपं जननं न विद्यते नास्तीति प्रतिपादितं श्रुतिभिरिति शेषः सर्वत्र कर्त्तव्यः ॥ २ ॥

इदानीं ज्ञानिषु मरणाभावप्रतिपादने हेतुं दर्शयति।

प्राप्तवानमृतं ब्रह्म जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः।
अमृतं येन संप्राप्तं स मृतत्वं कथं व्रजेत् ॥ ३ ॥

प्राप्तवानिति। अमृतं न विद्यते मृतं मरणं यत्र तदमृतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु प्रत्यगभिन्नमात्मानमित्यर्थः, प्राप्तवाँल्लब्धवानत एव जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिर्मरणरहितात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञान्यस्ति अतो हेतोर्येन मुनिनाऽमृतं मरणरहितं ब्रह्म संप्राप्तं लब्धं

निःसंशयमहमिति स्वात्मत्वेनाङ्गीकृतमित्यर्थः, स मुनिर्मृतत्वं मरणभावं कथं केन प्रकारेण व्रजेत्प्राप्नुयात् ॥ ३ ॥

तत्रैव प्रकारान्तरेण हेत्वन्तरमाह।

मृतिः शरीरसंत्यागो जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः।
शरीरं त्यक्तवान्पूर्वं मृतस्य मरणं किमु ॥ ४ ॥

मृतिरिति। मृतिर्लोकप्रसिद्धा शरीरसन्त्यागः शरीरस्य देहस्य सन्त्यागः सम्यक्त्यागो विसर्जनं प्रसिद्धा तथा सति जातसाक्षात्कृतिर्जातोद्भूता साक्षात्कृतिर्मरणरहितदेहाद्यतीतात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञानी शरीरं देहं पूर्वं लोकप्रसिद्धमरणात्प्रागेव त्यक्तवान्विसृष्टवानतो हेतोर्मृतस्य त्यक्तदेहस्य मरणं मृत्युः किमु किमिव कथमिव न कथमपि भवतीत्यर्थः, अतो ज्ञानिनो मरणं नास्तीत्युक्तं ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

इदानीं ज्ञानिषु कर्तृत्वाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति।

अहन्तया सहैवायं जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः।
कर्तृत्वमत्यजत्तस्मात्कर्मभिर्न स लिप्यते ॥ ५ ॥

अहन्तयेति। जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिरहङ्कारातीतात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञान्ययं प्रकृतोऽहन्तया सहैवाहङ्कारेण साकमेव कर्तृत्वं कर्त्ता कर्मेन्द्रियैः सहितो विज्ञानमयस्तस्य भावस्तादात्म्यमत्यजत्त्यक्तवान्तस्माद्धेतोः स मुनिः कर्मभिः क्रियाभिर्न लिप्यते लिप्तो न भवतीति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

ननु कर्मभिर्ज्ञानिनां लेपो नास्तीत्युक्तं तत्र पापजनकैः कर्मभिर्लेपो माभूत्पुण्यकर्मभिस्तु स्यादेवेत्याशङ्क्य तैरपि ज्ञानिनां लेपो नास्तीति कथयन्तत्रापि हेतुं दर्शयति।

स्वयमेव पवित्रात्मा जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।
न च पुण्यैः पवित्रोऽसौ तेन पुण्यैर्न लिप्यते ॥६॥

स्वयमेवेति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिरात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाभूतो मुनिर्ज्ञानी स्वयमेव स्वत एव पवित्रात्मा पवित्रः पावन आत्मा स्वरूपं यस्य स तथाभूतोऽस्ति असौ ज्ञानी पुण्यैः पुण्यकर्मभिः पवित्रः पावनो न च नैव भवेत्तेन हेतुना पुण्यैः पवित्रकर्मभिर्न लिप्यते न लिप्तो भवति स्वतः पवित्रस्य ज्ञानिनो न पुण्यकर्मकृतपवित्रत्वलेप इति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्हि पापैरेव लेपोस्तु ज्ञानिनस्तत्राह ।

अत्यन्तशुद्धरूपोऽसौ जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।
तत्करोति पवित्रं यत्तेन पापैर्न लिप्यते ॥ ७ ॥

अत्यन्तेति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिरात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञान्यसौ ज्ञान्यत्यन्तशुद्धरूपोऽत्यन्तमुत्कृष्टं शुद्धं निर्मलं रूपमात्मा यस्य स तद्विधोऽस्ति अतः यत्प्रसिद्धं शास्त्रविहितं कर्म शुद्धं निर्मलमस्ति तत्करोति आचरति तेन स्वतः शुद्धत्वेन हेतुना शुद्धकर्माचरणेन हेतुना च पापैः किल्बिषैर्न लिप्यते न लिप्तो भवति, यद्वा पापकर्मानाचरणं हेतुः शुद्धत्वे शुद्धत्वं च पापालेपे हेतुर्ज्ञेयः ॥ ७ ॥

इदानीं ज्ञानिषु हर्षाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

सहजानन्दरूपत्वाज्जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।
येन हृष्यति तन्नास्ति तस्मादेष न हृष्यति ॥ ८ ॥

सहजेति । सहजानन्दरूपत्वात्सहजः स्वाभाविको य आ-

न्दो निरतिशयसुखं स एव रूपं यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोर्जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिरानन्दात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञानी येन पदार्थेन हृष्यति हर्षं प्राप्नोति तत्पदार्थजातं नास्ति न विद्यते ज्ञानिदृष्ट्या 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुत्या द्वैतजातस्य समस्तस्य बाधितत्वादिति भावः, तस्मात्स्वतः सुखरूपत्वादन्यस्य सुखकारणविषयस्यासत्त्वाद्धेतोश्चैष प्रकृतो ज्ञानी न हृष्यति हर्षं नाप्नोति स्वाभाविकानन्यरूपत्वं द्वैतासत्त्वं च हर्षाभावे हेतुद्वयं ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

इदानीं ज्ञानिषु द्वेषाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति।

नापकर्तुं क्षमः कश्चिज्जातसाक्षात्कृतेर्भवेत्।
अपकर्तुरभावेन स तु न द्वेष्टि कंचन ॥ ९ ॥

नेति। जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः स्वात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाविधस्तस्य मुनेर्ज्ञानिनोऽपकर्तुमपकारं कर्तुं क्षमः समर्थः कश्चित्कोऽपि न न विद्यते निर्विकारात्मस्वरूपत्वाज्ज्ञानिनोऽपकर्तुरपि पृथगसत्वाच्चापकर्तुरप्यात्मत्वाच्चेति भावः, अतोऽपकर्तुरभावेनापकारकारिणोऽसत्वेन हेतुना स तु ज्ञानी तु कञ्चन कमपि न द्वेष्टि नाप्रियं मनुते ॥ ९ ॥

इदानीं ज्ञानिनां शोकाभावोक्तेर्हेतुं सोपपत्तिकं दर्शयति।

अप्राप्यमवशिष्टं किं जातसाक्षात्कृतेर्मुनेः।
हानिर्नास्ति ततो हेतोर्न शोचति कदाचन ॥ १० ॥

अप्राप्यमिति। जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः सर्वात्मसाक्षात्कारो यस्य तस्य मुनेरप्राप्यं न प्राप्तुं लब्धुं योग्यमप्राप्यमवशिष्टमुर्वरितं किं किं वस्तु अस्ति न किमपी-

त्यर्थः, सर्वात्मप्राप्त्यैव सर्वप्राप्तिसिद्धेरिति भावः, अतो हानिर्नाशो ज्ञानिनो नास्ति न विद्यते ततस्तस्माद्धेतोः कारणात्कदाचन कस्मिन्नपि समये न शोचति शोकं न करोति ॥ १० ॥

इदानीं ज्ञानिषु इच्छाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

केनाप्येष प्रकारेण जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।
ब्रह्म सर्वात्मकं प्राप्य न कांक्षति किमप्युत ॥ ११ ॥

केनापीति । एष प्रकृतो जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः स्वात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्मननवान्सर्वात्मकं सर्वस्य द्वैतजातस्यात्मा तत्त्वं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु प्राप्य लब्ध्वा केनापि प्रकारेण केनापि हेतुना किमपि किञ्चिदपि वस्तु न काङ्क्षति नेच्छति ॥ ११ ॥

इदानीं ज्ञानिषु भयाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

न ह्यन्यो बलवान्कश्चिज्जातसाक्षात्कृतेर्भवेत् ।
यस्माद्बिभेति तन्नास्ति तस्मादेष बिभेति न ॥ १२ ॥

नहीति । जातसाक्षात्कृतेः जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिर्निर्भयात्मसाक्षात्कारो यस्य तस्याऽन्यो द्वितीयः कश्चित्कोपि बलवान्बली न भवेन्न स्याद्धि प्रसिद्धमेतत्सर्वविवेकिषु यस्मात्पुरुषाद्व्याघ्रादेर्वा बिभेति ज्ञानी भयं प्राप्नोति तत्पुरुषजातं व्याघ्रादिकं वा नास्ति न विद्यते 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुत्या सर्वस्य द्वैतजातस्य बाधितत्वादिति भावः, 'द्वितीयाद्वै भयं भवती'ति श्रुत्या द्वितीयस्य भयहेतुत्वप्रतिपादनाच्चात्मनोन्यस्य निर्बलत्वाच्चेति तस्माद्धेतो रेष ज्ञानी न बिभेति न भयं प्राप्नोति ॥ १२ ॥

इदानीं ज्ञानिषु विषादाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

यदस्य कार्यं परमं जातसाक्षात्कृतेर्भवेत् ।
तत्सर्वमेव संसिद्धं न तस्मात्स विषीदति ॥ १३ ॥

यदिति । अस्य प्रकृतस्य जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः स्वात्मसाक्षात्कारो यस्य तस्य मुनेर्ज्ञानिनो यत्सर्वशास्त्रेषु विद्वत्सु च प्रसिद्धं परमं श्रेष्ठं मुख्यमित्यर्थः, कार्यं कर्त्तव्यं साध्यमित्यर्थः, तत्कार्यं सर्वं समस्तमपि संसिद्धं फलितमेव न त्ववशिष्टं किञ्चिदपि कार्यमस्ति आत्मज्ञाने सर्वकर्मसमाप्तेः, तदुक्तं भगवता ।

'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत' इति ।

तस्मात्सर्वकर्मफलभूतज्ञानोत्पत्तेर्हेतोः स ज्ञानी न विषीदति विषादं न प्राप्नोति ॥ १३ ॥

इदानीं ज्ञानिषु मानाभावोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

मान्यस्तु पद्मजादीनां जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।
मानितो यदि लोकेन स तु मानं न विन्दति ॥ १४ ॥

मान्यस्त्विति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिर्ब्रह्मादिमान्यात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाविधो मुनिर्मननशीलो ज्ञानीत्यर्थः, पद्मजादीनां पद्मात्कमलाज्जात उत्पन्नः पद्मजो ब्रह्मा स आदिर्मुख्यो येषां विष्णवादीनां तेषां मान्यस्तु मानितुं योग्य एवास्ति स ज्ञानी लोकेन सामान्यजनेन यदि यर्हि मानितः पूजितस्तर्हि स तु ज्ञानी तु मानं पूज्यत्वाभिमानं न विन्दति न प्राप्नोति नाङ्गीकरोतीत्यर्थः, यथा सूर्यस्य स्वतः प्रकाशरूपस्य लोकैः पूजायां दीपोज्ज्वलने कृतेऽपि तत्प्रकाशानङ्गीकार इव ज्ञानिन आत्मरूपत्वेन ब्रह्मादि-

मान्यत्वस्य स्वतः सिद्धत्वाल्लोककृतपूजाऽन्यमानविकारानङ्गीकरणमिति भावः ॥ १४ ॥

इदानीं ज्ञानिनोऽपमानाभावोक्तेरपि हेतुं दर्शयति ।

मान्य एव सुरेन्द्राणां जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।
न मानितो यदि जनैरपमानं न विन्दति ॥ १५ ॥

मान्य इति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिर्ब्रह्मादिमान्यात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथा भूतो मुनिर्ज्ञान्यात्मत्वात्सुरेन्द्राणां सुराणां देवानामिन्द्रा ईश्वरा ब्रह्मादयस्तेषां मान्य एव पूज्य एवास्ति अतो यदि यर्हि जनैः सामान्यलोकैर्न मानितो न पूजितस्तर्हि सोपमानमनादरं न विन्दति न प्राप्नोति ॥ १५ ॥

इदानीं ज्ञानिषु शत्रुमित्रयोः समदृष्टित्वोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

उपकारापकारौ हि जातसाक्षात्कृतेर्मुनेः ।
शक्यौ न केन चित्कर्त्तुं तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ १६ ॥

उपकारेति । जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना शत्रुमित्रत्वरहितात्मसाक्षात्कृतिर्यस्य तस्य मुनेर्ज्ञानिनो हि यस्मात्कारणादुपकारापकारावुपकारः कस्मिंश्चिदपि कार्ये साहाय्यमपकारश्च कस्मिन्नपि कार्ये प्रतिकूलता तौ केन चित्केनापि पुरुषेण कर्त्तुमाचरितुं न शक्यौ न सम्भाव्यावतो ज्ञानी मित्रारिपक्षयोर्मित्रं हितकारि अरिश्चाहितकर्त्ता शत्रुस्तयोः पक्षावनुकूलप्रतिकूलाचरणरूपौ तयोस्तुल्यः समः ॥ १६ ॥

इदानीं स्तुतिनिन्दाजन्यविकारानङ्गीकारोक्तेर्ज्ञानिषु हेतुं दर्शयति ।

गुणदोषदशातीतं जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।

प्राप्तवान्परमं धाम तुल्यनिन्दास्तुतिर्हि सः ॥ १७ ॥

गुणेति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिर्गुणदोषरहितात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञानी गुणदोषदशातीतं गुणाश्चोत्तमाः शौचादयो दोषाश्चाशौचादयो दैवासुरीप्रकृतिरूपास्तेषां दशा अवस्थाः शुचित्वाशुचित्वादिरूपास्ताभ्योऽतीतं विमुक्तमत एव परमं कार्यकारणातीतं धाम स्वरूपं प्राप्तवाँल्लब्धवान् हि यतः कारणात्स ज्ञानी तुल्यनिन्दास्तुतिस्तुल्ये निरर्थकत्वेन समे निन्दा गर्हा स्तुतिश्च प्रशंसनं च यस्य स तथोक्तो भवति ॥ १७ ॥

इदानीं ज्ञानिषु अनिकेतत्वोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

गेहादिममता नास्ति जातसाक्षात्कृतेर्मुनेः ।
तेनानिकेत इत्युक्तो यत्र सायं गृहो मुनिः ॥ १८ ॥

गेहादीति । जातसाक्षात्कृतेर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः स्वात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तस्तस्य मुनेर्ज्ञानिनो गेहादिममता गेहं गृहमादि मुख्यं येषु पुत्रदारादिषु तेषु ममता मदीयत्वाभिमानो नास्ति न विद्यतेऽतो मुनिर्ज्ञानी यत्र यस्मिन्स्थाने सायं सायंकालो भवति तत्रैवेत्यध्याहार्यं गृहो गृहं मन्दिरं यस्य स तथोक्तो मतुबर्थेऽच्प्रत्ययः, भवति तेन हेतुनाऽनिकेतो न विद्यते निकेतं गृहं यस्य स तथोक्त इत्येवमुक्तः कथितः ॥ १८ ॥

इदानीं ज्ञानिषु निर्योगक्षेमत्वोक्तेर्हेतुं दर्शयति ।

अप्राप्तं प्राप्तवान्बोधं जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।
स तु न क्षीयते तेन निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ १९ ॥

अप्राप्तमिति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृति-

निर्योगक्षेमात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथोक्तो मुनिर्ज्ञान्यप्राप्तं न प्राप्तो लब्धोऽप्राप्तस्तत्स्वरूपत्वाद्बोधं ज्ञानं प्राप्तत्वाल्लँब्धवानप्राप्तप्राप्तेरेव योगशब्देन प्रतिपादनादिति भावः, स तु स बोधश्च न क्षीयते न विनश्यति तेन हेतुना प्राप्तपरिरक्षणस्यैव क्षेमशब्दार्थत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः, आत्मवानात्मसाक्षात्कारवान्निर्योगक्षेमो निर्गतौ निवृत्तौ योगक्षेमचिन्ते यस्य स तथाविधोऽस्ति ॥ १९ ॥

ननु ज्ञानिनः स्तुतिनिन्दयोः समत्वे किं तत्स्तुत्या प्रयोजनं तत्रेत्याशङ्क्याह ।

समो यद्यपि सर्वत्र जातसाक्षात्कृतिर्मुनिः ।
तथापि तत्स्तावकस्य मम स्तुतिफलं महत् ॥२०॥

सम इति । जातसाक्षात्कृतिर्जातोत्पन्ना साक्षात्कृतिः समात्मसाक्षात्कारो यस्य स तथाविधो मुनिर्ज्ञानी यद्यपि यद्यपि सर्वत्र स्तुतिनिन्दयोः सर्वपदार्थेषु च सम एकरूप एवाऽस्ति तथापि तथा सत्यपि तत्स्तावकस्य तस्य मुनेः स्तावकस्य स्तुतिकर्तुर्मम मे स्तुतिफलं मत्कृतस्तवनस्य फलं पुण्यरूपं प्रयोजनं महच्छ्रेष्ठमस्ति मद्भावनयैव तत्सिद्धेः, तथा च श्रुतिः, 'उपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामि'ति ॥ २० ॥

इदानीमस्य प्रकरणस्य प्रयोजनकथनपुरःसरं कण्ठे धारणं विधत्ते ।

हेतुमालामयी धार्या कण्ठे हीरावली बुधैः ।
अपूर्वरचनात्मत्वादलङ्कारो महान्यतः ॥ २१ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे हेतुमालाहीरावली चतुस्त्रिंशा ॥ ३४ ॥

हेतुमालामयीति । बुद्धैर्विवेकिभिर्हेतुमालामयी हेतूनां

कारणानां माला पङ्क्तिस्तन्मयी तत्प्रचुरा हीरावली वज्रमणिस्रगियं कण्ठे गले धार्या धर्त्तुं योग्यास्ति कुत इत्यत आहापूर्वेति, यतः काव्यादपूर्वरचनात्मत्वादपूर्वाऽत्याश्चर्यरूपा रचना घटना सैवात्मा स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता तस्यभावस्तत्त्वं तस्मादयमेतत्प्रकरणरूपो महानतिश्रेष्ठोऽलंकारो भूषणं भवेदत एव तस्याः कण्ठ धारणं विहितमिति भावः ॥ २१ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ हेतुमालाहीरावल्यर्थप्रकाशश्चतुस्त्रिंशः ॥ ३४ ॥

अथ कैवल्यकुञ्चिका।

इदानीं श्रीगुरुः परमकारुणिकत्वेन जिज्ञासुजनोद्धरणाय तेषामेव कैवल्यपदप्राप्तये कैवल्यकुञ्चिकाख्यं द्वात्रिंशच्छ्लोकं प्रकरणमारभमाण आह।

अथ कैवल्यकुञ्चिका।

अथेति। अथ हेतुमालाहीरावलीनिरूपणानन्तरं कैवल्यकुञ्चिका कैवल्यस्य मोक्षस्य कुञ्चिकाऽज्ञानकपाटोद्घाटनाय करणत्वात्कुञ्चिकेव कुञ्चिकैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, तत्रादावेतत्प्रकरणश्रवणे शिष्यं संमुखीकरोति।

कैवल्यकुञ्चिकां तात त्वं सम्यगवधारय।
उद्घाटय कपाटं च बोधरत्नं करे कुरु॥ १॥

कैवल्येति। हे तात हे शिष्य त्वं भवान्कैवल्यकुञ्चिकां कैवल्यस्य मोक्षस्य कुञ्चिकेव कुञ्चिकैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, सम्यग्दृढं यथा भवति तथाऽवधारय शृणु भवेत्यर्थः, सम्यग्धृत्वा

च किङ्कार्यं तदाहोद्घाटयेति, त्वं तया कैवल्यकुञ्चिकया कपाटं कं सुखं पाटयति आवृणोति तत्कपाटमज्ञानं, यद्वा कं सुखं पाटयति च्छिनत्ति तत्कपाटमहंकारस्तमुद्घाटय निवारय ततश्च बोधरत्नं बोधस्वरूपं रत्नं स्वयं प्रकाशरूपं ब्रह्म करे हस्तेऽपरोक्षमित्यर्थः, कुरु कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

एवं शिष्यं संमुखीकृत्य तत्रादौ दृष्टश्रुतानुभूतेषु सर्वपदार्थेषु पञ्चधा शकलीकरणं विधत्ते ।

दृष्ट्या श्रुत्याऽनुभूत्या वा यो यो भावः परिस्फुरेत् ।
तं भावमविलम्बेन पञ्चधा शकलीकुरु ॥ २ ॥

दृष्ट्येति । दृष्ट्या चक्षुषा श्रुत्या श्रवणेनाऽनुभूत्याऽनुभवेन वा यो यो घटः पटो वा पदार्थः परिस्फुरेत्प्रकाशयेत तं तं तमित्यावृत्तिः कार्या तं तं घटपटादिरूपं भावं पदार्थमविलम्बेन स्मरणादिस्फुरणसमकालमेव पञ्चधा पञ्चप्रकारं यथा भवति तथा शकलीकुरु खण्डभावेन सम्पादय ॥ २ ॥

तान्येव शकलानि पञ्च स्वयमेव कृत्वा दर्शयति ।

अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ।
आद्यं त्रयं ब्रह्म रूपं मायारूपं ततो द्वयम् ॥ ३ ॥

अस्तीति । अस्ति विद्यत इत्येवं शकलमेकं, भाति प्रकाशत इति द्वितीयं शकलं, प्रियं सुखमित्येवं तृतीयं, रूपमाकृतिरित्येवं चतुर्थं, नाम तु नामापि वाचकशब्द इत्येवं पञ्चमोंशः, इत्येवमंशपञ्चकमंशानां शकलानां पञ्चकं पञ्चसमूहस्तत्रैवमंशपञ्चकं प्रदर्श्येदानीं तेषु मायाब्रह्मणोरंशान्विभज्य दर्शयति आद्यमिति, आद्यमादौ प्रथमं भवमाद्यमस्ति भाति प्रियमिति त्रयं त्रिकं ब्रह्मरूपं ब्रह्मणो रूपं स्वरूपं ज्ञेयं ब्रह्मणः

सच्चिदानन्दरूपत्त्वादिति भावः, ततोऽनन्तरं द्वयं द्विकं नामरूपसंज्ञं मायारूपं मायायाः सदसद्रूपशक्ते रूपं स्वरूपमस्तीति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥

तत्र नामरूपाभ्यामस्पृष्टं ब्रह्म लक्षयितुं तयोरसत्त्वं दर्शयति।

नामरूपे तु नैव स्तस्तत्र हेतुं वदाम्यहम् ।
नाम तु व्यवहारार्थं कल्पितं न तु वास्तवम्॥४॥

नामेति । नामरूपे तु नाम सर्वपदार्थानामभिधानं रूपं चाकारस्ते द्वे अपि तुपदेन ब्रह्मांशत्रयाद्विविक्तत्त्वं नामरूपयोः सूचितं ज्ञेयं, नैव स्तः सती नैव भवतः कुत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुनिरूपणं प्रतिजानीते तत्रेति, तत्र नामरूपासत्त्वे हेतुं कारणमहं वदामि कथयामि तत्र प्रतिज्ञाते नामरूपासत्त्वहेतुनिरूपणे प्रथमं नाम्नोऽसत्त्वहेतुं प्रदर्शयति नाम त्विति, नाम तु रूपतो विलक्षणं विविक्तं सदभिधानं व्यवहारार्थं व्यवह्रियते व्याप्रियतेऽनेनेति व्यवहारो व्यापारः स एवार्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथाभूतं कल्पितमारोपितं कल्पनया स्थापितमित्यर्थः, अस्ति न तु वास्तवं नैव सत्यं लोकेपि कल्पितस्य रज्जुसर्पादेरसत्त्वदर्शनादिति भावः ॥ ४ ॥

एवं नामासत्त्वे कल्पितत्वं हेतुं प्रदर्श्य तदेव द्रढयितुं तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।

घटो न घो नापि च टस्तावुभौ यत्त्वमाश्रितौ ।
घः कण्ठ्यष्टश्च मूर्धन्यस्तावुभावपि नैकदा ॥ ५ ॥

घट इति । घटो घटपदवाच्यो मृद्विकारः पृथुबुध्नोदराकारो दृश्यमानो न घो घकारो न न भवति च पुनष्टष्टकारवर्णरूपोपि न न भवति अतो मृद्विकारे घकारटकारयो-

रदृश्यमानत्वात्तद्घटितनाम्नस्तत्र कल्पितत्वं निश्चेतव्यमिति भावः, तत्रैव हेत्वन्तरमाह तावुभाविति, यद्यस्मात्कारणात्तौ घकारटकारावुभौ द्वौ खगाकाशमाश्रितावाश्रित्य स्थितौ तयोर्वाग्रूपत्वाद्वाचश्चाकाशकार्यत्वादाकाशस्यापि शून्यरूपत्वात्तयोरपि तथात्वेनासत्त्वमितिभावः, तयोरपि स्वस्मिन्नेवासत्त्वेऽन्योन्योच्चारसमये व्यावृत्तत्वं दर्शयति घ इति, घः कवर्गीयो घवर्णः कण्ठ्यः कण्ठे गले भवः कण्ठ्यः कण्ठस्थानजन्योऽस्ति टश्च टकारोपि मूर्धन्यो मूर्ध्नि भवो मूर्धास्थानोत्पन्न इत्यर्थः, अत एव तौ घकारटकारावुभावपि द्वावपि एकदैकस्मिन्समये न न विद्येते तयोरन्योन्यवाभावे विद्यमाने तद्घटितनाम्नोऽसत्त्वं स्वस्मिन्नपि सिद्धमिति भावः ॥ ५ ॥

उक्तं घटनामासत्त्वमन्यत्राप्यतिदिशति।

एवं नामानि सर्वाणि रूपमङ्ग विचारय।
घटस्तु पृथिवीरूपं सा जडा जलरूपिणी ॥ ६ ॥

एवमिति। एवमनेन प्रकारेण सर्वाणि समस्तानि ब्रह्मादिपिपीलिकान्तपदार्थानां नामानि अभिधानानि कल्पितानि ज्ञेयानि, एवं नाम्नोऽसत्त्वं प्रदर्श्येदानीं रूपस्यापि तथात्वं दर्शयितुं तच्छ्रवणे शिष्यमभिमुखीकरोति रूपमिति, हे अङ्ग हे शिष्य त्वमिदानीं रूपमाकारं विचारय वक्ष्यमाणविचारेण जानीहि तमेव विचारमभिनीय दर्शयति घट इति, घटस्तु नाम्नो विविक्तो घटपदवाच्यो घटः पृथुबुध्नोदराकारवान्दृश्यमानः पदार्थस्तस्य च तत्कारणभूतपृथिव्याः सकाशात्पृथगसत्त्वात्पृथिवीरूपं पृथिव्या भूमेरेव रूपमाकृतिरस्ति कार्यस्य कारणानन्यत्वादेवं सर्वत्र, सा पृथिवी जडाऽचिद्रूपाऽनेना-

प्रकाशरूपेण रूपस्यासत्त्वमुक्तं सर्वरूपोपलक्षणमेतत्सा पृथिवी जलरूपिणी जलमुदकमेव रूपमस्याः सा तथोक्ता जलकार्यत्वात्पृथिव्यास्तत्कारणभूतजलव्यक्तिभिन्नव्यक्त्यभावो ज्ञेय इति भावः, भूमेर्जलकार्यत्वे श्रुतिः 'अद्भ्यः पृथिवी'ति ॥ ६ ॥

ननु जलस्य शुक्लरूपत्वं प्रतीयते तदेव पारमार्थिकमस्तु नेत्याह ।

तेजसो जलमुत्पन्नं तद्वायोः स च खोद्भवः ।
खादि सर्वमहङ्कारात्स च प्रकृतिसम्भवः ॥ ७ ॥

तेजस इति । तेजसोऽग्नेः सकाशाज्जलमुदकमुत्पन्नं जातमास्ति तेजसो जलस्य पृथगसत्त्वं तत्कार्यत्वादिति भावः, तर्हि तेजस एव पारमार्थिकत्वमस्तु तत्राह तदिति, तत्तेजो वायोः सकाशादुत्पन्नं सम्भूतं तस्यापि वायुकार्यत्वाद्वायुव्यतिरिक्तं रूपं नास्तीति भावः, तर्हि वायोरेव पारमार्थिकत्वमस्तु तत्राह स चेति, स च वायुरपि खोद्भवः खादाकाशादुद्भव उत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तोऽस्ति तस्यापि शून्यरूपाकाशतः पृथक्सत्त्वं नास्तीति भावः, तर्ह्याकाशस्यैव पारमार्थिकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याह खादीति, खादि खमाकाशमादि प्रथमं यस्य तत्खादि सर्वं समस्तं जगदहङ्कारादहङ्कारतत्त्वादुत्पन्नमिन्द्रियाणि विषया देवाश्च भूतानि सर्वपदेन ग्राह्यास्ते सर्वे त्रिगुणात्माहङ्कारादुत्पन्ना अहङ्कारात्पृथक्सत्त्वं सर्वेषां नास्तीति भावः, तर्हि तस्यैव सत्त्वमस्तु तत्राह स चेति, स चाहङ्कारोऽपि प्रकृतिसम्भवः प्रकृतेः सर्वजगत्कारणभूतपरमात्मशक्तेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तोऽस्ति अहङ्कारस्यापि प्रकृतिकार्यत्वान्न तस्य ततः पृथक्सत्त्वमिति भावः ॥ ७ ॥

ननु तर्हि प्रकृतेरेव सत्त्वमस्तु तत्राह ।

१ रूपमात्रो

गुणात्मा प्रकृतिर्मार्या माया मय्येव नास्ति सा ।
नामरूपे ततो न स्तोऽथास्तीत्यादि विचारय ॥८॥

गुणात्मेति । गुणात्मेति हेतुगर्भं विशेषणं प्रकृतिः सर्वजगदुपादानभूता परमात्मशक्तिर्गुणात्मा गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिधास्त आत्मा स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति तेषां च गुणानामन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासत्त्वात्सा प्रकृतिर्माया स्वतोऽसद्रुपत्वेन मायाऽनिर्वचनीयाऽतः सा त्रिगुणसाम्यावस्थारूपा प्रकृतिर्मिथ्याभ्रमरूपाऽतः सा सच्चिदानन्दरूप आत्मनि मयि नास्त्येव नैव विद्यते ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि तस्या असत्त्वमेवेत्यर्थः, उक्तं नामरूपासत्त्वमुपसंहरति नामरूपे त्विति, ततस्तस्मात्कारणान्नामरूपे नामाभिधानं रूपं चाकारस्ते द्वे न स्तो न विद्यत इति सिद्धमिति भावः, एवं नामरूपासत्त्वं निरूप्येदानीं पूर्वांशत्रयविचारे शिष्यं प्रेरयति अथेति, हे शिष्य त्वमथ नामरूपासत्त्वविचारानन्तरमस्तीत्यादि अस्ति सत्त्वेत्येवं विभाग आदिर्यस्य तत्तथोक्तमस्तीत्यादित्रिकमित्यर्थः, विचारय विवेचय ॥ ८ ॥

तदेव शकलीकरणं स्वयमभिनीय दर्शयति ।

अस्ति सत्ता भाति चिच्च प्रियमानन्दलक्षणम् ।
सच्चिदानन्दरूपं तत्कैवल्यमवशिष्यते ॥ ९ ॥

अस्तीति । अस्ति सत्तेत्येवमंश एक स ब्रह्मणः सत्ता ज्ञेया, भातीत्यंशश्चिद्ब्रह्मणश्चेतनता ज्ञेया, प्रियं च प्रियमित्यंशोपि आनन्दलक्षणं ब्रह्मण आनन्दरूपत्वस्य लक्षणं चिह्नं ज्ञेयं, तत्सत्ता चितिः प्रियं चेत्यंशत्रयं सच्चिदानदरूपं सत्कालत्रयाबाध्यं चिच्चेतनमानन्दः सुखं चेत्येतत्त्रयमभिन्नं रूपमाकृतिर्यस्य त-

त्तथोक्तं कैवल्यमखण्डैकरसं ब्रह्मावशिष्यते नामरूपबाधेनावशिष्टमनुभूयते ॥ ९ ॥

इदानीं सच्चिदानन्दलक्षणस्य ब्रह्मणो नामरूपतो विवेचनं यदर्थमुक्तं तदाह।

समाधिस्तत्र कर्त्तव्यो ह्ययमर्थानुवेधितः।
अथ शब्दानुविद्धं तु समाधिं कथयामि ते ॥१०॥

समाधिरिति। तत्र सच्चिदानन्दरूपे ब्रह्मणि समाधिरन्तःकरणवृत्तेः सच्चिदानन्दमात्राकारः परिणामः कर्त्तव्यः कार्यः, एवं लक्षणसमाधेः साध्यतां विधाय तद्भेदं दर्शयितुमुक्तसमाधेरभिधानमाहायमिति, अयमुक्तलक्षणः समाधिरर्थानुवेधितोऽर्थो रूपं तेनानुविद्धत्वादर्थद्वारा वानुविद्धत्वादर्थानुविद्धनामा समाधिर्ज्ञेयः, समाध्यन्तरं निरूपयितुं प्रतिजानीतेऽथेति, अथार्थानुविद्धसमाधिनिरूपणानन्तरं तु ततो विलक्षणं शब्दानुविद्धं शब्दद्वारानुविद्धः सिद्धस्तं समाधिं समाधानं ते तव कथयामि निरूपयामि त्वं शृण्विति शेषः ॥ १० ॥

तमेवाह पञ्चभिः।

नित्य एवास्मि शुद्धोस्मि चिद्रूपोस्मि निरन्तरः।
सहजानन्दरूपोस्मि न मे माया न मे मलः ॥११॥

नित्य इति। अहमहंपदलक्ष्यः कूटस्थचिद्रूपो नित्योऽविनाश्यस्मि भवामि 'अविनाशी वा अरेयमात्मा, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां, नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्ममि'इत्यादिश्रुतिभ्यः, अन्यथा नाशस्यापि साक्षिनित्यचैतन्यापेक्षसिद्धिकत्त्वात्तदसिद्धेस्तस्यापि सिद्ध्याऽऽत्मनित्यत्वमङ्गीकार्यमिति भावः, किञ्चाहमहंपदलक्ष्य आत्मा शुद्ध एवाऽस्मि भवामि अत एव

चिद्रूपश्चिच्चैतन्यं रूपं स्वरूपं यस्य स तथोक्तोऽहमहं पदलक्ष्य आत्माऽस्मि भवामि 'चेतनश्चेतनानामि'ति श्रुतेः, अचेतनस्याहङ्कारादेर्जगतस्तत्प्रकाशकं मां विना प्रकाशानुपपत्तेरिति भावः, किञ्च निरन्तरो निर्गतं निवृत्तमन्तरं भेदो यस्मात्स तथोक्तोऽखण्डैकरस इत्यर्थः, अहंपदलक्ष्य आत्माऽस्मि भवामि भेदकोपाधेरहङ्कारादिजगतः कालत्रयेऽप्यसत्त्वेनाखण्डैकरसत्वमात्मन्यङ्गीकार्यमिति भावः, किञ्च सहजानन्दरूपोऽस्मि सहजः स्वाभाविको य आनन्दः सुखं निरुपाधिक आनन्द इत्यर्थः, स एव रूपमाकृतिर्यस्य स तथाभूतोऽहमहंपदलक्ष्य आत्माऽस्मि भवामि मे मम प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपस्य माया जगज्जननसामर्थ्यरूपाशक्तिर्न न विद्यते तस्या मत्तः पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, किञ्च 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि'त्यादिश्रुतेरन्यथा जगज्जीवनानुपपत्तेरानन्दरूपत्वमात्मनः सिद्धमिति भावः, आत्मानन्दाभावे जगज्जीवनानुपपत्तौ श्रुतिः 'कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्, यदेष आकाश आनन्दो न स्याद्, एष ह्येवानन्दयातीति' अत एव मे मम मलो रागादिरूपो न न विद्यते स तु अन्तःकरणस्यैवाविवेकिभिरात्मनि व्यर्थमारोप्यत इति भावः॥ ११॥

स्वस्य स्वाधीनकतया जगत्सत्ताप्रदातृतत्संहारकत्वाभ्यामैश्वर्यमनुसन्धत्ते।

अस्मिन्नसति सत्ता हि चिद्रूपेण मयार्पिता।
उपसंहृत्य सत्तां तां स्वसत्तायामहं स्थितः॥१२॥

अस्मिन्निति। एतावत्कालं हि प्रसिद्धाऽस्मिन्प्रत्यक्षेऽसति जगति या सत्ता सद्रूपता सा चिद्रूपेण चिच्चेतनमेव रूपमात्मा यस्य तेन मयाऽर्पिताऽऽरोपिताऽऽरोपस्य चेतनाधीनता लोके प्रसिद्धेति भावः, अतस्तां सत्तां नामरूपात्मकजगदध्यस्तां स-

त्तामुपसंहृत्य जगतः पृथक्कृत्याऽहं सच्चिदानन्दस्वरूप आत्मा स्वसत्तायां स्वा स्वात्मरूपा या सत्ता सद्रूपता तस्यामेव स्थितो वर्त्तमानो ऽस्मि ॥ १२ ॥

इदानीमात्मनोऽसङ्गत्वं लक्ष्यीकरोति।

विकृत्या विकृतिर्नाहं प्रकृत्या प्रकृतिर्न च।
तथापि जातं मयि चेत्तर्हि जातमजातवत् ॥१३॥

विकृत्येति। अयमहंपदलक्ष्यश्चिदात्मा विकृत्या विकारेण कार्येणेत्यर्थः, विकृतो विकारं प्राप्तो न नास्मि पुनश्च प्रकृत्या कारणेन जगत्कारणेनाव्याकृतेन वा प्रकृतिः कारणमव्याकृतं वाऽहमात्मा न न भवामि एवं विकाररहिते मयि प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि लोकदृष्ट्या जातं कार्यकारणरूपं द्वैतमुत्पन्नं चेद्यदि तर्हि तदा यज्जातमुत्पन्नमुत्पद्यमानस्याद्यन्तयोरसत्त्वेन मध्येप्यसत्त्वादजातवन्न जातं तत्त्वत उत्पन्नं न तदजातं यन्मृगतृष्णाजलादि तद्वन्मिथ्यैवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्याप्युपसंहारः स्वाधीन एवेत्याह।

उपसंहर विश्वात्मन्निति यावद्वदाम्यहम्।
उपसंहृतमेवेदं दृश्यते नैव तिष्ठति ॥ १४ ॥

उपसंहरेति। हे विश्वात्मन्विश्वस्यात्मा सत्ताप्रदस्तस्य संबोधने हे विश्वात्मंस्त्वं विश्वं जगदुपसंहर लीनं कुरु इत्येवं यावद्यत्कालपर्यन्तं वदामि कथयामि अहमहंपदलक्ष्य आत्मा तावत्तत्कालमेवेदं जगदुपसंहृतमेव लीनमेव दृश्यते प्रतीयते मदग्रे नैव तिष्ठति न स्थितिं प्राप्नोति एतादृश्युत्पत्तिसंहारयोः स्वाधीनता मयि विद्यत इति भावः ॥ १४ ॥

नन्वेतादृशशब्दानां स्वात्मानुसन्धायकत्वेन शब्दानुविद्धस-

माध्यनुकूलत्वेपि तेषां प्रामाणिकत्वाभावेनाश्रद्दधानस्य तन्न स्यादित्याशङ्क्य तेषां प्रामाणिकत्वोपपादनपूर्वं तदर्थचिन्तनेनोक्तसमाधिसिद्धिमाह ।

इत्याद्युपनिषद्वाक्यपदतात्पर्यचिन्तया ।
शब्दानुविद्धनामा हि समाधिर्जायते मुनेः ॥ १५ ॥

इतीति । इत्याद्युपनिषद्वाक्यपदतात्पर्यचिन्तयेति एवमुक्तानि वाक्यानि आदीनि मुख्यानि येषां तानि उपनिषदां वाक्यानि उपनिषण्णं समीपे प्राप्यत्वेन स्थितं श्रेयो मोक्षरूपं यासु ता उपनिषदः स्वतः प्रमाणभूता वेदशिरोभूता ईशाद्यभिधाः श्रुतयस्तासां वाक्यानि तेषां पदानि सर्वज्ञः सर्वान्तर्यामीशादीनि तेषां तात्पर्यमर्थोऽखण्डैकरस आत्मा तस्य चिन्तया ध्यानेन करणेन हि प्रसिद्धः प्रकृतः शब्दानुविद्धनामा शब्दानुविद्ध इति नामाभिधानं यस्य स तथाविद्धः समाधिर्वृत्तेर्ध्येयाकारपरिणामरूपं समाधानं मुनेरुक्तशब्दार्थमननवतो ज्ञानिनो जायते भवति ॥ १५ ॥

एवं समाधिद्वयं ससाधनक्रमं निरूप्येदानीं यदर्थं समाधिद्वयनिरूपणं तमुक्तसमाधिद्वयविलक्षणमुक्तसमाधिद्वयोपसंहारपूर्वकमाह ।

अर्थानुवेधितस्तूक्तस्ततः शब्दानुवेधितः ।
तावुभौ सम्यगभ्यस्य विशेन्निरनुवेधितम् ॥ १६ ॥

अर्थेति । तु प्रथममर्थानुवेधितोऽर्थानुविद्धनामा समाधिरुक्तः कथितस्ततोऽनन्तरं शब्दानुवेधितः शब्दानुविद्धनामा समाधिरुक्तः कथितो नाम तु व्यवहारार्थमिसाविनाऽयमर्थानुवेधित इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण प्रथमः, द्वितीयस्तु अथ

शब्दानुविद्धं त्वित्यादिना समाधिर्जायते मुनेरित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तो ज्ञेयः, तावुक्तलक्षणौ द्वौ समाधी सम्यग्दृढं यथा भवति तथा अभ्यस्याभ्यासेन स्वाधीनीकृत्य ततो निरनुवेधितमननुविद्धनामानं समाधिं विशेत्प्रविशेत् ॥ १६ ॥

पूर्वोक्तसमाधिद्वयस्य साधनत्वे निरनुविद्धसमाधेः साध्यत्वे च दृष्टान्तमाह ।

शर्कराद्वितयं धृत्वा प्रणवो लिख्यते यथा ।
समाधिद्वितयं धृत्वा प्रणवार्थोऽपि लिख्यताम् ॥१७॥

शर्करेति । यथा यद्वदनभ्यासवतो बालस्य प्रणवलेखने शर्कराद्वितयं शर्करयोः सूक्ष्मवर्तुलपाषाणयोर्द्वितयं युग्मं धृत्वा स्थापयित्वा प्रणव ॐकारो लिख्यते रेखाकारेण व्यक्तीक्रियेत तथा तद्वत्समाधिद्वितयं समाध्योरर्थानुविद्धशब्दानुविद्धसमाध्योर्द्वितयं युग्मं धृत्वाऽभ्यस्य प्रणवार्थोऽपि प्रणवस्योङ्कारस्यार्थो लक्ष्यार्थो निरनुविद्धसमाधिरूपोऽपि लिख्यतां ब्रह्माहमस्मीति स्वात्मसाक्षात्कारवृत्तावनुभूयताम् ॥ १७ ॥

तस्मिंश्च सिद्धौ पूर्वसमाधिद्वयानुपयोगमपि दृष्टान्तेनाह ।

पटोः प्रणवलेखेषु ते हि नावश्यके यथा ।
समाधिद्वितयं तद्वत्प्रणवार्थपटोरपि ॥ १८ ॥

पटोरिति । पटोः प्रणवलेखने कुशलस्य प्रणवलेखेषु प्रणवस्योङ्कारस्य लेखा लेखनानि तेषु क्रियमाणेषु हि प्रसिद्धे ते शर्करे नावश्यके उपयोगिन्यौ न भवतो यथा यद्वत्तथा तद्वत्प्रणवार्थपटोः प्रणवस्योङ्कारस्यार्थोऽखण्डैकरसरूप आत्मा तस्मिन्कुशलस्यात्मसाक्षात्कारवतो मुनेः समाधिद्वितयमपि समाध्यो-

द्वितयं युग्ममपि अर्थानुविद्धशब्दानुविद्धनामकं नावश्यकमुपयोगि न भवति ॥ १८ ॥

एतत्प्रकरणविचारस्य फलमाह ।

निर्विकल्पसमाधाने निष्ठा सा बोधयोगिनः ।
कपाटोद्घाटने हेतुरियं कैवल्यकुञ्चिका ॥ १९ ॥

निर्विकल्पेति । इयं मदुक्ता कैवल्यकुञ्चिका कैवल्यकुञ्चिका नाम प्रकरणं कपाटोद्घाटने कं ब्रह्म पाटयति आवृणोतीति कपाटमज्ञानं तस्योद्घाटन उत्सारणे हेतुः कारणं भवति अतोस्य नामापि कैवल्यकुञ्चिकेति, अज्ञाननिवर्त्तकत्वमनिष्टनिवृत्तिरूपं फलमभिधायेदानीमिष्टप्राप्तिरूपं फलं प्रदर्शयितुं विशिनष्टि निर्विकल्पेति, बोधयोगिनो बोधो जीवब्रह्मैक्यज्ञानमेव योगः स्वात्मप्राप्तिसाधनं यस्य विद्यते तस्य सोक्तलक्षणा कैवल्यकुञ्चिका निर्विकल्पसमाधाने निर्विकल्पकसमाधौ निष्ठा स्थितिरेव फलतो ज्ञेया ॥ १९ ॥

एतस्या माहात्म्यमाह ।

रहस्यं हि रहस्यानां निधीनां परमो निधिः ।
युक्तीनां परमा युक्तिरियं कैवल्यकुञ्चिका ॥२०॥

रहस्यमिति । हि प्रसिद्धेयं कैवल्यकुञ्चिका कैवल्यकुञ्चिकानाम्नी प्रक्रिया रहस्यानां गोप्यानां मध्ये रहस्यं गोप्यमस्ति तत्र हेतुर्निधीनां निधीयन्ते स्थाप्यन्ते द्रव्याणि येषु ते तथोक्ता द्रव्यपूर्णभाण्डानि तेषां मध्ये परमः श्रेष्ठो निधिर्द्रव्यपूर्णं भाण्डं सदात्मद्रव्यपूर्णत्वादतिश्रेष्ठो निधिरित्यर्थः, किञ्च युक्तीनां युज्यते प्राप्यत आत्मा आभिस्ता युक्तयो योगास्तेषां मध्ये परमा श्रेष्ठा युक्तिर्योग इयं कैवल्यकुञ्चिका ज्ञेया ॥ २० ॥

एतस्याः प्रामाण्याय परम्परागतत्वं दर्शयति ।

वसिष्ठव्यासपद्धत्या शङ्कराचार्यमागता ।
सा पुनः शङ्कराचार्यैः करुणारसनिर्भरैः ॥ २१ ॥

वसिष्ठेति । वसिष्ठव्यासपद्धत्या वसिष्ठो ब्रह्मपुत्रो व्यासः पराशरपुत्रस्तावेव पद्धती मार्गौ ताभ्यां जातावेकवचनं, ततः शङ्कराचार्यमागता शङ्कराचार्य एव मार्गः पन्थास्तस्मादागता प्राप्ता केन क्रमेणेत्यत आह सेति, सा शङ्कराचार्य आगता पुनस्तदनन्तरं करुणारसनिर्भरैः करुणा दया सैव रसस्तेन निर्भरैः पूर्णैः शङ्कराचार्यैः सर्वेषां कल्याणकर्तृभिराचार्यैः श्रीमदाचार्यैः ॥ २१ ॥

अर्पितानन्दबोधेभ्यस्तत्क्रमेण बुधैर्धृता ।
अवधार्या विशेषण सेयं कैवल्यकुञ्चिका ॥ २२ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे कैवल्यकुञ्चिका ॥ ३५ ॥

अर्पितेति । आनन्दबोधेभ्य आनन्दबोधनाम्ने शिष्यायार्पिता समर्पिता दत्तेत्यर्थः, ततो बुधैर्ज्ञानिभिस्तत्क्रमेण स उक्तो यः क्रमस्तेनानन्दबोधात्क्रमेणेत्यर्थः, धृता प्राप्ता सा परम्परया मम प्राप्ता मया तुभ्यमियं प्रत्यक्षा दत्ता हे शिष्य सेयं कैवल्यकुञ्चिका विशेषेणात्यादरेण त्वयाऽवधार्या स्वाधीनीकर्त्तव्या ॥ २२ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ कैवल्यकुञ्चिकार्थप्रकाशः पञ्चत्रिंशः ॥ ३५ ॥

अथ बुद्धिप्रशंसा ।

इदानीं मुमुक्षूणां मोक्षस्यैवेष्टत्वात्तस्य च ज्ञानाधीनत्वात्त

ज्ज्ञानं च यतो बुद्ध्यधीनमतो बुद्धावादरं विधातुं बुद्धिमाहात्म्यनिरूपकं बुद्धिप्रशंसानामकं चतुःश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ बुद्धिप्रशंसा ।

अथेति । अथ कैवल्यकुश्चिकानिरूपणानन्तरं बुद्धिप्रशंसा बुद्धेर्मतेः प्रशंसा स्तुतिरेतन्नाकं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ सर्वलौकिकवैदिकव्यवहारस्य कारणत्वं बुद्धेरेवाह ।

व्यवहारस्य सर्वस्य बुद्धिर्मूलं यथा भवेत् ।
तद्वत्तु परमार्थस्य निदानं बुद्धिरेव हि ॥ १ ॥

व्यवहारस्येति । सर्वस्य संसारमोक्षकारणभूतो यो व्यवहारस्तस्य बुद्धिरेव मतिरेव मूलं कारणं यथा यद्वद्भवेत्स्यात्तथा तद्वत्परमार्थस्य मोक्षाख्यस्यार्थस्य तु अप्यर्थः, निदानमादिकारणं बुद्धिरेव मतिरेव हि प्रसिद्धमेतद्विवेकिनाम् ॥ १ ॥

ननु बोधरूपस्यात्मनो बुद्ध्यनपेक्षत्वात्कुतो बुद्धेर्महत्त्वमित्याशङ्क्य बुद्धिबुद्धस्यैवात्मनो बुद्धत्वं नाबुद्धस्येति बुद्धेरेव महत्त्वमिस्राशयेनाह ।

यद्बुद्धमप्यबुद्धं तद्बुद्ध्या बुद्धं न चेत्तदा ।
बुद्ध्या बुद्धं तु यद्बुद्धं तन्नाबुद्धं कदापि च ॥ २ ॥

यदिति । यदात्मचैतन्यं चिन्मात्रत्वाद्बुद्धमपि बोधरूपमपि बुद्ध्याऽज्ञानमात्रनिवृत्तिफलयाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमाख्यया वृत्त्या बुद्धमज्ञाननिरासेन साक्षादनावृतं बुद्धं प्रकाशितं न चेन्न विद्यते यदि तदा तर्हि तदात्मरूपमबुद्धमज्ञातं भवति अज्ञातस्यात्मनः संसृतिकारणत्वान्न मोक्षसिद्धिरिति भावः, एवं बुद्धस्याप्यात्मनो

बुद्धत्वजननेन बुद्धेः श्रैष्ठ्यमभिधायेदानीं बुद्धिवृत्तेः क्षणिकत्वेन बुद्धिवृत्तिनाशे तदुत्पन्नबुद्धत्वनाशादपि पुनरप्यात्मनि संसरणप्रसक्तिरित्याशङ्क्य तां निरस्यन्बुद्धिजन्यस्यात्मनि बुद्धत्वस्य नाशाभावनिरूपणेनापि तच्छ्रैष्ठ्यं दर्शयति यत्त्विति, यत्तु यज्ज्ञानिप्रत्यक्षं बुद्धमात्मचिन्मात्रं बुद्ध्या बुद्धं बुद्ध्याऽज्ञाननिवृत्तिमात्रप्रयोजनयाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमावृत्त्या बुद्धमनावृतं प्रकाशितं चेद्यदि तदनावृतमात्मचिन्मात्रमबुद्धमज्ञातं कदापि कस्मिन्नपि समये वृत्तिभावे तदभावे वा न भवेन्न स्याद्, एकवारं बुद्धिप्रकाशितस्यात्मचैतन्यस्य सर्वदा प्रकाशमानत्वेनापि बुद्धेरेव महत्त्वं तज्ज्ञेयमित्याशयः ॥ २ ॥

इदानीमनात्मबुद्धावात्माप्रकाशे ज्ञबुद्धौ चात्मप्रकाशे च बुद्धेरेव हेतुत्वेन श्रैष्ठ्यमाह।

बुद्ध्या न बुद्धो यो बोधो द्वैतबोधबुधैरपि।
बुद्ध्या बुद्धमिमं विद्धि बुद्धिसाक्षितया बुधैः ॥३॥

बुद्ध्येति। द्वैतबोधबुधैर्द्वैतस्य जगतो यो बोधो ज्ञानं कर्मोपास्तिविषयं तस्मिन्ये बुद्धाः पण्डितास्तैः कर्तृभिर्बुद्ध्या कर्मोपास्तिनिर्णायकतया करणभूतया यो विवेकिप्रत्यक्षो बोधश्चिन्मात्र आत्मा स न बुद्धोऽपि न साक्षात्कृतोऽपि तमिममात्मानमात्मनि बोधरूपं बुधैर्ज्ञानिभिर्बुद्धिसाक्षितया बुद्धेरहं ब्रह्मास्मीति वृत्तेः साक्ष्यव्यवधानेन प्रकाशक आत्मा तस्य भावः सत्ता तया बुद्ध्या प्रत्यैव बुद्धं ज्ञातं विद्धि जानीहि ॥ ३॥

इदानीमात्मबोधे केनापि प्रकारेणासाध्यमाने सत्यपि तत्र बुद्धेः कुशलतां दर्शयन्बुद्धेः श्रैष्ठ्यमाह।

न बुद्धमपि यद्बुद्धं यच्च बुद्धमबुद्धवत्

बुद्धाबुद्धसमं बुद्ध्या बुद्धाबुद्धविलक्षणम् ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे बुद्धिप्रशंसा षट्त्रिंशी ॥ ३६ ॥

न बुद्धमपीति। यज्ज्ञानिप्रत्यक्षमात्मरूपं न बुद्धमपि चेत्स-रहितचिन्मात्ररूपत्वान्न ज्ञातमपि बुद्धं ज्ञानस्वरूपमस्ति तस्य ज्ञानरूपत्वाभावे जगद्भानानुपपत्तेः, तथा च श्रुतिः—'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादि'ति, किञ्च यच्च यदपि आत्मरूपमबुद्धवद्बुद्धिविषयत्वाभावात्स्वयं प्रकाशमान-त्वाच्चाविज्ञातमिव बुद्धं प्रकाशमानं वस्तुतश्च बुद्धाबुद्धयो-र्ज्ञाताज्ञातयोः समं सदैकरूपं, यद्वा बुद्धाबुद्धयोर्ज्ञान्यज्ञानिनोः समं निर्विशेषं तथा च श्रुतिः ।

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति ॥

अत एव बुद्धाबुद्धविलक्षणं बुद्धं बुद्ध्या विषयीकृतमबुद्धं बुद्ध्या न विषयीकृतं ताभ्यां विलक्षणं स्वयं प्रकाशमानं बुद्ध्या मया बुद्धं ज्ञातमतो बुद्धेरेव श्रैष्ठ्यमिति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीन० शि० दि० वि० बो० बुद्धिप्रशंसार्थप्रकाशः षट्त्रिंशः ॥ ३६ ॥

अथ रङ्गलीलात्रयी ।

एवं बुद्धिप्रशंसां निरूप्येदानीं जीवन्मुक्ते जगत्प्रतीतेरबाधकत्वप्रदर्शनाय रङ्गलीलात्रय्याख्यं त्रिश्लोकं प्रकरणमभिधास्यन्नाह ।

अथ रङ्गलीलात्रयी ।

अथेति । बुद्धिप्रशंसानिरूपणानन्तरं रङ्गलीलात्रयी रङ्गस्य लीलाऽनायासेन धारणरूपा तन्निरूपिका त्रयी त्रिश्लोकावयवैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, तत्र ताव-

द्रव्यं यथा यादृग्रङ्गे निक्षिप्यते तादृशं रङ्गं स्वस्मिन्धारयति तथा हृदयमपि यादृशरङ्गे निक्षिप्यते तादृशं रङ्गं धारयतीत्याह।

रञ्जितं रञ्जनैश्चित्रैश्चित्रं जातं हृदम्बरम्।
रङ्गे निरञ्जने क्षिप्तं रङ्गं प्राप्तं निरञ्जनम्॥ १॥

रञ्जितमिति। रञ्जनै रञ्जयन्ति स्वसंपृक्तं द्रव्यमिति रञ्जनानि अन्तःकरणविचित्रताकारणभूता विषयाश्चित्रैश्चित्रयन्ति हृदयमिति चित्राणि जगत्पदार्थास्तै कृत्वा रञ्जितं विचित्रितं सद्धृदम्बरं हृद्धृदयमेवाम्बरमाकाशं चित्रं विचित्रमनेकरूपमिति यावत्तज्जातं सम्पन्नं तन्मयेदानीमधुना निरञ्जने निरुपाधिके स्वतः सिद्ध इत्यर्थः, रङ्गे रज्यते प्रकाश्यते जगदनेनेति रङ्गः परमात्मा तस्मिन्क्षिप्तं स्थापितं सन्निरञ्जनं निरुपाधिकं रङ्गं रञ्जकमात्मानमित्यर्थः, प्राप्तं लब्धं जातम्। लौकिकार्थे तावद्रञ्जनै रञ्जयन्ति विचित्रयन्ति वस्त्रादिकं तानि रञ्जनानि तैश्चित्रैश्चित्रयन्ति स्वसंसृष्टं द्रव्यं तानि रञ्जकद्रव्याणि तै रञ्जितं चित्रितं सद्धृदम्बरं हृद्धृदयमिवाम्बरं वस्त्रं चित्रं विचित्ररूपं जातं सम्पन्नं तन्मया निरञ्जने निरुपाधिके रङ्गे रञ्जके द्रव्ये स्वतः पीतादिद्रव्ये क्षिप्तं स्थापितं सन्निरञ्जनं निरुपाधिकं पीतादिकं रङ्गं रागं प्राप्तं लब्धं भवतीति॥ १॥

ततश्च किं जातं तदाह।

रङ्गं निरञ्जनं प्राप्तमिदानीं तु हृदम्बरम्।
रञ्जितं रञ्जनैश्चित्रैरपि रङ्गं बिभर्ति न॥ २॥

रङ्गमिति। तद्धृदम्बरं तु हृदयरूपमाकाशमपि निरञ्जनं निरुपाधिकं रङ्गं रज्यते प्रकाश्यते जगदनेनेति रङ्गः प्रकाशरूप आत्मा तं प्राप्तं लब्धं सदिदानीमधुना रञ्जनै रञ्जकैश्चित्रै-

श्चित्रसदृशैर्जगत्पदार्थैः परस्परविलक्षणै रञ्जितं संपृक्तमपि रङ्गं जगत्पदार्थसम्बन्धं न बिभर्ति न धारयति व्यवहारदशायां जगत्पदार्थसम्बन्धवत्प्रतीतमपि ज्ञानिहृदयं वास्तवं सम्बन्धं न धारयतीति भावः । लौकिकार्थे तावद्धृदम्बरं हृद्धृदयवद्दम्बरं वस्त्रं निरञ्जनं निरुपाधिकं गैरिकादिरञ्जनद्रव्यं प्राप्तं सदिदानीं तादृशरङ्गधारणानन्तरमस्मिन्काले चित्रैरनेकै रञ्जनै रञ्जकद्रव्यैरञ्जितमपि संपृक्तमपि रङ्गं रञ्जनं स्वस्मिन्न बिभर्ति न पूर्ववद्धारयतीति ॥ २ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणार्थधारणां तद्विचारं च विधत्ते ।

रङ्गलीलाद्वयीमेतां तात चित्तेऽवधारय ।
रङ्गं परीक्षय धिया साञ्जनं च निरञ्जनम् ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे रङ्गलीलात्रयी सप्तत्रिंशा ॥ ३७ ॥

रङ्गलीलेति । हे तात हे शिष्य एतां मदुक्तां रङ्गलीलाद्वयीं रज्यतेऽनेनेति रङ्गः सोपाधिको निरुपाधिकश्च तस्यानायाससिद्धत्वाल्लीला क्रीडा तस्याः प्रतिपादनकर्त्री द्वयी श्लोकद्वयात्मकं प्रकरणं तां त्वं चित्ते चेतसि अवधारय संगृह्णीष्व ततश्च धिया बुद्ध्या साञ्जनं चाज्यतेनेनेत्यञ्जनमुपाधिस्तेन सहितं रङ्गं प्रकाशं निरञ्जनं निरुपाधिकं रङ्गं प्रकाशमात्मानात्मप्रकाशमिति यावत्तत्परीक्षयावलोकय ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ रङ्गलीलात्रय्यर्थप्रकाशः सप्तत्रिंशः ॥ ३७ ॥

अथ चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयी ।

एवं रङ्गलीलात्रय्या जीवन्मुक्ते व्यवहारकाले जगत्प्रतीतावपि

बाधकाभावं प्रदर्श्येदानीं तदेव दृढीकुर्वञ्जगत्प्रकाशचैतन्यात्मचैतन्ययोरभेदं दर्शयितुं चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टय्याख्यं चतुःश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह।

अथ चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयी

अथेति। अथ रङ्गलीलात्रयीनिरूपणानन्तरं चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयी चन्द्रिका कौमुदी चन्द्रश्च सोमस्तयोश्चमत्कारो व्यवहारकौतुकं चन्दयति आनन्दयति जगदिति चन्द्रो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्माऽऽनन्दरूपत्वात्तस्येयं चन्द्रिका ज्योत्स्ना जगत्प्रकाशिका चेतनेत्यर्थः, तस्याश्चन्द्रस्य च परमसुखरूपत्वाज्जगदानन्दयितुः परमात्मनश्च यश्चमत्कारो भेदे प्रतीयमानेप्यभिन्नत्वाव्यभिचाररूपस्तस्य प्रतिपादयित्री चतुष्टयी श्लोकचतुष्टयरूपा प्रक्रिया निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ सर्वदा चन्द्रचन्द्रिकयोरिवात्मचैतन्यजगत्प्रकाशचैतन्ययोर्वियोगाभावं प्रतिपादयति।

अचन्द्रे चन्द्रिका नास्ति न चन्द्रश्चन्द्रिकां विना।
चन्द्रिकाचन्द्रसंयोगः कथं वा विनिवार्यताम् ॥१॥

अचन्द्र इति। अचन्द्रे चन्दयति आनन्दयति सर्वं जगदिति चन्द्रो निरतिशयस्वयंप्रकाशानन्दरूप आत्मा स न भवतीत्यचन्द्रोऽनात्मा तस्मिन्घटादिजगत्पदार्थे चन्द्रिका जगदानन्दयित्री जगत्प्रकाशिका चेतना च नास्ति न विद्यते विद्यमाना न स्यादित्यर्थः, एवं चेज्जगदान्ध्य प्रसङ्ग इति भावः, ततश्च जगत्प्रकाशान्यथानुपपत्त्या तदानन्दानुपपत्त्या चात्मनः सत्त्वमङ्गीकर्त्तव्यं तथा सति चन्द्रचन्द्रिकयोरिवात्मचैतन्यजगत्प्रकाशचैतन्ययोरपि द्वित्वं स्यादित्याशङ्क्य चन्द्राच्चन्द्रिकाया इत्रा-

ऽऽत्मचैतन्याज्जगत्प्रकाशचैतन्यस्य पृथक् सत्त्वं निषेधति नेति, चन्द्रिकां कौमुदीं विना–ऋते चन्द्रः सोम इव चन्द्रिकां जगत्प्रकाशकचेतनामृते चन्द्र आनन्दरूप आत्मा न नास्ति एकसत्ताकत्वादुभयोरिति भावः, अतश्चन्द्रिकाचन्द्रसंयोगश्चन्द्रिकाया जगत्प्रकाशकचेतनायाश्चन्द्रस्य चात्मनः संयोग ऐक्यं कौमुदीचन्द्रयोरैक्यमपि कथं वा केन प्रकारेण विनिवार्यतां निषेध्यतां न कथमपीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु तर्हि चन्द्रिकाया जगत्प्रकाशकचेतनायाश्च कादाचित्कत्वं कथं प्रतीयते तत्राह ।

विस्मृत्या चन्द्रिका नाप्ता स्मृत्याऽऽप्तेव तु चन्द्रिका।
चन्द्रिकाचन्द्रतादात्म्यं केनाहो विनिवारितम् ॥ २ ॥

विस्मृत्येति । चन्द्रिका कौमुदी विस्मृत्या निद्रादिरूपविस्मरणेनात्मचेतनापि विस्मृत्याऽज्ञानरूपविस्मरणेन नाप्ता न दृष्टाऽननुभूता च कस्मिंश्चित्समये स्मृत्या स्मरणेन ज्ञानेन चाप्तेव प्राप्तेव प्रतीयते वस्तुतस्तु चन्द्रिकाचन्द्रसंयोगवियोगावात्मचैतन्यजगत्प्रकाशचैतन्यसंयोगवियोगौ चैकरूप्यान्न स्तस्तत्प्रतीतिस्तु भ्रान्तिविलसितमितिभावः, अतोऽहो शिष्य चन्द्रिकाचन्द्रतादात्म्यं चन्द्रिकायाः कौमुद्याश्चन्द्रस्य च सोमस्य तादात्म्यमैक्यमात्मनो जगत्प्रकाशचेतनायाश्चैकत्वमभिन्नरूपत्वमित्यर्थः, केन निमित्तेन पुरुषेण वा विनिवारितं विनाशितं न केनापीत्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीं शिष्यस्य चन्द्रचन्द्रिकाभिन्नत्वे प्रतीतेऽपि जीवन्मुक्तेषु जगज्ज्ञानस्याप्यात्मभानत्वप्रदर्शने दृष्टान्तत्वेनाभिधानादस्य सप्रयोजनत्वं दर्शयति ।

त्वयाऽनुभूतमेवास्ति चन्द्रिकाचन्द्रकौतुकम् ।
दृष्टान्तदर्शनायाङ्ग पुनस्तत्प्रकटीकृतम् ॥ ३ ॥

त्वयेति । त्वया भवता चन्द्रिकाचन्द्रकौतुकं चन्द्रिका जगत्प्रकाशरूपा चेतना चन्द्रश्चेश्वरहितचिदानन्द आत्मा तयोः कौतुकमभिन्नत्वे सत्यपि भिन्नत्वव्यवहारनिर्वाहरूपं कुतूहलमनुभूतं ज्ञातमस्त्येव विद्यत एव तर्हि पुनः किमर्थं तन्निरूपणं तत्राह दृष्टान्तेति, हे अङ्ग हे शिष्य पुनर्भूयस्तत्र दृष्टान्तदर्शनाय दृष्टान्तस्योपमानस्य दर्शनाय निरूपणाय ब्रह्मचित्तचैतन्ययोरभिन्नत्वं तच्चन्द्रिकाचन्द्रकौतुकमिषेण प्रकटीकृतं स्फुटमुक्तमतोस्य न निष्प्रयोजनत्वमिति भावः ॥ ३ ॥

इदानीं ब्रह्मचिच्चित्तचितोरनन्तत्वं चन्द्रिकाचन्द्रदृष्टान्ताद्वैलक्षण्येन दर्शयति ।

तावती चन्द्रिका प्रोक्ता यावानेव हि चन्द्रमाः ।
अनाद्यन्तस्तु चन्द्रोयमनाद्यन्तास्य चन्द्रिका ॥४॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टय्यष्टात्रिंशा ॥ ३८ ॥

तावतीति । हे शिष्य हि विद्वत्सु श्रुतिषु च प्रसिद्धश्चन्द्रमा चन्दयति आनन्दयति जगदिति चन्द्रमाः 'एष ह्येवानन्दयाती'त्यादिश्रुतेः परमात्मा यावानेव यत्परिमाण एवास्ति तावती तत्परिमाणा चन्द्रिका चेतना प्रोक्ता कथिता कियत्परिमाणश्चन्द्रो कियत्परिमाणा च चेतनारूपा चन्द्रिकेत्याशङ्क्याहानाद्यन्त इति, अयं विद्वत्प्रसिद्धश्चन्द्रः सकलजगदानन्दकरः परमात्मा तु लोकप्रसिद्धचन्द्राद्विलक्षणोऽनाद्यन्तो न विद्येते आदिः कारणमन्तश्च नाशो यस्य स तथोक्तोऽ-

स्ति अस्य परमात्मचन्द्रस्य चन्द्रिका तु जगत्प्रकाशकचेतनशक्तिरपि अनाद्यन्ता न विद्येते आदिरन्तश्च यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति उभावप्यनन्ताविति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयार्थप्रकाशोऽष्टात्रिंशः ॥ ३८ ॥

अथाद्भुतशिरश्छेदपञ्चकम् ।

एवं ब्रह्मचैतन्यचित्तचैतन्ययोरभेदं प्रदर्श्येदानीं मोक्षसाधनेषु समस्तेषु मनोबाधलक्षणस्य साधनस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयितुमद्भुतशिरश्छेदपञ्चकाख्यं पञ्चश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथाद्भुतशिरश्छेदपञ्चकम् ।

अथेति । अथ चन्द्रिकाचन्द्रचमत्कारचतुष्टयीनिरूपणानन्तरमद्भुतशिरश्छेदपञ्चकमद्भुतोऽत्याश्चर्यरूपो यः शिरश्छेदः सर्वप्राणिनां शिरश्छेदे मरणं जायत इति प्रसिद्धं यथा तथा मनसो बाधे जगन्नाशसम्भवाज्जगतो मन एव शिरः शीर्षं तस्य च्छेदो बाधस्तस्य निरूपकं पञ्चानां श्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तदेव प्रतिपादयितुं सर्वपदार्थेषु प्रत्येकं विरागविवेकरूपसाधनेभ्यो विश्वविस्मृतिरूपस्य श्रैष्ठ्यमाह ।

तत्तद्विचारवैराग्याद्वरिष्ठा विश्वविस्मृतिः ।
छेद्यस्य शिरसश्छेदः प्रत्यङ्च्छेदनाद्वरः ॥ १ ॥

तत्तदिति । तत्तद्विचारवैराग्यात्तस्य तस्य घटादिपदार्थस्य तत्तदाकारवृत्तेश्च तत्तद्द्रष्टुर्भोक्तुश्चेत्येवमादिसमूहस्य विचारो विवेकस्तत्तद्विषयं वैराग्यं च वैतृष्ण्यमनयोः

समाहारैकवचनं तस्मान्मोक्षसाधनभूता विश्वविस्मृतिर्विश्वस्य जगतस्तत्कारणस्य मनसश्च विस्मृतिः—'नेह नानास्ति किञ्चने'ति बाधपूर्वं विस्मरणं मोक्षसाधनमित्यर्थः, वरिष्ठा श्रेष्ठा तत्सम्भावयितुं दृष्टान्तमाह च्छेद्यस्येति। च्छेद्यस्य च्छेत्तुं योग्यस्य शिरसः शीर्षस्यच्छेदः कर्त्तनं प्रत्यङ्गच्छेदनात्प्रत्येकमङ्गानामवयवानां छेदनात्कर्त्तनाद्वरः श्रेष्ठः, अयं भावः, केन चित्तीव्रापराधेन कस्य चिद्वध्यस्य वधे राज्ञाऽऽज्ञप्ते सति तद्दृष्ट्या विना शिरश्छेदं मृत्योरसम्भवात् पृथक्पृथगङ्गच्छेदनान्मृत्युसाधनभूताच्छिरःकर्त्तनमेव मृत्युसाधनं श्रेष्ठमिव मुमुक्षोर्मोक्षसाधनभूतात्तत्तत्पृथक्पदार्थविवेकवैराग्याद्विश्वविस्मृतिलक्षणं मनोबाधं विना मोक्षासम्भवाद्विश्वोपलक्षितमनोबाधलक्षणसाधनस्यैव श्रैष्ठ्यं मुमुक्षुदृष्ट्येति भावः ॥१॥

वध्यस्य प्रत्यङ्गच्छेदने कृतेऽपि शिरश्छेदं विना मृत्यसम्भवात्प्रङ्गच्छेदनवैयर्थ्यवन्मुमुक्षोः प्रत्येकं विषयवैराग्यविचारयोः कृतयोरपि विश्वविस्मृतिलक्षणमनोनाशं विना मोक्षासम्भावात्प्रत्येकं विषयविचारवैराग्ययोर्निष्प्रयोजनत्वमाह।

प्रत्यङ्गच्छेदनेप्यस्य च्छेद्यमेव शिरो यदि।

प्रथमं तच्छिरश्छिन्धि वृथा किं चेष्टयाऽन्यया ॥२॥

प्रत्यङ्गेति। हे शिष्य अस्य जगतः प्रत्यङ्गच्छेदनेपि अङ्गमङ्गं प्रतीति प्रत्यङ्गं तस्य च्छेदने विकर्त्तने कृते सत्यपि पृथक्पृथगङ्गानां त्रिपुटीलक्षणां नाशे कृतेपीत्यर्थः, शिरः शिर इव जगज्जीवनकारणं मन एव तत्त्वज्ञानेन विशीर्यमाणत्वाच्च शिरस्तस्य जगतो नाशाय च्छेद्यमेव च्छेत्तुं विकर्त्तितुं योग्यमेव यदि यर्हि तत्तर्हि त्वं प्रथममादौ शीर्यते तत्त्वज्ञानाद्विनश्यतीति शिरो मनो जगज्जीवनकारणत्वात्सर्वाङ्गेषु मुख्याङ्गं

शिर इव सप्तदशावयवेषु मध्ये मुख्यं मन एवेत्यर्थः, छिन्धि विकर्त्तयाऽन्यया पृथक्पृथक्त्रिपुटीलयलक्षणया वृथाचेष्टया निष्प्रयोजनचेष्टया व्यापृत्या किं किं फलं न किमपित्यर्थः, ॥ २ ॥

ननु मुनीनां दयाशीलत्वं प्रसिद्धं तथा च मृत्युकारणभूते शिरश्छेदनप्रवृत्याऽतीवनिर्दयत्वप्रसिद्धेस्तां विहायाऽन्याङ्गच्छेदनप्रवृत्तौ किञ्चिद्दयावत्त्वाच्छिरश्छेदात्प्रत्यङ्गच्छेदने श्रैष्ठ्यमिव मनोनाशात्प्रत्येकत्रिपुटीलयस्यैव श्रैष्ठ्यमस्त्वित्याशङ्क्य शिरश्छेदस्य प्रत्यङ्गच्छेदनस्य च दुःखरहितशीघ्रमरणहेतुत्वेन दुःखहेतुत्वपूर्वं मृत्युहेतुत्वेन चातीव वैलक्षण्यमेवेति प्रत्यङ्गच्छेदाच्छिरश्छेदस्य श्रैष्ठ्यमिव दुःखमात्रकारणात्प्रत्येकं त्रिपुटीलयाद्विश्वविस्मृत्या मनोनाशस्यैव श्रैष्ठ्यं दर्शयति ।

दयाशीला हि मुनयो मुनेः सापि दयालुता ।
यच्छिनत्ति मनः शीर्षं विनाङ्गच्छेदवेदनाम् ॥३॥

दयाशीला इति । मुनयो मननशीला ज्ञानिन इत्यर्थः, दयाशीला दया कृपा शीलं स्वभावो येषां ते तथोक्ताः सन्ति हि प्रसिद्धमेतच्छास्त्रेषु तर्हि कथं निर्दयवज्जगज्जीवनहेतुमनःशीर्षच्छेदने प्रवृत्तिस्तत्राह मुनेरिति । मुनेर्विवेकिनः सापि सैव दयालुता दयास्वभावता सा केत्यत आह यदिति, मुनिरङ्गच्छेदवेदनां विनाऽङ्गानां त्रिपुटीलक्षणानामवयवानां छेदश्छेदनं विकर्तनमित्यर्थः, तस्य वेदनां यातनामृते मनः शीर्षं मन एव शीर्षं शिरश्छिनत्ति विकर्त्तयतीति यद्या सेति योज्यम्, अयं भावः—प्रत्यङ्गच्छेदजन्यदुःखस्य वहुत्वादकस्माच्छिरश्छेदे च तदभावान्मनःशिरश्छेदकर्त्तुर्मुनेरपि दयालुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ३ ॥

ननु विवेकिबुद्धौ तत्सिद्धावपि यस्य शिरश्छेद्यते तद्दृष्ट्या तु तदसिद्धिरेवेत्याशङ्क्य तद्दृष्ट्यापि तत्सिद्धिं दर्शयति।

सद्यो मम शिरश्छिन्धि मामित्याह मनो मम।
मया सोढुं न शक्यन्ते प्रत्यङ्गच्छेददुर्दशाः॥ ४॥

सद्य इति। वध्यपुरुष एवायमस्य प्रत्यङ्गं छेत्तव्यमिति राजाऽऽज्ञायां सत्यां प्रत्यङ्गच्छेदने दुःखबहुत्वं ज्ञात्वा वधकर्त्तारं बहुद्रव्यं दत्त्वा मम शिरः सद्य एव च्छिन्धीति वदति तद्दृष्ट्या प्रत्यङ्गच्छेदनं कर्तुः सकाशाच्छिरश्छेदकर्त्तरि दयालुत्वं स्फुरति यथा तथा मम मनोपि मे ज्ञानिनो मनोऽन्तःकरणं प्रत्यङ्गच्छेदने दुःखबाहुल्यं ज्ञात्वैव जगदाकारं मनो मम मे जगदाकारस्य मनसः शिरस्तत्त्वज्ञानेन विशीर्यमाणत्वाच्छिरोभूतं जगज्जीवनभूतं सङ्कल्पविकल्परूपं मनः सद्यः शीघ्रं छिन्धि विकर्त्तयेत्येव मां मुमुक्षुं तन्नाशकमाह कथयति। ननु जगदाकारस्य ते जीवनहेतुभूतसङ्कल्पविकल्पात्मकमनःशीर्षच्छेदने मरणहेतुभूते कुतो मां प्रेरयसीति पृष्टं मनो मां प्रति कथयामासेत्याह मयेति, मया जगदाकाररूपेण मनसा प्रत्यङ्गच्छेददुर्दशाः प्रत्यङ्गानां पृथक् पृथगङ्गानां त्रिपुटीरूपाणामवयवानामित्यर्थः, छेदो विकर्त्तनं तज्जन्या दुर्दशाः पीडाः सोढुं क्षन्तुं न शक्यन्ते तत्सहने नाहं समर्थ इत्यर्थः, अतः प्रत्येकमङ्गच्छेदने दुःखबहुत्वज्ञानादुःखाभानेन तत्कालशिरश्छेदकर्त्तुर्दयालुत्वस्य वध्यपुरुषदृष्ट्या सिद्धिरिवानन्तत्रिपुटीलक्षणामङ्गानां प्रत्येकच्छेदनेन दुःखबहुत्वज्ञानाज्जगदाकारमनोदृष्ट्यापि तच्छीर्षभूतसङ्कल्पविकल्परूपमनोबाधकर्त्तरि मयि दयालुत्वसिद्धिरिति भावः॥ ४॥

किंच वध्यस्य प्रत्यङ्गच्छेदने कृतेपि वधाभाववदनन्तचित्त

वयवानां कर्त्तनासम्भवात्तत्कर्त्तनेपि तन्नाशाभावाच्च शिरश्छेद इव जगच्छिरो मन एव छिन्नमित्याह ।

असङ्ख्याश्चित्तजा भावा शक्याश्छेत्तुं क्रमात्कथम् ।
चित्तमेतत्समाछिन्नमत एव मया मुने ॥ ५ ॥

इति श्रीनॆ०बोधसारेऽद्भुतशिरश्छेदपञ्चकमेकोनचत्वारिंशम् ॥ ३९ ॥

असंख्या इति । हे शिष्य चित्तजाश्चित्तादुत्पन्ना भावा विकारा असङ्ख्या न विद्यते सङ्ख्या गणना येषान्ते तथाभूता अनन्ता इत्यर्थः, अत एव ते क्रमात्क्रमेण च्छेत्तुं विकर्त्तितुं शक्याः सामर्थ्यविषयाः कथं केन प्रकारेण भवन्ति न कथमपीत्यर्थः, हे मुने इति सम्बोधनेन त्वमप्येवं जानास्येवेति सूचितम्, अत एवास्मादेव कारणान्मया मनोनाशकर्त्रैतदिदं प्रत्यक्षं चित्तं मनः समाच्छिन्नं सम्यक्पुनरुत्पन्नं न स्याद्यथा तथाऽऽच्छिन्नं विकर्त्तितं यदि त्वं मोक्षमिच्छसि तर्हि त्वयापि सङ्कल्पविकल्परूपमनोनाश एव कार्य इति भावः ॥ ५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपिकायामद्भुतशिरश्छेदपञ्चकार्थप्रकाश एकोनचत्वारिंशः ॥ ३९ ॥

अथ जातसाक्षात्कारं शिष्यं प्रति श्रीगुरोः प्रश्नामृतम् ।

इदानीमुपदिष्टार्थस्य शिष्ये स्थिरतापरीक्षणाय स्वप्रश्नानुदाहर्त्तुं श्रीगुरुप्रश्नामृताख्यं नवश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ जातसाक्षात्कारं शिष्यं प्रति श्रीगुरोः प्रश्नामृतम् ।

अथेति । अथाद्भुतशिरश्छेदपञ्चकनिरूपणानन्तरं जातसाक्षात्कारं जात उत्पन्नः साक्षात्कारः स्वात्मप्रात्यक्ष्यं यस्य तं तथोक्तं शिष्यं प्रति शिष्यस्य प्रतियोगे द्वितीया श्रीगुरोः

श्रीगुरुकृतं कर्त्तरिषष्ठी प्रश्नामृतं प्रश्नानां पृच्छानाममृतं शिष्ये सुखाविर्भावकारणत्वादमृतमिवैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, तत्रादौ परमपदानुभवो जातो वा नेति पृच्छति ।

नित्यानुभूतमपि यन्नानुभूतत्वमागतम् ।
अनुभूतिरसस्पर्शैरनुभूतं परं पदम् ॥ १ ॥

नित्यानुभूतमिति । यत्प्रसिद्धं विदुषां नित्यानुभूतमपि स्वयं प्रकाशरूपत्वान्नित्यं सर्वदाऽनुभूतमनुभवरूपमपि भावे निष्ठा नानुभूतत्वं नानुभूतमनुभवविषयस्तस्य भावस्तत्त्वं कर्मणि निष्ठा नागतं न प्राप्तमवेद्यत्वात्तदुक्तलक्षणं परं कार्यकारणातीतं कार्यकारणयोस्तत्रैव कल्पितत्वेनासत्त्वादित्यर्थः, पदं पद्यते श्रुतियुक्त्यनुभवैर्गम्यते तत्पदं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मानुभूतिरसस्पर्शैरनुभूतेरनुभवस्य यो रसः सुखविशेषस्तस्य स्पर्शाः साक्षात्कारास्तैस्त्वया कर्त्राऽनुभूतं साक्षात्कृतं किं किमु न वेति एकः प्रश्नः ॥ १ ॥

इदानीं प्रत्यगात्मनि ब्रह्मलक्षणानि साक्षात्कृतानि न वेति पृच्छति ।

प्रत्यक्षलक्षणैरेव पराग्वृत्तिविलक्षणैः ।
साक्षात्कृतः शिवः साक्षात्सच्चिदानन्दलक्षणैः ॥२॥

प्रत्यक्षलक्षणैरिति । हे शिष्य त्वया पराग्वृत्तिविलक्षणैः परागबहिरञ्चन्ति गच्छन्तीति पराञ्च्यो बहिर्मुखा या वृत्तयोऽन्तःकरणस्य घटाद्यनुभवकरणरूपा अंशास्ताभ्यो विलक्षणैरविषयभूतैर्विगतानि लक्षणानि चिह्नानि स्वलक्षकानि येभ्यस्तैः प्रत्यक्षलक्षणैः प्रत्यक्षाणि अव्यवहितप्रकाश-

रूपाणि लक्षणानि चिह्नानि येषां तानि तैस्तेषां स्वयं प्रकाशत्वेन सर्वदास्फुरणरूपत्वात्तत्साक्ष्यं सर्वत्र सर्वदानुभूयमानमिति भावः, सच्चिदानन्दलक्षणैः सत्कालत्रयाबाध्यं चिज्ज्ञप्तिमात्रमानन्दः सुखमेतान्यत्राभिन्नानि ब्रह्मणो लक्षकत्वाल्लक्षणानि तैः साक्षाच्छिवोऽव्यवहितप्रकाशरूपः शिवः सुखरूपस्त्वंपदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा साक्षात्प्रत्यक्षमनुभूतः किमिति पूर्वश्लोकादावर्त्तनीयं किं किमु नवेति प्रश्नः ॥ २ ॥

इदानीं वेदान्तश्रवणेन जनिततत्तत्फलं ब्रह्मसुखाविर्भूत्या निद्रायामिव सर्वदुःखविस्मरणं जातं नवेति पृच्छति ।

यशोदागीतमधुरैर्मृदुवेदान्तभाषितैः ।

लालितः प्रापितो निद्रां मुकुन्द इव मोदसे ॥ ३ ॥

यशोदेति । हे शिष्य त्वं यशोदागीतमधुरैर्यशोदाया नन्दपत्न्या गीतानि गायनानि कृतानि यानि तेषां माधुर्याणि मृष्टानि सुखविशेषा इत्यर्थः, तैर्लालितः क्रीडितः सन्निद्रां सुषुप्तिसुखं प्रापितः प्राप्तः कृतः सन्मुकुन्दः श्रीकृष्णो यथा मोदते हृष्यति सुखितो भवतीत्यर्थः, तद्वत्त्वं यशोदागीतमधुरैर्यशः कीर्तिं ददातीति यशोदा विवेकवती बुद्धिर्विद्येति यावत्तया गीतानि गानानि कृतानि गुरुमुखाच्छ्रुतानि वाक्यानि तेन माधुर्याणि सुखविशेषा येषु तानि तथोक्तानि तैर्मृदुवेदान्तभाषितैर्मृदूनि कोमलस्पर्शानि सूक्ष्मार्थत्वात्सुखजनकत्वाच्चेत्याशयः, यानि वेदान्तानामुपनिषदां भाषितानि वचांसि तैर्लालितो विक्रीडितः सन्निद्रां प्रपञ्चविस्मृतिलक्षणात्मसमाधिरूपां सुप्तिं प्रापितः प्राप्तः कृतो मोदसे हृष्यसि न वेति प्रश्नः किं पदानुवृत्तिः कर्त्तव्यात्रापि ॥ ३ ॥

इदानीं स्वरूपसुखानुभवेन तृप्तोसि किं न वेति पृच्छति।

नवनीतरसग्रासैश्चमत्कारैः स्वसंविदाम्।
अन्तराप्यायितो बालमुकुन्द इव खेलसि॥ ४॥

नवनीतेति। हे शिष्य त्वं बालमुकुन्द इव यथा बालमुकुन्दो बालो बालभावापन्नो मुकुन्दो मुक्तिप्रदो भक्तानां श्रीकृष्णो नवनीतरसग्रासैर्नवनीतं हैयङ्गवीनं तस्यैव ग्रासाः कवला भोग्या येषां ते तथोक्तास्तैः स्वसंविदां स्वस्य श्रीकृष्णस्य संविदश्चेतना अन्तःकरणवृत्तयश्चिदाभासविशिष्टा इत्यर्थः, तासां चमत्कारैर्विलासैरन्तराप्यायितोऽन्तरेव तृप्तः सन्खेलति क्रीडति तद्वन्नवनीतरसग्रासैर्नवनीतस्य हैयङ्गवीनस्य रस इव तृप्तिकारकत्वाद्रसः सुखं 'रसो वै स' इतिश्रुतेस्तदेव ग्रासो भोजनं येषां तैः स्वसम्विदां स्वाऽऽत्मरूपा याः सम्विदो ज्ञानानि तासां चमत्कारैर्विलासैरन्तराप्यायितोऽन्तरात्मन्येव तृप्तः सन्खेलसि किं नवेति प्रश्नः॥ ४॥

इदानीं स्वानन्दे स्थितोसि किं न वेति पृच्छति।

स्वात्मनि प्रलयं नीत्वा दृश्यमेकाकितां गतः।
किं नृत्यसि निजानन्दे महादेव इवात्मनि॥ ५॥

स्वात्मनीति। हे शिष्य त्वं महादेव इव यथा महादेवः शिवोऽहङ्कारदेवता रुद्र इति यावद्दृश्यं दर्शनविषयं जगत्स्वात्मनि स्वरूपेऽहङ्कारे प्रलयं नाशं नीत्वा प्रापयित्वैकाकितामेकलत्वं गतः प्राप्तः सन्निजानन्दे स्वात्मसुखे स्थितो भूत्वा नृत्यति तद्वद्दृश्यं ज्ञानविषयं समस्तं जगत्स्वात्मनि ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि प्रलयं प्रकृष्टो निर्बीजो लयो नाशस्तं नीत्वा प्रापयित्वा बाधं कृत्वेत्यर्थः, तत एकाकितामद्वितरु-

पतां गतः प्राप्तः सच्चिदानन्दे निरतिशयात्मानन्द आत्मनि ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि स्थित्वा नृत्यसि किं नृत्यं करोषि किं न वेति प्रश्नः ॥ ५ ॥

इदानीं सविकल्पसमाधौ स्थितोसि किं नवेति पृच्छति ।

सायङ्काले समाध्याख्ये स्निग्धां सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।
निजशक्तिमुमां पश्यन्महेश इव नृत्यसि ॥ ६ ॥

सायंकाल इति । हे शिष्य त्वं महेश इव यथा महेशः शिवः सायंकाले प्रदोषसमये स्निग्धां प्रेमवतीं सर्वाङ्गसुन्दरीं सर्वाणि समस्तानि यानि अङ्गानि हस्तपादनासिकानेत्रादीनि तैः सुन्दरीं कमनीयां निजशक्तिं स्वशक्तिमुमां पार्वतीं पश्यन्नवलोकयन्नृत्यति नृत्यं करोति तद्वत्समाध्याख्ये समाधिनामनि सायंकाले सविकल्पसमाधिरूपप्रदोषसमये सविकल्पस्य समाधेः सर्वजगतो बाधपूर्वं स्फूर्तिसत्त्ववत्त्वेन प्रदोषकालत्वमिति भावः, स्निग्धां स्वात्मनि प्रेमवतीं सर्वाङ्गसुन्दरीं सर्वैः समस्तैरङ्गैरवयवैरनुभाव्यानुभवानुभवितृरूपैः सुन्दरीं कमनीयरूपामु–उकारवाच्यं लिङ्गशरीरं समष्टिव्यष्टिरूपं द्विविधं तदभिमानिद्वयमपि तैजसहिरण्यगर्भाख्यं तन्माति साक्षाद्दृश्यत्वेनावलोकयति सा तथोक्ता तां, यद्वा–उ ब्रह्मैव प्रत्यगभिन्नं माति अनुभवति सा तथोक्ता तां, 'यो जागार तमु सामानि यन्ती'ति श्रुतेर्निजशक्तिं निजा स्वीया शक्तिर्जगज्जननसामर्थ्यरूपा तां चिच्छक्तिं पश्यन्सन्साक्षादवलोकयन्सन् किं नृत्यसि यावत्प्रारब्धक्षयं व्यापृतिरूपं नृत्यं करोषि किमिति प्रश्नः ॥ ६ ॥

इदानीं दृश्यविलयपरिपाको जातो न वेति पृच्छति ।

दृश्यं निपीय गरलं पाचयित्वा तदात्मनि ।

मृत्युञ्जयपदं प्राप्तः किं हृष्यसि हरो यथा ॥ ७ ॥

दृश्यमिति । हे शिष्य त्वं यथा यद्वद्धरो हरति भक्तदुःखमिति हरः सदाशिवो दृश्यं सर्वदेवासुरादिदृग्विषयं गरलं समुद्रादुत्पन्नं हालाहलं निपीय निशेषं पीत्वा तद्धालाहलमात्मनि स्वदेहे पाचयित्वा जारयित्वा मृत्युञ्जयपदं मृत्युञ्जयतीति मृत्युञ्जयस्तदेव पदं नाम प्राप्तः लब्धः सन् हृष्यति मोदते तथा तद्वद् दृश्यं ज्ञेयं सर्वं जगद्गरलं गरं विषं तद्धर्मं लाति अङ्गीकरोतीति गरलं स्वसेवकस्य नाशकत्वात्तन्निपीय निःशेषं पीत्वाऽऽत्मनः पृथगसत्त्वेनावलोकयित्वेसर्थः, तद्ग्रस्तं बाधितं जगदात्मनि प्रसगभिन्ने ब्रह्मणि पाचयित्वा पक्कं कृत्वा पुनरुदयाक्षमं कृत्वेत्यर्थः, मृत्युंजयपदं मृत्युं मृतिकारणं संसारं जयतीति मृत्युञ्जयो ब्रह्म तस्य पदं स्वरूपं प्राप्तो यातः सन् हृष्यसि नित्यतृप्तो जातोसि किं न वेति प्रश्नः ॥ ७ ॥

इदानीमन्तःकरणवृत्तौ स्वात्मानं साक्षात्पश्यसि नवेति पृच्छति।

यथा संमुखतां नीत्वा मुकुरे मुखमीक्षितम् ।
अखण्डवृत्तौ च तथा स्वरूपं किं विलोकितम् ॥८॥

यथेति । हे शिष्य त्वया यथा यद्वत्सन्मुखतां स्वसन्मुखतां दर्पणं मुकुरं नीत्वा प्रापयित्त्वा तस्मिन्मुकुरे दर्पणं मुखं वदनमीक्षितमवलोकितं तथा तद्वत्स्वरूपं स्वस्यात्मनो रूपमाकृतिं स्वतो द्रष्टुमशक्यमपि अखण्डवृत्तौ ध्यानाभासेनाखण्डाकाराकारितायां वृत्तावहंब्रह्मास्मीत्याकारायामित्यर्थः, स्वरूपं स्वस्यात्मनो रूपं सच्चिदानन्दघनमविलोकितं दृष्टं किं नवेति प्रश्नः ॥ ८ ॥

इदानीं मायायामन्तर्बहिश्चात्मानं जगद्रूपां मायां च दृष्ट्वा परमाश्चर्यवाञ्जातोसि किं नवेति पृच्छति।

बहिरन्तर्हरिं पश्यन्मायां पश्यञ्जगन्मयीम् ।
विस्मयं परमं यासि मार्कण्डेय इवात्मनि ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे श्रीगुरुप्रश्नामृतं चत्वारिंशम् ॥४०॥

बहिरिति । हे शिष्य त्वं मार्कण्डेय इव यथा मार्कण्डेयो मृकण्डुपुत्रो बहिर्बाह्यदेशे वटपत्रस्थितं बालमुकुन्दरूपमन्तश्च तद्देहे प्रविष्टः सन्स्वाश्रमे नारायणरूपं हरिं विष्णुं पश्यन्नवलोकयन् मायां च मुकुन्ददेहाद्बहिर्बाह्यदेशेऽन्तश्च तद्देहे जगत्स्वाश्रमादिदृश्यरूपां जगन्मयीं जगद्रूपां पश्यन्नवलोकयन्सन्परममुत्कृष्टं विस्मयमाश्चर्यं यातः प्राप्तस्तद्वद्बहिर्जगतो बाह्यदेशे स्वस्वरूपे स्थितमन्तश्च जगति स्वदेहे सच्चिदानन्दरूपेणानुवृत्तं हरिं सर्वद्वैतहरणशीलं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म पश्यन्नवलोकयन्सन्मायामपि सदसत्त्वादिलक्षणैर्निरूपयितुमशक्यां जगन्मयीं जगद्रूपां पश्यन्नवलोकयन्सन्नात्मनि अन्तःकरणे परमं श्रेष्ठमुत्कृष्टमित्यर्थः, विस्मयमाश्चर्यं यासि प्राप्नोषि किं किमु न वेति प्रश्नः ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ श्रीगुरुप्रश्नामृतार्थप्रकाशश्चत्वारिंशः ॥ ४० ॥

अथ शिष्यप्रतिवचनम् ।

इदानीं शिष्यप्रतिवचनं निरूपयितुं शिष्यप्रतिवचनाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ शिष्यप्रतिवचनम् ।

अथेति । अथ गुरुप्रश्नामृतनिरूपणानन्तरं शिष्यप्रतिवचनं शिष्यस्य च्छात्रस्य प्रतिवचनं प्रत्युत्तरणमेतन्नामकं प्रकरणं

निरूप्यत इति शेषः, तदेवाह।

श्रीगुरो सानुभावानां करुणापूर्णचेतसाम्।
श्रीमतां कृपया नूनमस्माकं किमु दुर्लभम् ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे शिष्यप्रतिवचनमेकचत्वारिंशम् ॥ ४१ ॥

श्रीगुरो इति। हे श्रीगुरो श्रिया स्वरूपसंपदा युक्तो गुरुराचार्यस्तस्य संबोधने हे श्रीगुरो अनेन संबोधनेन त्वादृग्गुरूणां कृपया शिष्याणां सर्वं सुलभमिति सूचितं, तदेव स्पष्टमाह सानुभावानामिति, सानुभावानामनुभावः प्रतापस्तेन सहितानां, यद्वाऽनुभावः स्वात्मानुभवस्तेन सहितानामित्यर्थः, अत एव करुणापूर्णचेतसां करुणया दयया पूर्णं भरितं चेतश्चित्तं येषां तेषां श्रीमतां स्वसाक्षात्कारसंपत्तिमतां युष्माकं कृपया दययाऽस्माकं त्वच्छिष्यभावं प्राप्तानां नूनं निश्चयेन दुर्लभं दुःप्रापं किमु किमस्ति न किमपि सर्वमपि सुलभमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपौ शिष्यप्रतिवचनार्थप्रकाश एकचत्वारिंशः ॥ ४१ ॥

अथ चर्याचतुष्टयी।

एवं शिष्यप्रतिवचनमभिधायेदानीं शिष्याणां ज्ञानित्वाभिमानेन निषिद्धाचरणे प्रवृत्तिं वारयितुं पूर्णज्ञानिनां तत्र प्रवृत्तावपि तद्दोषं च दर्शयश्चर्याचतुष्टय्याख्यं चतुःश्लोकं प्रकरणमभिधास्यन्नाह।

अथ चर्याचतुष्टयी।

अथेति। अथ शिष्यप्रतिवचननिरूपणानन्तरं चर्याचतुष्टयी चर्याया आचारस्य निर्णायिका चतुष्टयी चतुःश्लोकसमूहरूपैतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ

ब्रह्मविदो 'न मातृवधेन न भ्रूणहत्यये' त्यादिश्रुत्या निषिद्धाचरणस्य दोषाभावप्रतिपादनात्केवलं तत्रैव प्रवृत्तिर्माभूदिति तत्र प्रवृत्त्याऽशोभाकारित्वं सदृष्टान्तमाह।

जात्या यद्यपि गौरमेव वदनं रूपस्य नास्ति क्षति-
स्तत्किं कज्जलकालिमा मुखतले संलापनीयो बुधैः।
अस्तु ब्रह्मविदः कृतैरपि न तैर्दुष्कर्मभिश्चेत्क्षतिः
किं कामादिकदर्थिता वरमहो निःसङ्गसौख्यं वरम्॥ १॥

जात्येति। हे शिष्य ब्रह्मविदो ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु वेत्ति जानातीति ब्रह्मवित्तस्य ब्रह्मविदः कृतैराचरितैरपि तैर्नरकादिप्रापकैर्ब्रह्महननादिभिर्दुष्कर्मभिर्दुष्टानि निषिद्धानि यानि कर्माणि तैः क्षतिर्नाशो न नास्ति चेद्यदि तर्हि अस्तु भवतु दोषाभावः श्रुतिप्रामाण्यात्तथापि ब्रह्मविदः कामादिकदर्थिता कामो विषयभोगेच्छाऽऽदिर्येषां क्रोधादीनां तैः कदर्थिता तुच्छता वरमुत्तमं किमहो किमुत निःसङ्गसौख्यं निःसङ्गं नाशादिभिरसंबद्धं सौख्यं सुखमेव सौख्यं निरतिशयं सुखमित्यर्थः, वरं श्रेष्ठं तद्भवेदिति शेषः, तत्र दृष्टान्तो वदनं यद्यपि मुखं जात्या स्वभावेन गौरवर्णमस्ति अत एव तत्र लग्नेपि कज्जले रूपस्य क्षतिर्हानिर्नास्त्येव न विद्यत एव परन्तु नेत्रप्रान्तभागेष्वेव लग्नेन कज्जलेन रूपस्य क्षतिर्नास्तीत्युक्तं सत्यमेव किञ्च प्रत्युत रूपशोभाकार्येव तद्भवति तत्ततो हेतोर्बुधैर्विवेकिभिर्मुखतले वदनफलके कज्जलं कालिमा कज्जलस्य तैलादिसंयुक्तदीपोत्पन्नस्य कार्ष्ण्यद्रव्यस्य कालिमा श्यामत्वं संलापनीयो लेपनीय इत्यर्थः, अयं भावः—यद्यपि 'न मातृवधेने'त्यादि श्रुतिभिर्ज्ञानिनां निषिद्धाऽऽचरणे दोषाभाव उक्तस्तथापि न तत्र विधिः किन्तु

तीव्रप्रारब्धवशेन जातेपि तस्मिन् दोषाभाव उक्तोऽतस्तत्रैव न प्रवर्त्तितव्यमसङ्गात्मसुख एव रतिः संपाद्या यथा गौरवर्णे मुखे लोकव्यवहारवशेन मुखशोभायै नेत्रयोरञ्जनं कार्यमित्युक्ते- र्नेत्रयोः कज्जलेऽञ्जिते तच्छोभा स्यात्तस्मिंश्च मुखतले संलापिते सति लोकेऽशोभैव स्यादेवं तीव्रप्रारब्धयोगेन कृतेपि निषिद्धकर्मणि तत्क्षयेन शुद्धिकारणत्वादन्तःकरणस्य ज्ञानिनो गुण एव तस्मिंश्च बुद्धिपूर्वं कृते च मुखमण्डले कज्जललेप इव लोकहासजन्यं दुःखमेव स्यात्, किञ्च तदाचरणेन च नरकादिजन्यं दुःखमेव स्याद्तस्तत्र न प्रवृत्तिः कार्येति ॥ १ ॥

ननु विद्यावतां प्रबलश्रुत्योक्तस्य निषिद्धाचरणे दोषाभावस्य सत्त्वात्तदाचरणे को दोष इत्याशङ्क्याह ।

विद्यैवाधिगता सदामृतमयी विद्यावता तत्सुखं
स्थेयं वर्त्मनि सङ्गदोषरहिते सङ्गः पुनः कीदृशः ।
किं भूषाऽस्य वरा स्थितिः स्तुतिमयी सा राजसिंहासने
द्वारि द्वारि कपर्दिकार्थमटनं किं वाऽस्य राज्ञो वरम् ॥२॥

विद्यैवेति । विद्यावता ज्ञानिना विद्यैव ज्ञानमेवाऽधिगता प्राप्ता सा चामृतमय्यमृतं सुखं ब्रह्म तन्मयी तद्रूपाऽस्ति यदि यर्हि तर्हि सुखं यथा भवति तथा सङ्गदोषरहिते सङ्गः कामादिभिः सम्बन्धस्तज्जन्यो यो दोषो दुःखरूपमनिष्टं तेन रहिते व्यतिरिक्ते वर्त्मनि आचरणरूपे मार्गे स्थेयं स्थितिः कार्या पुनर्ज्ञानप्राप्तेरनन्तरं कीदृशः किं प्रकारः सङ्गः पापकर्मभिः सम्बन्धो भवेन्नैव भवेदित्यर्थः, ननु किं निःसङ्गसुखेन विदेहमुक्तिस्तु स्यादेव ज्ञानफलत्वात्तस्या इत्याशङ्क्य जीवतो मुक्तिसुखाननुभवे तस्या अप्रसिद्धिरिति निश्चित्य सङ्गसुखा-

त्रिःसङ्गसुख आधिक्यं तदादराय प्रदर्शयन्दृष्टान्तेन पृच्छति किमिति, अस्य राजकुलोत्पन्नस्य प्राप्तराज्यस्य च पुरुषस्य राजसिंहासने राज्ञो नृपस्य यत्सिंहासनं पदं तस्मिँल्लोकादरणीयस्थान इत्यर्थः, सा प्रसिद्धा लोकपूज्या स्थितिः स्थानं सा वरा श्रेष्ठा भूषाऽलङ्कृतिः स्तुतिमयी स्तोत्ररूपा किं किमु किं किंवाऽस्य प्राप्तराज्यस्य राज्ञो नृपस्य द्वारि द्वारि लोकानां द्वारे द्वारे कपर्दिकार्थं कपर्दकलाभेच्छयाऽटनं भ्रमणं वरं श्रेष्ठं तत्कथय निन्द्याचरणेन जीवन्मुक्तिसुखानुभवाभावाल्लोकनिन्दाजन्यदुःखाधिक्याच्च विदेहमुक्त्यभावेन च नरकदुःखस्य विद्यमानत्वाच्च न निन्द्याचरणे प्रवर्त्तितव्यमिति भावः ॥ २ ॥

ननु श्रुतिप्राबल्येन निन्द्याचरणे ज्ञानिनां प्रवृत्तिर्भवतु को दोष इत्याशङ्क्य प्रयोजनाभावान्न कार्यमित्याशयेनाह ।

शिष्टाचारपथं विना यदि भवेदात्मप्रबोधो महां-
स्त्याज्यस्तर्हि तु सर्वदैव विदुषा वर्णाश्रमाणां क्रमः ।
वर्त्म ज्ञस्य विलक्षणं यदि कृतात्किंचाकृतात्कर्मणः
संगृह्णातु जनांस्तदा मुनिजनस्तेनापि नास्य क्षतिः ॥३॥

शिष्टाचारेति । हे शिष्य तव शिष्टाचारपथं विना शिष्टानां श्रेष्ठानामाचारः कर्म तदेव पन्था मार्गः स्वर्गापवर्गकारणत्वात्तं तथोक्तं विना वर्जयित्वा निन्द्याचरणेनेत्यर्थः, महान्प्रबोधो दृढं ज्ञानं यदि यर्हि भवेत्स्यात्तर्हि तु तर्ह्येव विदुषा ज्ञानिना वर्णाश्रमाणां वर्णाश्च ब्राह्मणाद्या आश्रमा ब्रह्मचर्याद्यास्तेषां क्रम आचारः सर्वदैव सर्वकालमपि त्याज्यस्त्यक्तुं योग्यः स्यान्निषिद्धाचरणेनैव ज्ञानप्राप्तौ सत्यां सर्वेषामेव मुक्तिः स्यादेवं च सर्वेषामपि तत्र प्रवृत्तौ सन्मार्गोच्छेद-

प्रसङ्गो न हि सन्मार्गगामिनां प्रवृत्तिस्तत्र दृश्यते न हि च निषिद्धाचाराणां मुक्तिरपि सर्वेषां दृश्यते किन्तु केवलनरकप्राप्तिरेव दृश्यते श्रूयते चाऽतो निन्द्यकर्मणि प्रवृत्तिर्नैव कार्येति भावः, ननु 'नैनं कृताकृते तपतः, एतꣳह वाव न तपति किमहꣳ साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमि'त्यादिश्रुतिभिर्ज्ञानिषु सुकृतदुष्कृतभयाभावप्रतिपादनात्किं निष्फलसत्कर्माचार एवाग्रह इत्याशङ्क्य लोकसंग्रहफलसद्भावान्नैवमित्याह वर्त्मेति, अस्य ज्ञानिनो वर्त्माऽऽचरणरूपो मार्गः कृतात्कर्मणोऽकृतादकर्मणः कर्मत्यागादित्यर्थः, यद्वा कृतात्कर्मफलात्स्वर्गादेरकृतान्मोक्षाच्चात्र श्रुतिः।

'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृताद्।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदे'ति॥

विलक्षणं भिन्नमस्तीति यदि चेद्वदसि तदा तर्हि मुनिजनो मुनीनां ज्ञानिनां जनः समूहो जनाँल्लोकान्कर्माधिकारिजीवानित्यर्थः, संगृह्णातु ग्राहयतु स्वयं कर्म कृत्वा लोकानपि कारयतु इत्यर्थः, ।

'लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्त्तुमर्हसी'ति।

भगवद्गीतोक्तेः, ननु तर्हि लोकसंग्रहार्थमेव कर्मकुर्वतोपि तदाऽऽसक्त्या बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह तेनापीति, तेनापि लोकसंग्रहार्थं कृतेनापि कर्मणाऽस्य ज्ञानिनो क्षतिर्नाशो न न विद्यते निषिद्धाचारेण बन्धाभाव इव सत्कर्माचारेपि बन्धाभावाल्लोकसंग्रहाय सत्कर्माचार एव ज्ञानिना प्रवर्तितव्यमिति भावः॥३॥

ननु तर्हि दत्तादीनां कथं तत्र तत्र पुराणेषु स्वेच्छाचारः श्रूयते इत्याशङ्क्याह।

दत्तोऽसावृषभो जडश्च भरतो मङ्किश्च संवर्त्तकः

कर्मभ्रष्टपथं गताः कथममी चेत्पूर्वपक्षस्तत्र ।
साधो जागरितान्प्रतीदमुदितं पश्यन्ति शृण्वन्ति ये
निद्रान्धा न विलोकयन्ति न पुनः शृण्वन्ति वाच्या न ते ४

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे चर्याचतुष्टयी द्विचत्वारिंशा ॥ ४२ ॥

दत्त इति । असौ पुराणेषु प्रसिद्धो दत्तो दत्तात्रेय ऋषभ ऋषभनामा राजा नाभेः पुत्रो जडो भरतो भागवते प्रसिद्धो जडभरतो मङ्किश्च मङ्किनामा मुनिरपि संवर्त्तकश्च संवर्त्तकनामेत्येवमम्येते कर्मभ्रष्टपथं कर्मभ्यो विहितकर्मभ्यो भ्रष्टश्च्युतो यो पन्था मार्गस्तं गताः प्राप्ताः कथं कुत इति तव पूर्वपक्षः प्रश्नश्चेद्यदि तर्हि हे साधो अनेन सम्बोधनेन तव साधकत्वादेव कथितमिति सूचितं, तदेव स्पष्टमाह जागरितानिति, ये पश्यन्ति अवलोकयन्ति जगद्गतपदार्थाननुभवन्तीत्यर्थः, किञ्च शृण्वन्ति जगद्गतपदार्थनामानि श्रोत्रेणानुभवन्ति ताञ्जागरिताञ्जाग्रदवस्थावत इत्यर्थः, इदं लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्त्तव्यमित्येवमुक्तं ये दत्तादय आत्मसाक्षात्कारानन्तरं न विलोकयन्ति न जगत्पदार्थान्पश्यन्ति न च नैव शृण्वन्ति तत्तत्पदार्थनामान्यपि श्रोत्रेण नानुभवन्ति ते निद्रान्धा निद्रया प्रपञ्चविस्मृतिलक्षणया सुप्त्याऽन्धाश्चक्षुर्हीनब्रह्मरूपास्ते पुरुषा न वाच्या न वचनार्हास्तेषां ब्रह्मरूपत्वाद्विधिनिषेधानधिकारितया सत्कर्महीना अपि न निन्द्या इति भावः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ चार्याचतुष्टय्यर्थप्रकाशो द्विचत्वारिंशः ॥ ४२ ॥

अथ ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकम् ।

एवं चर्याचतुष्टयीं निरूप्येदानीं बहुसन्देहनिराकरणेन ज्ञा-

नदाढ्याय ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीत्याख्यमेकोनाशीतिश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

अथ ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकम्।

अथेति। अथ चर्याचतुष्टयीनिरूपणानन्तरं ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकं ज्ञानं ज्ञप्तिः सैव गङ्गा पवित्रकारकत्वाद्।

'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते'।

इति गीतोक्तेः, यद्वा ज्ञानं ज्ञप्तिः सैवाऽऽत्मसन्मुखतया सन्ततगतिमत्त्वात्सागरं प्रति सन्ततगमनवती गङ्गेव गङ्गा तस्यास्तरङ्गा इवास्मिन्प्रकरणे निरूपयिष्यमाणाः श्लोकास्ते तत्तत्संशयमलनिवर्त्तकत्वात्तरङ्गा भङ्गास्तेषामेकेनोना न्यूनाऽशीतिस्तत्संख्यानां श्लोकानां समूहरूपमेकोनाशीतिकं प्रकरणमुच्यत इति शेषः, तत्र तावदादावेतत्प्रकरणप्रयोजननिरूपणेनैतच्छ्रवणे शिष्यं प्रेरयति।

ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकं शृणु सांप्रतम्।
एकेनाप्यङ्गलग्नेन सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १ ॥

ज्ञानगङ्गेति। हे शिष्य त्वं भवान्सांप्रतमधुना ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकं ज्ञानमहंब्रह्मास्मीतिप्रमारूपा वृत्तिस्तस्यैव ब्रह्मात्मविषये सन्ततप्रवाहवत्त्वात्पवित्रकारकत्वाच्च तदेव गङ्गेव गङ्गा तस्यास्तरङ्गास्तत्तद्विवेकरूपा वृत्तयस्तासां प्रतिपादकत्वादेतत्प्रकरणस्थश्लोकानां ज्ञानगङ्गातरङ्गत्वं तदाश्रयत्वादेतत्प्रकरणस्य च ज्ञानगङ्गात्वं तेषामूनाशीतिकमूना–एकेना याऽशीतिस्तत्परिमितानां श्लोकानां समूहरूपं वक्ष्यमाणं प्रकरणं समूहे कन्, शृणु श्रोत्रेणानुभव श्रोतव्यमित्यर्थः, ननु ममैतत्प्रकरणश्रवणेन किं फलं स्यादित्याशङ्क्याहैकेनापीति, एके·

नापि ज्ञानगङ्गातरङ्गेण लौकिकगङ्गातरङ्गेणेवाङ्गलग्नेनाङ्गे लिङ्गशरीरे लग्नेन विचारपूर्वं स्थिरीभूतेन गङ्गातरङ्गपक्षे शरीरलग्नेन सर्वपापक्षयोऽखिलपापनाशो ज्ञानगङ्गातरङ्गपरामृष्टलिङ्गशरीरे सन्देहपापक्षयो भवेत्स्यादतो मुमुक्षुणा त्वयाऽन्यैश्चेदं प्रकरणं श्रोतव्यमिति भावः ॥ १ ॥

ननु चिद्रूपब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वत्र विद्यमानत्वेपि कस्य चिल्लाभः कस्य चिदलाभोऽयुक्त इत्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

वाङ्मयं खं हि सर्वत्र वाचो मूकस्य दुर्लभाः ।
चिन्मयं ब्रह्म सर्वत्र विद्याहीनस्य दुर्लभम् ॥ २ ॥

वाङ्मयमिति । चिन्मयं चिन्मात्रं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु सर्वत्र समस्तपदार्थेषु समस्तप्राणिष्वपि अस्ति विद्यते ज्ञानिदृष्ट्या तथा सत्यपि विद्याहीनस्य ज्ञानरहितस्य दुर्लभं दुःखेन श्रवणादिप्रयासेनैव लब्धुं शक्यं नानायासेन लब्धुं शक्यं साधनहीनस्य त्वप्राप्यमेव तदिति भावः, तत्र दृष्टान्तो हि यथा वाङ्मयं शब्दप्रचुरमाकाशस्य शब्दगुणवत्त्वात्खमाकाशं सर्वत्र समस्तप्राणिषु अस्ति तथापि मूकस्य मूकत्वफलकेन केन चित्कर्मणा वागिन्द्रियमप्राप्तस्य वाचो व्यक्तवाक्योच्चारा दुर्लभा दुःखेन तत्प्रापककर्माचरणेनायासेन लब्धुं शक्या नान्यथेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु ब्रह्मचैतन्यस्य स्वयं प्रकाशरूपत्वे सति कुतोऽन्तःकरणवृत्त्यप्रकाश्यत्वमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

प्राचीमथ प्रतीचीं वा यत्र क्व चन गच्छतु ।
तमसा दृश्यते नैषा ब्रह्मचिद्भास्करो यथा ॥ ३ ॥

प्राचीमिति। यथा यद्वत्तमसा रात्र्यन्धकारेण नेत्रपटलरूपेण वाऽऽवृतनेत्र इति शेषः, पुरुषः प्राचीं पूर्वदिशं प्रति अथवा यद्वा प्रतीचीं पश्चिमां दिशं प्रति अथवा यद्वा यत्र क्व चन यत्र कुत्रापि दक्षिणस्यामुत्तरस्यामध ऊर्ध्वं वेत्यर्थः, कुत्रापि सूर्यदर्शनाय गच्छतु यातु तथापि तत्तद्दिशां प्रकाशको भास्करः सूर्यो न दृश्यते नावलोक्यते स्वयंप्रकाशमानोपि सूर्यस्तिमिरावृतचक्षुषा यथा नैव दृश्यत इति भावः, तथा तद्वत्तमसाऽज्ञानेनावृतः पुरुषो यत्र क्व चनोपासनयेन्द्रलोकादिब्रह्मलोकान्तं कर्मणा वा पितृलोकं निषिद्धकर्मणा वा नरकादिस्थावरान्तं कुत्रापि गच्छतु यातु तथापि एषा विद्वत्प्रत्यक्षा ब्रह्मचिद्देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्या चित्सर्वचेत्यसामान्यप्रकाशिका चेतना न दृश्यते नावलोक्यते तस्याः स्वयं प्रकाशरूपत्वे सत्यपि अज्ञानावृतप्राणिषु अप्रत्यक्षत्वं तदावरणशून्येषु विद्वत्सु प्रत्यक्षत्वं चेति भावः ॥ ३ ॥

ननु प्रपञ्चासम्बद्धे ब्रह्मणि तदसम्बद्धप्रपञ्चस्य स्थितिः कथं सम्भाव्येत्याशङ्क्य तदपि सदृष्टान्तं सम्भावयति।

आकाशमण्डले शून्ये यथा नक्षत्रमण्डलम्।
चिद्ब्रह्ममण्डले शून्ये तथा संसारमण्डलम् ॥ ४ ॥

आकाशमण्डल इति। यथा यद्वच्छून्ये वास्तववाय्वादिसम्बन्धरहितत्वान्नक्षत्रमण्डलसम्बन्धरहित आकाशमण्डल आकाशस्य नियतो मण्डले स्वरूपे नक्षत्रमण्डलं नक्षत्राणां ताराणां मण्डलं समूहोऽस्ति तथा तद्वच्छून्ये वास्तवप्रपञ्चमण्डलसम्बन्धरहिते स्वतोपि निराकारे प्रतीतिविषयत्वाभावाच्छून्यरूपे च चिद्ब्रह्ममण्डले चिन्मात्रब्रह्मस्वरूपे संसारमण्डलं संसा-

राणां सर्गाणां मण्डलं समूहोऽस्ति आकाशस्य नक्षत्रमण्डलेन सह वास्तवसम्बन्धाऽभावेपि प्रातीतिकसम्बन्ध इव ब्रह्मसंसार-मण्डलयोरपि वास्तवसम्बन्धाभावेपि प्रातीतिक एव सबन्धो ज्ञेय इति भावः ॥ ४ ॥

ननु मननवतो मुनेस्तुर्या स्थितिर्वर्ण्यते तत्र तत्र शास्त्रेषु तां कथयेत्यपेक्षां शिष्यस्यालक्ष्य तां प्रदर्शयति ।

जाग्रत्स्वरूप एवायं पश्यन्त्स्वप्नमयं जगत् ।
सुषुप्त इव चिद्रूपे मुनेस्तुर्यस्थताद्भुता ॥ ५ ॥

जाग्रदिति । सुषुप्ते निद्रायां सुषुप्त्यावृते प्रत्यगात्मनीति यावत्, तिष्ठन्वर्त्तमानः सन् स्वप्नरूपं प्रातिभासिकमित्यर्थः, इव यथा पश्यति तथा तद्वत्स्वरूपं स्वेनैवान्यनिरपेक्षतया रूप्यते प्रकाश्यत इति स्वरूपं तस्मिंश्चिद्रूपे मायोपाधिके जगत्कारण-भूते चिद्रूपेऽव्याकृताभिधे जाग्रज्जाग्रदवस्थायां प्रतीयमानं जगद्विश्वं स्वप्नवन्मिथ्याभूतं पश्यन्नवलोकयन् सन् तिष्ठति स्थितिं करोति सैतादृशी मुनेर्ज्ञानिनस्तुर्यस्थता तुर्ये मायाशबले ब्रह्मणि स्थितिस्तत्ता तद्रूपताऽद्भुताऽऽश्चर्यरूपाऽस्ति सा वक्तु-मशक्येति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि सा तुर्यस्थितिर्मुमुक्षोरपि मम कुतो न जायते तत्राह ।

मुमुक्षा दम्भमात्रं ते न ते तीव्रा मुमुक्षुता ।
तीव्रा यदि मुमुक्षा स्यान्न विलम्बो भवेदियान् ॥ ६ ॥

मुमुक्षेति । हे शिष्य ते तव मुमुक्षा मोक्षेच्छा दम्भमात्रं कपटमेव केवलमस्ति लोकप्रदर्शनायै केवलं सा त्वया धृतेति भावः, ननु मम मोक्षेच्छायाः पारमार्थिकत्वमेवास्ति न तु दाम्भिकत्व

मतः कुतो मे सा न प्राप्यत इत्याशङ्क्याह नेति, हे शिष्य ते तत्र तीव्रा दृढा फलपर्यन्तमपरिच्छिन्ना मुमुक्षुता मोक्षेच्छावत्त्वं न न विद्यते, ननु मम मोक्षेच्छाया अदार्ढ्यं भवता कथं निश्चितं तत्राह तीव्रेति, तीव्रा दृढा मुमुक्षा मोक्षेच्छा यर्हि स्याद्भवेत्तर्हीयानेतावान्विलम्बश्चिरकालस्तुर्यस्थितेर्न भवेन्न स्यादतो दाम्भिकमुमुक्षाया इदं फलं तदभावे वा तददार्ढ्यफलमिति निनिश्चितमस्माभिरिति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्हि मुमुक्षावतोपि मे सा प्राप्ता भवेन्नवेति सन्देहं कुर्वन्तं प्रत्याह ।

अभूत्कुहूमयं विश्वं पक्षः स मलिनो गतः ।
इदानीं निर्मलः पक्षो जातं राकामयं जगत् ॥ ७ ॥

अभूदिति । स त्वयानुभूतो मलिनः कृष्णः पक्षो मासार्धं गतो व्यतीतः कृष्णपक्षो गत इति कुतो ज्ञातं तत्राहाभूदिति, विश्वं दृश्यमानं पदार्थजातं कुहूमयं यस्याममावास्यायां चन्द्रकलानामत्यन्तमदृश्यता सा कुहूः 'सा नष्टेन्दुकला कुहूरि'त्यमरसिंहः, अन्धकाररात्रिर्ग्राह्या तन्मयं तत्प्रचुरमभूत्स्थितं पूर्वं तदिदानीं राकामयं राका पूर्णचन्द्रवती पूर्णिमा तया चात्र तद्रात्रिर्ग्राह्या तया प्रकाशितं जगज्जगद्गतपदार्थजातं जातं संपन्नमत इदानीमधुना निर्मलः शुक्लः पक्षो मासार्धं विद्यतेऽत इदानीं मलिनपक्षो गत इति निश्चेतव्यम्, अयमाशयः—पूर्वं तवान्तःकरणस्याज्ञानावृतत्वात् 'षोडशकलः सोम्य पुरुषे' इति श्रुत्युक्तषोडशकलानां तदाऽऽवृतत्वेन तत्तत्त्रिपुटीरूपाणां तिथीनां मालिन्यमभूत्तेन चान्धकाररात्रिषु स्थाण्वादौ चौरादिविपरीतज्ञानवदाऽऽत्मन्येव तत्तद्रूपत्रिपुटीरूपज्ञानं विपरीतज्ञानमेवास्थितं स पक्षो

मलिन इदानीं गत इदानीं शुक्लपक्ष इव प्रतिपदादिपूर्णिमा-न्ततिथिषु चन्द्रकलाभिवृद्ध्येन रात्रौ प्रकाशाभिवर्धाद्विपरीत-ज्ञाननिवृत्त्या स्थाणवादिषु स्थाणवादियाथार्थ्यज्ञानमिवाज्ञान-निवृत्त्या श्रवणादिपरिपाके जाते ज्ञानस्य यथोत्तरं वृद्ध्या प-ञ्चदशत्रिपुटीलक्षणतिथिषु त्रिपुटीबाधपूर्वमात्मयाथार्थ्यस्फुरणं जायतेऽत इदानीं शुक्लपक्षस्य ब्रह्मपक्षस्यैव प्रवृत्तिर्जातेति पूर्णमास्यां चन्द्रवत्पूर्णं ज्ञानमपि स्यादिति निश्चेतव्यमिति ॥७॥

ननु सूक्ष्मस्यापि मनसो यत्र स्थितिर्न सम्भाव्यते तत्र मुनीनां पर्वतवत्स्थितिः कथं सम्भाव्या तत्राह ।

न तिष्ठति मनो यत्र गोः शृङ्गे सर्षपो यथा ।
शैला इव समाधिस्थास्तत्रैव स्थितिमागताः ॥८॥

नेति । यथा यद्वद्गोर्धेनोः शृङ्गे विषाणे शृङ्गाग्र इत्यर्थः, सर्षपः शिरीषबीजं न तिष्ठति नैव स्थितिं प्राप्नोति तत्रैव शैला इव यथा शिलानां समूहरूपा पर्वताः स्वभारेण तदाक्रम्य स्थितिं स्थिरतामागताः प्राप्ता इति सम्भाव्यते तद्वद्यत्र ब्र-ह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि मनः सङ्कल्पविकल्पवदन्तःकरणं न ति-ष्ठति न विद्यमानं भवति असद्भवतीत्यर्थः, यद्वा न स्थिरं भ-वति तत्रैव ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मन्येव समाधिस्थाः समाधौ नि-र्विकल्पसमाधौ स्थिताः सन्तो मुनयः स्थितिमागताः स्थि-रतां प्राप्ताः ॥ ८ ॥

ननु मुनीनां मननस्थितिः सा कथं ज्ञातव्येत्यपेक्षां शि-ष्यस्यालक्ष्य गुरुराह ।

जलप्रवाह इव याऽनवच्छिन्ना स्वभावतः ।
चतुर्दशधियां दूरे सा मुनेर्मननस्थितिः ॥ ९ ॥

जलप्रवाहेति । हे शिष्य जलप्रवाह इव यथा जलस्य तोयस्य प्रवाहः स्रोतः स्वभावतः स्वभावेनैवानवच्छिन्नो निरन्तरोऽखण्ड इत्यर्थः, अस्ति तथा तद्वद्या विवेकिप्रसिद्धा स्वभावतः स्वभावेनैवाऽनवच्छिन्ना नैरन्तर्येण वर्तमाना सोक्तलक्षणा मुनेर्मननवतः पुरुषस्य मननस्थितिर्मननस्य स्थितिः स्थिरताऽन्येषां तस्य च चतुर्दशधियां चतस्रो मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्या धियो ज्ञानानि दश च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च पञ्चेति दश धियश्चैतासां चतुर्दशधियां चतुर्दशसङ्ख्याकज्ञानानां दूरे वर्त्तमानाऽविषयेत्यर्थः, अतः सा वर्णयितुं नैव शक्येति भावः ॥ ९ ॥

एवं मननस्थितेर्वचनाविषयत्वं निरूप्येदानीं तामेव लक्षणेन लक्षयति ।

परमात्मपदभ्रष्टः स पुनः परमात्मताम् ।
यया प्राप्नोति विश्वात्मा सा मुनेर्मननस्थितिः ॥१०॥

परमात्मेति । पूर्वमज्ञानेन परमात्मपदभ्रष्टः परं कार्यकारणातीतं यदात्मस्वरूपं पदं स्वरूपं तस्माद्भ्रष्टश्च्युतः स एव पुनर्भूयो विश्वात्मा विश्वस्य जगत आत्मा स्वस्वरूपभूतः परमात्मतां परमः कार्यकारणास्पृष्टो य आत्मा तस्य भावस्तद्रूपता तां यया स्थित्या प्राप्नोति याति सोक्तलक्षणा मुनेर्मननवतः पुरुषस्य मननस्थितिर्मननरूपा स्थितिरवस्था ज्ञेया ॥ १० ॥

तामेव पुनर्लक्षणान्तरेण लक्षयति ।

प्रतिबिम्बं न गृह्णाति निर्मलो निकटस्थितः ।
प्रपञ्चवञ्चने युक्तिः सा मुनेरेव नामुनः ॥ ११ ॥

प्रतिबिम्बमिति । कश्चिन्निर्मलः शुद्धो दर्पणो मुकुरः स-

मीपवर्त्त्यपि पदार्थानां नीलादिगुणवद्द्रव्याणां प्रतिबिम्बमाभासं न गृह्णाति नाङ्गीकरोति चेत्तद्वन्निर्मलो रागादिमलशून्यो निकटस्थितो जगद्गतपदार्थानां निकटे समीपे स्थितो वर्त्तमानः सन्नपि तेषां पदार्थानां प्रतिबिम्बमाभासं न गृह्णाति नैवाङ्गीकरोतीति या स्थितिः सोक्तलक्षणा प्रपञ्चवञ्चने युक्तिः प्रपञ्चस्य संसारस्य यद्वञ्चनं निरसनं तस्मिन्युक्तिः कुशलता मुनेरेव मननवत एव भवति अमुनेर्मननरहितस्य न न भवति ॥११॥

इदानीं मुनेः प्रतापं दर्शयति।

अपसर्पन्त्विति प्रोक्ताः क्षणादपसरन्त्यमी।
यदाज्ञया मनोभावाः स वशी कस्य नाद्भुतः ॥ १२ ॥

अपसर्पन्त्विति। अनेन मुनिना अपसर्पन्त्विति अपसर्पन्तु दूरं गच्छन्तु इत्येवं प्रोक्ता आज्ञप्ताः सन्तोऽमी एते प्रत्यक्षा मनोभावा मनसोन्तःकरणस्य विकाराः कामक्रोधादयो यदाज्ञया यस्य मुनेराज्ञा प्रेरणा तया क्षणात्क्षणमात्रकालेनैवापसर्पन्ति निवृत्ता भवन्ति स मुनिर्ज्ञानी कस्य कस्य विकारस्यापि वशी वशवर्त्ती न न भवति अतः सोऽद्भुतो लोकदृष्ट्या विषयवशी प्रतीयमानोऽपि विषयावशित्वादाश्चर्यरूप इति भावः ॥ १२ ॥

नन्वज्ञानिनां मनोवृत्त्यधीनत्वं ज्ञानिनां तु तदनधीनत्वमुक्तं तत्र मनस ऐक्ये पुरुषभेदेन विलक्षणकारित्वे को हेतुरित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं हेतूक्त्या तत्सम्भावयति।

जारणात्कालकूटस्य शम्भोराशीविषा वशाः।
मारणान्मनसस्तद्वन्मुनेरिन्द्रियवृत्तयः ॥ १३ ॥

जारणादिति। कालकूटस्य कालकूटनामकं यत्समुद्रो-

त्पन्नं विषं तस्य जारणात्पाचनाद्, एवं हि पौराणिकी कथा-दुर्वाससः शापेन त्रैलोक्यलक्ष्मीः समुद्रे मग्ना तदा त्रैलोक्ये पीडित इन्द्रादिदेवैः सह ब्रह्मा विष्णुं शरणं जगाम तदा विष्णुना समुद्रमथने प्रेरितैर्देवासुरैर्मिलितैः समुद्रस्थितलक्ष्मी-प्राप्त्यै समुद्रमथन आरब्धे सति ततः कालकूटं विषं प्रथममुत्पन्नं तेन च देवासुराः जगच्च सर्वे पीडिताः प्रलयकाल इव तदा शिवं शरणं गतेषु सर्वेषु शिवेन तद्रक्षणाय तद्भक्षितं पाचितं चेति तत एव शम्भोः शम्भुनामप्राप्तस्य शिवस्याऽऽशीविषा आशीषूरगदंष्ट्रासु विषं गरलं येषां ते तथोक्ताः सर्पाः स्वबलं शिवे न्यूनत्वादकिञ्चित्करं ज्ञात्वा वशाः स्वाधीना जाता यथा यद्वत्तद्वत्तथा मनसः सङ्कल्पविकल्परूपस्यान्तःकरणस्य मारणान्नाशान्मुनेर्मननवतो ज्ञानिन इन्द्रियवृत्तय इन्द्रियाणामन्तःकरणादिमहितानां श्रोत्रादीनां वृत्तयः स्वस्वविषयग्राहका अंशाः वशाः स्वाधीना जाताः ॥ १३ ॥

ननु मुमुक्षूणां प्रथममहंममतयोस्त्यागे विहिते तदशक्तेन किं कार्यमित्याशङ्क्याह ।

अहन्ताममतात्यागः कर्त्तुं यदि न शक्यते ।
अहन्ताममताभावः सर्वत्रैव विधीयताम् ॥ १४ ॥

अहन्तेति । हे शिष्य यदि यर्हि अहंममतात्यागोऽहन्ताया देहादिष्वहंभावस्य ममतायाश्च पुत्रदारादिषु ममत्वस्य च त्यागो विसर्गः कर्तुं सम्पादयितुं न शक्यते न पार्यते तर्हि सर्वत्रैव सर्वपदार्थेषु अपि अहन्ताममताभावोऽहन्ताया अहङ्कारस्य ममताया ममत्वस्य चाऽभावोऽसत्त्वैव विधीयतामनुसन्धीयतामनेनैवोपायेन मोक्षो भवेदिति भावः ॥ १४ ॥

इदानीं वर्णाश्रमधर्मेभ्यो विचारवैराग्ययोर्विशेषमादरं कर्त्तुं तच्छ्रैष्ठ्यमाह ।

वर्णाश्रमवयोवेषाध्ययनाचारसुन्दरः ।
विना विचारवैराग्यैः पशुरेव न संशयः ॥ १५ ॥

वर्णेति । वर्णाश्रमवयोवेषाध्ययनाचारसुन्दरो वर्णो ब्राह्मणादिस्तेनाऽऽश्रमश्च ब्रह्मचर्यादिस्तेन वयश्च तारुण्यं तेन वेषश्चालङ्कारः सौन्दर्यसम्पादनं तेन चाऽध्ययनं वेदादीनां पठनं तेनापि आचारश्च स्वविहितकर्मानुष्ठानं तेनापि सुन्दरो रमणीयो दृश्यमानोऽपि स पुरुषो विचारवैराग्यैर्विचारः सदसतोर्विवेको वैराग्यं च ब्रह्मपदान्तवस्तुषु काकविष्ठायामिव वैरस्यमादरे बहुवचनं तैर्विना ताभ्यां रहितश्चेत्पशुरेव तिर्यग्जन्तुरेव ज्ञातव्योऽत्र सन्देहः संशयो न नास्ति ॥ १५ ॥

ननु अन्यसाधनानामभावे केवलविचारवैराग्ययोर्मोक्षसाधकत्वासामर्थ्येन सामान्यत्वमस्त्वित्याशङ्क्य तयोः प्रधानत्वं दर्शयति ।

तीक्ष्णे विचारवैराग्ये चित्ते यस्य निरन्तरे ।
स पण्डितः किमेतस्य साधनान्तरचिन्तनैः ॥१६॥

तीक्ष्णे इति । हे शिष्य यस्य पुरुषस्य चित्तेऽन्तःकरणे तीक्ष्णे दृढे अज्ञानभेदने समर्थे इत्यर्थः, विचारवैराग्ये विचारो विवेको वैराग्यं च ब्रह्मलोकान्तविषये तृणवत्तुच्छत्वबुद्धिस्ते उभे निरन्तरे सर्वदा वर्त्तमाने भवतः स पुरुषः पण्डितो ज्ञानी ज्ञेय एतस्योक्तलक्षणस्य ज्ञानिनः साधनान्तरकल्पनैः साधनान्तराणि अन्यसाधनानि तेषां कल्पनैः सङ्कल्पैः किं फलं न किमपि तैः प्रयोजनं तस्येत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु मुमुक्षूणां मोक्षस्यैवेष्टत्वात्तस्यान्तिकं ज्ञानमेव साधनमतस्तेनैव कृतार्थतास्तु किमापातिकेन वैराग्येणेत्याशङ्क्य प्रपञ्चवृक्षस्य शुष्कताकारणेन वैराग्येण विना तदसम्भवात्केवलज्ञानेन प्रपञ्चवृक्षस्य दाह आयासबहुत्वमार्द्रकाष्ठदाह इवेति समाधत्ते द्वाभ्यां, तत्रादौ दृष्टान्तमाह।

वर्धते मूलसेकेन मूलशोषण शुष्यति।
भस्मसात्क्रियते वह्निज्वालयेति तरुस्थितिः॥ १७॥

वर्धत इति। यथेत्यध्याहार्यं यथा यद्वन्मूलसेकेन मूलेषु यः सेकः सिच्यतेऽनेनेति सेको जलार्पणं तेन वृक्षो वर्धते एधते स एव मूलशोषेण मूलानां जलार्पणाभावेन यः शोषः शुष्कता तेन शुष्यति शुष्को भवति ततश्च वह्निज्वालया वह्नेरग्नेर्ज्वाला कीला तया भस्मसाद्भस्मरूपः क्रियते सम्पाद्यत इत्येवंप्रकारा तरुस्थितिस्तरोर्वृक्षस्य स्थितिर्गतिर्भवति॥ १७॥

वर्धते मनसः सेकैर्मनःशोषेण शुष्यति।
भस्मसात्क्रियते बोधज्वालयेति भवस्थितिः॥ १८॥

मूलेति। तथा तद्वन्मनसः संसारवृक्षस्यापि मनोमूलं तस्य तत्कल्पितत्वात्तस्य सेकैर्विषयजलार्पणरूपैः सिञ्चनैः प्रपञ्चवृक्षो वर्धत एधते स एव मनःशोषेण मनसः प्रपञ्चमूलभूतस्य शोषो वैराग्येण शुष्कत्वं तेन शुष्यति शुष्को भवति ततो बोधज्वालया बोधस्य जीवब्रह्मैक्यज्ञानस्याहंब्रह्मास्मीत्याकारस्य ज्वालाऽर्चिस्तया भस्मसाद्भस्मरूपो बाधितत्वेन तुच्छरूप इत्यर्थः, क्रियते सम्पाद्यत इत्येवंरूपा भवस्थितिर्भवः संसारस्तस्य स्थितिर्गतिर्भवति अतो ज्ञान इव मुमुक्षुभिर्वैराग्येऽप्यादरो विधेय इति भावः॥ १८॥

ननूपाधौ विद्यमानायां तत्र चित्प्रतिबिम्बः स्यात्तस्मिंश्च सति कथमद्वैतात्मस्वरूपसाक्षात्कारः स्याज्ज्ञानिनामित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तं सम्भावयति ।

परपारस्थितं हंसं द्विधेव प्रतिबिम्बितम् ।
तथात्मानं विजानाति तटस्थः सत्यदर्शनः ॥१९॥

परेति । यथा यद्वत्स्वस्थानात्परपारस्थितं परमन्यद्यत्पारं तटं नदीतडागादेस्तत्र स्थितं वर्त्तमानं हंसं हंसनामकं पक्षिणं प्रतिबिम्बितं जलगतप्रतिबिम्बेन सह वर्त्तमानं द्विधेव द्विप्रकारेण प्रतीयमानमपि एकरूपं वेत्ति जानाति तथा तद्वत्सत्यदर्शनः सत्यं सत्यात्मविषयं दर्शनं दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं ज्ञानं यस्य स तथाविधोऽत एव तटस्थस्तटेऽविद्यानद्यास्तीरे स्थितः सञ्ज्ञान्यन्तःकरणाद्युपाधौ प्रतिबिम्बितेन सहानेकधाप्रतीतमप्यात्मानं पारमार्थिकमेकरूपं विजानाति वेत्ति अत उपाधौ सत्यपि तत्र च प्रतिबिम्बेन सहानेकधाप्रतीयमानेऽप्यात्मनि एकत्वानुभवः सम्भाव्य इति भावः ॥ १९ ॥

ननु ज्ञानिनि प्रतिबिम्बनिमित्तभूतान्तःकरणस्य विद्यमानत्वे पूर्ववत्संसारित्वापादनेन बन्धकं स्यादित्याशङ्क्याह ।

चित्रमल्पेन कालेन बोधभर्जितचेतसः ।
भर्जितस्येव बीजस्य कार्यसाधकता गता ॥२०॥

चित्रमिति । बोधभर्जितचेतसो बोधेन ज्ञानेन भर्जितं दग्धं यच्चेतोऽन्तःकरणं तस्याऽल्पेनाऽचिरेण कालेन समयेन कार्यसाधकता कार्यस्य संसारकल्पनारूपस्य कर्त्तव्यस्य साधकता कारणता गता नष्टेदं चित्रमाश्चर्यं यावान्कालो मनसः संसारकारणत्वसम्पादनेऽपेक्षितस्तावान्न बोधस्य तन्नाशेऽपेक्षित

इत्येवमाश्चर्यं ज्ञेयं, तत्र दृष्टान्तो भर्जितस्येति, यथा भर्जितस्याग्निपक्वस्य बीजस्य चणकादिबीजस्याऽङ्कुरजननादिरूपकार्यसाधकत्वं नश्यति तद्वद्, अयमाशयः—भर्जितचणकादेर्भक्षणाद्युपयोगेन क्षुन्निवारणादिकिंचित्कार्यसाधकत्वेपि अङ्कुरादिजननकार्यसाधकत्वाभाव इव मनसोपि ज्ञानभर्जितस्य प्रारब्धभोगसाधकत्वेपि संसारबन्धनरूपकार्यसाधकत्वाभावस्तथा मनसः संसारसङ्कल्पने यावान्कालोऽपेक्ष्यते तावान्कालो बोधेन तन्नाशे नापेक्ष्यते यथा चणकादेरङ्कुरादिजनने यावान्कालोऽपेक्ष्यते तावान्कालोऽग्निना तद्दाहे नापेक्ष्यते तद्वदित्याश्चर्यमिति ॥ २० ॥

ननु तर्ह्यन्तःकरणादीनामसन्तलयेन केवलं ब्रह्मसुखानुभव एव संपाद्यः किमन्तःकरणेन चक्षुरादिनिःसृतेन जगद्विषयास्वादे प्रवृत्त्येत्याशङ्क्याह ।

पङ्गवस्तु कृता एव दृगाद्या न चलन्ति यत् ।
अन्धानपि करिष्यामि न पश्यन्ति यथा जगत् ॥ २१ ॥

पङ्गव इति । हे शिष्य दृगाद्याः दृग्दृष्टिराद्या प्रथमा येषां श्रोत्रादीनां ताः सर्वा वृत्तयः पङ्गवः पादहीनाः कृता एव संपादिता एव निश्चेतव्या भवता यद्यस्मात्कारणान्न चलन्ति स्वविषयेषु न सरन्ति अतस्तासां पङ्गुत्वं संपादितमिति भावः, अत ऊर्ध्वं तान्दृगादिपदार्थांश्चान्धानपि चक्षुर्हीनानपि करिष्यामि संपादयिष्यामि यथा येनान्धत्त्वसंपादनेन जगद्विश्वं न पश्यन्ति नावलोकयन्ति ॥ २१ ॥

ननु ब्रह्मणि ज्ञातेऽज्ञाते वा जीवस्य ब्रह्मसत्तयैव जीवनं तथा सति ज्ञाने कोऽतिशयस्तत्राह ।

जानातु वा न जानातु ब्रह्म जीवस्य जीवनम् ।

जानाति चेत्परो लाभो न जानाति भयं महत्॥२२॥

जानात्विति । अयं जीवो ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु जानातु वेत्तु वाऽथवा न जानातु न वेत्तु तथापि उभयपक्षेपि तद्ब्रह्म जीवस्याऽधिष्ठानसहितबुद्धिस्थचिदाभासस्य सत्ताप्रदत्वेन जीवनं जीवनकारणभूतमस्त्येवैतत्सत्यमेव तर्हि ज्ञाने कोतिशयस्तत्राह जानातीति, अयं जीवस्तद्ब्रह्म जानाति वेत्ति चेद्यदि तर्हि परः श्रेष्ठो मोक्षरूपो लाभः प्राप्तिरस्तीति ज्ञेया, स एव तन्न जानाति न वेत्ति चेद्यदि तर्हि महन्मृत्युरूपं भयं भीतिर्भवेदयं ज्ञाने विशेष इति भावः ॥ २२ ॥

ननु ब्रह्मणि को विशेषो येन तज्ज्ञानेन तल्लाभः संपाद्यः किं तु कामधेनूपासनया तत्साक्षात्कारेणेप्सितकामलाभात्तदेव सम्पाद्यमित्याशङ्क्य ब्रह्मणि ततो विशेषं दर्शयति ।

ब्रह्मधेनोः स्वभावोऽयं देवधेनोर्विलक्षणः ।
भोक्तैव तद्दुग्धपानात्सद्यस्तद्रूपतां व्रजेत् ॥२३॥

ब्रह्मधेनोरिति । भोक्तैव जीव एव सर्वविषयभोक्तृत्वेन प्रसिद्धः स तद्दुग्धपानात्तस्या ब्रह्मधेनोर्दुग्धं दुग्धवत्तृप्तिहेतुत्वात्सुखमत्र दुग्धपदेन ग्राह्यं दुह्यते तृप्तिरनेनेति व्युत्पत्त्या दुग्धं सुखं तस्य पानादास्वादनात्सद्यस्तत्कालमेव तद्रूपतां ब्रह्मधेनुरूपत्वमेवेयात्प्राप्नुयादयमुक्तलक्षणो ब्रह्मधेनोर्ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तदेव धिनोति प्रीणाति जगदिति धेनुरानन्दरूपत्वेन जगदानन्दप्रदत्त्वात्तस्याः स्वभावः शीलमस्ति स देवधेनोर्देवानिन्द्रादीन्धिनोति प्रीणातीति देवधेनुस्तस्याः स्वभावाद्विलक्षणो विचित्रो देवधेनोः स्वभावे तत्तत्कामपूरकत्त्वेपि न स्वरूपप्रापकत्वं ब्रह्मधेनोस्तु तत्तत्सुखप्रापकत्वे

सति स्वरूपप्रापकत्वं विशेष इति भावः ॥ २३ ॥

इदानीं ब्रह्मण्येव स्थिरत्वसंपादनाय तत्साधनाभ्यासे प्रवृत्तये वृद्धसंमतिमाह ।

यदि योगे कृता बुद्धिः सप्तमीं गच्छ भूमिकाम् ।
मग्नश्चेद्गच्छ पातालमिति नीतिविदां वचः ॥ २४ ॥

यदीति । हे मुमुक्षो यदि यर्हि त्वया साधकेन बुद्धिर्निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः कृता योजिता तर्हि सप्तमीं तुर्याभिधां भूमिकां भुवं स्थितिमित्यर्थः, गच्छ व्रज ततस्तत्र यदि मग्नो लीनश्चेद्यदि तर्हि पातो नाश आलीनो नष्टो यत्र तत्तथोक्तं ब्रह्म गच्छ प्राप्नुहि ली लय इति धातोराङ्पूर्वाद् 'अन्येभ्योपी'ति डप्रत्ययो लोपश्च, इत्येवं नीतिविदां नीतिं न्यायं विदन्ति ते नीतिविदस्तेषां वेदान्तिनामित्यर्थः, वचो वाक्यमतोऽस्य प्रामाण्यं मत्वाऽभ्यास आदरो विधेय इति भावः ॥ २४ ॥

ननु केवलचिन्मात्राकारवृत्तौ सम्पादितायां मोक्षः स्यादित्युक्तं तत्सत्यं तदशक्तौ किं कर्त्तव्यं मुमुक्षुभिरित्याशङ्क्योपायान्तरं तस्य सदृष्टान्तमाह ।

मध्याह्नभास्करं द्रष्टुं साक्षाद्यदि तु न क्षमम् ।
पटव्यवहितं पश्येज्जले वा प्रतिबिम्बितम् ॥ २५ ॥

मध्याह्नभास्करमिति । मध्याह्नभास्करं दिने मध्यभागगतं सूर्यं साक्षाच्चक्षुषोक्षतुं द्रष्टुं यदि यर्हि न क्षमं न शक्यं तर्हि सूर्यसाक्षाद्दर्शनेच्छावता पुरुषेण किं कर्त्तव्यं तदाह पटेति, तदा मध्याह्नसूर्यं पटव्यवहितं पटेन सूक्ष्मवस्त्रेण व्यवहितमन्तर्हितं यथा तथा पश्येदवलोकयेद्वाऽथवा जल उदके प्रतिबिम्बितमाभासितं पश्येदवलोकयेत्ततश्च दृष्टेः स्थिरतायां सत्यां साक्षाद्द्रष्टुं स-

मर्थोपि भवेदिति भावः ॥ २५ ॥

दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह ।

तथा चिन्मात्रचण्डांशुं निर्विकल्पं न चेत्क्षमः ।
सर्वव्यापितया पश्येदन्तर्यामितयाऽथवा ॥ २६ ॥

तथेति । मुमुक्षुरपि तथा तद्वच्चिन्मात्रचण्डांशुं चैतन्यस्वरूपचण्डांशुं तीक्ष्णांशुं सूर्यमित्यर्थः, निर्विकल्पं निर्गता निवृत्ता विकल्पा देहनामजात्यायुःकल्पना विपरीतकल्पना यस्मात्तथाभूतं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मानं साक्षादहमिति प्रत्यक्षं द्रष्टुमवलोकयितुं क्षमः समर्थो न चेन्न भवेद्यदि तर्हि तदा सर्वव्यापितया सर्वस्मिन्द्वैतजाते व्यापितया व्यापनस्वभावेन लक्षितमात्मानं पश्येदवलोकयेच्चिन्तयेदित्यर्थः, अथवा तत्राप्यसामर्थ्ये सति अन्तर्यामितया सर्वेषु भूतेषु भौतिकपदार्थेषु अन्तर्यमयति प्रेरयति भूतानीति अन्तर्यामी तस्य भावस्तत्ता तया लक्षितमात्मानं पश्येदवलोकयेत्ततश्चान्तःकरणशुद्धिर्यथा यथा भवेत्तथा तथाऽऽत्मसाक्षात्कारोपि स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

ननु सर्वव्यापिधारणायामन्तर्यामिधारणायां वाऽभ्यस्यमानायां सत्यामपि आत्मसाक्षात्कारस्तत्फलं भवेन्न वेत्यत्र को निश्चयः, किं च तन्निश्चयेपि कियत्कालं साभ्यसनीयेत्याशङ्क्य तन्निश्चयाय तदभ्यासविधिं च दर्शयितुं दृष्टान्तमाह ।

लक्षं शराः प्रयोक्तव्याः सूक्ष्मे लक्ष्येऽपि धन्विना ।
कदाचिद्दैवसंयोगादेकोपि तु लगिष्यति ॥ २७ ॥

लक्षमिति । धन्विना धनुष्मता पुरुषेण सूक्ष्मेपि दृगगोचरेपि लक्ष्ये वेधार्थे लक्षिते कस्मिंश्चित्पदार्थे लक्षं लक्षशः शराः सायकाः प्रयोक्तव्याः प्रयोजनीयाः, तथा कृते सति किं स्यात्तदाह

कदाचिदिति, दैवसंयोगाल्लक्ष्यबाणयोः संयोगजनकं कर्म यदा पुष्टं सत्तत्संयोगफलोन्मुखं जातं तदत्र दैवपदेन ग्राह्यं तेन दैवेन यः संयोगो बाणलक्ष्ययोः सम्बन्धो जायमानस्तस्मान्निमित्तादेकोपि तु एक एवापि लगिष्यति लक्ष्ये संयुक्तो भविष्यतीति संभावनीयम्, अपि संभावनार्थः ॥ २७ ॥

दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह ।

सदैव चेतसो वृत्तिर्ध्यानाभ्यासे विधीयताम् ।
कदा चित्कृपया शम्भोरखण्डाकारता भवेत् ॥२८॥

सदैवेति । मुमुक्षुणा पुरुषेण चेतसोऽन्तःकरणस्य वृत्तिश्चिदाभाससहिता निश्चयात्मिका बुद्ध्यपरपर्याया सदैव निरन्तरमेव ध्यानाभ्यासे ध्यानमात्मविजातीयप्रत्ययानन्तरितात्मसजातीयविषयवृत्तिप्रवाह इति लक्षणलक्षितं तस्याभ्यासः पुनः पुनरावृत्तिरूपस्तस्मिन्विधीयतां योज्यतां तथा कृते किं स्यात्तदाह कदाचिदिति, कदाचित्कस्मिन्नपि काले ध्यानाभ्यासेन प्रसादितस्य शंभोः शं सुखं भवति जीवेऽस्मादिति शम्भुः प्रत्यगात्मा तस्य कृपया दयया विवेकोत्पादनरूपयाऽखण्डाकारताऽखण्डं भेदरहितं यद्ब्रह्म तस्याकारः सच्चिदानन्दरूपस्तस्य सत्ता तत्ता ब्रह्मरूपतेत्यर्थः, भवेत्स्यादतो निश्चयेन ध्यानाभ्यासो विधेय इति भावः ॥ २८ ॥

ननु ध्याने कृतेऽकृते वा ब्रह्मणि तत्कृतातिशयाभावाज्जीवेपि तस्मिन्नुभये सति पारमार्थिकब्रह्मरूपत्वस्य सिद्धान्तितत्वाच्च किं तदाकारवृत्त्युत्पादनायासेनेत्याशङ्क्य तदभावे मुक्त्यभावं प्रतिपादयितुं ब्रह्माकारवृत्तिसम्पादने च प्रवर्त्तयितुं ब्रह्मणि तद्विदः सकाशान्न्यूनत्वदर्शनायोत्तरश्लोकद्वयं तत्र च पूर्वश्लोकस्यान्यार्थत्वप्रतीतेः प्रकृतार्थत्वं दर्शयितुं स्वयमेवाह ।

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

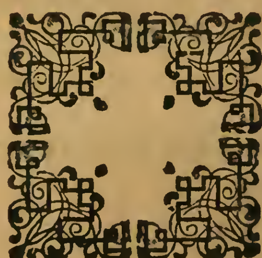
इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामनिन्दयातकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स० १ ०
व्याकरणमिताक्षरा। श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि ६ ६ ०
रसमञ्जरी। व्यङ्गयार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३ ३ ०
भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमप-
राक्रमसहितः खण्डे २ २ ०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख० ७ ७ ०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिरचिता। १ ०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डे २ २ ०
श्रीमदणुभाष्यम्। श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम्।
गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्य-
व्याख्या समेतम् खण्डानि ४ ४ ०
तत्त्वशेखरः। श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः। तथा–तत्त्वत्रयचुलुक-
संग्रहः। कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः। १ ०

व्रजभूषण दास और कम्पनी

चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस



BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSRKIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

No. 109.

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतपाऽर्थदीप्त्या सहितः ।

श्रीमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण

दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHASÂR,

A TREATISE ON VEDÂNTA,

BY

ŜRÎ NARAHARI,

With a commentary by the author' s pupil

PANDIT DIVÂKAR.

EDITED BY

SWÂMÎ DAYÂNAND.

Fasciculus VIII.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,

BENARES.

1905.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४
गोलप्रकाशः	२	८
गंगालहरी	०	१
गुरुसारणी	०	४
जातकतत्त्वम्	०	१२
तत्त्वदीप	०	१
तर्कसंग्रहः	०	१
दत्तकमीमांसा	०	८
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१
धातुपाठः (शिला -৴)	०	२
धातुरूपावली	०	२
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०
परिभाषापाठः	०	१
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२
प्रथम परीक्षा	०	२
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०
लक्षणावली	०	२
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१
विष्णुसहस्रनाम	०	१
शब्दरूपावली	०	१
शृङ्गार सप्तशती	१	८
समासचक्रम्	०	१
समासचन्द्रिका	०	१
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६
सिद्धान्तकौमुदी	३	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०
उपसर्गवृत्ति	०	१
हैमकौमुदी	०	६
क्षेत्रसंहती	२	०

ब्रह्मणोपि ब्राह्मणः श्रेयानित्याह द्वाभ्याम् ।

ब्रह्मणोपीति । ब्रह्मणोपि ब्रह्मभावादपि ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता श्रेयानतिश्रेष्ठ इत्येवमाह कथयति द्वाभ्यां न तु पूर्वश्लोकस्यैवान्यार्थो वेदितव्य इति भावः, तदेव श्लोकद्वयमुदाहृत्य दर्शयति ।

लीलासिन्धोः कियदिव हरेः षोडशस्त्रीसहस्रं
निःसंख्याता विविधरुचिना येन भुक्ताः स्त्रियस्ताः ।
तादृङ्नीतः स पुनरनया भामया वश्यभावं ।
सम्यग्भुक्तो यदुपतिरतः सत्यभामैव धन्या ॥२९॥

लीलासिन्धोरिति । हे शिष्य लीलासिन्धोर्लीलानां क्रीडानां जलस्थानीयानां सिन्धुरिव सिन्धुराधारभूतस्तस्य हरेर्भक्तदुःखहरणशीलस्य श्रीकृष्णस्य षोडशस्त्रीसहस्रं षोडशसंख्याकं स्त्रीणां युवतीनां सहस्रं सहस्राणि जातावेकवचनं भागवतादौ वर्णितं श्रुत्वाऽऽश्चर्यं करोषि तत्षोडशस्त्रीसहस्रं कियदिव किंयत्प्रमाणमिव अतिस्वल्पमेव तदित्यर्थः, कुत इत्यत आह निःसंख्याता इति, विविधरुचिना विविधाऽनेकप्रकारा रुचिः प्रीतिर्यस्य स तथोक्तस्तेन तथाभूतेन येन हरिणा श्रीकृष्णेन ता उक्ताः स्त्रियो वनिता निःसंख्याता निर्गता निवृत्ता संख्या गणना याभ्यस्तास्तथोक्ता भुक्ता अभ्यवहृताः क्रीडिता इत्यर्थः, पालिताश्च भुजधातोः पालनाभ्यवहारार्थान्निष्ठा तस्मिञ्छ्रीकृष्णे षोडशस्त्रीसहस्रभोग एव नाश्चर्यकारणमिति भावः, तत्र विवाहेनाङ्गीकृतानां स्त्रीणामेवाष्टाधिकशतोत्तरषोडशसहस्रसंख्याकत्वेपि गोपकन्यानां विवाहितानामविवाहितानां चापरिमितानां रासक्रीडायां श्रीकृष्णेन भुक्तत्वादनन्तत्वं श्रीकृष्णभुक्तस्त्रीणां

ज्ञेयं, स श्रीकृष्णस्तादृगुक्तगुणसंपन्नो यदुपतिर्यदूनां यदुकुलोत्पन्नानां पतिः पालकः श्रीकृष्णोऽनया तादृशश्रीकृष्णवशीकरणगुणेन प्रसिद्धत्वात्प्रत्यक्षया प्रख्यातयेत्यर्थः, भामया सत्यभामानाम्न्या स्त्रिया वश्यभावं स्ववशत्वं नीतः प्रापितश्च पुनः सम्यग्भुक्त आतृप्ति भुक्तः क्रीडितोऽतो हेतोः सत्यभामैव सत्यभामानाम्नी स्त्र्येवोक्तानन्तश्रीकृष्णवनितानां मध्ये तद्वशीभूताच्छ्रीकृष्णादपि धन्या कृतार्थाऽतिश्रेष्ठेति यावदिति लोकप्रसिद्धार्थः। प्रकृतार्थस्तु लीलासिन्धोर्लीलानां जीवन्मुक्तव्यवहाराणामनायासेन कृतत्वात्ता एव लीलापदेनाऽत्र ग्राह्यास्तासां लीलानां जलस्थानीयानां नित्यमुक्तात्मब्रह्मैवाश्रयत्वात्सिन्धुरिव समुद्र इव तस्य हरेः सर्वद्वैतहरणशीलस्यात्मनो ब्रह्माभिन्नस्य लोकदृष्ट्या कस्मिंश्चित्समये कस्मिंश्चिज्ज्ञानिनि अन्तःकरणावच्छिन्नत्वेन प्रतीतस्य षोडशस्त्रीसहस्रं 'षोडशकलः सोम्यपुरुष' इति श्रुत्या कलानां षोडशत्वप्रतिपादनात्ता एवात्र षोडशसङ्ख्या ग्राह्यास्तासां च वाङ्मात्रत्वात्परस्पराश्रयाश्रयित्वं विना स्थित्यभावप्रसिद्ध्या च समूहरूपत्वाच्च स्त्रीति नाम स्त्यै ष्ट्यै धातोः शब्दसंघातार्थस्येदं स्त्यायतेर्ड्रडिति ड्रट् डकारटकारयोर्लोपे च डिति टेलोपे च ततो ङीपि च स्त्रीशब्दनिष्पत्तेः सर्वनाम्नां च वाचारम्भणश्रुत्या वाङ्मात्रत्वप्रतिपादनादनुभूयमानपरस्पराश्रयस्य षोडशवृत्तिषु प्रसिद्धेश्च षोडशकलानां स्त्रीशब्देन प्रतिपादने तासां च प्रत्येकमनन्तविषयाकारवत्तयाऽनन्तरूपत्वात्सहस्रत्वं तत्षोडशस्त्रीसहस्रं भोग्यं कियदिव कियत्परिमाणमिव अत्यल्पमेव तदिति येन भुक्तेन बन्धनं तस्य ज्ञानिनो कथं नेत्याश्चर्यं तव जायते तन्न कर्त्तव्यमिति भावः, कुत इत्यत आह निःसङ्ख्याता इति विविधा अनेकप्रकारा

इच्चयः प्रीतयो यस्य स तथोक्तस्तेन येन ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना योगिप्रत्यक्षेण समष्ट्यहङ्कारसम्बद्धसर्वजगत्साक्षिरूपेण ब्रह्मणा हिरण्यगर्भोपासकदृष्ट्या हिरण्यगर्भरूपेण ता उक्तलक्षणा व्यष्टिलिङ्गशरीरेषु षोडश षोडशसमूहरूपाः प्रत्येकं ताश्च सहस्रं सहस्रं परिणतास्ताः समष्टिलिङ्गशरीरे निःसङ्ख्याता निर्गतसङ्ख्याका अनन्ता इत्यर्थः, स्त्रिय उक्तलक्षणवत्त्वात्त्रिपुट्योऽत्र ग्राह्या भुक्ता भोग्यत्वेनानुभूता इति यावत्तैजसहिरण्यगर्भयोरुपाध्यभेदेनाभेदात्कूटस्थब्रह्मणोरप्यभेदात्कूटस्थब्रह्मणस्तैजसहिरण्यगर्भस्य चाभेदात्तदभिप्रायेणेदमुक्तं ज्ञेयं, स उक्तस्तादृक्तादृशानन्तत्रिपुटीलक्षणभोग्यवस्तुसम्बद्धोपि उपतिरुकारवाच्यस्य समष्टिव्यष्टिलिङ्गशरीरसहिततैजसाभिन्नहिरण्यगर्भस्य सत्ताभानप्रदत्वेन पालकस्त्वंपदलक्ष्यार्थकूटस्थचैतन्याभिन्नस्तत्पदलक्ष्यार्थो ब्रह्मचैतन्यं सोऽनया सर्ववेदान्तेषु प्रसिद्धत्वेन ज्ञानिप्रत्यक्षया 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्ये'त्यादिश्रुतेर्भया प्रत्यगभिन्नस्वप्रकाशं ब्रह्म भापदेनात्र ग्राह्यं तन्माति अज्ञाननिवृत्तिमात्रफलकत्वेन व्याप्नोतीति भामाऽहंब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृत्तिस्तया वश्यभावं वशमनुकूलत्वमर्हतीति वश्यस्तस्य भावस्तत्ता तं नीतः प्रापितो यदानुभवेच्छा तदानुभवविषयत्वेन दृश्यते तथा सम्पादित इत्यर्थः, च पुनः सम्यगसम्भावनाविपरीतभावनारहितं यथा भवति तथा भुक्तोऽनुभूतो यद्यतो हेतोरतो हेतोरनन्तत्रिपुटीलक्षणस्त्रीषु मध्ये ब्रह्मणः सामान्यरूपेण प्रत्यक्षरूपेण विद्यमानत्वादपि ब्रह्मतोपि सत्यभामैव सत्त्या कालत्रयाबाध्या या भा चितिस्तां माति व्याप्नोतीति सत्यभामाऽहंब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृत्तिरेव केवलं धन्या कृतार्थरूपा श्रेष्ठेत्यर्थः, ब्रह्मतोपि

ब्रह्माकारवृत्तेः श्रैष्ठ्यप्रतिपादनेन तद्वतो ब्राह्मणस्यात्र श्रैष्ठ्यं दर्शितमिति भावः ॥ २९ ॥

इदानीं स्पष्टमेव तदाह।

वर्त्तते ब्रह्म सर्वत्र ब्राह्मणो लभ्यते क्वचित्।
समर्घाद्ब्रह्मणस्तस्मान्महर्घो ब्राह्मणो भवेत् ॥ ३० ॥

वर्त्तत इति। ब्रह्म देशाद्यनवच्छिन्नं वस्तु सर्वत्र समस्तजगद्गतपदार्थेषु सर्वजाग्रदाद्यवस्थासु चानुस्यूतं वर्त्ततेऽस्ति ब्राह्मणस्तु ब्रह्मवेत्ता च क्वचित्कस्मिंश्चित्काले कस्मिंश्चिद्देशे वा विरल इत्यर्थः, लभ्यते प्राप्यते तस्मात्ततः कारणात्समर्घात्सर्वत्र सामान्यरूपेणविद्यमानतया समर्घं बहु तस्माद्ब्रह्मणः प्रत्यगभिन्नपरमात्मनः सकाशाद्ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता महर्घो बहुयत्नमूल्यलभ्यो भवेत्स्यादतो मुमुक्षुभिर्ब्रह्माकारवृत्तिसम्पादनेन ब्राह्मणत्वं साध्यमिति भावः ॥ ३० ॥

ननु तर्हि ब्रह्माकारा वृत्तिः कथं सम्पाद्येत्याशङ्क्य लोकेषणादित्यागं विना सा केवलश्रवणादियत्नेनैव न लभ्यत इत्याशयेन स्वेष्टवस्तुनि योगिमनोरमणं सदृष्टान्तमाह।

परसङ्गसुखासक्तं योगिनां योषितामिव।
विहाय लोकसिद्धान्तं रमते स्वमते मनः ॥ ३१ ॥

परसङ्गसुखासक्तमिति। योषितामिव यथा योषितां व्यभिचारिणीनां स्त्रीणां परसङ्गसुखासक्तं परेणान्यपुरुषेण सह यः सङ्गः संयोगो मैथुनमित्यर्थः, तज्जन्यं यत्सुखं तस्मिन्नासक्तं रतं सन्मनोऽन्तःकरणं लोकसिद्धान्तं लोकेषु लौकिकशास्त्रेषु च यः सिद्धान्तो निर्णयस्तं व्यभिचारादिनिषेधरूपमित्यर्थः, विहाय परित्यज्य स्वमते स्वस्या मतमिष्टं यत्परस-

ङ्गसुखं तस्मिन्नेव रमते क्रीडति तद्वद्योगिनां ज्ञानिनां मनोन्तःकरणं परसङ्गसुखासक्तं परः कार्यकारणातीतः परमात्मा तेन सह यः सङ्गः संयोगस्तादात्म्यमित्यर्थः, तज्जन्यं यत्सुखं शर्म तस्मिन्नासक्तं रतं सल्लोकसिद्धान्तं लोकानां तत्तच्छास्त्राणां च यः सिद्धान्तो निर्णयो देहाद्यात्मबुद्ध्या वर्णाश्रमाद्याचारस्यावश्यकर्त्तव्यरूपस्तं विहाय परित्यज्य स्वमते स्वस्यात्मनो मत इष्टे ब्रह्मसुख एव रमते क्रीडति एवमेव सर्वलोकधर्मान्परित्यज्य त्वया स्वमते ब्रह्मसुख एव रतिः कार्या तेन च ब्रह्माकारा वृत्तिर्भवेदिति भावः, अत्र भगवद्वचनं ।

'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच' इति, ॥

श्रुतिश्च 'लोकैषणायाश्च वित्तैषणायाश्चे'त्यादिः, 'न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु रि'ति च ॥३१॥

ननु सर्वलौकिकधर्मेभ्योपि व्यावर्त्तितस्य मनसो ब्रह्माकारता भवेन्नवेति सन्देहमालक्ष्य तन्दूरीकरोति सदृष्टान्तम् ।

तोयरन्ध्रनिरोधेन भाति पूर्णं सरोवरम् ।
वृत्तिरन्ध्रनिरोधेन पूर्णो बोधः किमद्भुतम् ॥ ३२॥

तोयेति । हे शिष्य यथेत्यध्याहार्यं यद्वत्तोयरन्ध्रनिरोधेन तोयस्य जलस्य यानि रन्ध्राणि च्छिद्राणि कर्कटादिभिर्निर्मितानि तद्द्वारा जलनिर्गमेन सरोवरस्यापूर्णत्वं भवेदिति प्रसिद्धं तेषामेव निरोधेनावरोधेन कृतेन जलस्य तत्रैव स्थिरतया पूर्णं भरितं सरोवरं सरो भाति शोभते तथेत्यध्याहार्यं तद्वद्वृत्तिरन्ध्रनिरोधेन वृत्तयः कामादय इन्द्रियाणि च ता एव रन्ध्राणि अन्तःकरणावच्छिन्नज्ञानस्य तत्तद्विषयं प्रति गन्तुं द्वाराणि तेषां

निरोधेनावरोधेन कृतेन बोधो ज्ञानं पूर्णो परिपूर्णो भाति शोभतेऽत्रास्मिन्नर्थे किमद्भुतं कुत आश्चर्यं तव नात्र सन्देहः कार्य इति भावः ॥ ३२ ॥

ननु सर्ववृत्तिनिरोधस्त्ववश्यं कर्त्तव्यश्चेत्स क्रियतां जगद्विषयवासनानां विद्यमानत्वे का हानिरित्याशङ्क्य तन्निवारणमन्तरेण सा न स्यादित्याशयेन तस्या निष्फलत्वनिरूपणपुरःसरं तद्दोषं दर्शयति।

निर्मूला निष्कला शुष्का कदर्या भोगवासना।
तया तिरोहितः स्वामी तृणेनेव महागिरिः॥ ३३॥

निर्मूलेति। निर्मूला वासना विषयाणामसत्त्वान्मूलहीना निष्कला निर्गता निवृत्ता कला सदंशो यस्याः सा तथोक्ता वास्तवसत्त्वरहितेत्यर्थः, शुष्का नीरसा सुखहीनेत्यर्थः, कदर्या शठा स्वस्वविषयात्यागेन दुःखदेत्यर्थः, एतादृशी भोगवासना भुज्यन्त इति भोगा विषयास्तेषां जगद्गतपदार्थानां वासनेच्छाऽस्ति, ननु तर्ह्यस्तु सा तादृश्या भोगवासनया किंकर्त्तव्यमात्मनो येन तन्निवारणं सम्पाद्यमित्याशङ्क्याह, तयेति तया भोगवासनया स्वामी तस्याः सत्ताप्रदत्वेन पालकः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तिरोहित आच्छादितोऽस्ति अतो न प्रकाशते, ननूक्तलक्षणवत्त्वेन तस्यास्तुच्छतायां सत्यां कथं ब्रह्मरूपस्यात्मनआच्छादकत्वं सम्भाव्यमित्याशङ्क्य तत्सम्भावयितुं दृष्टान्तमाह तृणेनेति, तृणेनेव यथा तृणं स्वयमतिसूक्ष्मत्वेन तुच्छमपि स्वतो बीजारोपेण तदुत्पन्नतृणसमूहरूपेण परिणतेन यवसेन महागिरिर्महानतिस्थूलोऽपि गिरिः पर्वत आच्छादितो भवति तद्वदित्यर्थः, अयं भावः—पर्वतादुत्पन्नस्य तृणस्य

स्वस्यानेकत्वरूपपरिणामेन स्वतस्तुच्छे सत्यपि स्वकारणभूत-पर्वताच्छादकत्वसिद्धिरिव वासनायाः स्वतस्तुच्छत्वेपि स्वकारणभूतब्रह्मात्माच्छादकत्वसिद्धिरनेकविषयाकारपरिणामेन सम्भाव्येति तन्नाशे यत्नः कार्य इति ॥ ३३ ॥

तमेव वासनात्यागं द्रढयितुं तं विना देशकालादीनां मुक्तिसाधनानां मुक्तावकिंचित्करत्वं दर्शयति ।

न देशकालौ न वयो न युक्तिर्न विदग्धता ।
यदैव वासनात्यागस्तव मुक्तिस्तदैव हि ॥ ३४ ॥

नेति । हे शिष्य वासनात्यागाभावे सति तव ते देशो विजनादिः कालश्च प्रत्यूषादिर्ध्यानयोग्यौ न मुक्तिप्रापकौ भवत एवमग्रेपि तथा वयोऽवस्थापि वार्धक्यादिर्न नैव मुक्तिप्रदं भवति न नैव युक्तिर्योगोपि मुक्तिदा स्याद्विदग्धता पाण्डित्यं न मुक्तिं साधयति, ननु तर्ह्येषामभावेपि केवलभोगवासनात्यागस्यापि तथात्वमस्तु तत्राह यदैवेति, हे शिष्य पूर्वोक्तसाधनेष्वसत्सु सत्सु वा यदैव यस्मिन्नेव समये तव भवतो वासनात्यागो वासनानां भोगेच्छासंस्काराणां त्यागः प्रमोक्षः स्यात्तदैव तत्रैव समये तवेत्यावर्त्तनीयं मुक्तिर्मोक्षः स्याद्भवेद्धि प्रसिद्धमेतद्वेदान्ते विद्वत्सु च वासनात्यागस्यैव मुक्तिप्रदत्वमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ननु कृतेप्यभ्यासे ज्ञानं स्यान्नवेत्याशङ्कां शिष्यस्यालक्ष्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति तत्र दृष्टान्तपक्षेऽर्थस्तावद् ।

उपायैः शोधिते क्षेत्रे निर्मलं बीजमर्पितम् ।
किं चित्रं धान्यसम्पत्तौ स देवो यदि वर्षति ॥३५॥

उपायैरिति । उपायैः कर्षणाद्युपायैः क्षेत्रे बीजावापस्थान-

भूमौ शोधिते शुद्धे कृते सति ततश्च तत्र निर्मलं शुद्धं बीजं कीटादिभिरदुष्टं बीजं चणकादि धान्यमर्पितमुप्तं यदि च यर्ह्यत्र स मेघाभिमानी देव इन्द्रो वर्षति वृष्टिं करोति तर्हि तदा धान्यसम्पत्तौ धान्यानां चणकादीनां धान्यानां सम्पत्तौ प्राप्तौ सत्यां किञ्चित्रमाश्चर्यं कः सन्देहो वा। दार्ष्टान्तिकपक्षेऽप्यत्रैवार्थ ऊह्यः स यथा हे शिष्य क्षेत्रेऽन्तःकरण उपायैरुपायान्ति मोक्षसाधनभूते ज्ञानेऽनुकूला भवन्ति त उपाया वैराग्यादयस्तैः कृत्वा शोधिते निर्मलीकृते सति तत्रैव निर्मलं शुद्धं मायातत्कार्यमलरहितं भेदरहितमित्यर्थः, बीजं समस्तजगत्कारणभूतं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मार्पितं धारणया स्थिरीकृतं सद्यदि तर्हि सदेवः स गुरुरूपो देव ईश्वरो महावाक्यार्थोपदेशेन वेदान्तार्थनिरूपणरूपेण जलेन वर्षति ज्ञानामृतवृष्टिं करोति तर्हि तदा धान्यसम्पत्तौ धान्यं धन्यत्वं कृतकृत्यत्वमित्यर्थः, तस्य सम्पत्तौ प्राप्तौ सत्यां किञ्चित्रं किमाश्चर्यं कः सन्देहो वा न कोपीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ननु महावाक्यविचारेण ज्ञानं भवतीत्युक्तं तत्कीदृशमित्याशङ्क्य लोकप्रसिद्धज्ञानविलक्षणं तद्दर्शयति।

कृतवाक्यविचारस्य परमार्थमभीप्सतः।
ज्ञानं गरिष्ठमज्ञानमज्ञानं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ३६ ॥

कृतवाक्येति। हे शिष्य कृतवाक्यविचारस्य कृत आवर्त्तितो वाक्यानां महावाक्यानां तत्त्वमसीत्यादीनां विचारो विवेको येन स तथोक्तस्तस्यात एव परमार्थं महावाक्यविचारेण विविक्तं परमार्थं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म तदेव मोक्षरूपमभीप्सतः सर्वभावेनेच्छतो विदुषो गरिष्ठमतिस्थूलं लोकप्रसिद्धं यत्पाण्डित्याद्यतिस्थूलं ज्ञानं ज्ञायन्ते विषयाः सर्वेऽनेनेति ज्ञानं

वेदनं तदज्ञानमवेदनं भवति, यद्वा लोकप्रसिद्धं यज्ज्ञानं वेदनं तद्वरिष्ठं श्रेष्ठमज्ञानं भवतीति व्याख्येयं, तथा लोकप्रसिद्धमज्ञानं जगद्विषयकं ब्रह्मविषयकमपि अवेदनं यदुत्तमं श्रेष्ठं ज्ञानं ज्ञायते भास्यते प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण तत्स्वयंप्रकाशरूपब्रह्मभानमेव भवति, यद्वोद्गतं तमोऽज्ञानं यस्मात्तदुत्तममज्ञानहीनं शुद्धमित्यर्थः, ज्ञानं ज्ञायते प्रकाश्यते प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मानेनेति ज्ञानं वेदनं भवतीत्यर्थः, तत्तादृशं ज्ञानं मुमुक्षुभिर्मोक्षाय सम्पाद्यमिति भावः ॥ ३६ ॥

ननु तादृशज्ञानाभावेपि मम वेदान्तव्याख्यातृत्वेनैव मोक्षो भवेदित्याशङ्क्य तद्व्याख्यानासक्त्यात्मन्यस्थिरत्वे सति वादिजयादौ प्रवृत्त्या मोक्षो न स्यात्प्रत्युत देहात्मभावरूपं मरणं द्वेषबुद्ध्या वाऽरिकृतमारणादिप्रयोगेन लोकप्रसिद्धं देहविसर्जरूपं वा मरणं भवेदित्याशयेनाह ।

व्याख्यासि वेदान्तगिरो जयसि द्वैतवादिनः ।
नान्तर्विशसि तन्मन्ये तत्रास्ति मरणं तव ॥ ३७ ॥

व्याख्यासीति । हे शिष्य त्वं भवान्वेदान्तगिरो वेदान्तानामुपनिषदां सूत्रभाष्यादीनां च वाक्यानि व्याख्यासि व्याख्यानं कृत्वा निरूपयसि सत्यं तद्व्याख्यानेन च द्वैतवादिनोऽनेकस्वगतादिभेदभिन्नं जगद्ब्रह्मजीवयोर्भेदं च द्वैतं तद्वदितुं सत्यत्वेन प्रतिपादयितुं शीलं येषां ते तथोक्तास्ताञ्जयसि पराभवसि तदपि सत्यं परन्तु अन्तरन्तरात्मनि न विशसि लीनो न भवसि तत्ततो हेतोस्तत्र द्वैतवादिजयाय वेदान्तव्याख्याने तव ते मरणं देहात्मभावरूपा मृतिरथवा वादिकृतमारणादिप्रयोगेन प्रसिद्धं देहविसर्गरूपं मरणमस्ति विद्यत

इत्यहं मन्ये निश्चिनोमि आत्मानुसन्धानाभावे वेदान्तव्याख्यानस्य मरणमेव फलं न मोक्ष इति भावः ॥ ३७ ॥

अत एव पूर्वपूर्वकालादुत्तरोत्तरकाल आत्मनि स्थैर्याधिक्यं सम्पाद्यमित्याशयेनाह ।

मित्रेण कुशले पृष्टे पूर्वावस्थामनुस्मरन् ।
इदानीं कुशलं जातमिति हृष्यति योगवित् ॥ ३८ ॥

मित्रेणेति । हे शिष्य योगविद्योगो जीवब्रह्मैक्यं तद्वेत्ति जानातीति योगविज्जीवब्रह्मैक्यवेत्ता मित्रेण हितोपदेशकर्त्रा गुरुणा कुशले क्षेमे पृष्टेऽनुयुक्ते सति ततः पूर्वावस्थां किं चिद्ब्रह्मसुखानुभवरूपामवस्थां स्थितिमनुस्मरन्ननुचिन्तयन् सन्निदानीं पूर्वावस्थातोऽस्मिन् क्षणे कुशलं क्षेमं विशिष्टं जातमुत्पन्नमित्येवं कथयित्वा गुरुं प्रति स्वयं हृष्यति हर्षं प्राप्नोति एवमेव त्वयापि उत्तरोत्तरक्षणे ब्रह्मसुखस्थैर्यमन्तःकरणे स्याद्यथा तथाऽभ्यासः कर्त्तव्य इति भावः ॥ ३८ ॥

ननु मोक्षसाधनभूतज्ञानाभ्यासस्यातीव प्रयत्नसाध्यत्वात्स्वल्पप्रयत्नसाध्यकर्मणैव परलोकसुखादिसाध्यं किं ज्ञानप्रयासेनेत्याशङ्कां शिष्यस्यालक्ष्य गुरुः कर्मरुचिवारणेन ज्ञाने रुचिमुत्पादयितुं कर्मिणः सकाशाज्ज्ञानिनः श्रैष्ठ्यं दर्शयति द्वाभ्याम् ।

कर्मठः काञ्चनालिप्तशून्यताम्रघटोपमः ।
विद्वांस्तु रत्नसम्पूर्णहेमकुम्भ इवोत्तमः ॥ ३९ ॥

कर्मठ इति । कर्मठः कर्मासक्तो बहिः शुचित्वदर्शनादन्तरज्ञानावृतत्वाच्च काञ्चनालिप्तशून्यताम्रघटोपमो बहिः काञ्चनेन सुवर्णेनालिप्त ईषल्लिप्तोऽन्तश्च शून्यो रिक्तो यस्ताम्रस्य घटः

कुम्भः स एवोपमा दृष्टान्तो यस्य स तथोक्तोऽस्ति तु पुनर्विद्वाञ्ज्ञानी रत्नसम्पूर्णहेमकुम्भ इव यथा रत्नैर्हीरकादिभिः सम्पूर्णः परिपूर्णो हेम्नः सुवर्णस्य कुम्भः कलशस्तथोत्तमः श्रेष्ठोऽन्तर्ब्रह्मसुखपूर्णत्वाद्बहिरपि मुमुक्षूणां ज्ञानप्रदत्वाद्यातः कर्मठाज्ज्ञानी श्रेष्ठ इति भावः ॥ ३९ ॥

ननु देहत्रयव्यवहारे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूप उभयत्र समाने दृश्यमाने ज्ञान्यज्ञानिनोरन्तरं कथमवगन्तव्यं तच्च कीदृगित्याशङ्क्य सुखप्रदत्वदुःखप्रदत्वाभ्यामेवेत्याशयेन तदेव सदृष्टान्तमाह ।

भूरूहत्वाविशेषेऽपि द्वयोरन्तरमीदृशम् ।
इक्षुकाण्डसमो विद्वान्दण्डकाष्ठसमः पशुः ॥४०॥

भूरुहत्वेति । हे शिष्य भूरुहत्वाविशेषेपि भुवः पृथ्व्या रुहन्ति उत्पद्यन्ते ते भूरुहा वृक्षास्तेषां भावो जातिस्तस्याऽविशेषोऽवैलक्षण्यं तस्मिन् सत्यपि द्वयोरिक्षुदण्डकाष्ठयोरन्तरं भेद ईदृशमेतादृशमस्ति मिष्टरसदानेन तृप्तिकारकत्वं ताडनेनान्येषां दुःखकारणत्वं चान्तरं यद्वल्लक्ष्यते तद्वद्भूरुहत्वाविशेषेपि भूर्भवत्यस्माज्जगदिति भूशब्दवाच्यं ब्रह्म तस्माद्रुहत उत्पन्नौ भवतस्तौ तथाभूतौ ज्ञान्यज्ञानिनौ देहत्रयं वा ब्रह्मोत्पन्नं तस्य तयोर्वा भावस्तत्त्वं तस्य देहसत्त्वस्योभयत्राविशेषेऽवैलक्षण्ये सत्यपि द्वयोर्ज्ञान्यज्ञानिनोरन्तरं भेद ईदृशमेतादृशमस्ति कीदृशं तदित्यत आह इक्ष्विति, विद्वाञ्ज्ञानी मुमुक्षूणां मुक्तिसुखदानेन नित्यतृप्तिकारकत्वादिक्षुकाण्डेनेक्षुदण्डेन समस्तुल्योऽस्ति पशुरज्ञानी दण्डकाष्ठसमो दण्डो यष्टिस्तत्काष्ठं तद्यथा दण्डपरिणामेन दुःखकारणं तेन सम उत्तरोत्तरं दुःखकारणत्वात्तुल्योऽस्ति विद्यत इदमन्तरं ज्ञान्यज्ञानिनोरिति भावः ॥ ४० ॥

इदानीं ब्रह्माकारापरिच्छिन्नवृत्तौ ब्रह्माविर्भावस्य तत्र तत्र वेदान्ते प्रतिपादनान्मुमुक्षुभिस्तादृशवृत्तिप्राप्त्युपायो यत्नेन सम्पाद्य इत्याशयेन तमेवार्थमन्योक्त्या प्रतिपादयति।

विशालदृष्टौ रमते न त्वन्यत्र पतिर्मम।
येन दृष्टिर्विशाला स्यात्स मन्त्रो मम दीयताम्॥४१॥

विशालदृष्टाविति। हे शिष्य काचित्स्त्री स्वमतं सिद्धं प्रत्याह हे सिद्ध मम मे पतिर्भर्त्ता विशालदृष्टौ विशाला बृहती दृष्टिर्नेत्रं यस्याः सा तथोक्ता तस्यां कस्यां चित्स्त्रियां रमते रतिं करोति अन्यत्रादीर्घनेत्रासु न तु नैव रमते क्रीडति अतः कारणाद्येन मन्त्रेण उपलक्षणमेतदौषधादीनां दृष्टिर्नेत्रं विशाला दीर्घा स्याद्भवेत्स तादृशो मन्त्रो मन्त्रौषधादिर्मम मे दीयतां समर्प्यतामेवं प्रार्थयति, अयमाशयः—यथा स्वपत्युर्विशालदृष्टौ रमणं निरूपितं तथा प्रकृतेर्थे विशालाऽपरिच्छिन्ना दृष्टि'र्दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरि'तिश्रुत्युक्ता ब्रह्माकाराऽहंब्रह्मास्मीति प्रमा वृत्तिरत्र ग्राह्या तत्र मम बुद्ध्यवच्छिन्नचिदाभासस्य मे पतिः सच्चिदानन्दार्पणेन पालकः प्रत्यगभिन्नः परमात्मात्र ग्राह्यो रमते क्रीडति अन्यत्र परिच्छिन्नवृत्तिषु नैव रमतेऽतो येन मन्त्रेण प्रणवादिना तदुपलक्षितेन योगेन ज्ञानेन वा दृष्टिर्दृश्यतेऽनुभूयते ब्रह्मानयेति दृष्टिरहंब्रह्मास्मीति वृत्तिर्विशालाऽपरिच्छिन्नब्रह्मरूपा स्याद्भवेत्स उक्तलक्षणो मन्त्रो मन्त्रादिसाधनं मम साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्य त्वच्छिष्यस्य हे गुरो दीयतां समर्प्यतामेवं प्रार्थना गुरोरग्रे नित्यं कर्त्तव्येति ध्वनितम्॥ ४१॥

इदानीं गुरुं प्राप्यापि उक्तविधप्रार्थनाया अभावेन ज्ञा-

नाशाशौ सत्यां सामान्यबुद्ध्या कृतया गुरुसेवया निष्फला-युर्व्ययमात्रं फलं जायते ततश्च दुःखमेव फलं पर्यवस्यतीति सूचनायान्योक्त्याह गुरुः ।

पूज्योऽयमिति विज्ञाय पूजितः स्वापितो गृहे ।
न भुक्तो मूढया स्वामी कश्चित्पुरुष इत्ययम्॥४२॥

पूज्योयमिति । यथा कयाचिन्मूढया स्वपतिज्ञानाभाववत्या स्त्रिया स्वामी स्वपतिरेव चिरकालाद्देशान्तरादागतोऽयं कश्चित्पुरुषः सामान्यः कोपि नरोऽयं दृश्यमान इति निश्चित्य स्वपत्युः परदेशस्थत्वे प्रत्यक्षत्वायोगात्तस्मिन्दृश्यमाने तदसम्भवं मत्वेति यावदतः स्वगृहागमनान्मया गृहस्थया पूज्यः पूजितुमर्चितुं योग्योऽस्तीति विज्ञाय निश्चित्य च पूजितोऽर्चितो भोजनार्पणादिना तर्पितः सन्गृहे मन्दिरे स्वापितो निद्रायितः परन्तु न भुक्तो न रत्याऽङ्गीकृतोऽतस्तावान्कालस्तस्या व्यर्थमेव गतो यथा तथा प्रकृतेपि योजनीयं तद्यथा मूढयाऽज्ञानिमुमुक्षुबुद्ध्याऽयं कश्चित्पुरुषोऽयं मत्पुरोवर्त्ती दृश्यमानः पुरुष उद्यमवान्नरः कोपि अस्ति लोकवद्म्रियमाणत्वाज्ज्ञानी न भवतीत्येवं मत्वा देहधारणवतो मम पूज्यः पूजितुमर्चितुं योग्योऽयं मत्पुरत आगत इति विज्ञाय निश्चित्य पूजितो भोजनपादसंमर्दनादिनाऽर्चितः सेवित इत्यर्थः, गृहे स्वमन्दिरे स्वापितः शायितः परं तु अयं स्वामी ममात्मप्रदत्वेन पालको गुरुरस्तीत्येवं ज्ञात्वा न भुक्तो धातूनामनेकार्थत्वाज्ज्ञानपरिप्रश्नेन न सम्वादित इत्यर्थः, अतः कृतसेवायाः पारलौकिकसुखादिफलसत्त्वेपि मुमुक्षोर्मोक्षस्यैवेष्टत्वात्तत्साधनभूतज्ञानप्राप्त्यभावेन निरर्थकत्वाद्व्यर्थमायुर्व्यय एवेति भावः ॥ ४२ ॥

ननु समाधिसाधनेनैव मोक्षोस्तु किं ज्ञानेनेत्याशङ्क्य ज्ञानं विना संसारानिवृत्तेः समाध्युत्थाने पुनर्दुःखमेव स्यादित्याशयेन तमेवार्थमन्योक्त्याह ।

भोगयोग्येन वेषेण व्यतीत्य शयने निशाम् ।
प्रियस्य भोगमप्राप्य प्रातः क्रान्दति कामिनी ॥ ४३ ॥

भोगयोग्येनेति । भोगयोग्येन भुज्यतेऽनुभूयते साक्षात्प्रत्यगभिन्नः परमात्माऽनेनेति भोगो ज्ञानमपरोक्षं महावाक्यजन्यं जीवब्रह्मैक्यविषयं तस्मिन्योग्योऽनुकूलस्तेन वेषेण बहिः संन्यासादिवेषेणान्तर्वैराग्यादिचिह्नेन चोपलक्षिता सती मुमुक्षुबुद्धिः शयने शेते निन्द्राति सर्वो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपः प्रपञ्चोऽस्मिन्निति शयनं तस्मिन् समस्तप्रपञ्चलयोपलक्षिते समाधौ निशां रात्रिं ।

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥

इत्युक्तलक्षणां प्रपञ्चास्फुरणारूपां व्यतीत्यातिक्रम्य प्रातः समाधौ प्रपञ्चास्फुरणनिशान्ते प्रपचस्फुरणलक्षणदिवसात्पूर्वं काले प्रातः प्रत्यूषकालस्तस्मिन् प्रियस्यात्मसाक्षात्कारवज्ज्ञानस्यात्मसुखस्य वा भोगं संयोगमनुभवं वाप्राप्यालभ्य कामिनी तदिच्छावती मुमुक्षुबुद्धिः क्रन्दति रोदिति हा खेद एतावान्मम कालो व्यर्थमेव गत आत्मसाक्षात्कारेण विनेत्याक्रोशतीति भावः । लौकिकार्थे तावत्काचित्कामिनी स्वपुरुषभोगेच्छावती स्त्री भोगयोग्येन स्वपत्न्या सहयो भोगो रतिस्तस्मिन्योग्योऽनुकूलस्तेन वेषेण शृङ्गारेणोपलक्षिता सती केन चित्क्रोधादिना मानादिना वा प्रतिबन्धेनाऽव-

रुद्धा सती प्रियस्य स्वेप्सितपत्युर्भोगं रतिमप्राप्यालभ्य शयने पर्यङ्के निशां रात्रिं व्यतीत्याऽतिक्रम्य प्रातः प्रभाते क्रन्दति रोदिति हा व्यर्थं मानेन कलहादिना वा भोगकालोऽतिक्रान्तो मयाऽहो दौर्भाग्यविलसितं ममेदमतोऽहं हिताहितज्ञानशून्यत्वान्मूर्खैत्येव विलपतीति भावः ॥ ४३ ॥

ननु समाधिसुखस्यापि गीतायां 'यत्रोपरमते चित्तमि'त्यादिश्लोकैर्ब्रह्मसुखत्वप्रतिपादनात्तेनैव कृतार्थतास्तु किं ज्ञानजन्येन ब्रह्मसुखसाक्षात्कारेणेत्याशङ्क्यान्योक्त्या साक्षात्कारसुखात्मसमाधिसुखे कृत्रिमत्वेन न्यूनत्वं दर्शयति ।

चित्रपत्रे कृता नारी विचित्रा रूपसम्पदा ।
दृश्यते तावदेवाहो यावन्नायाति सुन्दरी ॥ ४४ ॥

चित्रपत्र इति । रूपसंपदा रूपस्याकारस्य संपत्संपत्तिः शोभेत्यर्थः, तया विचित्राऽत्याश्चर्यरूपा नारी स्त्री चित्रपत्रे चित्राधारभूते पत्रे तदुपलक्षिते पटादौ वा कृता लिखिता सा चित्ररूपा स्त्र्यहो शिष्य तावदेव तावत्कालमेव दृश्यतेऽवलोक्यते कामिभिरिति शेषः, तावत्कियत्कालपर्यन्तमित्यत आह यावदिति, यावद्यत्कालपर्यन्तं सुन्दरी कमनीयरूपा स्त्री नायाति न प्राप्नोति तावत्कालमेव सा प्रेमभावेनावलोक्यते तदुत्तरं नेति भावः, प्रकृतार्थे तु न रातीति नरो वैराग्यादिसाधनसंपन्नः पुरुषोऽधिकारीत्यर्थः, तस्येयं नारी मुमुक्षुबुद्धिश्चित्रपत्रे चित्रसदृशजगत्पदार्थानामाधारभूते ब्रह्मणि शबले पत्रस्थानीये कृता समर्पिता सा समाधिस्थिता बुद्धी रूपसंपदा रूपं यदद्वैतसुखाकृति तस्य संपत्प्राप्तिस्तया विचित्राऽत्याश्चर्यभूतेत्येवं तावदेव तावत्कालमेव मुमुक्षुभिर्दृश्यतेऽवलोक्यतेऽहो शिष्य तावदित्युक्ते का-

लेऽवधिमाह यावदिति सुन्दरी कमनीयरूपा सुखरूपा ब्रह्म चितिरित्यर्थः, यावद्यावत्कालं नायाति न प्राप्नोति न प्रत्यक्षा भवतीति यावत्तावदिति योज्यं, यद्वा चित्रमनेकविचित्रं जगत्तत्पाति रक्षतीति चित्रपोऽहङ्कारस्तं त्रायते स्वसत्त्वदानेनेति चित्रपत्रं शबलं ब्रह्म तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इदानीं गुरुवाक्ये विश्वासकर्तव्यतां स्वस्यैव मुमुक्षूणां विधत्ते ।

चिन्तामणिं कराद्भ्रष्टं मा शुचः प्राह मे गुरुः ।
दिनैः कतिपयैरेव पुनरेव मिलिष्यति ॥ ४५ ॥

चिन्तामणिरिति । हे शिष्य मे मम गुरुर्महावाक्योपदेष्टा चिन्तामणिमीप्सितफलदातृत्वेन चिन्तामणिरिव ज्ञानं तं करात्करोति ध्यानादि तत्करमन्तःकरणं तस्माद्भ्रष्टं नष्टं केनचिद्विषयरागेण प्रतिबन्धेनान्तर्हितमित्यर्थः, तन्मा शुचः शोकं मा कार्षीः शोकेन तदुद्यमाभावे पुनस्तत्प्राप्तिर्न स्यादतस्तच्छोकत्यागेन पुनस्तदुद्योगे कृते सति चिन्तामणिर्ज्ञानं कतिपयैः कतिचित्सङ्ख्यैर्दिनैर्दिवसैः स्वल्पैरेव दिवसैरित्यर्थः, एव निश्चय एव नात्र सन्देहः कार्य इत्यर्थः, पुनरेव भूयोपि मिलिष्यति प्राप्तो भविष्यतीत्यर्थः, इत्येवं मे मां प्राह प्रोक्तवान्मया च तद्वचनविश्वासेन पुनस्तदुद्योगे कृते पुनस्तत्प्राप्तमिति गुरुवचनविश्वास एव सर्वविघ्ननिवृत्त्या परमफलप्रापकः सर्वत्रेति भावः ॥४५॥

इदानीं गुरुवचनविश्वासोपि स्वचित्तनिश्चयेनैव स्यादिति तत्र निश्चयं संपादयितुं स्वस्य संशयग्रस्तत्वे क्वचिद्विवेकरूपं मन एव मत्संशयनिवारकं भवत्यतो मनसि विवेक एवा स्थापनीय इत्याशयेनाह ।

करोमि संशयं यावन्मुकुन्दमुखदर्शने ।
आश्वासयति मां तावत्परमा देवता मनः ॥ ४६॥

करोमीति । हे शिष्य अहमज्ञानावस्थायां मुकुन्दमुखदर्शने मुकुन्दो मुक्तिप्रदो गुरुरात्मा च ब्रह्माभिन्नस्तस्य गुरोर्मुखं देहस्थं प्रत्यक्षमेव तन्मुखतो महावाक्यद्वारा प्राप्तेन 'चेतोमुख' इति श्रुतेः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्माकारवृत्तिरूपं मुखं ग्राह्यमात्मनश्च सैव ब्रह्माकारावृत्तिर्मुखपदेन ग्राह्या तस्य दर्शनमवलोकनं तस्मिन्यावद्यत्कालपर्यन्तं संशयं मम गुरुमुखाच्छ्रुतेन महावाक्यविचारेणात्मब्रह्मसाक्षात्कारः स्यान्न वेत्येवं रूपं सन्देहं करोमि संपादयामि तावत्तत्कालमेव विवेकसंस्कारवन्मनोऽन्तःकरणं परमा श्रेष्ठा देवता देववदादृतं सत्प्रकाशबहुलमित्यर्थः, मां सन्दिह्यमानं मा माश्वासयति साम्ना बोधयति अतो विवेकेन मन एव संस्कार्यं पूजनीयं च तन्मुमुक्षुभिरिति भावः ॥ ४२ ॥

ननु आत्मनि कंदर्पकोटिलावण्यं किमभिप्रायेण वर्णितं तच्चासम्भाव्यं सौन्दर्यस्य साकारनिष्ठत्वान्निराकारे तु तदात्मन्ययुक्तमेवेत्याशङ्कां शिष्यस्य लक्षणैरालक्ष्य तत्सम्भावनेन तां निराकरोति ।

कन्दर्पकोटिलावण्यं सत्यमुक्तं जनार्दने ।
कन्दर्पप्रमुखाः सर्वे तत्प्रकाशे पलायिताः ॥४७ ॥

कन्दर्पेति । हे शिष्य जनार्दने जनानां जन्मवतां जीवानामर्दने आत्मत्वेन तन्निर्वाहकत्वाद्गतिरूपे यत्पुराणादिषु कन्दर्पकोटिलावण्यं कन्दर्पाणां कामानां कोटयोऽपरिमिता मूर्त्तयस्तासां लावण्यं सौन्दर्यमुक्तं पुराणादिषु कथितं तत्सत्यं यथार्थमेव कुत इत्यत आह कन्दर्पप्रमुखेति, यत्प्रकाशे यस्य सर्वगति-

रूपस्यात्मनः प्रकाशे द्योतेऽन्तःकरण आविर्भूते सतीत्यर्थः, सर्वे समस्ताः कन्दर्पप्रमुखाः कन्दर्पः कामः प्रमुख आद्यो येषां क्रोधादीनां ते तथोक्तास्ते पलायिताः पलाय क्वापि गता नष्टा इत्यर्थः, अतः सत्यमुक्तमिति योज्यम् ॥ ४८ ॥

इदानीं रजोविकाररागादित्यागं विनाऽविद्यावरणनिरासो न स्यात्तं विना चात्मसाक्षात्कारो न स्यादितीममर्थमन्योक्त्या दर्शयति।

अश्रु मुक्तं वियोगिन्या राधया मेलनाशया।
तत्रैव मायया गुप्तः प्राप्तः प्रकटतां हरिः ॥४८॥

अश्विति। वियोगिन्या श्रीकृष्णस्य वियोगोऽस्ति यस्याः सा तथोक्ता तया राधया राधानाम्न्या गोपिकया मेलनाशया श्रीकृष्णस्य मेलनं योगस्तस्याशयेच्छया करणभूतयाऽश्रु नेत्राम्बु मुक्तं विसृष्टं यदा तदेत्यध्याहार्यं यदा यस्मिन्समये तदा तस्मिन्नेव समये पूर्वं मायया स्वान्तर्धानशक्त्या गुप्तोऽन्तर्हितो हरिः स्वभक्तदुःखहरणशीलः श्रीकृष्णस्तत्रैव यत्र स्थानेन्तर्हितस्तस्मिन्नेव स्थाने प्रकटतामाविर्भूततां प्राप्तो यातः, अयं भावः—यथा कामादिरजोवृत्तिभी राधायाः कृष्णावलोककरणं चक्षुः पिहितं तदेव कृष्णान्तर्धाने निमित्तं जातमन्यथा स्वयंप्रकाशरूपसर्वानुस्यूतश्रीकृष्णे न तत्सम्भवः, तथा मुमुक्षोरपि गुरुदर्शने मानादिभिर्गुरुदर्शनकरणभूतचक्षुषः पिहितत्वात्सामान्यमनुष्यदर्शनेन तद्गतगुरुत्वदर्शनासम्भवः अन्तःकरणस्य तु ब्रह्मसाक्षात्कारकरणभूतान्तःकरणवृत्तिचक्षुषो रागादिरजोवृत्तिभिरावृतत्वाद्ब्रह्मसाक्षात्कारासम्भव उभयत्र स्वयंप्रकाशत्वेन स्वत आवरणं न सम्भवति, किञ्च यदा राधया श्रीकृ-

ष्णदर्शनाशयाऽश्रुत्यागमिषेण मानादिकं रजःकार्यं विसृष्टं तदैव श्रीकृष्णदर्शनमपि तत्रैव जातं तथा मुमुक्षाणामपि प्रथमं मानादिरजोवृत्तित्यागे तत्रैव पूर्वदृष्टपुरुषे गुरुत्वदर्शनं जायते ततश्च तदुपदेशेनान्तःकरणस्य रागादिरजोवृत्तित्यागेन ब्रह्मसाक्षात्कारोपि सम्भावनीय इतीममर्थं सम्भावयितुं तादृशचरित्रवर्णनं भागवतादौ कृतमिति भावः ॥ ४८ ॥

इदानीं सर्वसाधनेभ्यः सोपासनकर्मादिभ्यो ज्ञानेन ब्रह्मसुखाकारस्य वृत्तिविशेषस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयन्नन्योक्त्याह ।

सौरभ्याय भ्रमन्त्येके मधु काङ्क्षन्ति चापरे ।
न भ्रमन्ति न काङ्क्षन्ति मधुमत्ता मधुव्रताः ॥४९॥

सौरभ्यायेति । एके कति चिन्मधुव्रताः स्वतो मधुकरणसामर्थ्यवन्तोपि तद्विस्मृत्य केवलं सौरभ्याय पुष्पकेसरस्थसुगन्धप्राप्तये भ्रमन्ति आकाशे भ्रमणमेव कुर्वन्ति, अपरे च भ्रमरा मधुपुष्पकेसरस्थं सुगन्धमनुभूय तत्र तृप्तिजननाभावं विनिश्चित्य तदनादरेण मधुनि तृप्तिजननेन सुगन्धतो विशिष्टतामालक्ष्य तन्मधुपुष्परसं काङ्क्षन्तीच्छन्ति, किञ्च केचिच्च मधुव्रताः स्वतोऽन्यत्र मधुकर्तुं समर्था मधुमत्ता मधुपुष्परसस्तेन तत्पानेन तृप्ताः सन्तो न भ्रमन्ति न सुगन्धेच्छया भ्रमणं कुर्वन्ति न काङ्क्षन्ति पुष्परसं नेच्छन्ति, अयमाशयः—कर्मफलस्य स्वर्गादिविषयजन्यसुखस्य तृप्तिहेतुत्वाभावाद्ब्रह्मसुखप्रतिबिम्बत्वाच्च वासनामात्रतया गन्धतुल्यता तदर्थं कर्माद्यनुष्ठानमत्र भ्रमणं ग्राह्यं तदन्यलौकिककर्मतः श्रेष्ठमपि, तत्तोपि ब्रह्मसुखमनुभवितुं समाध्यन्तमुपासनं मध्विच्छापदेनात्र ग्राह्यं तच्च कर्माद्यनुष्ठानाद्वरं, ततोपि विचारेण महावाक्यानां साक्षाद्ब्रह्मसुखानुभवेन

नित्यतृप्तिमन्तोऽत्र मधुमत्तभ्रमरपदेन सूचिता अत्र ग्राह्यास्तेषां च नित्यब्रह्मसुखप्राप्त्या मधुमत्तभ्रमराणां मधुनैराकाङ्क्ष्यमिति ब्रह्मसुखेप्यनिच्छुत्त्वमत्र सूचितं ते च पूर्वोक्तोभयेभ्योऽप्यतिश्रेष्ठा, अतः कर्माद्यनुष्ठानं तत्फलं स्वर्गादिसुखमुपासनाद्यनुष्ठानं तत्फलं मोक्षसुखं चानादृत्य ज्ञानमेव सम्पाद्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

इदानीं हठपातञ्जलाद्युक्तसमाधितोपि महावाक्यविचारेण वेदान्तोक्तरीत्या नित्यसुखानुभवस्य श्रैष्ठ्यमन्योक्त्या दर्शयति ।

धनं प्राप्नोति कष्टेन प्रदोषे काष्ठभारिकः ।
सुखासनस्थो विपुलं धनं रत्नपरीक्षकः ॥ ५० ॥

धनमिति । हे शिष्य काष्ठभारिकः काष्ठानां दारूणां भारो भरस्तं वहति असौ काष्ठभारिकः काष्ठभारोपजीवीत्यर्थः, कष्टेन सर्वदिनकृतश्रमेण प्रदोषे दिनान्तसमये धनं द्रव्यं तदपि तद्दिन एवोदरपूर्तियोग्यं तत्रापि न्यूनं वा प्राप्नोति लभते पुनः प्रभाते तदर्थं श्रम एव कर्त्तव्यस्तस्येत्यर्थः, किञ्च रत्नपरीक्षको रत्नानां हीरकादीनां परीक्षकः परीक्षाकर्त्ता पुरुषः सुखासनस्थः सुखं यथा भवति तथा यदासनं स्वस्थितिसाधनभूतं कार्पासादिपूर्णं कशिप्वादि तस्मिन्स्थः स्थितः सन्विपुलं सहस्रलक्षादिसङ्ख्यापरिमितं धनं द्रव्यं प्राप्नोति लभते बहुधनप्राप्तौ बह्वायासोऽपेक्षितोऽल्पधनप्राप्तौ सोऽल्प इति न नियम इति भावः, अयं भावः—हठपातञ्जलोक्तसमाधेरष्टाङ्गसाधनश्रमापेक्षत्वात्तदुक्तसमाधिसुखस्य च समाधिकालमात्रस्थितिकत्वाद्व्युत्थानकाले प्रतीतसंसारदुःखेन तिरस्कृतत्त्वात्तस्य काष्ठभारिकार्जितद्रव्यस्याल्पत्वमिवाल्पत्वमेवात्र सूचितं

श्रमसाध्यत्वादल्पत्वमेवोभयत्र समं च सूचितं, वेदान्तोक्तरीत्या तु सर्वजगतो बाधनेन ब्रह्मसुखानुभवसमाधौ व्युत्थाने वोभयत्र ब्रह्मसुखस्य विद्यमानत्वादखण्डत्वेन देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदरहितत्वेन च नित्यतृप्तिकारकत्वेन च साधनपरिश्रमाभावाच्च श्रमरहितरत्नपरीक्षकार्जितबहुद्रव्यतुल्यत्वं ज्ञानेन साक्षात्कृतब्रह्मसुखस्येति भावः ॥ ५० ॥

ननु आसनमुद्रादिब्रह्मसुखप्राप्तिसाधनानामतीव श्रमसाध्यत्वात्तत्र श्रमभीत्या वेदान्तिनां विचारे प्रवृत्तानां तत्प्राप्तिरासनादिसाधनैर्विना कथं स्यादित्याशङ्क्य ब्रह्मसुखप्राप्तौ केवलं श्रम एव नापेक्षितः किन्तु केवलविचारेणापि तत्प्राप्तिः स्यादेवेति नासनादीनां तन्निमित्ततेतीममर्थमन्योक्त्या दर्शयति ।

नर्त्तकी स्वाङ्गभङ्गेन धनं प्राप्नोति वा नवा ।
कुलाङ्गना कटाक्षेण स्वं वशीकुरुते पतिम् ॥५१॥

नर्त्तकीति । नर्त्तकी वेश्या स्वाङ्गभङ्गेन स्वस्य स्वदेहस्य यान्यङ्गानि करचरणनेत्रस्तनभृकुष्ट्यादीनि तेषां भङ्गो नर्त्तनं भङ्ग ऊर्मिरिव तत्तदङ्गनर्त्तनरूपो विकार इत्यर्थः, तेन कृत्वाऽपि धनं द्रव्यं प्राप्नोति लभते वा पक्षान्तरे न वा न च प्राप्नोति धनप्राप्तौ नियमेनाङ्गनर्त्तनं निमित्तं न दृष्टमिति भावः, किञ्च कुलाङ्गना सत्कुलभवाङ्गना स्त्री कटाक्षेण कटाक्षो नेत्रप्रान्तेनावलोकनं तेन स्वं स्वीयं पतिं पालकं भर्त्तारं वशीकुरुते वशीकृत्वा भुनक्ति अतः प्रेमैव नियमेन स्वपतिवशीकरणे निमित्तं स च प्रेम्णा वशीभूतः सन्स्वयमेव द्रव्यादि ददातीति भावः, अयमाशयः—यथा वेश्याकृतः स्वाङ्गभङ्गो नियमेन द्रव्यप्राप्तिसाधनं न दृष्टस्तथा हठिनामष्टाङ्गयोगस्य

साधनानि आसनादीनि न नियमेन ब्रह्मसुखप्राप्तिसाधनानि दृष्टानि तत्सत्त्वेपि कतिपयहठिषु तदप्राप्तिदर्शनात्तदसत्त्वेपि महावाक्यविचारेणैव केवलं तत्प्राप्तिदर्शनाच्च प्रेम्णैव महावाक्यविचारः केवलं ब्रह्मसाक्षात्कारे हेतुरत्र नर्त्तकी सादृश्यं हठिनां निन्द्यसिद्ध्याद्यासक्तत्वान्नर्त्तकीस्वाङ्गनर्त्तनसादृश्यमासनादीनां हठप्रोक्तानां नर्त्तकीस्वाङ्गनर्त्तनस्य द्रव्यप्राप्ताविकिञ्चित्करत्वमिवासनादीनां ब्रह्मसाक्षात्कारेऽकिञ्चित्करत्वं, कुलस्त्रीषु अङ्गनर्त्तनाभावेपि कटाक्षेण स्वमनोरथपूरकपतिवशीकरणमिव वेदान्तनिष्ठस्य ब्रह्मप्रेम्णैव केवलं भागत्यागलक्षणालक्षणविचारेणैव ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो जायत एवेति ॥ ५१ ॥

ननु कृतेपि श्रवणादौ मम ब्रह्मसुखानुभवेन मुक्तिस्तत्साधनभूतं ज्ञानं च स्यान्न वेति सन्दिह्यमानं शिष्यं प्रत्याह ।

तव बुद्धिप्रकाशोयं निकटां मुक्तिमाह माम् ।
नूनं निर्वाणसमये दीपो देदीप्यते भृशम् ॥ ५२ ॥

तवेति । अयं मत्प्रत्यक्षस्तव ते बुद्धिप्रकाशो बुद्धेरन्तःकरणस्य प्रकाशो ज्ञानं मां मा प्रति निकटां समीपवर्त्तिनीं मुक्तिं ते मोक्षमाहोक्तवान् सूचयतीत्यर्थः, पूर्वकालादिदानीन्तनो बहुतरप्रकाशो मे तव मुक्तिं सूचितवानिति भावः, तत्र दृष्टान्तो नूनमिति नूनं निश्चयेन दीपः प्रदीपो निर्वाणसमये निर्वाणस्य नाशस्य समये काले भृशं बहु यथा भवति तथा देदीप्यतेऽतीव प्रकाशते एवं तवान्तःकरणप्रकाशः स्वनाशेन मोक्षं प्राप्तुमुद्युक्त इति भावः ॥ ५२ ॥

इदानीं वेदान्तपाठं तदर्थाख्यानाऽन्यकृततदर्थसूक्ष्मज्ञानस्वा

त्मानुभवेषु मध्ये स्वात्मानुभवस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयितुमन्योक्त्याह ।

एके खनन्ति वसुधां तथा विक्रयिणः परे ।
धर्षयन्त्यपरे रत्नं भोगं गृह्णाति भाग्यवान् ॥ ५३ ॥

एक इति । एके केचित्पुरुषा वसुधां पृथिवीं खनन्ति हीरकादिरत्नप्राप्तये खनन्ति कर्षयन्ति तथा तद्वदपरेऽन्ये पुरुषा विक्रयिणो हीरकादीनां विक्रयकर्त्तारो भवन्ति अपरेऽन्ये केचित्पुरुषा रत्नं हीरकादिकं घर्षयन्ति शाणे मर्द्दयन्ति किञ्च भाग्यवान्स्वतः सम्पत्तिमान्पुरुषो भोगं रत्नस्य-स्वशरीरे स्वभोग्यस्त्र्यादिशरीरे वा सन्धारणरूपं भोगं गृह्णाति अङ्गीकरोति ते च यथोत्तरं श्रेष्ठाः ज्ञेयाः, तथान्तःकरणशोधनेन वेदान्तार्थावलोकनपरा अन्तःकरणस्य क्षेत्रत्वाभिधानात्तत्कर्षकत्वेन हीरकाद्यर्थं पृथिवीकर्षकतुल्या अत्र ग्राह्याः, शिष्यादीनां वेदान्तव्याख्यानद्वारा ज्ञानप्रदास्तत्कृतसेवामूल्यदानेन तेऽत्र हीरकादिरत्नविक्रयिपुरुषोक्त्या सादृश्याद्ग्राह्याः, वेदान्तश्रवणेन त्यागादिभिरन्तःकरणसूक्ष्मत्वापादका रत्नघर्षकोक्त्या तत्सादृश्यादत्र ग्राह्याः, केवलात्मनिष्ठास्तु अन्यसाधननिरपेक्षत्वाद्रत्नभोगकर्त्तृपुरुषसादृश्याच्चेत्र ग्राह्याः, तेषु चोत्तरोत्तरं श्रैष्ठ्याच्चेषु केवलात्मनिष्ठानामेव श्रैष्ठ्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

इदानीं कर्मोपासनज्ञानजन्यसुखानां मध्ये ज्ञानजन्यसुखस्याधिक्यं दर्शयन्नन्योक्त्याह ।

एके तक्रेण तुष्यन्ति दधिदुग्धेन चापरे ।
तत्वज्ञा नैव तुष्यन्ति नवनीतघृतं विना ॥ ५४ ॥

एक इति । एके केचित्पुरुषास्तक्रेण दधिविकारेण

दधिमण्डेन तुष्यन्ति तृप्यन्ति, अपरेऽन्ये च केचित्पुरुषा दधिदुग्धेन दध्ना दुग्धेन वा तृप्यन्ति, किञ्च तत्त्वज्ञा दधिदुग्धयोर्मध्ये यत्तत्त्वं नवनीतं घृतं वा तद्ये जानन्ति ते तथोक्तास्ते नवनीतघृतं विना नवनीतं हैयङ्गवीनं घृतं च सर्पिस्ते उभे विना वर्जयित्वाऽन्येन तक्रादिना नैव तुष्यन्ति न च तृप्यन्ति ते च यथोत्तरं श्रेष्ठाः ज्ञेयाः, अयं भावः—तक्रतृप्तसदृशा अत्र कर्मजन्यविषयसुख इदमेव सुखं नान्यदिति तदासक्ता ग्राह्याः, उपासनादिजन्यसायुज्यादिसुखासक्ता अत्र दधिदुग्धाशनतृप्तपुरुषसादृश्या ग्राह्याः, ज्ञानजन्यब्रह्मसुखरता अत्र नवनीतघृततृप्तसदृशा अपि ग्राह्या, तेषु च यथोत्तरं श्रेष्ठेषु नवनीतघृततृप्तश्रैष्ठ्यवज्ज्ञानतृप्ते श्रैष्ठ्यं ज्ञेयमिति भावः ॥५४॥

इदानीमन्येषां केषां चित्कर्मादौ रुचिरस्तु मम तु ज्ञानाभ्यासेन सर्वत्र ब्रह्मसुखानुभवाज्ज्ञानाभ्यास एव रुचिरस्तीति प्रतीत्यर्थं शिष्यस्य तत्र रुचिमुत्पादयितुमाह।

यत्र क्वापि स्वपामीति जाता निद्रालुता मम।
विस्तीर्णं शयनं प्राप्तं कोमलं ब्रह्म निर्मलम् ॥५५॥

यत्रेति। हे शिष्य मम मे यत्र क्वापि कर्मण्युपासने वा जाग्रदाद्यवस्थात्रये तुर्यायां वा स्वपामि तत्तत्कालव्यवहारेऽपि प्रपञ्चविस्मृतिरूपां निद्रामनुभवामीत्येवं निद्रालुता सुप्तिस्वभावे स्वाभाविकी रुचिर्ज्ञानाभ्यासेन जातोत्पन्ना कुत इत्यत आह विस्तीर्णमिति, विस्तीर्णमपरिच्छिन्नमनन्तमित्यर्थः, कोमलं सुखस्पर्शं सुखरूपत्वान्निर्मलं मायाऽविद्यातत्कार्यमलरहितं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं प्रत्यगभिन्नं परमात्मरूपं शयनं शेतेऽस्मिन्निति शयनं कशिपुस्था-

नीयं प्राप्तं लब्धमतः सर्वत्र प्रपञ्चास्फुरणरूपां निद्रामनुभवामीत्येतादृशी निद्रालुता मम ज्ञानाभ्यासेन सम्पन्नेति भावः ॥५५॥

ननु सर्वदृश्यसत्त्वे प्रपञ्चास्फूर्त्तिः कथं स्यादित्याशङ्क्याह ।

दृश्यं बोधेन निर्घृष्टं तच्चिदाकारताङ्गतम् ।
यत्र यत्रैव पश्यामि स्वं रूपं तत्र दृश्यते ॥ ५६ ॥

दृश्यमिति । हे शिष्य दृश्यं जगद्बोधेन ज्ञानेन निर्घृष्टमुपमर्दितं सत्तज्जगच्चिदाकारतां गतं चिन्मात्रस्वरूपतां यातमस्तीदानीमतोहं यत्र यत्र यस्मिन्यस्मिन्पदार्थे पश्यामि अवलोकयामि तत्र तत्रेत्यावृत्त्या योऽयं तस्मिंस्तस्मिन्पदार्थे स्वरूपमेव दृश्यत आत्मस्वरूपमेव केवलमवलोक्यतेऽतः सर्वत्रात्मस्वरूपमात्रभानेन तद्व्यतिरिक्तजगत्पदार्थसत्त्वाभावात्तत्स्फुरणस्याप्यस्फुरणत्वेन सर्वावस्थासु निद्रालुत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ५६ ॥

ननु पूर्ववत्त्वयि व्यवहारस्य विद्यमानत्वात्कथं जगदंभावस्त्वयि सम्भाव्य इत्याशङ्क्यानन्तब्रह्मण्डानां मया ग्रस्तत्वात्किमेकब्रह्माण्डग्रास आश्चर्यमित्याशयेनाह ।

यदेकोपि जनो गीर्णः स्तुवन्त्यजगरं जनाः ।
मां न स्तुवन्ति किं येन गीर्णा ब्रह्माण्डकोटयः ॥५७॥

यदिति । यद्येनाजगरेणैकोपि एक एव जनो नरो गीर्णो गिलितस्तमजगरं तिलित्सं सर्पविशेषमित्यर्थः, जना लोकाः स्तुवन्ति प्रशंसन्ति अहो महानयं सर्पोऽयं मनुष्यान्खादति एवं स्तुवन्ति येन मया प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपेण ब्रह्माण्डकोटयो ब्रह्माण्डानां जगतां कोटयोऽपरिमिताः कोटय इति यावद्गीर्णा गिलितास्तं मां ब्रह्मस्वरूपं किं कुतो न स्तुवन्ति न

प्रशंसन्ति अहो अयं महान्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वादस्माभिस्तुल्यतेति कुतो न जानन्तीति भावः ॥ ५७ ॥

ननु त्वं देहत्रयपरिच्छिन्नोऽहमिव दृश्यसेऽतोऽपरिच्छिन्नं ब्रह्माहमिति नैव वक्तव्यमित्याशङ्क्य यद्यपि लोकप्रतीत्या सम्भावनाऽविषयमपि श्रुतिप्रामाण्येन मदनुभवेन च तत्सिद्धमेवेत्याशयेनाह ।

मय्यसूया न कर्त्तव्या बहुजल्पामि यद्यपि ।
ब्रह्मास्मीति वदाम्येव श्रुतिर्मां नाभ्यसूयति ॥ ५८ ॥

मयीति । हे जन अहं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा यद्यपि यद्यपि बहूत्कृष्टं यथा भवति तथा लोकदृष्ट्या ब्रह्मास्मीति जल्पामि वदामि तथापि श्रुतिः—'अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसी'त्याद्या मां प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारिणाहं ब्रह्मास्मीति वदन्तं मां नाभ्यसूयति नेर्ष्यां करोति प्रामाणिकवचनवत्त्वाद्यतस्ततो 'ब्रह्मास्मी'ति वदाम्येव कथयाम्येवाऽतो मयि ब्रह्मविदि 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'तिश्रुतेर्ब्रह्मस्वरूपत्वात्तवान्येषां चात्मनि स्वस्मिन्स्वेर्ष्याकर्त्तव्यतानुपपत्तेरसूयेर्ष्या न कर्त्तव्या नैव कर्तुं विहिताऽस्ति ॥५८॥

इदानीं स्वस्मिन्स्वाराज्यसम्पत्तिं लक्ष्यीकृत्याह ।

सिंहासनं समाधिर्मे वेदान्ता मम वन्दिनः ।
मारितो मोहनामारिर्मम राज्यमकण्टकम् ॥ ५९ ॥

सिंहासनमिति । हे शिष्य मे मम समाधिरेव निर्विकल्पसमाधिरेव सर्वदाऽऽत्मस्फुरणरूप इत्यर्थः, सिंहासनं राज्यासनं तथा वेदान्तास्तत्त्वमसीत्यादिरूपाणि वाक्यानि मम मे वन्दिनः स्तुतिपाठकाः सन्ति किञ्च मोहनामा मोहो नामा-

भिधानं यस्य स तथोक्तोऽरिः शत्रुर्मया स्वाराज्यप्राप्तिमता मारितो मृत्युं प्रापितोऽत इदानीं मम मेऽकण्टकं न विद्यते कण्टकः शत्रुर्यस्मिन्तत्तथोक्तं राज्यं स्वाराज्यमस्ति सर्वप्रतिबन्धहीनमात्मराज्यं मया लब्धमिति भावः ॥ ५९ ॥

ननु कुतस्तव स्वाराज्यप्राप्तिः कुतश्च नान्येषां तत्राह ।

दृष्टं चिदम्बरं नाम मया विस्तीर्णमम्बरम् ।
इदं जडाम्बरं शून्यमत्यल्पं यदपेक्षया ॥ ६० ॥

दृष्टमिति । हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासेन विस्तीर्णं देशादिभिरपरिच्छिन्नं चिदम्बरन्नाम चिन्मात्रस्वरूपं किन्तु प्रसिद्धमम्बरमाकाशं दृष्टमवलोकितं किंपद्विस्तृतं तदिति लक्षणेन निर्दिशतीदमिति, इदं पञ्चभूतेषु प्रसिद्धं दृश्यमानं शून्यमसद्रूपं वा जडाम्बरं जडमचिद्रूपमम्बरमाकाशं यदपेक्षया यस्य सच्चिदानन्दरूपब्रह्माकाशस्यापेक्षया दृष्ट्याऽत्यल्पमतिसूक्ष्ममस्ति अनेनानुमानेन चिदाकाशस्य विस्तारोऽनुमेय इति भावः ॥ ६० ॥

ननु तवैव कुतश्चिदाकाशदर्शनं कुतश्च नान्येषामित्याशङ्क्य तद्विषयकप्रेमसत्त्वासत्त्वाभ्यामिति दर्शयति ।

इष्टमन्नं क्षुधार्त्तस्य कृपणस्य धनं प्रियम् ।
तृषितस्य जलं त्विष्टं चैतन्यं मम वल्लभम् ॥ ६१ ॥

इष्टमिति । हे शिष्य यथेत्यध्याहार्यं यद्वत्क्षुधया बुभुक्षयाऽऽर्त्तः पीडां प्राप्तो यः पुरुषस्तस्यान्नं भोजनमिष्टं प्रियं भवति किञ्च यद्वत्तृषितस्य तृषा पिपासा सञ्जाताऽस्य स तृषितः पुरुषस्तस्य जलमुदकं प्रियमिष्टं भवति किञ्च यद्वत्कृपणस्य तु शठस्यापि धनं द्रव्यमिष्टं प्रियं भवति तथेत्यध्याहार्यं तद्वन्मम

साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासस्य मुमुक्षोर्मे चैतन्यं चिन्मात्रमात्मरूपं वल्लभं प्रियं भवति मयि चिन्मात्रस्वरूपात्मविषयकप्रेमसत्त्वात्तद्दर्शनमन्येषु च तदसत्त्वात्तददर्शनमिति भावः ॥ ६१ ॥

ननु त्वय्यन्येषामिवाहङ्कारस्य दृश्यमानत्वात्त्वयि चिदाकाशदर्शनमन्येषु नेति कुत एतत्सम्भावनीयमित्याशङ्क्यैतत्सदृष्टान्तं सम्भावयति ।

रसायनप्रसङ्गेन गतं ताम्रमताम्रताम् ।
तथाऽस्माकमहङ्कारो निरहङ्कारतां गतः ॥ ६२ ॥

रसायनेति। यथा यद्वत्ताम्रं रसायनप्रसङ्गेन रसायनस्य पारदादिप्रभवस्यौषधविशेषस्य प्रसङ्गो योगस्तेनाताम्रतां सुवर्णादिरूपतां गतं प्राप्तं भवति तथा तद्वदस्माकं ब्रह्मवेदिनामहङ्कारोऽहङ्कृतिर्निरहङ्कारतां निर्गतो निवृत्तोऽहङ्कारोऽहङ्कृतिर्यस्मात्तन्निरहङ्कारं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म तस्य भावः सत्ता तां ब्रह्मतामित्यर्थः, गतः प्राप्तोऽतोऽस्माकं चिदाकाशदर्शनमन्येषां नेति सम्भवतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु अहं ब्रह्मास्मीति वदाम्येवेति त्वमेव वदसि अतस्त्वय्यहङ्कारो नास्तीति कथं प्रत्येतव्यमित्याशङ्क्याज्ञानावस्थायामेव बाधकत्वात्तस्य रिपुत्वमिदनीं तद्बाधेनाकिञ्चित्करत्वाद्बाधकत्वं न प्रत्युत ब्रह्माकारत्वेन सुखकारित्वमित्याशयेनाह ।

पूर्वमासीदहङ्कारो मम दुःखस्य कारणम् ।
रिपुरद्य मृतो दृष्टः परमानन्दकरणम् ॥ ६३ ॥

पूर्वमिति । हे शिष्य पूर्वमज्ञानावस्थायामहङ्कारोऽहंकृतिर्मम मे दुःखस्य खेदस्य कारणं हेतुरासीदासाऽतो मे

मम रिपुः शत्रुरासीत्सोऽद्येदानीं ज्ञानावस्थायां मृतो बाधितो दृष्टोऽनुभूतो सोऽतः परमानन्दकारणं परमो निरतिशयो य आनन्दः सुखं तस्य कारणं हेतुर्जातोऽत इदानीं तस्य बाधितत्वेनाबाधकत्वात्तस्मिँल्लोकदृष्ट्या विद्यमानत्वेपि चिदाकाशदर्शनेऽविरुद्धत्वमिति भावः ॥ ६३ ॥

ननु परमानन्दप्राप्तावपि किं महत्वं तत्राह सदृष्टान्त ।

भोगेप्सूनां सभामध्ये भोक्ता कान्तो यथा युवा ।
मुमुक्षूणां तथा मध्ये राजते परमार्थवित् ॥ ६४ ॥

भोगेप्सूनामिति । भोगेप्सूनां भुज्यन्त इति भोगा विषयास्तानीप्सन्ति प्राप्तुमिच्छन्ति ते तथोक्तास्तेषां विषयिणां स्त्रैणानामित्यर्थः, सभामध्ये सभा सदोगृहं तस्या मध्येऽन्तरे भोक्ता बहुस्त्रीभोगी कान्तः सुन्दर युवा तरुण एतद्गुणत्रयविशिष्टः पुरुषो यथा यद्वद्राजते शोभते तथा तद्वन्मुमुक्षुणां मोक्षेप्सूनां मध्येऽन्तरे परमार्थवित्परमः श्रुतिश्रेष्ठः सत्यरूपश्च योऽर्थस्तत्त्वं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म वेत्ति जानातीति परमार्थविज्जीवब्रह्मैक्यज्ञानवान्राजते शोभते, अज्ञानदृष्ट्या तच्छ्रैष्ठ्येऽप्रतीतेऽपि मुमुक्षुदृष्टौ तत्प्रतीयते इति भावः ॥ ६४ ॥

ननु व्यवहारिण इव ज्ञानिनोपि व्यवहारसत्त्वे कथं सर्वदात्मसुखभानमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

गृहकार्यप्रसक्तापि भुक्तभोगेव कामिनी ।
मनसैव मनो नूनमानन्दयति योगवित् ॥ ६५ ॥

गृहकार्येति । भुक्तभोगा भुक्तोऽनुभूतो भोगः परपुरुषेण सह रतिसुखं यया सा तथोक्ता कामिनी परपुरुषरतिसुखेच्छावती स्त्रीव यथा गृहकार्यप्रसक्तापि गृहस्य मन्दिरस्य य-

त्कार्यं लेपनसंमार्जनादिकं तस्मिन्प्रसक्ताऽत्यासक्ता प्रतीयमाना सत्यपि मनसैव परपुरुषभोगजन्यसुखवदन्तःकरणवृत्त्यैव मनो गृहकार्यनिर्वाहकमन्तःकरणमानन्दयति सुखीकरोति गृहकार्यजनितखेदास्पृष्टं करोतीत्यर्थः, तद्वद्योगवियोगं जीवब्रह्मैक्यं वेत्ति जानातीति स तथोक्तः, यद्वा युज्येते ऐक्येनानुभूयेते जीवब्रह्मणी अनेनेति योगो ज्ञानं तद्विन्दति प्राप्नोतीति योगवित्प्राप्तजीवब्रह्मैक्यज्ञान इत्यर्थः, लिङ्गपरिणामेन सर्वदृष्टान्तविशेषणान्यप्यस्मिन्दार्ष्टान्तिके योज्यानि, भुक्तभोगो लोकप्रतीत्या भुक्ता अभ्यवहृता भोगा विषया येन स तथाभूतोपि अतो गृहकार्यप्रसक्तोपि गृह्यत आत्मतयाऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तस्य यत्कार्यमवश्यकर्त्तव्यतया विहितं वैदिकं स्नानसन्ध्यादिकं गर्भाधानादिमरणान्तसंस्काररूपं स्मार्त्तं कर्म च लौकिकमशनादिकं च, यद्वा लौकिकं प्रसिद्धमेवात्र गृहं मन्दिरं तस्य कार्यमवश्यकर्त्तव्यं द्रव्यार्जनादिकं तस्मिन्सर्वोक्तलक्षणे प्रसक्तोऽत्यासक्तः प्रतीयमानोपि नूनं निश्चयेन मनसैव ब्रह्मसुखानुभववद्वृत्तिविशेषेणैव मनः शरीरव्यवहारगृहव्यवहारयोर्निर्वाहकमन्तःकरणमानन्दयति प्रपञ्चदुःखास्पृष्टं करोति, ग्रहकार्यप्रसक्तापीति पाठे ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां कार्याणि श्रवणादीनि वचनादीनि च ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां सङ्कल्पादिकमन्तःकरणस्य च तेषु प्रसक्तोपीति व्याख्येयं। दृष्टान्तपक्षे इन्द्रियकार्याणि खानपानश्रवणादीनि गमनादीनि च तेषु प्रसक्तापीति योज्यमतो ज्ञानिनि लोकदृष्ट्या व्यवहारे प्रतीयमानेपि ब्रह्मसुखस्फुरणं सर्वदैवाखण्डितं विद्यत इति सम्भावनीयमिति भावः ॥ ६५ ॥

ननु लोकप्रतीत्यविषये विदुषि ब्रह्मानन्दे वर्त्तमाने कथं

सम्भावना कार्येत्याशङ्क्य तस्य क्वचित्क्वचिल्लोकदृष्टावपि प्रतीतिविषयत्वं दर्शयति ।

मुनिमानन्दितं दृष्ट्वा ग्रामीणो वक्ति तं मुहुः ।
त्वया यस्तु निधिः प्राप्तस्तं प्रदर्शय मामपि ॥ ६६ ॥

मुनिमिति । ग्रामीणो ग्रामे भवो ग्रामीणः संसारी मूढ इत्यर्थः, मुनिं विवेकिनमानन्दितमानन्दो निरतिशयं सुखं सञ्जातमस्य स तथोक्तस्तं सुखसाधनविषयाभावेपि सुखितमित्यर्थः, दृष्ट्वाऽवलोक्य तं मुनिं मुहुः पुनः पुनस्त्वया भवता यस्तु यत्प्रकारको लोकविलक्षणो निधिर्निधीयन्ते स्थाप्यन्ते सर्वसुखानि अस्मिन्निति निधिर्ब्रह्मसुखं स प्राप्तो लब्धस्तं ब्रह्मानन्दं मामपि संसारदुःखदुःखितं मां प्रत्यपि प्रदर्शय समर्पयेत्येवं वक्ति वदति अज्ञानिदृष्टावपि क्वचित्क्वचिद्ब्रह्मानन्दो ज्ञानिनि प्रतीयत एवाऽन्यथा तत्प्रार्थनानुपपत्तेरतस्तत्र तत्सत्त्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ६६ ॥

इदानीं स आनन्दो गुरुकृपां विना न लभ्यत इत्याशयेन गुरुप्रतापं वर्णयति ।

वञ्चकैर्विषयैस्तात वद के के न वञ्चिताः ।
गुरुभिः पुरुषव्याघ्रैर्नूनमेतेपि वञ्चिताः ॥ ६७ ॥

वञ्चकैरिति । हे तात हे शिष्य वञ्चकैः स्वासक्तपुरुषान्वञ्चयन्ति लुण्ठन्ति ते वञ्चकास्तैर्विषयैः स्त्र्यादिपदार्थैः के के ब्रह्मादयोपीत्यर्थः, न वञ्चिताः स्वरूपं विस्मार्य लुण्ठिता न भवन्तीति त्वं वद कथय सर्वे ब्रह्मादयोपि विषयैर्वञ्चिता एवेति भावः, विषयाणामेतादृशे सामर्थ्येपि एतेपि ईदृशप्राबल्यवन्तोपि प्रत्यक्षा विषयाः पुरुषव्याघ्रैः पुरुषाः पौरुषस-

म्पन्ना उद्योगिनस्तेषु व्याघ्राः श्रेष्ठा मोक्षसाधनवन्त इत्यर्थः, तैर्गुरुभिर्गृणन्ति हितमुपन्दिशन्ति ते गुरवस्तैर्नूनं निश्चयेन वञ्चिता लुण्ठिताः स्वाधीनीकृता इत्यर्थः, अतः स्वशरणागतसर्वदुःखनिरसने गुरुरेव समर्थ इति तमेव मुमुक्षुभिः शरणं गन्तव्यमिति भावः ॥ ६७ ॥

ननु प्रपञ्चपरित्यागेन मोक्षेच्छया गुरौ शरणं गतेपि स्वदेहसम्बन्धिजनकृतोपद्रवेण विघ्नः स्यात्तत्राह ।

शीर्षे घटसहस्राम्भः पातयन्तु जडा जनाः ।
मौनमेवावलम्बेत शिवलिङ्गमिवात्मवित् ॥ ६८ ॥

शीर्ष इति। हे शिष्य शिवलिङ्गमिव यथा शिवस्य महादेवस्य लिङ्गं चिह्नं पूजास्थानं प्रतिमाविशेष इति यावत्तज्जडा मूढा जना लोकाः शीर्षे शिरसि घटसहस्राम्भो घटानां कुम्भानां सहस्राणि अपरिमिता घटा इत्यर्थः, तत्परिमितमम्भो जलं पातयन्तु तथापि मौनमेव केवलं तूष्णींभावमेवावलम्बत आश्रयति तन्निवारणं तदसहनं वा न करोतीत्यर्थः, तथा तद्वदात्मविदात्मज्ञानी जडा मूर्खा जना लोकाः स्वसंबन्धिदृश्यदेहे शीर्षे शिरसि घटसहस्राम्भःपातसदृशानपरिमितानुपद्रवान्कुर्वन्तु तथाप्यात्मनि देहत्रयातीते तदसम्बन्धं निश्चित्य मौनमेव मनोलयरूपं ब्रह्मभावमेव केवलमवलम्बेताश्रयेत न तत्प्रत्याख्याने प्रवर्त्तितव्यमिति भावः ॥ ६८ ॥

ननु गुरवोपि बहवः सन्ति मुमुक्षुभिः क आश्रयणीया इत्याशङ्क्याह ।

सविचारास्तु गुरवो विरक्ता गुरुसत्तमाः ।
विचारेपि विरक्ता ये गुरूणां गुरवो हि ते ॥ ६९ ॥

सविचारा इति । लोकप्रसिद्धगुरुषु मध्ये सविचारास्तु विचार आत्मानात्मविवेकस्तेन सह वर्त्तमानास्तुशब्देन लोकप्रसिद्धगुरुभ्य एतेषां श्रैष्ठ्यं दर्शितमतस्तत्सेवनमेव मुमुक्षुभिः कार्यमिति भावः, ततोपि विरक्ता वैराग्यसंपन्नाः सविचाराश्च ये वर्त्तन्ते ते गुरुसत्तमाः पूर्वोक्तसविचारगुरुषु सत्तमाः श्रेष्ठा इत्यर्थः, ते सेवनीयाः, ततोपि विचारवैराग्यफलं ब्रह्मानन्दं प्राप्ताः सन्तो ये विचारेपि विवेकेऽपिशब्दाद्वैराग्ये प्रयोजनाभावाद्विरक्ता उदासीनाः सन्ति ते हि प्रसिद्धा गुरूणां मध्ये गुरवः पूज्याः सन्ति अतः पूर्वोक्तोभयविधेभ्य एतेऽत्यादरेण मुमुक्षुभिः सेव्या इति भावः ॥ ६९ ॥

ननु विषयाणां दृश्यमानत्वाद्ब्रह्मसुखस्य तु दृश्यविषयत्वेनादृश्यत्वाच्च तदिच्छया विषयसुखत्यागो दुष्कर इत्याशङ्क्याह ।

दुस्त्यजान्विषयान्मूढो जिज्ञासुरपि मुञ्चति ।
विदां तद्रागदोषस्य त्यागे किमिव दुष्करम् ॥ ७० ॥

दुस्त्यज्यानिति । मूढः केवलमज्ञो द्वेषादिना विषयान्स्त्र्यादिपदार्थान्मुञ्चति परित्यजति जिज्ञासुरपि मुमुक्षुरपि ज्ञानप्राप्त्यभावादज्ञान्येव सोपि दुस्त्यजान्दुःखेनातिक्लेशेन त्यक्तुं योग्यानपि विषयान्धनादिपदार्थान्मुञ्चति परित्यजति तत्तस्माद्धेतोर्विदां ज्ञानिनां रागदोषस्य रागो विषयप्रेमा स एव दोषो दूषणं बन्धकत्वात्तस्य त्यागे विसर्जने दुष्करं दुःसंपादं किमिव किमु अस्ति न किमपि दुष्करं ज्ञानिनामित्यर्थः ॥ ७० ॥

ननु सांसारिकवार्त्ताभिर्ज्ञानिनो ब्रह्मसुखानुसन्धानं व्याहन्येत तत्राह ।

जायेत जातबोधानामपि सांसारिकी कथा ।

जागरे समनुप्राप्ते यथा स्वप्नकथा नृणाम् ॥७१॥

जायेतेति। यथा यद्वज्जागरे जाग्रन्नामन्यस्थाविशेषे समनुप्राप्ते सम्यगुपलब्धे सति नृणां मनुष्याणां स्वप्नवार्त्ता जाग्रत्स्वानुभवविघाताय न भवति तथा तद्वज्जातबोधानां जात उत्पन्नो बोधः स्वस्मिन्ब्रह्मत्वज्ञानं येषां तेषां ज्ञानिनामपि सांसारिकी संसारविषयिणी कथा वार्त्तापि स्वात्मानुसन्धानविरोधिनी न जायेन न स्यादित्येवं सम्भावनीयमिति भावः ॥७१॥

ननु तुर्यसुषुप्तयोर्दृश्यभानाविशेषे तद्भेदः किन्निबन्धन इत्याशङ्क्याह।

मोहेन विस्मृते दृश्ये सुषुप्तिरनुभूयते।
बोधेन विस्मृते दृश्ये तुरीयमवशिष्यते॥ ७२ ॥

मोहेनेति। हे शिष्य मोहेन स्वरूपाज्ञानेन दृश्ये जगति विस्मृते विस्मरणविषयीकृते सति सुषुप्तिर्निद्रा जीवेन कर्त्राऽनुभूयते दृश्यते तेनैव जीवेन बोधेन जीवब्रह्मैक्यजगदसत्त्वज्ञानेन दृश्ये जगति विस्मृते विस्मरणविषयीकृते सति तुरीयं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मावशिष्यतेऽवशिष्टं भवति मोहबोधौ सुषुप्तितुर्ययोर्दृश्यभानाऽविशेषेपि भेदहेतुर्भवत इति भावः ॥ ७२ ॥

इदानीं जगत्सूर्यव्यवहारभेदेन दृष्टान्तेनात्मजगद्व्यवहारभेदं निरूपयति सार्धचतुर्भिः।

दृश्यं चेत्स्याद्रविर्न स्यात्तम एकं तदा किल।
रविश्चेत्स्याज्जगच्च स्याद्व्यवहारस्तदा किल॥ ७३ ॥

दृश्यमित्यादिभिः। हे शिष्य चेद्यदि दृश्यं जगत्स्याद्भवेच्चेद्यदि रविः सूर्यो न स्यान्न भवेन्न दृग्गोचरो भवेदित्यर्थः, तदा

तस्मिन्समय एकं केवलं तमोऽन्धकारः किल निश्चयेनानुभूयते यदा च चेद्यदि रविः सूर्यः स्याद्भवेच्चेद्यदि जगदपि स्याद्भवेत्तदा तस्मिन्समये व्यवहारः क्रयादिरूपो व्यापारः किल निश्चयेनानुभूयते जगत्सत्त्वे सूर्यासत्त्वं चान्ध्यमेव सूर्यजगतोः सत्त्वे व्यापार एव जायत इति भावः ॥ ७३ ॥

किञ्च ।

रविरस्ति जगन्न स्याज्ज्योतिरेकं तदा किल ।

इति लोकस्थितिः पुत्र परमार्थगतिं शृणु ॥ ७४ ॥

रविरिति । चेद्यदि रविः सूर्यः स्याद्भवेज्जगद्विश्वं न स्यान्न भवेत्तदा तस्मिन्समय एकं केवलं ज्योतिस्तेजोरूपः सूर्य एव किल निश्चयेनानुभूयते, उक्तां लोकस्थितिं दृष्टान्तभूतामुपसंहृत्य परमार्थगतिं निरूपयिष्यंस्तच्छ्रवणे शिष्यमभिमुखीकरोतीतीति, इत्येवंप्रकारा लोकस्थितिर्लोकस्य लौकिकव्यवहारस्य स्थितिर्गतिः कथितेति शेषः, हे पुत्र हे शिष्य त्वमित ऊर्ध्वं परमार्थगतिं परमार्थो दार्ष्टान्तिकः साक्षिचैतन्यसाक्ष्यजगद्व्यवहाररूपोऽर्थस्तस्य गतिः स्थितिस्तां शृणु अवधारय ॥ ७४ ॥

तां प्रतिज्ञातामेव परमार्थगतिं निरूपयिष्यंस्तत्र विशिष्टं सूर्यं प्रदर्शयति ।

नित्यो हि रविरस्माकं तस्य नाशो न विद्यते ।

तमोभूतेपि सकले तमःसाक्षी सदव्ययः ॥ ७५ ॥

नित्य इति । हि सर्वत्र वेदान्ते प्रसिद्धो 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध' इति श्रुतेर्विद्वदनुभवसिद्धश्चाऽस्माकं ज्ञानिनां रविश्चित्सूर्यः सूर्यादिसर्वजगत्प्रकाशक इत्यर्थः, नित्यः कालत्रयाबाध्योऽस्ति विद्यतेऽतस्तस्य नाशोऽभावो न विद्यते

नास्ति नाशादिसर्वजगत्प्रकाशकस्य नाशेऽङ्गीकृते नाशसाक्षिणोऽभावान्नाशासिद्धेः कुत इत्यत आह तमोभूत इति, सकले समस्ते जगति तमोभूते तमसि तमोरूपप्रकृतौ लयेन तन्मात्रे स्थिते सति तदा तस्मिन्समये जगल्लयरूपतमसः प्रकृतेः साक्षी साक्षादव्यवधानेन प्रकाशकतया विद्यमानोऽत एव सदव्ययः सद्रूपोऽव्ययश्चापरिणामी, अव्ययत्वे सद्रुपत्वं हेतुः सद्रूपत्वे चाव्ययत्वं ज्ञेयः, अस्ति अतो नाशाभावान्नित्यत्वं चित्सूर्यस्येति भावः ॥ ७५ ॥

एवं दृष्टान्तस्थितिमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकीं प्रतिज्ञातां परमार्थगतिं निरूपयति ।

रविरस्ति जगन्नास्ति समाधानवतो मुनेः ।
अनेन हेतुना साधो ज्योतिरेकं तदा किल ॥७६॥

रविरिति । समाधानवतः समाधानं समाधिर्विद्यतेऽस्य स तथोक्तस्तस्य मुनेर्ज्ञानिनो रविश्चित्सूर्यः समाधिसाक्षित्वेन प्रकाशमानोऽस्ति विद्यते जगद्विश्वं नास्ति न विद्यतेऽनेनोक्तलक्षणेन हेतुना कारणेन तदा समाध्यवस्थायामेकं केवलमद्वितीयं ज्योतिरात्मचैतन्यं किल निश्चयेनास्तीति ज्ञेयम् ॥ ७६ ॥

किञ्च ।

रविरस्ति जगच्चास्ति व्यवहारावलोकिनः ।
रविर्नास्ति जगन्नास्ति तम एकं तदा किल ॥ ७७ ॥

रविरिति । व्यवहारावलोकिनो व्यवह्रियते व्याप्रियतेऽस्मिन्निति व्यवहारो जाग्रदवस्था तमवलोकयितुं शीलमस्येति स तथोक्तस्तस्य ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा रविश्चित्सूर्यो जाग्रत्साक्षित्वेन प्रकाशमान इत्यर्थः, अस्ति विद्यते जगच्च वि-

श्वमस्ति विद्यते, किञ्च सुषुप्तस्य निद्रितस्य ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वाऽज्ञानेनावृतत्त्वादप्रतीयमानो रविश्चित्सूर्यो नास्ति न विद्यते जगच्च विश्वमपि लीनत्वान्नास्ति न विद्यते तदा तस्मिन्समये तमोऽज्ञानमस्ति विद्यते ॥ ७७ ॥

ननु समाधावात्मप्रकाशो यदि स्यात्तर्हि जाग्रतीव कुतो न भासते तत्राह ।

प्रकाश्यापगमे पुत्रप्रकाशः किं प्रकाशयेत् ।
प्रकाश्यत्वविनाशेपि प्रकाशत्वमखण्डितम् ॥७८॥

प्रकाश्येति । हे पुत्र हे शिष्य प्रकाश्यापगमे प्रकाश्यमात्मप्रकाशविषयभूतं जगत्तस्यापगमे नाशे सति प्रकाशश्चित्सूर्यश्चेतनारूपः किं वस्तु प्रकाशयेत्प्रकाशितं कुर्यादतो विद्यमानोपि जाग्रतीव न प्रकाशत इति भावः, ननु प्रकाश्याभावेन जाग्रतीव न प्रकाशते किं वा स्वाभावेनेत्यत्र किं विनिगमकमित्याशङ्क्य जगन्नाशप्रकाशान्यथानुपपत्त्या प्रकाश्याभावेपि तस्य भावोभ्युपेय इत्याशयेनाह प्रकाश्यत्त्वेति, प्रकाश्यत्वविनाशेपि प्रकाश्यं चित्प्रकाशविषयं जगत्तस्य भावस्तत्त्वं तस्य विनाशे लये सत्यपि प्रकाशत्वं चिन्मात्ररूपत्वमखण्डितमविनाशि अस्त्येवेत्यभ्युपेयमन्यथानाशस्याप्यसिद्धेरिति भावः ॥ ७८ ॥

इदानीं प्रसिद्धसूर्यादात्मसूर्ये विशेषं दर्शयति ।

आयातु यातु वा भानोः प्राकाश्यं निजहेतुभिः ।
न मम स्वप्रकाशस्य किञ्चिदायाति गच्छति ॥७९॥

इति बोधसारे ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकं त्रिचत्वारिंशम् ॥ ४३ ॥

आयातु इति । हे शिष्य भानोः सूर्यस्य प्रकाश्यं प्रकाशरूपत्वं जगत्प्रकाशनशक्तिर्वा प्रकाशविषयं जगच्च निजहेतुभि-

निजाः स्वीया हेतवः कर्मोपासनादिरूपाणि कारणानि तैरायातु आगच्छतु यातु वा गच्छतु वा सूर्यस्य तेजोरूपत्वं जगत्प्रकाशकत्वं तत्प्रकाश्यं जगच्च सर्वमेतत्कृतकत्वादनित्यमिति भावः, स्वप्रकाशस्य स्वतःसिद्धप्रकाशरूपस्य मम म आत्मसूर्यस्येत्यर्थः, किञ्चित्प्रकाशरूपत्वं जगत्प्रकाशकत्वं वा जगद्वा प्रकाश्यमायाति नाऽऽगच्छति न गच्छति न नश्यति आत्मसूर्यप्रकाशस्य नित्यत्वात्प्रकाशनशक्तेर्जगतश्च पृथगसत्त्वाच्च न किमप्यात्मसूर्ये उत्पद्यते विनश्यति चेत्ययं लौकिकसूर्यादात्मसूर्ये विशेष इति भावः ॥ ७९ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकार्थप्रकाशस्त्रिचत्वारिंशः ॥ ४३ ॥

अथ मनोमहिमा ।

एवं ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकाख्यं प्रकरणमभिधायेदानीं 'मन एव मनुष्याणाङ्कारणं बन्धमोक्षयोरि'त्यादिश्रुतिसूक्तंमनोनिरोधे यत्नदार्ढ्याय मनोमाहात्म्यं तदत्र निरूपयितुं मनोमहिमाख्यं सार्धषट्श्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ मनोमहिमा ।

अथेति । अथ ज्ञानगङ्गातरङ्गोनाशीतिकनिरूपणानन्तरं मनोमहिमा मनसश्चेतसो महिमा महत्त्वनिरूपकं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्रादावात्मनो नित्यमुक्तत्वान्मनःकृतावेव बन्धमोक्षावात्मनि प्रतीतौ भवत इति तौ विवेकेन मनस्येव विज्ञेयावित्याशयेनाह द्वाभ्याम् ।

किं बद्धमसि मुक्तं वा मनः पृच्छ महामुने ।

यदि बद्धमिति ब्रूयात्तर्हि बद्धोस्यसंशयः ॥ १ ॥

किमित्यादिभ्यां । हे महामुने महाविवेकिस्त्वं भवान्हे मनस्त्वं बद्धं गुणैर्बंधनं प्राप्तमसि भवसि किं किं वा मुक्तं गुणतो मुक्तिं प्राप्तमसि भवसीत्येवं मनश्चेतः पृच्छाऽनुयोजय तन्मनः कर्तृ त्वामहं बद्धं संसारि अस्मीत्येवं ब्रूयात्कथयेद्यदि यर्हि तर्हि तदा त्वं बद्धोसि मनःकृतं बन्धनं त्वयि अस्तीत्यत्राऽसंशयो न संशयोऽस्ति ॥ १ ॥

किंचिन्मुक्तमिति ब्रूयात्किंचिन्मुक्तोसि मोहतः ।
यदि मुक्तमिति ब्रूयात्तर्हि मुक्तोसि मोहतः ॥२॥

किञ्चिदिति । यदि यर्हि किञ्चित्स्वल्पं बाह्यवैराग्यादिना कुतः कुतश्चित्संसारधर्मान्मुक्तमहमस्मीत्येवं तन्मनश्चित्तं ब्रूयाद्वदेत्तर्हि तदा त्वं मोहतोऽज्ञानात्किं चित्स्वल्पं मुक्तो मोक्षं प्राप्तोऽसीति निश्चेतव्यं यदि यर्हि तन्मनोऽहं मुक्तं मोक्षं प्राप्तमस्मीत्येव ब्रूयात्कथयेत्तर्हि तदा त्वं मोहतोऽज्ञानान्मुक्तो मोक्षं प्राप्तोऽसी ति ज्ञेयम ॥ २ ॥

ननु मनःकृतावेव बन्धमोक्षावात्मनि प्रतीयेते इति कुत उच्यते वास्तवावेव तौ कुतो नस्त इत्याशङ्क्याह ।

बद्धेन मनसा बद्धो मुक्तो मुक्तेन चेतसा ।
न बद्धो न च मुक्तोयमिति वेदान्तनिर्णयः ॥ ३ ॥

बद्धेनेति । हे शिष्य अयं मम प्रत्यक्षमनुभूयमान आत्मा बद्धेन विषयासक्तिमता मनसाऽन्तःकरणेन बद्धो बन्धनं प्राप्तोऽस्ति स एव मुक्तेन विषयानासक्तेन चेतसान्तःकरणेन मुक्तो मोक्षं प्राप्त इत्यनुभूयते वस्तुतस्तु आत्मनश्चेतसः पृथग-

सत्त्वाच्चेतसस्तत्कृतबन्धमोक्षयोश्चासत्त्वाच्चाऽयमात्मा न बद्धो न बन्धनं प्राप्तो न च नैव मुक्तो मोक्षं प्राप्त इत्येव वेदान्तनिर्णयो वेदान्तानामुपनिषदां निर्णयः सिद्धान्तोऽस्ति तथा च श्रुतिः ।

'न निरोधो न चोत्पत्तिर्नबद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते'ति ॥ ३ ॥

इदानीं ब्रह्मविष्ण्वादिषु यन्महत्त्वं प्रतीयते तदपि मनःकृतमेवेत्याशयेनाह ।

स्फुरन्ति महिमानो ये यत्र यत्र जगत्त्रये ।
ते सर्वे मनसो धर्मा मनो हि महिमाश्रयम् ॥४॥

स्फुरन्तीति । जगत्त्रये त्रैलोक्ये यत्र यत्र ब्रह्मविष्ण्वादिषु ये पुराणादिषु वर्णिताः श्रुताश्च महिमानो महत्त्वानि स्फुरन्ति भासन्ते ते सर्वे समस्ता मनसश्चेतसो धर्मा गुणा ज्ञेयाः, तेषां मनःकल्पनामात्रत्वादिति भावः, कुत इत्यत आह मन इति, हि यस्मात्कारणान्मनश्चित्तं महिमाश्रयं महिम्नो महत्त्वस्याश्रयमाधारोऽस्ति सर्वमहत्त्वस्य मनःकल्पितत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

किञ्चाणिमादिसिद्धयोपि मनस एव गुणा इत्याह ।

अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं मनसो गुणाः ॥५॥

अणिमेति । अणिमानाम्नी सिद्धिर्महिमा महिमानाम्नी सिद्धिः, लघिमा लघुत्वसन्धारणरूपा योगजन्या शक्तिः, तथा गरिमा गुरुत्वसन्धारणरूपा योगजया शक्तिः, प्राप्तिः प्राप्तिनाम्नी सिद्धिः, प्राकाम्यं प्राकाम्यनाम्नी सिद्धिः, ईशित्वमीशि-

त्वनाम्नी सिद्धिः, वशित्वं वशित्वनाम्नी सिद्धिरेते सर्वे मनसोऽन्तःकरणस्य गुणा धर्माः सन्तीति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

किञ्च ।

मनो धनुर्मनो मौर्वी मन एव धनुर्धरः ।
मनो लक्ष्यं मनो वेधो मनो विद्धं विमुक्तये ॥ ६ ॥

मन इति । मनोऽन्तःकरणं धनुः शरासनं ज्ञेयं- 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यत' इति श्रुत्युक्तरूपके धनुःशब्दवाच्यः प्रणवोऽपि मन एव ज्ञेयं मनःकल्पितत्वात्तस्येति भावः, एवमुत्तरत्रापि प्रणवद्वारा ब्रह्मरूपलक्ष्ये चेतोवृत्तिरूपशरप्रवृत्तेः, तथा तत्रैव रूपके मौर्वी मूर्वं नाम तृणविशेष स्तत उत्पन्ना मौर्वी धनुःप्रसञ्चा सापि मन एवाऽन्तःकरणमेव तस्या अपि मनःकल्पितत्वात्, किञ्च धनुर्धरो धनुःशब्दवाच्यस्य प्रणवस्य धरो धारकः प्रणवधारणाभ्यासीसर्थः, सोऽपि मन एव तस्यापि मनःकल्पितत्वेन मनोमात्रत्वात्, किञ्च लक्ष्यं लक्षणावृत्त्या बोध्यं ब्रह्मापि 'ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यत' इति श्रुतेस्तदपि मनोन्तःकरणं ज्ञेयमुभयोरेकसत्ताकत्त्वाद्ब्रह्मणश्च पारमार्थिकलक्ष्यत्वगुणवत्त्वाभावेन लक्ष्यत्ववद्ब्रह्मणोऽपि मनःकल्पितत्वाद्वा मनोरूपत्वं ज्ञेयं, किञ्च वेधो विध्यतेनेनेति वेधो ब्रह्ममनसोरेकाकारसम्पादनरूपा वेधनक्रिया मनोन्तःकरणमेव ज्ञेयं तस्यापि मनःकल्पिततया मनोमात्रत्वादिति भावः, एतादृशं मनोन्तःकरणं विद्धं वेधनक्रियया व्याप्तुमिष्टतमं कृतं सद्विमुक्तये विदेहमुक्तिप्राप्त्यै भवेत्स्यादिति क्रियाया अध्याहारः कर्त्तव्यः, मुक्तिरपि मनोलयाधीना सर्वत्र शास्त्रेषु निरूपिताऽतो लयवन्मनोरूपत्वात्तस्या मनोरूपत्वमेव निश्चेतव्यम्, आत्मनि

तु पारमार्थिकबन्धमोक्षाभावस्य प्रतिपादितत्वादिति भावः ॥६॥

इदानीं बन्धमोक्षकारणत्वं मनसो निरूपयंस्तच्छ्रैष्ठ्यं त्रिभिः पादैराह।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः।
इतो धिकं तु किं वाच्यमद्वये तु स्थितं न तत् ॥७॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे मनोमहिमा चतुश्चत्वारिंशः ॥ ४४ ॥

मन एवेति। मनुष्याणां जीवानां बन्धमोक्षयोर्बन्धो बन्धनं मोक्षश्च मुक्तिस्तयोः कारणं हेतुर्मन एवान्तःकरणमेवास्ति अतो मनस्तोऽऽधिकं महत् किं वाच्यं किं वक्तव्यं मन एवातिश्रेष्ठं ततोधिकं किमपि नान्यदिति भावः, एवं मनसः सर्वश्रैष्ठ्यं प्रतिपाद्येदानीं तस्य स्वात्मन्यसत्त्वं दर्शयति अद्वय इति, तत्तु तन्मनोऽपि अद्वये न विद्यते द्वयं द्वैतं यस्मिन्स तथोक्तः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तस्मिन् स्थितं विद्यमानं न नास्ति आत्मनः सकाशान्मनसः पृथक्सत्ता नास्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ मनोमहिमार्थप्रकाशश्चतुश्चत्वारिंशः ॥ ४४ ॥

अथ चिच्चण्डीपशुघातनम्।

एवं मनसः श्रैष्ठ्यनिरूपणपूर्वकमद्वयात्मनि तदसत्त्वं प्रतिपाद्येदानीं तादृशमनसो लयं कर्त्तुं साधकानां लयोपाये प्रवर्त्तनाय तत्र रुच्युत्पादनाय च मनोलयफलं प्रदर्शयंश्चिच्चण्डीपशुघातनाख्यमेकश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

अथ चिच्चण्डीपशुघातनम्।

अथेति। अथ मनोमहिमनिरूपणानन्तरं चिच्चण्डीपशु-

घातनं चिदेव चण्डी देवी तस्या अग्रे तस्यै पशुर्बलिरज इत्यर्थः, घात्यते नाश्यतेऽस्मिन्निति पशुघातनं पशुहिंसनाख्यं तन्निरूपकत्वादेतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, तदेवाह पद्येन ।

चित्ताहंकृतिबुद्धिमानसमयैर्युक्तं चतुर्भिः पदै-
श्छित्त्वान्तःकरणं पशुं परशुना बोधेन तीक्ष्णेन यः ।
चिच्चण्डीचरणाम्बुजार्चनमनुप्राप्तः प्रसादं परं
किञ्चित्रं चरणे लुठन्ति रभसात्तस्याखिलाः सिद्धयः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बो० चिच्चण्डीपशुघातनं पञ्चचत्वारिंशम् ॥४५॥

चित्तेति । हे शिष्य चित्ताहङ्कृतिबुद्धिमानसमयैश्चित्तमनुसन्धानप्रत्यभिज्ञास्मृत्यनुभवदृत्तिमानन्तःकरणभागश्चित्तमित्युच्यते, अहङ्कृतिश्चाहङ्कारोऽन्तःकरणभागः स द्वितीयः, बुद्धिश्च मतिर्निश्चयरूपोऽन्तःकरणभागस्तृतीयः, मानसं च सङ्कल्पविकल्पात्मकोऽन्तःकरणभागश्चतुर्थः, एतद्रूपैश्चतुर्भिश्चतुःसंख्याकैः पदैः पादैर्युक्तं सहितमत एव चतुष्पदत्वेनाऽज्ञत्वेन च पशुसाम्यादन्तःकरणं पञ्चभूतसत्त्वभागोपादानकं कार्यद्रव्यं पशुमजम् 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णामि'ति श्रुत्या प्रकृतेर्मायापरपर्यायाया अजत्वप्रतिपादनात्तत्कार्यभूतान्तःकरणस्याप्यजत्वं चतुष्पदत्वाच्च पशुत्वेनाजत्वं स्पष्टमेवेति भावः, तं तीक्ष्णेनाज्ञानभेदनसमर्थेन दृढेनेत्यर्थः, बोधेन ज्ञानाख्येन परशुना परश्वधेन च्छित्वा घातयित्वा यो ज्ञानी चिच्चण्डीचरणाम्बुजार्चनं चिच्चेत्यरहितचिन्मात्रस्वरूप आत्मा स एव चण्डी भगवती तस्याश्चरणौ पादावारोपाधिष्ठानत्वापवादाधिष्ठानत्वरूपौ कल्प-

---

१ परं द्वैतजातं श्यति च्छेदयतीति व्युत्पत्त्या परशुत्वं बोधस्य ।

तांशावित्यर्थः, तयोर्मध्ये योऽपवादाधिष्ठानस्वरूपोंशः स एवात्र चरणो जगद्भक्षकत्वाच्चरणशब्दस्य च गतिभक्षणार्थकचरधातुप्रकृतिकत्वाच्चेति भावः, स एवाम्बुजं कमलं तस्यार्चनं पूजनं जगदपवादेन केवलतदनुसन्धानरूपमिति यावत्तत्कृत्वेत्यध्याहार्यम्, अनु अनन्तरमेव परं सर्वोत्कृष्टं प्रसादं निरावरणानन्दरूपं प्राप्तो लब्धोऽस्ति तस्यात्मसाक्षात्कारवतो योगिनश्चरणे पादे आरोपाधिष्ठानस्वरूपे कल्पितांश इत्यर्थः, तस्यैव सर्वसिद्धिनिर्वाहकत्वेन सर्वसिद्धीनां गतित्वादिति भावः, अखिलाः समस्ताः सिद्धयोऽणिमाद्या रभसा वेगेन योगिनस्तद्विषयानिच्छायां सत्यामपि स्वेच्छयैवेत्यर्थः, लुठन्ति कदाप्ययमस्मदङ्गीकारं करोतु इतीच्छया चरणसेवनपरा भवन्तीत्यत्र किं चित्रं किमाश्चर्यं न किमपीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ चिच्चण्डीपशुघातनार्थप्रकाशः पञ्चचत्वारिंशः ॥ ४५ ॥

अथ जीवन्मुक्त्यष्टाऽशी ।

नुनु सत्यप्यन्तःकरणे ज्ञानसिद्ध्या प्रारब्धभोगान्ते विदेहकैवल्यसिद्धेस्तयैव कृतार्थः स्यात्किमापातिकया मनोनाशलक्षणया जीवन्मुक्त्येत्याशङ्कायां तन्निवारणाय जीवन्मुक्तावादरं च विधातुं जीवन्मुक्तिमहत्त्वख्यापकं जीवन्मुक्त्यष्टादश्याख्यमष्टादशश्लोकं प्रकरणमभिदधान आह ।

अथ जीवन्मुक्त्यष्टादशी ।

अथेति । अथ चिच्चण्डीपशुघातनानन्तरं जीवन्मुक्त्यष्टादशी जीवन्मुक्तेर्निरूपणकर्त्र्यष्टादश्यष्टादशश्लोकसमाहाररूपैतन्नामकं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ येन

मनसः सकाशात्स्वात्मा मोचित स ईश्वर एवेति मनोनाशे प्रवृत्तिरुचिमुत्पादयितुमाह ।

संकल्पबद्धं संकल्पाद्विमोच्यात्मानमात्मना ।
आत्मनात्मनि सन्तुष्टः स्वात्मारामः स्वयं हरिः ॥१॥

संकल्पेति । यः कश्चित्पुरुषधौरेयः संकल्पबद्धं संकल्पेन संकल्परूपेणान्तःकरणेन बद्धं बन्धनं प्राप्तमात्मानं स्वं सङ्कल्पात्सङ्कल्परूपान्मनसः सकाशादात्मना तत्साक्षिचैतन्याभिन्नेन कर्त्रा विमोच्यात्यन्तं मोचयित्वा तेनैव साक्षिचैतन्यरूपेणात्मनाऽऽत्मनि ब्रह्माभिन्ने चिन्मात्ररूपे सुखे सन्तुष्टस्तृप्तस्तिष्ठति स आत्माराम आत्मा स्वयमेवाराम उपवनं क्रीडावनं यस्य स तथोक्तः स्वयं स्वतो हरिर्हरति सर्वं जगदिति हरिः परमात्मैवास्तीति ज्ञातव्यः ॥ १ ॥

ननु जीवन्मुक्तौ को विशेषो येन तत्सम्पादने प्रयत्नो विधेयस्तत्राह ।

स्वरूपमेव कैवल्यं संसारः शुद्धमूर्खता ।
अतिचित्रा गतिः पुत्र जीवन्मुक्तस्य या स्थितिः ॥२॥

स्वरूपमिति । कैवल्यं विदेहत्वं स्वरूपमेव स्वस्यात्मनो रूप माकृतिरेवास्ति, किञ्च संसारः संसृतिः शुद्धमूर्खता शुद्धा केवला मूर्खताऽज्ञताऽस्ति अतः संसारात्मनोर्जडचेतनरूपयोः परस्परं विरोधादेकत्रासम्भवेपि जीवन्मुक्तौ तत्सम्भवाद् हे पुत्र हे शिष्य जीवन्मुक्तस्य जीवतोपि मुक्तस्य मोक्षं प्राप्तस्य या तेषामेवानुभूयमाना स्थितिर्गतिः साऽतिचित्राऽत्याश्चर्यरूपा गतिरवस्थाऽस्तीति ज्ञेया ॥ २ ॥

अन्यमपि विदेहमुक्तेर्जीवन्मुक्तिश्रैष्ठ्ये हेतुमाह ।

जीवन्मुक्तिसुखप्राप्त्यै स्वीकृतं जन्मलीलया ।
आत्मना नित्यमुक्तेन न तु संसारकाम्यया ॥ ३ ॥

जीवन्मुक्तीति । नित्यमुक्तेन नित्यं सर्वदा मुक्तो मोक्षं प्राप्तस्तेन तादृशेनाऽनेन विशेषणेनाऽऽत्मनि विदेहमुक्तीच्छाऽभावो दर्शितः, आत्मना प्रत्यगभिन्नेन परात्मना लीलया क्रीडयाऽनेनाऽऽत्मना जन्माङ्गीकारेऽपि क्लेशाभावो दर्शितः, जीवन्मुक्तिसुखप्राप्त्यै जीवतो या मुक्तिर्मोक्षस्तस्मिन्यत्सुखमानन्दस्तस्य प्राप्तिर्लाभस्तस्यै तदर्थं जन्म जननं स्वीकृतमङ्गीकृतं, ननु नित्यमुक्तस्याऽऽत्मनो विदेहमुक्तीच्छा माऽस्तु संसारसुखेच्छयैव जन्माऽस्तु तत्राह न त्विति, हे शिष्य संसारकाम्यया संसारस्य भवस्य काम्येच्छा तया न तु नैव जन्म स्वीकृतं संसारस्य दुःखरूपत्वात्कस्य चिज्ज्ञानिनोऽज्ञानिनो वा दुःखेच्छास्तीति दृष्टेति भावः ॥ ३ ॥

ननु नित्यमुक्तत्वादात्मनो नित्यमुक्तीच्छाऽभावोऽस्तु संसारेच्छयैव जन्माऽङ्गीकारोऽस्तु अन्यथाऽविद्यावरणविक्षेपाणामङ्गीकारो न स्यात्तदनङ्गीकारे च संसारनिर्वाहासम्भवादित्याशङ्क्य दुःखानुभवं विना सुखाधिक्यानुभव इवाऽविद्यानङ्गीकारे दुःखानुभवं विना जीवन्मुक्तिसुखे सुखाधिक्यप्रतीतिर्न स्यादिति तदर्थमेवाविद्योत्पादनमित्याशयेनाह ।

यदि न स्यादविद्याख्यमिदं कपटनाटकम् ।
कथं लभेत विश्वात्मा जीवन्मुक्तिमहोत्सवम् ॥ ४ ॥

यदीति । हे शिष्य यदि यर्हि अविद्याख्यमविद्येति आख्याऽऽह्वा यस्य तत्तथोक्तमिदं प्रत्यक्षं कपटनाटकं कपटरूपं दम्भरूपं नाटकं नृत्यविलासो न स्यान्न भवेत्तर्हि तदा वि-

श्वात्मा विश्वस्य जगत आत्मा पारमार्थिकरूपो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा जीवन्मुक्तिमहोत्सवं जीवतो या मुक्तिर्मोक्षस्तस्य महाञ्च्छ्रेष्ठो य उत्सवो हर्षस्तं कथं केन प्रकारेण लभेत प्राप्नुयान्न केनापि प्रकारेण प्राप्नुयादित्यर्थः, जीवन्मुक्तिसुखस्याऽविद्याजन्यदुःखप्रतीतिपूर्वकत्वात्तं विना तत्प्राप्तिर्न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

इदानीं द्वैताद्वैतसुखस्य जीवन्मुक्तेष्वेव सत्त्वे तच्छ्रैष्ठ्यज्ञापनाय दर्शयति।

अद्वैतं न सदेहेऽस्ति विदेहे द्वैतमस्ति न।
जीवन्मुक्तस्य नान्यस्य द्वैताद्वैतमहोत्सवः ॥ ५ ॥

अद्वैतमिति। हे शिष्य सदेहे देहेन शरीरेण सह वर्त्तमाने पुरुषे सदेहत्वप्रतीतिमतीत्यर्थः, अद्वैतं न विद्यते द्वैतं द्वितीयं यस्मिंस्तदखण्डैकरसं ब्रह्मसुखमित्यर्थः, न नास्ति, किंच विदेहे विगतो निवृत्तो देहः शरीरं यस्मात्स तथोक्तस्तस्मिन्पुरुषे देहाप्रतीतिमतीत्यर्थः, द्वैतं देहादिप्रपञ्चजातं नास्ति न विद्यत एवं विरोधे परस्परं सत्यपि जीवन्मुक्तस्य जीवन्सन्यो मुक्तो मोक्षं प्राप्तस्तस्य पुरुषस्य द्वैताद्वैतमहोत्सवो द्वैतं सांसारिकं सविषयं सुखमद्वैतं केवलमात्मसुखं तयोस्ताभ्यां वा महाञ्च्छ्रेष्ठ उत्सवो हर्षोऽस्ति अन्यस्य नित्यमुक्तस्य बद्धस्य च न भवति अतो जीवन्मुक्तिरेव संपाद्येति भावः ॥ ५ ॥

इदानीं जीवन्मुक्ते द्वैताद्वैतयोः सत्त्वं स्पष्टमेव दर्शयति।

सदेहे न विदेहत्वं विदेहे न सदेहता।
सदेहत्वं विदेहत्वं जीवन्मुक्ते प्रवर्त्तते ॥ ६ ॥

सदेह इति। हे शिष्य सदेहे देहेन शरीरेण सह वर्त्तमाने जीवे

देहमत्त्वप्रतीतिमतीत्यर्थः, विदेहत्वं देहरहितत्वमात्मरूपत्वमित्यर्थः, न नास्ति, किञ्च तथा विदेहे देहरहित आत्मनि सदेहता देहेन शरीरेण सह वर्तमानता न नास्ति, किञ्च जीवन्मुक्तो मोक्षं प्राप्तो यो जीवस्तस्मिन् सदेहत्वं देहेन सह वर्तमानत्वं विदेहत्वं देहरहितत्वं चोभयमपि प्रवर्त्तते प्रवृत्तं भवति समाधिसुखं संसारसुखं च जीवन्मुक्तोऽनुभवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु सदेहे विदेहता कथं सम्भाव्येत्याशङ्कामुद्भाव्य दृष्टान्तेन तां सम्भावयति :

सदेहस्य विदेहत्वं यदि न स्यात्तदा वद ।
जनकस्य सदेहस्य कथं प्रोक्ता विदेहता ॥ ७ ॥

सदेहस्येति । हे शिष्य सदेहस्य लोकदृष्ट्या सदेहस्य देहेन सहवर्त्तमानस्य विदेहत्वं देहराहितत्त्वं यदि यर्हि न स्यात्तदा तर्हि सदेहस्य लोकदृष्ट्या सदेहस्य देहेन शरीरेण सहवर्तमानस्य जनकस्य मैथिलस्य निमेस्तद्वंशजस्यान्यस्य वेत्यर्थः, विदेहता देहराहित्त्वं श्रुतिषु कथं केन प्रकारेण प्रोक्ता कथिता तथा च श्रुतिः 'जनको ह वैदेह आसाञ्चक्र' इति तत्त्वं भवान्वद कथयाऽतः सदेहेपि विदेहत्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ७ ॥

अस्तु तर्हि विदेहे सदेहत्त्वासिद्धिरित्याशङ्कामुद्भाव्य तामपि निराकरोति ।

विदेहस्य सदेहत्वं यदि न स्यात्तदा वद ।
जनकस्य विदेहस्य कथं प्रोक्ता सदेहता ॥ ८ ॥

विदेहस्येति । हे शिष्य विदेहस्य देहराहितस्य सदेहत्वं देहसहितत्वं यदि यर्हि न स्यान्न भवेत्तर्हि तदा विदेहस्य श्रु-

तिपुराणादिषु वर्णितस्य देहरहितस्य जनकस्य मैथिलस्य निमेस्तद्वंशजस्य वा सदेहता देहेन शरीरेण सहवर्त्तमानस्य भावस्तत्ता कथं केन प्रकारेण प्रोक्ता कथिता तद्वद कथय ततो विदेहेपि सदेहत्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु तत्र तत्र शास्त्रेषु विदेहमुक्तिरेव प्रतिपादिता न जीवन्मुक्तिरित्याशङ्क्याह ।

विमुक्तिर्निश्चिता शास्त्रे जीवन्मुक्तिः सुनिश्चिता ।
जीवन्मुक्तत्वमप्राप्य न विदेहविमुक्तता ॥ ९ ॥

विमुक्तिरिति । हे शिष्य विमुक्तिर्विदेहमुक्तिः शास्त्रे वेदान्तशास्त्रे यथेत्यध्याहार्यं यद्वन्निश्चिता निश्चयेन प्रतिपादिता तथैव जीवन्मुक्तिर्जीवत एव या मुक्तिर्मोक्षप्राप्तिः सा सुनिश्चिता सु शोभना निश्चयेन प्रतिपादिताऽस्ति अत उभयोरपि प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यमिति भावः, ननु तर्हि विदेहमुक्त्यैवालं किमापातिकया मनोनाशसाध्यया जीवन्मुक्त्येत्याशङ्क्य जीवन्मुक्तिं विना विदेहमुक्तेरसिद्धिं प्रतिपादयति जीवन्मुक्तत्वमिति, हे शिष्य जीवन्मुक्तत्वं जीवत एव लोकदृष्ट्या प्राप्तोपाधिमत एव मुक्तत्वं मोक्षं प्राप्तत्वमप्राप्य न लब्ध्वा विदेहविमुक्तता कस्यापि पुरुषस्य विदेहो विगतो निवृत्तो देहः शरीरं यस्मात्स विदेहो देहरहितः स चासौ मुक्तश्च मुक्तिं प्राप्तश्च तस्य भावस्तत्ता न न सिद्ध्यतीति शेषः, अतो विदेवमुक्तीच्छावतापि जीवन्मुक्तिं संपाद्यानन्तरं विदेहमुक्तः स्वयमेव स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

ननु 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यत' इति श्रुतेर्ज्ञानेनैव विदेहकैवल्यसिद्धेः प्रतिपादनाज्ज्ञानेनैव विदेहमुक्ति-

रस्तु अतः कथमत्र विरुद्धमुच्यते जीवन्मुक्त्यैव विदेहमुक्ति-रितीत्याशङ्क्याह।

ज्ञानं विना न कैवल्यं न मृतो ज्ञानवान्भवेत्।
जीवतो ज्ञानलाभः स्यात्सा जीवन्मुक्तिरक्षता॥१०॥

ज्ञानं विनेति। हे शिष्य ज्ञानं विना—ऋते ज्ञानात्कैवल्यं विदेहमुक्तिर्न न भवतीति सत्यमेव 'ज्ञानादेवतु कैवल्यमि'-त्यादिबहुश्रुतिप्रामाण्यादिति भावः, तज्ज्ञानाभावे केवलं मृतो मरणं प्राप्तो यः सोऽपि विदेहोऽस्ति तथापि तस्य ज्ञा-नाभावात्स मोक्षभाग्मोक्षं मुक्तिं भजति सेवतेऽसौ मुक्तिभा-ग्न भवेन्न स्याद्, ज्ञानवानिति पाठे ननु तस्य मरणसमये मोक्षात्यन्तसाधनभूतं ज्ञानं नास्तीति कुतो निश्चेतव्यमित्याश-ङ्क्य मृते पुरुषे ज्ञानाभावः सर्वलोकप्रसिद्ध इत्याशयेनाह मृ-तो मरणं प्राप्तो ज्ञानवान्मूर्च्छया पूर्वकालमनभ्यासेन वा ज्ञानी न भवेन्न स्यादित्यर्थः, यद्वा मरणस्याज्ञानकार्यत्वा-ज्ज्ञानस्य च मरणनिवर्त्तकत्वाच्च ज्ञानिनि मरणाभावो मर-णवति च ज्ञानाभावः प्रसिद्ध एवेति मृतो मरणं प्राप्तो यः स ज्ञानी न भवेदतो मरणवति प्रसिद्धदेहाभावेन लोकदृ-ष्ट्या विदेहत्वेऽपि ज्ञानाभावेन न मोक्षसिद्धिरित्यर्थः, अतो जीवतः प्राणधारणवतो ज्ञानलाभो मुक्तेरात्यन्तिकसाध-नभूतज्ञानस्य लाभः प्राप्तिः स्याद्भवेज्जीवतः पुरुषस्य श्रवणादिज्ञानसाधनाभ्यासम्भवाज्जीवत एव ज्ञानप्राप्तिरि-ति युक्तमिति भावः, अस्तु जीवतो ज्ञानलाभो जीवन्मुक्त्या विदेहमुक्तिः कथं सिद्धा तत्राह सेति, सा ज्ञानप्राप्तिरेव जीव-न्मुक्तिर्जीवन्मुक्तिशब्देनोक्ताऽक्षता न क्षता नष्टा साऽक्षता-ऽविनाशिनीत्यर्थः, अतो जीवन्मुक्त्यनन्तरमेव विदेहमुक्ति-

स्तां विना सा न सम्भवतीत्यर्थः, सिद्धान्ते तु जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योर्न भेद इति भावः ॥ १० ॥

ननु जीवन्मुक्तेरेव विदेहमुक्तिरूपेण परिणामेऽपि किं स्वल्पकालसुखरूपया जीवन्मुक्त्याऽऽतस्तां विहाय विदेहमुक्तिरेव सम्पाद्येत्याशङ्क्य जीवन्मुक्तावपि चिरकालसुखं तां विना विदेहकैवल्यासिद्धेस्तत्रादरं विधातुं दर्शयति।

जीवन्मुक्तिसुखं स्वल्पकालं किं तेन चेच्छृणु।
ब्रह्मलोके विराजन्ते कथं ते सनकादयः ॥ ११ ॥

जीवन्मुक्तीति। हे शिष्य जीवन्मुक्तिसुखं जीवन्मुक्तेः सुखमानन्दः स्वल्पकालं स्वल्पोऽदीर्घः कालः समयः परिच्छेदको यस्य तत्तथोक्तमस्ति अतस्तेन तादृशेन सुखेन किं किंफलं न किमपीत्यर्थः, इत्येवं यदि यर्हि वदसि चेत्तर्हि शृणु अवधारय हे शिष्य जीवन्मुक्तिसुखस्य स्वल्पकालपरिच्छिन्नत्वे सति ते पुराणादिषु प्रसिद्धाः सनकादयः सनक आदिर्येषां ते तथोक्ता ब्रह्मलोके द्विपरार्धावसानकालपरिच्छिन्ने ब्रह्मणो लोके सत्यलोके कथं केन प्रकारेण विराजन्ते विराजमाना भवन्ति जीवन्मुक्तेः स्वल्पकालस्याङ्गीकारे ब्रह्मलोके द्विपरार्धकालं जीवन्मुक्तानां सनकादीनां स्थितिर्न स्यादिति जीवन्मुक्तिरपि बहुकालवर्त्तिनीति निश्चेतव्यमिति भावः ॥ ११ ॥

अतो गुरोः शिष्य इव विदेहमुक्तेर्जीवन्मुक्तिः सहचरी तत्स्वरूपनिश्चयकारणा चानायासेन व्यवहारनिर्वाहकत्वेनेश्वरी चेत्याह।

तस्मादीश्वरलीलेयं काचिदीश्वररूपिणी।
जीवन्मुक्तिर्महामुक्तेः संप्रदायप्रवर्त्तिनी ॥ १२ ॥

तस्मादिति । तस्मात्कारणादियं प्रकृता जीवन्मुक्तिर्जीवत एव पुरुषस्य या मुक्तिर्मोक्ष ईश्वरलीलेश्वरस्येशनादिशक्तिमतः परमात्मनो लीला क्रीडाऽस्ति अतो ईश्वररूपिणीश्वराभिन्नत्वादीश्वरो रूपं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ताऽस्ति किञ्च सा महामुक्तेर्विदेहमुक्तेः संप्रदायप्रवर्त्तिनी संप्रदायस्य प्रवर्त्तिनी प्रवर्त्तनकर्त्र्यस्ति विदेहमुक्तेः साक्षात्कारकारणभूतेति भावः ॥ १२ ॥

ननु सा केषां साक्षात्केषां नेति तत्राह।

यस्यां खेलन्ति मुनयो नारदाद्या निरन्तरम् ।
ज्ञानिभिर्यानुभूतैव सा जीवन्मुक्तिरक्षता ॥ १३ ॥

यस्यामिति । हे शिष्य नारदाद्या नारदो नारदनामा ब्रह्मपुत्र आद्यः प्रथमो येषां सनकादीनां ते तथोक्ता मुनयो मननवन्तो ज्ञानिन इत्यर्थः, यस्यां जीवन्मुक्तौ निरन्तरं सर्वदैव खेलन्ति क्रीडन्ति ननु तर्हीदानींतनानामनुभवगम्या स्यान्न वेत्याशङ्क्याह ज्ञानिभिरिति, इदानीन्तनैरपि ज्ञानिभिर्ज्ञानवद्भिर्या जीवन्मुक्तिः साऽनुभूतैव साक्षाज्ज्ञातैवाऽतः सा जीवन्मुक्तिरक्षता न क्षतं नाशो यस्याः सा न केनाप्यनादृतेत्यर्थः, अतो विदेहमुक्तीच्छया न जीवन्मुक्तिस्त्याज्येति भावः॥ १३ ॥

एवं जीवन्मुक्तिं संस्थाप्येदानीं जीवन्मुक्तेष्वपि केषु चिद्व्यवहारः प्रतीयते केषु चिच्च त्यागोऽतो लौकिकदृष्ट्या त्यागिषु जीवन्मुक्तत्वनिश्चयः स्यान्नान्येषु तेन च ज्ञानसाधनं श्रवणादिकं त्यागिषु क्वचिदेव भवेद्व्यवहारवत्सु च तन्निरन्तरमेव वागुच्चारणादिव्यवहारवत्त्वे न स्यादतस्तत्रैव व्यवहारवत्सु जीवन्मुक्तत्वनिश्चयेन तेषु शरणं गन्तुं मुमुक्षूणामुभयेष्वपि जीवन्मु-

एतदेवं दर्शयति द्वाभ्यां।

चित्तविक्षेपकर्त्तारं विहारं तु विहाय ये।
स्थिता निर्वाणनिष्ठायां त एव सनकादयः॥ १४॥

चित्तेति। ये शास्त्रेषु प्रसिद्धाश्चित्तविक्षेपकर्त्तारं चित्तस्यान्तःकरणस्य विक्षेपोऽतिचाञ्चल्यं तस्य कर्त्तारं कारणभूतं व्यवहारं व्यापारं विहाय परित्यज्य निर्वाणनिष्ठायां निर्वाणेऽखण्डैकरसाकारवृत्तौ निष्ठा सहजप्रीतिस्तस्यां स्थिताः स्थितिं प्राप्तास्त एव ते चोक्तलक्षणाः सनकादयः सनक आदिर्मुख्यो येषां सनन्दनादीनां ते सन्तीति ज्ञेयाः॥ १४॥

अन्तर्बोधमया लोके व्यवहारपरा इव।
ये स्थिता निजनिष्ठायां त एव जनकादयः॥ १५॥

अन्तरिति। हे शिष्य ये शास्त्रेषु प्रतिपादिता अन्तरन्तःकरणे बोधमयाबुध्यते जीवब्रह्मैक्यं ज्ञायतेऽनेनेति बोधस्तन्मयास्तद्रूपाः सन्तो लोके लोकदृष्ट्या व्यवहारपरा इव व्यवहारे व्यापारे परा आसक्ता इव भासन्ते तथापि ते निजनिष्ठायां निजाऽऽत्मविषया या निष्ठा सहजप्रीतिस्तस्यां स्थिताः स्थिरा जातास्त एव ते च जनकादयो जनको मैथिल आदिर्मुख्यो येषां यदुप्रभृतीनां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, उक्तलक्षणेषूभयेषु जीवन्मुक्तेषु व्यवहारतत्त्यागाभ्यां वैलक्षण्ये सत्यपि जीवन्मुक्तिकारणभूतज्ञानस्य विद्यमानत्वाज्जीवन्मुक्तत्वं सममेवेति भावः॥ १५॥

ननु ज्ञानमुभयत्रास्तु जीवन्मुक्तिविघातकस्य व्यवहारस्य विद्यमानत्वाऽविद्यमानत्वाभ्यां जीवन्मुक्तेरपि सत्त्वासत्त्वे अप्य-

भ्युपगन्तव्ये इत्याशङ्क्य व्यवहारभावाभावयोरेव न मुक्तिहेतुत्वं किन्तु ज्ञानस्यैवेत्याशयेन समाधत्ते।

गृहं वास्तु वनं वास्तु येषां निष्ठा न वर्तते।
सनकादिषु नैवैते न च ते जनकादिषु ॥ १६ ॥

गृहमिति। हे शिष्य येषां मूढानां गृहं गृहनिमित्तं व्यापारकरणमस्तु भवतु वाऽथवा वनं तत्त्यागेन वनाश्रयो वा पक्षान्तरेऽस्तु भवतु परन्तु निष्ठाऽऽत्मनि सहजं प्रेम येषां न वर्त्तते न विद्यते तेषां मुक्त्यभावेनैत उक्तलक्षणा ज्ञानहीना गृहिणस्त्यागिनो वा सनकादिषु सनक आदिर्मुख्यो येषां सनन्दनादीनां तेषु नैव गणनार्हा जनकादिषु च जनको मैथिल आदिः प्रथमो येषां रध्वम्बरीषादीनां तेष्वपि न न गणनार्हा अतो ज्ञानमेव मुक्तिकारणं तदुभयत्राप्यस्तीति द्विविधा अपि जीवन्मुक्ता इति भावः ॥ १६ ॥

एवं व्यवहारिषु त्यागिषु चोभयत्र ज्ञानसत्त्वे जीवन्मुक्तत्वं प्रसाध्येदानीं तत्सेवां कर्त्तुं मुमुक्षूणां तेषु गुरुत्वं प्रदर्शयति।

अन्तःसारा हि गुरवः स्वल्पवाचाऽमृतप्रदाः।
मन्द्रं मन्द्रं हि गर्जन्ति प्रावृषेण्याः पयोधराः ॥ १७ ॥

अन्तःसारा इति। गुरवो हि गृणन्ति हितमुपदिशन्तीति गुरवो दैशिका हि यतः कारणादन्तःसारा अन्तरन्तःकरणे सारो ब्रह्मतत्त्वं येषां ते तथोक्तास्ते गुरवः श्रेष्ठा ज्ञेयाः, नन्वन्तःकरणे तेषां ब्रह्मतत्त्वं साक्षादनुभूतमस्तीति कुतो ज्ञातव्यं तत्राह स्वल्पवाचेति, स्वल्पवाचा स्वल्पाऽल्पाक्षरा वाग्वाणी तयाऽमृतप्रदा अमृतं मरणरहितं ब्रह्मसुखमित्यर्थः, तत्प्रददतीति ते

तथोक्ताः स्वल्पत्वात्कं ब्रह्मसुखदातृत्वं च तेषामन्तःसारत्वज्ञापकमिति भावः, हि यस्मात्कारणात्प्रावृषेण्याः प्रावृषि वर्षाकाले भवा उत्पन्नाः पयोधराः पयसां जलानां धरा धारका मेघा मन्द्रं मन्द्रं गम्भीरं गम्भीरं यथा भवति तथा गर्जन्ति ध्वनन्ति जलवृष्टिकराणां मेघानां गम्भीरस्वल्पस्वन इव जीवन्मुक्तानां स्वल्पेनैव वाग्व्यवहारेण मोक्षप्रदत्वं लक्षणं गुरुलक्षणं परीक्ष्य तादृशलक्षणवन्तं गुरुं स्वयमपि जीवन्मुक्तत्वप्राप्त्यै सेवेतेति भावः ॥ १७ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणाभ्यासफलमाह ।

सदैवाध्ययनीयेयं भावनीया सदैव हि ।
जीवन्मुक्तिपदप्राप्त्यै जीवन्मुक्तिचतुर्दशी ॥१८॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे जीन्मुक्त्यष्टादशी षट्चत्वारिंशः ॥४६॥

सदैवेति । हे शिष्य मुमुक्षुभिरियं प्रत्यक्षा मन्निरूपिता जीवन्मुक्तिचतुर्दशी जीवन्मुक्तेर्निरूपिका चतुर्दशी चतुर्दशानां श्लोकानां समाहार एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, सदैव निरन्तरमेवाऽध्ययनीया पठनीया हि पुनः सदैव निरन्तरमेव भावनीया विचार्या प्रयोजनं पठनविचारयोरेतस्या दर्शयति जीवन्मुक्तीति, जीवन्मुक्तिपदप्राप्त्यै जीवतो मुक्तिरूपं यत्पदं स्थानमवस्थेत्यर्थः, तस्य प्राप्त्यै लाभायैतत्प्रकरणस्य विचारपूर्वकपाठेनावश्यं जीवन्मुक्तिः स्यादेवेति भावः, अस्मिंश्च प्रकरणे यस्यां खेलन्तीत्याद्या गृहं वास्तु वनं वास्त्वित्यन्ताश्चत्वारः श्लोकाः सङ्गतत्वाद्व्याख्याता अपि क्षेपका ज्ञेया जीवन्मुक्तिचतुर्दशीत्येवमुपसंहारादिति भावः ॥ १८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ जीवन्मुक्तिचतुर्दश्यर्थप्रकाशः षट्चत्वारिंशः ॥ ४६ ॥

अथ ज्ञानिगजगर्जनम्।

एवं जीवन्मुक्तिचतुर्दशीं निरूप्येदानीं पूर्वप्रकरणेऽन्तःसारा हि गुरुव इति श्लोके जीवन्मुक्तानां स्वल्पाक्षरगम्भीरत्वाण्या-ऽमृतप्रतदत्त्वमुक्तं तदिदानीं दर्शयितुं ज्ञानिगजगर्जनाख्यं पञ्चत्रिंशच्छ्लोकं प्रकरणमभिदधान आह।

अथ ज्ञानिगजगर्जनम्।

अथेति। अथ जीवन्मुक्तिचतुर्दशीनिरूपणानन्तरं ज्ञानिगजगर्जनं ज्ञानी जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारज्ञानवान्स एव गजो हस्ती तस्य गर्जनं शब्दस्तन्निरूपकं प्रकरणं तन्निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदादौ सर्वेषां समविषमपदार्थानां स्वाश्रितत्वेपि स्वस्मिंस्तत्कृतजन्मनाशादिविकाराभावं लक्ष्यीकृत्य गर्जति।

आयान्ति तत्र विलसन्ति वसन्ति च द्रा-
गुड्डीय यान्ति च कुलानि विहङ्गमानाम्।
भावास्तथा मयि समा विषमा विचित्रा
देवालयाग्रमिव केवलमस्मि नित्यः॥ १॥

आयान्तीति। तत्र देवालयाग्रे विहङ्गमानां पक्षिणां कुलानि समूहा यथेत्साध्याहार्यं यथा यद्वदायान्ति आगच्छन्ति यान्ति गच्छन्ति विलसन्ति क्रीडन्ति द्रागीषद्वसन्ति च तिष्ठन्त्यपि तत उड्डीयोड्डानं कृत्वा यान्ति च गच्छन्ति च तथा तद्वत्समाः सुखसाधनभूताः शान्तिदान्त्यादयो विषमा दुःखसाधनभूता रागादयो विचित्राः केचित्सुखदुःखकारणत्वेन विचित्राः स्त्रीपुत्रादयोऽनेकरूपा भावा वृत्तिविशेषास्तत्तद्विषयाश्च मयि तत्त्वम्पदयोर्भागलक्षणया लक्षिते प्रत्यगभिन्ने ब्रह्म-

णि आयान्ति उत्पद्यन्ते यान्ति गच्छन्ति नश्यन्तीत्यर्थः, विलसन्ति विचित्ररूपेण शोभन्ते वसन्ति च किं चित्कालं तिष्ठन्त्यपि द्रागीषत्कालमुड्डीयोड्डानं कृत्वा यान्ति च वियुक्ता भवन्त्यपि एवं च सति देवालयाग्रमिव देवस्यालयं मन्दिरं तस्याग्रं शिखरं-यथा पक्षिसमूहागमनक्रियावन्न दृश्यते गमनेन च तेषां गमनक्रियावत्तन्न भवति तद्वद्विलासेन च तेषां विलासक्रियाविकृतिमन्न भवति तत्स्थानेनापि स्थितिक्रियावच्च न दृश्यते किञ्च तेषामुड्डीनेन चोड्डीनं न दृश्यते तेषां वियोगेन च वियुक्तमपि न भवति एवं विक्रिया रहितत्वान्नित्यं सर्वदैकरूपं स्थितमित्यनुभूयते तथाऽहंपदलक्ष्यः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा समविषमविचित्रभावोत्पत्त्या समोत्पत्तिमान् विषमोत्पत्तिमान् विचित्रोत्पत्तिमांश्च न भवामि तन्नाशेनापि नाशक्रियाविकृतिमान्न भवामि तद्व्यक्त्या च व्यक्तिविकारवान्न भवामि तत्स्थित्या च स्थितिविकारवान्न भवामि तद्वियोगेनापि वियोगविकारवांश्च न भवामि अतोऽहं केवलमभिन्नो नित्यः कालत्रयाबाध्यरूपोऽस्मि भवामीति गर्जना प्रथमा ॥ १ ॥

इदानीं सागरदृष्टान्तेन स्वस्मिन्नचलप्रतिष्ठत्वं सम्भावयन्गर्जति ।

उन्मज्ज्य मज्जति जगन्मयि दैवयोगा-
दुच्चावचा न गणिता अपि ते तरङ्गाः ।
निष्ठाङ्गतः स्वमहिमन्यचलप्रतिष्ठे
तिष्ठामि सागर इव स्वरसादपारः ॥ २ ॥

उन्मज्ज्येति । यथा यद्वत्सागरे समुद्रेऽगणिता असङ्ख्या अनन्ता इत्यर्थः, उच्चावचा अपि दीर्घाः केचित्खर्वाश्च त-

रङ्गा भङ्गा उन्मज्ज्योदूर्ध्वमुत्पद्येत्यर्थः, मज्जन्ति लीयन्ते लीना भवन्तीत्यर्थः, पवनयोगादित्यध्याहार्यं पवनसंयोगादेवं सत्यपि अचलप्रतिष्ठोऽचला स्थिरा प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तस्मिन् स्वमहिमनि स्वस्य महिमनि सागरमहिमनि निष्ठां स्वाभाविकीं स्थितिं गतः प्राप्तः सन्सागर इव यथा सागरः समुद्रस्तिष्ठति स्थितिं करोति तथा तद्वन्मयि प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि तत्त्वंपदाभ्यां भागत्यागलक्षणया लक्षित उच्चावचान्यपि स्थूलसूक्ष्माण्यपि अगणितानि जगन्ति ब्रह्माण्डानि जातावेकवचनं दैवयोगात्प्रारब्धकर्मसम्बन्धादुन्मज्ज्योदूर्ध्वमुत्पद्येत्यर्थः, मज्जन्ति प्रारब्धक्षयाल्लीनानि भवन्ति एवं च जगतामुत्पत्तौ लये चाहमहंपदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्नोऽचलप्रतिष्ठेन चला चलायाना न चलाऽचला स्थिरा प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् स्वमहिमनि स्वस्यात्मनो यो महिमा महत्त्वं ब्रह्मत्वमित्यर्थः, तस्मिन् निष्ठां स्वाभाविकस्थितिं प्रीतिं वा गतः प्राप्तः सन्स्वरसात्स्व आत्मरूपो यो रसः सुखं तस्मात्तमनुभूयेत्यर्थः, ल्यब्लोपे पञ्चमी, अपारो न विद्यते पारोऽन्तो यस्य स तथोक्तो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः, तिष्ठामि वसामि। सागरपक्षेपीदं विशेषणं योज्यं स्वरसात्स्वः समुद्ररूपो यो रसो जलरूपस्तं तस्मात्तं प्राप्येत्यर्थः, अपारो न विद्यते पारोऽन्तो यस्य स तथोक्तो यथासागरेऽनेकतरङ्गोत्पत्तिलयाभ्यामुत्पत्तिलयविकाराभावोऽचलस्थितिरपारत्वं च सर्वदैव स्थितं, तद्वन्मयि अनन्तजगदुत्पत्तिलये प्रतीयमानेपि ताभ्यां मयि तदभावः स्वस्थैर्यं च स्वात्मानुभवश्चानन्तत्वं च पारमार्थिकं स्थितमेवेति भावः ॥ २ ॥

इदानीं जन्मादिविकारेषु प्रतीयमानेषु सत्सु कामादिवृत्तिष्वपि प्रतीयमानासु स्वस्मिंस्तत्स्पर्शाभावात्पर्वतदृष्टान्तेनाच-

ल्त्वमनुभूय गर्जति ।

जन्मादयो वनचराः प्रवहन्तु कामं
घर्षन्तु कुम्भमभितो मयि वृत्तिनागाः ।
अस्मिन्युगे परयुगे च युगान्तरे वा
तिष्ठामि निश्चलतया गिरिराजतुल्यः ॥ ३ ॥

जन्मादय इति । गिरिराज इव यथा पर्वतराजे श्रेष्ठपर्वते हिमाचलादौ वनचरा वनेऽरण्ये चरा गमनवन्तो भक्षणवन्तश्च सिंहहरिणादयः कामं स्वेच्छया प्रवहन्तु प्राप्नुवन्तु किञ्च वृत्तिनागा वृत्तय इव चलायमाना नागा गजाः कुम्भं कटमभितः सर्वतः कामं यथेच्छं घर्षन्तु कण्डूयन्तु अस्मिन्युगे वर्त्तमानयुगे युगपरिमितकाले परयुगे च परमन्यत्पूर्वमत्र ग्राह्यं, युगे युगपरिमिते काले च पुनर्युगान्तरे वाऽन्यद्युगं युगान्तरन्तस्मिन्वा भविष्यद्युगेपीत्यर्थः, तथापि वनचरसञ्चारेण वृद्धिरूपं विकारं कुम्भघर्षणने ह्रासरूपं च विकारमप्राप्य गिरिराजः पर्वतश्रेष्ठो हिमाचलादिर्निश्चलतया स्थिरतया तिष्ठति वर्तते तथा तद्वन्मयि प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि वनचरा वने सम्भजनीये विषयिजनसेव्ये देहे चरन्ति तिष्ठन्तीति वनचरास्ते जन्मादयो 'जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यती'ति यास्कपठिताः षड्विकाराः कामं यथेच्छं प्रवहन्तु प्राप्ता भवन्तु किञ्च वृत्तिनागा वृत्तयोऽन्तःकरणस्य वृत्तयः कामक्रोधाद्यास्ता एव नागा गजास्त इवाऽभितः सर्वतः कुम्भं गजस्य कुम्भरूपमंशमिव स्वांशं विषयं घर्षन्तु संयोजयन्तु अस्मिन्वर्तमाने युगे युगपरिमिते काल उपलक्षणमेतत्कल्पादिरूपे कालेऽपीत्यर्थः, परयुगे च परमन्यद्भूतमत्र ग्राह्यं, युगे युगपरिमितः

कालस्तस्मिन्भूतकल्पादिकाल इत्यर्थः, युगान्तरे वाऽन्ययुगं युगान्तरं तस्मिन्भविष्यत्कल्पादिकालांश इत्यर्थः, कालत्रयेपीति भावः, तथापि जन्मादिविकाररहितो विषयतद्वृत्तिसम्बन्धरहितश्च गिरिराजतुल्यो गिरिराजो महान्पर्वतो हिमाचलादिस्तेन तुल्यः सदृशो निश्चलतया स्थिरतया तिष्ठामि वसामि यथा पर्वतं चालयितुमसमर्था वनचराः कुम्भघर्षणपरा गजाश्च तथा मामपि प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मरूपं स्थिरब्रह्मरूपाच्चालयितुं जन्मादिवृत्त्यादिरूपा विकारा विषया अपि न समर्था इति भावः ॥ ३ ॥

इदानीमगस्त्यचरितसदृशचरित्रवर्णनेन स्वस्मिन्नगस्त्यत्वं सम्भाव्य गर्जति ।

नीचैर्निपातितविमोहमहीधरस्य
विन्ध्यस्य मूर्धनि पदं विनिधाय सम्यक् ।
इष्टां दिशं प्रतिगतः पुनरागतो न
स्वच्छन्दमेव विहरामि तदस्म्यगस्त्यः ॥ ४ ॥

नीचैरिति । यथाऽगस्त्योऽगस्त्यनामा मुनिर्नीचैर्निपातितविमोहमहीधरस्य नीचैरधो निपातितः स्वागमनेन स्वनमस्कारार्थं पातितो विमोहो विशेषो मोहो दिग्भ्रमः सूर्याच्छादनेन यस्माज्जनानां स तथोक्तः स चासौ महीधरः पर्वतस्तस्य विन्ध्यस्य विन्ध्यनाम्नो गिरेर्मूर्धनि शीर्षे सम्यग्दृढं पुनरुत्थानं न भवेद्यथा तथेत्यर्थः, पदं पादं विनिधाय संस्थाप्येष्टां गन्तुमीप्सितां दिशं दक्षिणदिशं प्रति प्रतिगतो यातः प्रतिष्ठित इति यावत् स पुनर्भूयो नागतो नायातः काशीं प्रतीति शेषः, किन्तु तत्रैव दक्षिणस्यां दिशि स्वच्छन्दमेव

स्वेच्छयैव विहरति क्रीडति व्यापृणोतीत्यर्थः, इयमाख्यायिका काशीखण्डे प्रसिद्धा, तथाऽहमपि प्रत्यगभिन्नः परमात्माहं च नीचैः स्वात्मतोऽधःक्षेत्रे निपातितो यो विमोहो विपरीतज्ञानं प्रपञ्चनिर्वाहकज्ञानमित्यर्थः, यद्वा विमोहो मूलाज्ञानमेव महाः क्षेत्रस्य धरन्धारकमत एव विन्ध्यस्य विध्यति स्वात्मानं सदेकरूपमपि भिनत्तीति विन्ध्य आत्मभेदनिमित्तभूत इत्यर्थः, कार्यकारणरूपोभयविधमपि मोहं क्षेत्रं कृत्वेति भावः, तस्य मूर्धनि शिरसि पदं कल्पितांशं जगत्कारणत्वाधिष्ठानत्वादिरूपमंशं विनिधाय संस्थाप्य सम्यग्दृढं यथा पुनरात्मनि सम्बद्धो न भवेद्यथा तथेत्यर्थः, इष्टां सुखरूपत्वादीप्सितां प्रियामित्यर्थः, दिशं दिशति प्रकाशयति सामान्यरूपेण जगदिति दिगात्मचितिस्तां प्रतिगतः प्राप्तः सन्निति यावत् पुनर्भूयः कार्यकारणसन्घातरूपे प्रपञ्चे नागतो न प्राप्तस्तत्रात्मसुख एव स्वच्छन्दमेव स्वेच्छयैव विहरामि क्रीडामि तत्तस्माद्धेतोरहमहम्पदलक्ष्यार्थः, प्रसन्नगात्माऽगत्स्योऽगं ज्ञानं विना न गच्छति निवृत्तं न भवति तदगमज्ञानं तत्कार्यमन्तःकरणं वा स्त्यायति खण्डयतीति अगस्त्यः स्वशरणागतमुमुक्षुजनाज्ञाननाशकोऽस्मि भवामि ॥४॥

ननु 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरमि'त्यादि, 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवती'तिश्रुतिभ्यां स्वर्गसुखस्य नित्यत्वप्रतिपादनात्तत्प्रापकज्योतिष्टोमादिकर्मणैवाहं कृतार्थः स्यां किं वैराग्यादिप्रयाससाध्येन ज्ञानेनेत्याशङ्क्य स्वर्गेपि बहुविधंदुःखं दर्शयितुं गर्जति ।

दृष्टो मयाद्य विगलद्वदनप्रसादः
कश्चित्तृतीयपदतः पतितः पृथिव्याम् ।

तन्मे मतिः समुदियाय परावरज्ञा
स्वर्गस्तु हन्त नरकादपि दुर्विपाकः ॥ ५ ॥

दृष्ट इति। हे शिष्य अद्य वर्तमानरात्रौ मया विचारवन्दन्तःकरणवता कश्चित्कोऽपि स्वर्गी विगलद्वदनप्रसादो विगलन्निनश्यमानो वदनस्य मुखस्य प्रसादः प्रसन्नता यस्य स तथाभूतः सन् तृतीयपदतो लोकत्रये तृतीयं यत्पदं स्थानं तस्मात्स्वर्गात्पृथिव्यां भूमौ पतितः स्खलितो दृष्टोऽवलोकितस्ततः किमित्यत आह तदिति, तत्तस्मात्कारणात्स्वर्गपातावलोकनान्मे मम परावरज्ञा परः स्वर्गोऽवरो मृत्युलोकस्तौ जानातीति सा तथोक्ता मतिर्निश्चयरूपा वृत्तिः समुदियायोत्पन्ना बभूव तस्यां मतौ किं निश्चितं तदाह स्वर्गस्त्विति हन्तेति खेदे मन्मतौ स्वर्गस्मरणादिना खेद एव जायत इति भावः, स्वर्गस्तु मृत्युलोकादुत्कृष्टसुखरूपत्वेन वर्णितोऽपि स्वर्गो नाकलोको नरकादपि पापफलभूत-बहुदुःखप्रदान्नरकादपि दुर्विपाको दुष्टकर्मणां विपाकः फलभूत इति निश्चितम्, अयं भावः—स्वर्गे सत्त्वगुणाधिक्येन प्राप्तश्चिकज्ञानाधिक्यात्तेन च न्यूनाधिकबुद्धिसत्त्वे सति स्वान्योत्कर्षावलोकनेनेर्ष्याजनितदुःखस्य विद्यमानतयाऽन्यपतनदर्शनेन च स्वपतनानुमानेन स्वपातस्मृतिजन्यदुःखस्यापि विद्यमानतयापि स्वस्मिश्चोत्कृष्टसुखलाभेन किञ्चिद्दुःखासहस्वभावे च जाते पातजन्यदुःखबहुत्वप्रतीतेश्चोच्चपदप्राप्त्यनन्तरं निकृष्टपदप्राप्तिजन्यदुःखस्यापि सत्त्वाच्च सर्वतोऽपि दुःखरूपत्वं स्वर्गस्यातः पापस्य दुःखफलकत्वप्रसिद्धेर्बहुपापफलं स्वर्गः, नरके तु मौढ्यजन्यसुखस्य विद्यमानत्वात्तत्र च दुःखानुभवेन पश्चात्तापे पुण्यकर्मवासनोत्पत्तेश्च किञ्चित्पापफलत्वं नरकस्येति नरकादपि बहुतरपापफलत्वं स्वर्गस्येति निश्चितमिति भावः ॥ ५ ॥

अत एव स्वर्गप्राप्तेरपि मृत्युलोकादिस्वस्थानलोकप्राप्तिरेव श्रेयसीति सूचयन्गर्जति ।

आरुह्य तुङ्गपदवीं पतितादनार्या-
न्नारूढ एव हि वरं प्रकृतौ स्थितो यः ।
अङ्गानि हंत किल तस्य न चूर्णितानि
खेदो न चेतसि न वा परिहासपीडा ॥ ६ ॥

आरुह्येति । हे शिष्य तुङ्गपदवीं तुङ्गोच्चा या पदवी स्थितिस्तमारुह्य प्राप्य पतितात्ततो भ्रष्टादत एव तद्रक्षणबुद्धिहीनत्वादनार्यान्नीचादनारूढ एवोच्चपदमप्राप्त एव वरः श्रेष्ठो श्रेयः कुत इत्यत आह प्रकृताविति, हि यस्मात्कारणाद्यः श्रेष्ठपुरुषः प्रकृतौ स्वर्गप्राप्तिकारणभूते मर्त्यलोकेऽन्यत्रोच्चपदप्राप्तिकारणभूते नीचपदे च स्थितो वर्तमानोऽस्ति अतः श्रेष्ठ इत्यर्थः, उच्चपदे उच्चपदप्राप्तिसाधनाऽसम्भवात्तद्भोगेन ततः पतनहेतुत्त्वाच्च नीचपदे तूच्चपदप्राप्तिसाधनसम्भवाच्च तत्र स्थितस्यैव श्रेष्ठत्वमिति भावः, तत उच्चपदात्पतने च दुःखाधिक्यं दर्शयितुं नीचपदे स्थितस्य त्रिविधदुःखाभावं दर्शयान्गर्जति अङ्गानीति, हन्तेति कोमलामन्त्रणे हे शिष्य तस्य नीचस्थानस्थितस्याऽङ्गानि अवयवा न चूर्णितानि न भग्नानि किलेति निश्चये किंच तस्य नीचस्थानस्थितस्य चेतसि अन्तःकरणे खेद उच्चपदवियोगजन्यं दुःखं न विद्यते किंच तस्य परिहासपीडा लोकैः कृतो यः परिहास उपहासस्तज्जन्या पीडा दुःखमपि न वा नैव विद्यतेऽतो नीचपदस्थस्य श्रैष्ठ्यमुच्चपदस्थादिति वर्णितमिति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं हठयोगाभ्यासेन नाडीं प्रविश्य चिरजीवितसिद्ध्वा

कृतकृत्यं मन्यमानं लक्ष्यीकृत्य तत्रापि दोषं दर्शयन्गर्जति।

नाडीं प्रविश्य यदि जीवति भीतभीतः
प्रान्ते च खादति मृतिश्चिरजीवनं किम्।
देहस्वभावरहितः परमात्मभावे
तिष्ठन्मृतिं जयति चेच्चिरजीवनन्तत् ॥ ७ ॥

नाडीमिति। हे हठिंस्त्वमन्यो वा त्वादृशः कोपि नाडीं सुषुम्णां प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा सुषुम्णामार्गेण ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्येत्यर्थः, भीतभीतो भीता मृत्युनो भयं प्राप्ताः स्वल्पभया इत्यर्थः, स्वरक्षणसाधनेष्वप्रवृत्तेरल्पभयत्वमिति भावः, तेभ्योपि योऽति भीतः स्वरक्षणाय तत्साधनभूतनाडीप्रविष्टत्वाद्यदि यर्हि जीवति कियत्कालं मृत्युरहितस्तिष्ठति तथापि प्रान्त आयुषोन्तेऽवसाने समाध्यन्ते वा मृतिर्मृत्युः खादति च भक्षत्येव चिरजीव्यभिमानिनं विनाशयत्येवेत्यर्थः, तत्तादृशं चिरजीवनं चिरकालं जीवनं किं न किमपीत्यर्थः, किं तु तच्चिरमरणमेव नाडीप्रविष्टत्वेन धर्मकामार्थानुपयोगान्मरणभीत्या च नाडीप्रवेशलक्षणेन हेतुनाऽज्ञानित्वस्यानुमेयत्वाज्ज्ञानसाधनानुपयोगित्वाच्चाजन्मतो मरणान्तं रोगिजीवनस्य मरणतुल्यत्वान्मरणवत्त्वमिव तादृशचिरजीवनस्य चिरमरणत्वमेव सिद्धमिति भावः, ननु तर्हि योगेन चिरजीवनं साध्यमित्युक्तेः कोभिप्रायः कथं च दत्तगोरक्षादिभिश्चिरजीवनं संपादितमित्याशङ्क्याह। देहेति, हे हठिन्देहस्वभावरहितो देहे शरीरे स्वस्यात्मनो यो भावः सत्ताऽऽरोपिता स तत आत्मनि संयोज्यानन्तरमात्मनि स्वपदवाच्ये देहस्य यो भावः सद्रूपता तेन रहितः सन् परमात्मभावे परमः कार्यकारणातीतस्तस्यात्मनो भावे सत्त्वे

आत्मपरात्मनोः सत्त्वैक्यानुभव इत्यर्थः, तिष्ठन्वर्तमानः सन् मृतिं मरणं जयति वशीकरोति चेद्यदि तर्हि तज्जीवनं चिरजीवनं चिरकालं जीवनं ज्ञेयमात्मज्ञानपूर्वं दत्तादिभिश्चिरजीवनं सम्पादितं तस्य च मुक्तिरूपत्वात्सफलत्वमिति ज्ञानपूर्वस्य जीवनस्य ज्ञानदार्ढ्योपयोगितया तस्यैव साध्यत्वं प्रतिपादितं तत्र तत्र योगशास्त्रेऽतस्तस्मिंश्च ज्ञाने सति मोक्षसिद्ध्या मरणनिवृत्तौ च तदनुपयोग इति भावः ॥ ७ ॥

ननु 'ज्ञानात्सिद्धिमवाप्नुयादि'त्यादिषु ज्ञानस्य सिद्धिफलकत्वप्रतिपादनात्सा सिद्धिस्तु योगेनैव सिद्ध्यति अतो योगस्यैव मुक्तिहेतुरूपज्ञानत्वमतस्तेनैवाहं कृतार्थः किं जीवब्रह्मैक्यज्ञानेन वेदान्तप्रतिपाद्येन तत्प्रतिपादकेन च वेदान्तशास्त्रेण वा किमित्याशङ्क्य वेदान्तप्रतिपाद्यज्ञानं विना नित्यसिद्धिरूपात्मस्थितिर्न स्याद्योगसिद्धेस्तु तात्कालिकत्वान्न परमपुरुषार्थतेत्याशयेन समाधत्ते ।

आलोकितानि च मतानि मुनीश्वराणा-
मालोकिताश्च बहवो बहुसिद्धमार्गाः ।
अद्यापि तं मलिनभावमपास्य दूरं
सिद्धिस्तु किं न यदि सिध्यति नित्यसिद्धः ॥ ८ ॥

आलोडितानीति । हे शिष्य मुनीश्वराणां मुनयो मननवन्तस्तेषामीश्वराः स्वामिनस्तेषु श्रेष्ठा इत्यर्थः, तेषां मतानि संमतानि तत्प्रणीतशास्त्राणीत्यर्थः, आलोकितानि विचारितानि सन्ति मयेत्यध्याहार्यम्, आलोडितानीति पाठे स एवार्थः, च पुनर्बहवोऽपरिमिता बहुसिद्धमार्गाश्च बहवोऽनन्ताः सिद्धाः कपिलप्रभृतयस्तेषां मार्गा मतानि तत्प्रणीतशास्त्राण्यपीत्यर्थः,

आलोकिता विचारिताः सन्ति तर्हि तद्विचारेण भवद्भिः किं निश्चितं तत्राहाद्यापीति, तं सर्वलोकप्रत्यक्षं मलिनभावं मलिनं रागादिभिः कलुषीकृतमन्तःकरणं तस्य भावः सत्त्वं, यद्वा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मनि मलिनानित्याशुद्धाबुद्धजीवोऽविद्यादिभिः संपादितस्तस्य भावः सत्त्वं तं दूरं दूरदेशमपास्य निषेध्य दूरीकृत्येत्यर्थः, नित्यसिद्धो नित्यं सर्वदैव सिद्धो वर्तमानः सन्यदि यर्हि न सिध्यति न मुच्यते तर्हि तदा स योगाभ्यासी सिद्धः किं सिद्धिं प्राप्त इत्यर्थः, योगेन तात्कालिकमुक्तिप्रतीतावपि तत्र प्रपञ्चबीजाज्ञानस्य विद्यमानत्वाद्यतो वेदान्तजन्यजीवब्रह्मैक्यप्रपञ्चात्यन्तासत्त्वज्ञानं विना नित्यमुक्तिर्नेति सर्वशास्त्रविचारेण मया निश्चितमिति भावः ॥ ८ ॥

इदानीं स्वान्तःकरणस्य चितिलयेन प्रपञ्चाभानात्स्वस्य चेष्टारहितत्वेन लक्ष्यं परिपूर्णत्वमन्येषां तत्र रुच्युत्पादनाय क्षयवृद्धिहीनत्वं च दर्शयन्स्वस्मिन्स्वयमपि लक्ष्यीकृत्य गर्जति।

अङ्गं प्रसार्य पतितः खलु चित्स्वरूपे
निद्रालुतां गत इति प्रविनष्टचेष्टः।
विन्ध्यस्य योजनशतायतिका शिलेव
नैव ह्रसामि न च वृद्धिमुपैमि पूर्णः ॥ ९ ॥

अङ्गमिति। हे शिष्य अहं साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासोऽङ्गं मत्स्वरूपं चिदाभासस्वरूपमित्यर्थः, प्रसार्य प्रसृतं कृत्वा ब्रह्मरूपत्वं संपाद्येत्यर्थः, चित्स्वरूपं चिच्चेतनं स्वरूपमसाधारणरूपं यस्य तस्मिन्प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि पतित एकीभूतोऽस्मि अतो निद्रालुतां निद्रास्वभावं गतः प्राप्त इति हेतोः प्रविनष्टचेष्टः प्रकर्षेण विनष्टा विलीना चेष्टा अन्तःकरणबाह्यकरणव्यापारा

यस्य स तथोक्तोऽस्मि भवामि, ननु भवता प्रतज्ञाभानरूप-
निद्रालुत्वे चिदाभासस्य ब्रह्मत्वसंपादने च समस्तकरणव्यापा-
रनाशे चापि संपादिते सति किं फलं प्राप्तमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं
तद्दर्शयति विन्ध्यस्येति, विन्ध्यस्य विन्ध्यनाम्नः पर्वतस्य यो-
जनशतायतिका योजनानि क्रोशचतुष्कानि तेषां शतानि अप-
रिमितशतानि तावदायतिका विस्तीर्णा शिलेव यथा शिला न
ह्रसति क्षीणा भवति न च नैव वृद्धिं पुष्टिमुपैति प्राप्नोति त-
थाऽहमहंपदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा नैव नापि ह्रसामि क्षयरूपं
परिणामं प्राप्नोति च पुनर्न नैव वृद्धिं पुष्टिरूपं विकारमुपैमि
प्राप्नोमि अतः पूर्णो ब्रह्मरूपेण व्यापको भवामि वृद्धिक्षयादि-
विकाराभावेन परिपूर्णब्रह्मरूपत्वं स्वस्मिन्ननुभूयमानमेव फल-
मिति भावः ॥ ९ ॥

इदानीं स्वस्य कृतकृत्यत्वं रूपकेण निरूपयन्गर्जति ।

परिलसति पिता मे सर्वलोकस्य राजा
धृतिमतिबलहेतुर्यौवनं मे नवीनम् ।
इयमपि च सुबुद्धिः काचिदूढा वराङ्गी ।
सुखमधिकमतः किं मत्परो नास्ति धन्यः ॥ १० ॥

परिलसतीति । मे मम चिदाभासस्य पिता पातीति पि-
ता सच्चिदानन्ददानेन पालकत्त्वात्त्वस्य तत उत्पन्नत्वाच्च
पितृपदेन परमात्माऽत्र ग्राह्यः स सर्वलोकस्य सर्वः समस्तो
लोको लोक्यते दृश्यत इति लोको दृश्यं तस्य राजा रञ्जकः
प्रकाशक इत्यर्थः, परिलसति परितः सर्वत्र लसति साक्षात्प्र-
काशत इत्यर्थः, तथा मे मम चिदाभासस्य धृतिमतिबलहेतु-
र्धृतिरात्मधारणा, इन्द्रियादिक्षोभेनाक्षोभरूपं धैर्यं वा, मतिः

शास्त्रार्थानां मननं, बलमात्मप्राप्तिसाधनेषूत्साहस्तेषां हेतुः कारणभूतं यौवनमात्मानात्मनोर्विवेचनं मिश्रणामिश्रणार्थद्रयवतो युधातोः करणे ल्युट् युवनमितिरूपं ततश्च स्वार्थेऽणि च यौवनं तेन चामिश्रणेन विवेचनमत्र ग्राह्यं तन्नवीनं प्रोढमस्ति नवीनपदमत्र जीर्णत्वमात्रव्यावर्त्तकं न तु कोमलत्वपरम्, अपि चान्यदपीयं कूटस्थसहितचिदाभासस्य मम दृश्यत्वेन प्रत्यक्षा काचिदनिर्वचनीया सुबुद्धिः सुखरूपत्वात्सु शोभना बुद्धिर्जीवब्रह्मैक्यविषयिणी निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्वराङ्गी वरं श्रेष्ठं सर्वेषां ब्रह्मादीनां पूज्यत्वादङ्गं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता स्त्र्यूढा परिणीताऽतोऽस्मात्सुखादधिकमुत्कृष्टमन्यत्सुखं शर्म किमस्ति न किमपीत्यर्थः, इदमेवाधिकमिति भावः, यत एतादृशसुखवानस्मि ततो मत्परो मत्तः परोन्यो धन्यः सुकृती नास्ति न विद्यतेऽहमेव सुखीत्यर्थः, ॥१०॥

ननु तर्हि भवतां कृतकृत्यत्वात्सर्वव्यवहारसाधनभूतदेहधारणे प्रयोजनाभावेन न तदाश्रयो युक्त इत्याशङ्क्य देहव्यापृतिप्रयोजनाभावेपि स्वात्मसुखप्राप्त्या कृतकृत्यत्वात्प्रारब्धभोगमात्रोपयोगितया देहधारणं युक्तमेवेत्याशयेन गर्जति ।

समरसपदचिन्तानन्तसन्तोषवन्तः
क्षणसुखकणतृष्णातन्तुमन्तर्विमुच्य ।
निजसुखनिधिविद्याराजसिंहासनस्था
वयमिह कलयामः कालमालम्ब्य देहम् ॥ ११ ॥

समरसेति । हे शिष्य समरसपदचिन्तानन्तसन्तोषवन्तः समः सामान्यरूपेण सर्वदैकरूपो रसः सुखं यत्र 'रसो वै स' इति श्रुतेस्तत्तादृशं यत्पदं स्वरूपं तस्य चिन्ता चिन्तनं समर-

णमित्यर्थः, तेन योऽनन्तो नाशरहितः सन्तोषोऽलम्बुद्धिर्नि-रङ्कुशा तृप्तिरित्यर्थः, स विद्यते येषु ते तथोक्ता वयमस्मदादय आत्मसाक्षात्कारवन्तः समरसपदलब्ध्येति वा पाठः, तदा स-मरसपदस्य लब्ध्या प्राप्त्येति व्याख्येयं, क्षणसुखकणतृष्णातन्तुं क्षणं क्षणकालपरिच्छिन्नं यत्सुखं वैषयिकं क्षणिकसुखमित्यर्थः, तस्य ये कणा लवास्तेषां तृष्णा सैव बन्धनहेतुत्वात्तन्तुरिव तन्तु-स्तं सुच्छेदत्वं सूचितं ज्ञानिभिस्तृष्णाया अज्ञानिनां तु चटका-दिवन्निर्बलत्वेन दृढबन्धनहेतुत्वं च तन्तुपदेनेति भावः, यद्वा ज्ञा-निषु तस्याः सूक्ष्मत्वेन तन्तुसादृश्यमन्तरन्तःकरणे वर्तमानं विमुच्य परिच्छिद्य निजसुखनिधिविद्याराजसिंहासनस्था निजमात्मरूपं यत्सुखं शर्म तस्य निधानं पात्रं ब्रह्म द्रव्यपूर्णं भाण्डमिव स्वसुखपूर्णं ब्रह्मेत्यर्थः, तस्य विद्या ज्ञानं सैव राज्ञः स्वयंप्रकाशात्मनो मम सिंहासनमास्यते स्थीयतेऽस्मिन्नित्यासनं हिंसति नाशयति आ-त्मज्ञानमिति सिंहो मोहस्तन्नाशेन तस्य मोहसिंहस्यासनं चर्मेव विद्याया मोहकार्यत्वात्सिंहासनत्वं तत्र स्था वर्त्तमानाः सन्त इह व्यवहारे देहं शरीरमालम्ब्याश्रित्य कालं कलयामोऽतिक्राम-यामोऽस्माकं देहधारणं न कर्मजननेन देहान्तरप्राप्तये किन्तु प्रारब्धभोगायैव केवलमिति भावः ॥ ११ ॥

ननु तर्हीन्द्रादिपदं प्राप्तानां भवतां च शरीरधारणे समे सति भवतां तेभ्यः कोतिशय इत्याशङ्क्य तेषु तत्तत्पदभ्रंशस्य वि-द्यमानत्वादस्माकं गुरुपदं प्राप्तानां ततो भ्रंशाभावो विशेष इ-त्याशयेन गर्जति ।

कति कति न हि जीवा देवराजादयोमी
पदपतनहताशाः संसृतौ संसरन्ति ।

गुरुपदमवलंब्य ब्रह्मविद्यातरिस्था
अधिगतपरपारास्ते वयं धन्यधन्याः ॥ १२ ॥

कति कतीति। हे शिष्य देवराजादयो देवा विबुधास्तेषां राजा स्वामीन्द्रो 'राजाहःसखिभ्यः टजि'ति टच्, स आदिर्मुख्यो येषां ते तथोक्ता जीवाः प्राणिनः पदपतनहताशाः पदात्स्थानाद्यत्पतनं भ्रंशस्तेन हता नष्टाऽऽशा विषयतृष्णा येषां ते तथोक्ताः सन्तः सबीजनाशोऽत्र न तु निर्बीजनाशो ग्राह्यः, कति कति कियन्तः कियन्तः संसृतौ संसारे न संसरन्ति न जन्ममरणादिरूपं संसारमनुभवन्ति सर्वेऽप्यनुभवन्तीत्यर्थः, हि प्रसिद्धमेतत्सर्वशास्त्रेषु इन्द्रादिपदानामनित्यत्वमित्यर्थः, तस्मादिन्द्रादीनां तत्तत्पदभ्रंशरूपो मृत्युरस्तीति भावः, ये तु प्रसिद्धा गुरुपदं गुरोर्देशिकस्य पदमङ्घ्रिं, यद्वा गुरु श्रेष्ठं यत्पदं स्वरूपं तदनन्तत्वादवलम्ब्याश्रित्य ब्रह्मविद्यातरिस्था ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य वस्तुनो विद्या ज्ञानं सैव तरिस्तरणिस्तस्मिन्स्था स्थिता उक्तलक्षणास्ते वयमस्मदादयोऽधिगतपरपारा अधिगतः प्राप्तः परः संसारसमुद्रस्य परोऽन्यः संसारास्पृष्टो ब्रह्मलक्षणो यैस्ते तथोक्ता अतः धन्यधन्या धन्येभ्य इन्द्रादिपदं प्राप्तेभ्यः कृतकृत्यंमन्येभ्य इत्यर्थः, धन्याः प्राप्तप्राप्यत्वात्कृतकृत्याः स्मो भवाम इति क्रियाऽध्याहार्या, शरीरधारणे समे सत्यप्युभयत्र तेषु पदभ्रंशपूर्वं जन्ममरणमस्मासु तन्नेत्ययमेव विशेष इति भावः ॥ १२ ॥

इदानीं स्वात्मनि व्योमसागरमेरूपमा तत्र तत्र शास्त्रेषु दत्ता तामसहमानस्तेषु न्यूनत्वं दर्शयन्गर्जति।

व्योम व्योमचरैर्न लिप्तमपि यत्तत्सर्वदानीरसं

क्षीराब्धिः सरसोऽपि वृद्धिमधिकां लब्ध्वा पुनर्मुञ्चति ।
हेमाद्रिर्जनको मुदामपि मुदां नैवाश्रयो नीरसो
न क्षीणो न च नैव मोदरहितोऽहं तत्तुला नास्ति मे ॥१३॥

व्योमेति । हे शिष्य व्योमाकाशं व्योमचरैर्व्योम्नि आकाशे चरन्ति गच्छन्ति ते व्योमचरा मेघसूर्यधूलिपक्ष्यादयस्तैर्न लिप्तमपि न लेपं प्राप्तं यद्यपि अतोऽनेन धर्मेणात्मन्युपमीकृते यद्यपि तथापि यद्यतः कारणात्ततो हेतोर्नोपमा भवति कुत इत्यत आह सर्वदेति, सर्वदा सर्वकालं नीरसं रसः सुखं तन्निर्गतं निवृत्तं यस्मात्तथोक्तं स्वात्मा तु 'रसो वै स' इति श्रुतेः सुखरूपोऽतस्तत्र तस्योपमाऽनुचितेति भावः, किञ्च क्षीराब्धिः क्षीरस्य दुग्धस्याब्धिः समुद्रः सरसोऽपि रसो जलं तेन सहितो यद्यपि अस्ति तथापि यद्यतः कारणादधिकामुत्कृष्टां प्रलये निसदा च चन्द्रोदये वृद्धिं वृद्धिरूपपरिणामं लब्ध्वा प्राप्य पुनर्भूयस्तां मुञ्चति विसृजति तत्तो हेतोरात्मनि तदुपमाप्ययुक्तैवेति न ह्रासवृद्धिपरिणामरहितात्मनि तदुपमोचितेति भावः, तर्हि वृद्धिक्षयविकाररहितो मेरुरेवानन्दकारकत्वादात्मन्युपमानमस्तु तत्राह हेमाद्रिरिति, हेमाद्रिर्हेम्नः सुवर्णस्याद्रिः पर्वतो मेरुः स मुदां हर्षाणां जनकोऽपि अन्येषां हर्षोत्पादकोऽपि आत्मन्युपमा न स भवति कुत इत्यत आह मुदामिति, यद्यस्मात्कारणान्मुदां हर्षाणामाश्रय आधारो नैव भवति जडत्वात्तस्येत्यर्थः, अतः सर्वप्रीत्युपलक्षितसर्वसुखाश्रयभूते स्वतः सुखरूपे चात्मनि स नैवोपमानं भवतीति भावः, किञ्चाहं ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा नीरसो रसः सुखं तद्रहितो न भवामि किन्तु सरस एव भवामि किं चाहमात्मा क्षीणः क्षयविकारवान्न च नैवास्मि किन्तु सर्व

वैकरूपत्वान्निय एवास्मि किञ्च मोदरहितश्च मोदेनानन्देन रहितो हीनोपि नैवास्मि किन्तु सुखरूप एवास्मि तत्ततो हेतोर्मे मम प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपस्य तुलोपमाऽऽकाशादीनां नास्ति न विद्यत आत्मनो निरुपमस्य व्योमक्षीरसमुद्रमेरूणां न सम्भवतीति भावः ॥ १३ ॥

ननु तर्हि केनाशयेनात्मन्याकाशोपमा शास्त्रेषु दत्तेत्याशङ्क्य रक्तपीतादिगुणानाश्रयेण जलादिभिरनार्द्रत्वेन च प्रतीयमाननीलत्वानाश्रयेणापि च सादृश्यादित्याशयेन गर्जति ।

सायं प्रातरनेकरङ्गमपि तन्नानेकरङ्गाश्रयं
यान्त्यायान्ति पयांसि तत्र न पयोरेखापि दृष्टा क्वचित् ।
सज्ज्ञानेन मया विगाह्य तदहो दृष्टं नभो निर्मलम्
नीलं नीलमिति प्रथैव नभसो मिथ्या नभोनीलिमा ॥१४॥

सायमिति । सायं सायंकाले प्रातरुषःकाले नभ आकाशमनेकरङ्गमपि अनेके बहवो नीलपीतरक्तादयो रङ्गा रञ्जयन्ति स्वसंसृष्टं वस्त्रादीति ते तथोक्ता यस्मिन्नाकाशे तथाभूतं प्रतीयमानमपि मूढदृष्ट्या तदाकाशं विवेकिदृष्ट्याऽनेकरङ्गाश्रयमनेके बहवो ये रङ्गा नीलपीतादिरञ्जकद्रव्याणि तेषामाश्रयमाधारभूतं न भवति तेन च धर्मेण रक्तश्वेतश्यामरूपरजःसत्त्वतमोगुणाधारत्वेन मूढानां प्रतीयमानोपि वस्तुतो विवेकिदृष्ट्या गुणानां पृथगसत्त्वात्तदाधारत्वाभावेनाकाशेनोपमीयत इति भावः, किञ्च तत्राकाशे पयांसि जलानि मेघद्वारा यान्ति गच्छन्ति आयान्ति आगच्छन्ति च तथापि क्वचित्कुत्रापि व्योमभागे पयोरेखा जलरेखा नापि नैव दृष्टाऽवलोकिताऽनेन जलास्पृष्टत्वधर्मेण वैषयिकसुखोत्पत्तिविनाशे प्रतीयमानेपि वस्तुत आत्मनि तद-

सत्त्वात्तेन तदुत्पत्तिलयेन चास्पृष्टत्वादात्मनि गगनोपमत्वं प्रतिपादितमिति भावः, किञ्च सज्ज्ञानेनाकाशज्ञानवता मया ज्ञानिना तल्लोके नीलकटाहाकृति प्रतीयमानं नभ आकाशं विगाह्याविश्य निर्मलं नीलगुणरहितं दृष्टमवलोकितं तस्य च लोके नीलं नीलमिति श्याममित्येवं नभस आकाशस्य प्रथैव प्रख्यातिरेव केवलं न तु तत्र वास्तवं तव तदुक्तमेव स्पष्टमाह मिथ्येति, नभोनीलिमा नभस आकाशस्य नीलिमा नैल्यं मिथ्या मृषास्ति अनेनापि धर्मेणात्मनि साकारत्वाज्ञानवत्त्वप्रतीतौ सत्यामपि लोकदृष्ट्या, विवेकिदृष्ट्या तस्य तत्राभावादाकाशोपमोक्तेति ज्ञातव्यमिति भावः ॥ १४ ॥

इदानीं दृष्टान्तेनैवात्मज्ञानाज्ञानयोः फलं दर्शयन्गर्जति ।

रूप्ये रूप्यमतिः कृता कृतधिया रङ्गे पुनर्दुर्धिया
सत्यं द्वावपि संस्थितौ निजधिया स्वे निश्चये निश्चले ।
एकस्यैव दरिद्रता व्यपगता तस्थौ द्वितीयस्तथा
सञ्जाते क्रयविक्रयव्ययविधौ व्यक्तो विशेषस्तयोः ॥१५॥

रूप्य इति । मार्गे क्वचिद्रूप्यं रङ्गं च पतितं तस्मिन्मार्गे गच्छतोर्द्वयोर्मध्य एकेन कृतधिया विवेकिना पुरुषेण रूप्ये रजते, यद्वा-इदं रङ्गं रूप्यं वेति विचार्य रूप्ये रङ्गभ्रान्तिं त्यक्त्वा रूप्य एवेदं रूप्यमिति कृता धीर्निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्येन स तथोक्तस्तेन रूप्ये रजते रूप्यमती रजतबुद्धिः कृता सम्पादिता पुनर्भूपश्च दुर्धिया दुष्टाऽविवेकिनी धीर्मतिर्यस्य स तथोक्तो भ्रान्तबुद्धिरित्यर्थः, तेन रङ्गे काष्णायसे रूप्यमती रजतबुद्धिः कृता सम्पादिता ततश्चोभाभ्यामुभयमपि गृहीत्वा द्वावपि उभा-

१ त्रपुनि ।

श्पि निश्चले स्थिरे स्वे स्वकीये निश्चये निर्णये निजधिया स्वस्वबुद्ध्या 'समौ निर्णयनिश्चयावि'त्यमरः, संस्थितौ स्थितिकृतवन्तावेतत्सत्यं यथार्थमेव तथापि उभयबुद्धिगृहीतस्य, द्रव्यस्य क्रयविक्रयव्ययविधौ क्रयोऽन्यस्मान्मूल्यदानेन ग्रहणं विक्रयश्च स्वेन मूल्यं गृहीत्वाऽन्यस्मै समर्पणं, व्ययश्च दानोपभोगस्तन्निमित्तं दानं तेषां विधिर्व्यापारस्तस्मिन्सञ्जाते गति प्राप्ते सति दरिद्रता दैन्यमेकस्यैव रूप्ये रूप्यनिश्चयेन तदङ्गीकर्तुरेव व्यपगता निवृत्ता, द्वितीयो रङ्गे रूप्यनिश्चयं कृत्वा तदङ्गीकारवान्तथा यथा पूर्वं दरिद्री तथा तस्थौ स्थितवानयं तयोर्विशेषो भेदो व्यक्तः प्रकटो जायत इति शेषः, अयमभिप्रायः—रूप्ये रूप्यमतिरिवात्मन्यात्ममतिः, कृतधीरिव ज्ञानी, दरिद्रत्वव्यपगम इवाज्ञानतत्कार्यदुःखापगमः, ज्ञानस्यान्यतो ग्रहणं क्रय इव, तन्मूल्यदानमिव गुरुसेवादिकं, विक्रय इवान्येषां जिज्ञासूनां ज्ञानार्पणम्, अन्यतो मूल्यग्रहणमिव जिज्ञासुभ्यः स्वसेवाङ्गीरः, व्यय इव—सेवादिनिरपेक्षं दानमिवान्येषां ज्ञानप्राप्तये ग्रन्थादिरचनं ग्रन्थवाचकत्वं च, भोगोपयोगिव्यय इव स्वज्ञानदार्ढ्याय ज्ञानसंवादः, रङ्गे रूप्यमतिरिवानात्मन्यात्मबुद्धिः, दुर्धीरिवाज्ञानी, दरिद्राऽनिगम इवाज्ञानतत्कार्यदुःखानिवृत्तिः, क्रयविक्रयव्ययपदश्चात्र स्वगतज्ञानस्यान्यतो ग्रहणमन्यस्मै समर्पणमात्मनस्तद्दार्ढ्याय विचारणं च क्रमेण ग्राह्याणि विधिपदेनात्र प्रसङ्गो ग्राह्यस्तत्र च ज्ञान्यज्ञानिनोर्विशेषः स्फुटो भवतीति यथायथमूह्यमिति ॥ १५ ॥

ननु भवति संसारस्य विद्यमानत्वाद्विक्षेपोऽपि भवत्येव तथा सति विक्षेपानिवृत्तेरेव शास्त्रेषु मोक्षशब्दार्थत्वेन प्रतिपादनान्मोक्षः कथं सम्भाव्य इत्याशङ्क्य तस्याबाधकत्वेन स्वमहत्त्वसूचकत्वेन

चानुकूलत्वं दर्शयन्नन्योक्त्या गर्जति ।

निम्ना नूनमुदन्वतः स्थितिरियं कल्लोलिनी चेत्कृता
विक्षिप्तेन कुतश्चिदागतवता विन्ध्याटवीवायुना ।
तत्किं नायमपां निधिः किमथवा स्थानादसौ चालितः
किन्तु प्रत्युत तादृशोऽपि महिमा विख्यापितो वारिधेः ॥१६॥

निम्नेति । उदन्वत उदकपूर्णसमुद्रस्येयं सर्वप्रत्यक्षा स्थितिः स्थानं प्रतिष्ठेत्यर्थः, निम्ना गम्भीराऽस्ति नूनमयं निश्चय एव, किञ्च सा कुतश्चित्कस्माच्चिद्देशादागतवताऽऽगच्छता विक्षिप्तेन कम्पाद्युपलक्षितेन विन्ध्याटवीवायुना विन्ध्यस्य विन्ध्यनाम्नः पर्वतस्य सम्बन्धिनी याऽटव्यरण्यं तस्य कम्पनाद्युपलक्षितेन वायुना पवनेन चेद्यदि कल्लोलिनी महोर्मिमती कृता सम्पादिता तत्तर्हि अयं प्रकृतोऽपां जलानां निधी राशिर्जलाधारित्यर्थः, न किं नास्ति किमस्त्येवेत्यर्थः, अथवा यद्वाऽसौ समुद्रः स्थानात्स्वस्थितिदेशाच्चालितस्ततोन्यत्र कृतः किं किमु नैवास्थाने कृत इत्यर्थः, ननु तर्हि किं कृतं तेनेत्यत आह किं त्विति, किं तु किमपि तादृशोऽपि एकदेशागतवायुकृतविक्षेपेऽपि समुद्रत्वविनाशरहितस्वस्थानस्थिरस्थितिरूपोऽपि वारिधेः समुद्रस्य महिमा महत्त्वं विख्यापितः प्रकाशितोऽहो मया चालितोऽपि न नष्टो न च चलायमानोपि जातः समुद्रोऽतो महानयं ज्ञेय इत्येवं महत्त्वमस्य लोके प्रकाशितम्,अयं ध्वन्यर्थोत्र-उदन्वत्सदृशस्यानन्दपूर्णस्यात्मनो गम्भीराऽज्ञानविक्षेपादिभिरालोडितुमशक्याऽतो गम्भीरा स्थितिः सा विन्ध्यसदृशजाड्य विपरीतकर्तृत्वाभ्यां मोहोत्र ग्राह्यस्तत्र चाटवीसदृशी भयहेतुभूता द्वैतप्रतीतिस्तत्र चैकदेशस्थो व्यष्टिसंसारस्तत उत्पन्नो वा-

युसदृशश्चञ्चलत्वकारणभूतो विक्षेपोऽत्र ग्राह्यस्तेन संसारनिर्वाहकारणभूतेन विक्षेपेण शोकमोहजरामृत्युक्षुधापिपासादिषडूर्मिमती कल्लोलिनीव कृता यद्यपि तथापि समुद्रे समुद्रत्वमिवात्मन्यात्मत्वमेव स्थितं न तु तन्नाशितं, किञ्च समुद्रस्य स्वस्थानाचालनमिवात्मनः स्थितेरात्मचालनाभावोऽत्र सूचितो ज्ञेयः, तेन विक्षेपेण चात्मनि तन्नाशाभावात्तच्चालनाभावाच्च यन्महत्त्वं तत्प्रकटीकृतमहो एतादृशमात्मनो महत्त्वं समस्तसंसारव्यापृतौ विद्यमानायामपि आत्मत्वं स्वप्रतिष्ठत्वं च न व्याहतमित्येवं प्रकाशितमिति ॥ १६ ॥

इदानीं परिणामोपादानत्वपक्षमात्मनि परित्यज्य विवर्त्तोपादानत्वपक्षो ग्राह्य इति ध्वनयन्गर्जति ।

माधुर्यं च पयस्त्वमाश्रितवता तुच्छे दधित्वाम्लते
रूपे संप्रति बिभ्रता तु पयसा सर्वं यशो हारितम् ।
ग्रैवेयत्वमथाङ्गदत्वमथ च क्षुद्रत्वमक्षुद्रतां
पर्यायैर्भजतः स्वभामजहतो हेम्नस्तु नास्ति क्षतिः ॥ १७॥

माधुर्यं चेति । हे शिष्य माधुर्यं मधुरो मिष्टस्तस्य भावो माधुर्यं पयस्त्वं च पयसः पय इति नाम्नो भावः पयस्त्वं मिष्टत्वरूपस्य पयोनाम्नश्च सत्त्वमित्यर्थः, आश्रितवता धृतवता पयसा दुग्धेन संप्रतीदानीं तुच्छे सात्त्विकानादृते दधित्वाम्लते दध्नो भावो दधित्वं दधिनामसत्त्वमित्यर्थः, अम्लता चाम्लरसरूपत्वं च ते एते द्वे रूपे स्वभावौ दधिभावव्यक्तिकाले बिभ्रताऽङ्गीकुर्वता सता तेन पयसा सर्वं समस्तं यशः कीर्तिर्हारितं नाशितं । हेम्नस्तु तुपदेन पयस्तः सुवर्णस्य महदन्तरं सूचितं, तदेव विशदयति हेम्नः सुवर्णस्य ग्रैवेयत्वं ग्रीवायाः कण्ठस्येदं ग्रैवेयं रुचकं तस्य भावस्तत्त्वं

रुचकरूपत्वमित्यर्थः, अथानन्तरमङ्गदत्वं बाहुभूषणरूपत्वम्, अथानन्तरं क्षुद्रत्वं क्षुद्रं तुच्छं तस्य भावः स्वरूपं लघुत्वमित्यर्थः, अक्षुद्रतां च न क्षुद्रं लघु तस्य भावस्तत्ता तां गुरुत्वमपीत्यर्थः, पर्यायैः क्रमैर्भजतः सेवमानस्य स्वभां स्वस्य प्रभा कान्तिस्तामजहतो न परित्यजतः क्षतिर्हानिर्नास्ति न विद्यते, अयमभिप्रायः—पयसो दधित्वपरिणामवद्ब्रह्मणो जगत्परिणामत्वाङ्गीकारे दधित्वात्पुनः पयस्त्वाभाव इव जीवस्य पुनर्ब्रह्मभावानापत्त्या मोक्षाभावप्रसङ्गः स्याद्ब्रह्मामत्त्वं च स्यादतो नाङ्गीकार्यः परिणामपक्षः, सुवर्णस्यानेकभूषणाकारे प्रतीयमामाने वास्तवसुवर्णत्वे विद्यमानेऽलङ्कारलयेन सुवर्णे सुवर्णत्वमिव जगज्जीवलये तत्स्थितौ वा ब्रह्मणो ब्रह्मत्वं न व्याहतमित्यतः परिणामवादाद्विवर्त्तवाद एव श्रेयानतः स एव ग्राह्य इति ध्वनिः ॥ १७ ॥

ननु विवर्त्तवादपक्षस्यैव निर्दोषत्वेन ग्राह्यत्वे कुतः परिणामवादादिषु चातुर्यं विशिष्टं मन्यते लोक इत्याशङ्क्य मूढप्रतीत्या तदस्ति न तु विवेकिदृष्ट्येति दर्शयन्गर्जति ।

न हि न हि चतुरास्ते यैर्न बुद्धं विशुद्धं
न हि न हि कृतिनस्ते ये न पारं प्रयाताः ।
न हि न हि तु कुलीना यैर्न तत्त्वं विविक्तं
न हि न हि मुनयस्ते यैर्धृता लोभवार्ता ॥ १८ ॥

न हि न हीति । ते परिणामवादिनश्चतुरा बुद्धिमन्तो न हि न हि न भवन्तीत्येवं निश्चय एव, कुत इत्यत आह यैरिति, यैः परिणामवादिभिर्विशुद्धं परिणामविकारहीनं चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म न बुद्धं न ज्ञातं यथावन्न ज्ञातं किन्तु तेषां तद्भ्रान्तमेव ज्ञानमित्याशयः, ननु तर्हि ते कुतः स्वात्मानं कृतकृत्यं मन्यन्त

इत्याशङ्क्य तदपि तेषां मौढ्यविलसितमेवेति सूचयन्गर्जति न हि न हीति, ते परिणामादिवादिनः कृतिनः कृतं कर्मास्ति येषां ते तथोक्ताः कृतकृत्या इत्यर्थः, न हि न हि नैव सन्ति कुत इत्यत आह य इति, ये परिणामादिवादिनः पारं संसारसमुद्रस्यान्तं ब्रह्म न प्रयाता न प्राप्ता अतो वेदान्तश्रवणादिकर्मणां तेष्ववशिष्टत्वान्न तेषां कृतकृत्यत्वमिति भावः, ननु तर्हि तेषां कुलीनत्वजन्यसुखेनैव कृतार्थतास्तु किं संसारसमुद्रपारप्राप्तिप्रयासेनेत्याशङ्क्य तदपि तेषां नास्तीत्याशयेन गर्जति न हि नहीति, ते परिणामादिवादिनः कुलीनास्तु कुलीना अपि न हि न हि नैव भवन्ति कुत इत्यत आह यैरिति, यैः परिणामादिवादिभिस्तत्त्वमनारोपितमात्मवस्तु न विविक्तमारोपितादनात्मरूपात्पृथक्कृत्य न ज्ञातमतो न कुलीना इत्यर्थः, कुः पृथिवी यथा बीजानामावापस्थानं तथा ब्रह्मैवात्र संसारबीजभूताज्ञानावापस्थानत्वेन कुपदार्थो ग्राह्यस्तत्र लीनत्वं तत्परिणामादिवादिनां नास्तीत्यतस्तज्जन्यं सुखमपि तेषां नास्तीति कुलीनत्वाभिमान एव केवलं तेषां व्यर्थ इति भावः, ननु तर्हि तेषां मुनित्वं कथं लोकैः प्रतिपाद्यत इत्याशङ्क्य तेषु तल्लक्षणाभावात्तदप्यज्ञानविजृम्भितमेवेत्याशयेन गर्जति न हि न हीति, ते परिणामादिवादिनो मुनयो मननवन्तो न हि न हि नैव भवन्ति कुत इत्यत आह यैरिति, यैः परिणामादिवादिभिर्लोभवार्ता लोभस्य विषयभोगेच्छाया द्वैतत्यागभयात्परिणामादिवादस्य वार्ता वृत्तान्तो धृताङ्गीकृता, मननवत्सु च यथार्थब्रह्मज्ञानेन विषयसुखेच्छाभावाद्ब्रह्मसुखपरिपूर्णत्वाच्च द्वैतारुच्या परिणामादिवादानङ्गीकार एव योग्योऽतः परिणामादिवादिषु मुनित्वप्रतीतिरज्ञानविलसितमेव ज्ञेयमिति भावः ॥ १८ ॥

इदानीं कस्य चित्पक्षस्यापि गृहीतिरहङ्कारे सति सम्भवति तस्य तु प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्यत्यन्ताभावात्तत्रैवाहस्यानिच्छोस्तं विलापयितुं तं प्रार्थयन्गर्जति ।

हेहंकृते तव न कृत्यमिहास्ति किञ्चि-
ल्लीना भव स्वमहिमन्यचलप्रतिष्ठे ।
चेतस्त्वमेहि परमं स्वसुखाब्धिमन्तः
सोढुं न शक्नुम इमास्तव दुष्टवृत्तीः ॥ १९ ॥

हेऽहंकृते इति । हे अहङ्कृते हे अहङ्कार तव त इह स्वयंप्रकाशे मयि, यद्वा मुमुक्षोर्मम मोक्षसाधनभूते ज्ञाने जातेऽत्र कृत्यं कार्यमवशिष्टमिति शेषः, किञ्चित्किमपि नास्ति न विद्यतेऽतस्त्वं भवती—अचलप्रतिष्ठे न चला चलायमाना केनापि कारणेन प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य स तथोक्तस्तस्मिन् स्वमहिमनि स्वस्य प्रत्यगात्मनो यो महिमा महत्त्वं ब्रह्मत्वमित्यर्थः, तस्मिँल्लीना तदाकारत्वसंपादनेन नष्टा भव ब्रह्माकारत्वं प्राप्नुहीत्यर्थः, ननु मम कोऽपराधो 'मनः एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोरि'ति श्रुत्या 'मन एवे'ति स्मृत्या च तत्र तत्र शास्त्रेषु च मनस एव बन्धनकारित्वप्रतिपादनादहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्येषु ब्रह्मपदाहंपदयोः सामानाधिकरण्यदर्शनाद्ब्रह्मज्ञाने च बाधासामानाधिकरण्येनोपयोगादहङ्कारस्य लयप्रार्थनं मनसि विद्यमाने व्यर्थमेव ज्ञात्वा तदेव मनः प्रार्थयन्गर्जति चेत इति, हे चेतो हे चित्त त्वं परमं श्रेष्ठमन्तस्त्वय्येवान्तरे स्वसुखाब्धिं स्वमात्मरूपं यत्सुखं शर्म तस्याब्धिं समुद्रमानन्दसमुद्रमित्यर्थः, एहि प्राप्नुहि कुतो मय्युदासीनस्त्वमिदानीं यतो मां नाशयितुमिच्छसीत्यत आह सोढुमिति, हे चेत इमा एतास्तव ते दुष्टवृत्तीर्दुष्टा विषय-

विदूषिता या वृत्तयः कामक्रोधाद्या वयं सोढुं क्षन्तुं न शक्नुमः समर्था न भवामो मनसो विषयविदूषितत्वेनाऽहङ्कारस्यापि बन्धकत्वं तस्यैव निर्मलत्वेन चाहङ्कारस्य मुक्तिहेतुत्वमिति भावः ॥ १९ ॥

ननु मनसि विषयोत्पत्तिः स्वाभाविक्येवेति तद्द्वाराऽऽत्मन्यपि मनःसम्बन्धेन विषयाणामपि सम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्यात्मनि न वास्तवविकारसम्बन्धस्तथापि मनःकृततत्सम्बन्धे प्रतीयमाने तन्निवारणायोपायं प्रदर्शयन्गर्जति ।

आयान्ति नैव सुत तत्र मनोविकारा
आयान्ति चेदिह विचारय जोषमास्यम् ।
त्वं चापि मन्दमिह सञ्चर मुञ्च मोहं
सोहम्पदे सुखनिधौ यदि ते मनीषा ॥ २० ॥

आयान्तीति । हे सुत हे शिष्य तत्रात्मनि मनोविकारा मनसोऽन्तःकरणस्य विकाराः कामादयो विकारा नैवायान्ति नैव प्राप्नुवन्ति आत्मनो निर्विकारत्वाद्विकारप्रसक्तिरात्मनि नैव सम्भाव्येति भावः, तथापि चेद्यदि आयान्ति प्राप्नुवन्ति तर्हि जोषं तूष्णीं निर्विकारं यथा भवति तथाऽऽस्यं स्थेयम, आत्मनि विकारप्रतीतौ प्रारब्धभोगमात्रेण तन्निवृत्तिसिद्धेस्तावत्कालं तूष्णीं स्थीयतामिति भावः, विचारादार्ढ्येन तत्प्राप्तौ सत्यां त्वं विचारय विवेकं कुरु विवेके कृते सति ते विकारा मनस्येव प्रतीयन्ते नात्मनीति भावः, अपि चान्यदपि त्वं च त्वमपीह विकाररूपे मनसि मन्दं स्वल्पं यथा भवति तथा संचर प्रविश क्वचित्क्वचित्प्रारब्धमात्रोपभोगो यथा स्यात्तथोत्तरं क्रियमाणं नोत्पद्येत यथा तथा मनसा सह वर्तितव्यमिति भावः,

मन्वात्मनः पृथग्मनः प्रतीतावपि तद्विस्मृत्या मनस्यात्मतादात्म्यं जायते पुनः पुनरिति चेत्तत्राह मुञ्चेति, हे शिष्य मोहमज्ञानं मुञ्च त्यज मोहत्यागः कुतः कार्य इत्यत आह सोहमिति, यदि यर्हि ते तव सुखनिधौ सुखस्यानन्दस्य निधिः समुद्र इव सुखपूर्णमित्यर्थः, तस्मिन्सोहंपदे स तत्पदलक्ष्यः परमात्माऽहंपदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा च तयोः सामानाधिकरण्येन जीवब्रह्मैक्यं भागलक्षणया लक्षितं यत्पदं चिन्मात्रस्वरूपं तस्मिन्मनीषा मनस इच्छाऽस्ति तर्हि मदुपदिष्टं कुरु अन्यथा मा कुरु मोहत्यागाद्युपायैर्विना जीवब्रह्मैक्यानुभवः साक्षान्न स्यादिति भावः ॥ २० ॥

इदानीमिन्द्रियचौरेभ्यः स्वात्मधनरक्षणाय स्वात्मनि जागृतिं विधातुं गर्जति ।

तीव्रं तमः समय एष निशीथनामा
देशोपि चौरबहुलः शिथिला च भित्तिः ।
इत्थं स्थिते निजधनं प्रति सावधानो
जागर्त्ति चेद्गृहपतिर्विफला हि चौराः ॥ २१ ॥

तीव्रमित्याद्यन्योक्त्या । हे शिष्य तमोऽन्धकारस्तीव्रं निबिडं गाढमित्यर्थः, अस्तीत्यध्याहार्यं विद्यते, किं चैषः प्रत्यक्षो वर्त्तमानः समयः कालो निशीथनामा निशीथोऽर्धरात्र इत्येवं नाम यस्य स तथोक्तोऽस्ति विद्यते, किंच देशोपि अयं स्ववासस्थानभूतो देशः स्थानमपि चौरबहुलश्चौरा बहुला बहवो यस्मिन्स तथोक्तः, यद्वा चौरैस्तस्करैर्बहुलो मलिनोऽस्ति, किंच भित्तिश्च कुड्यमपि शिथिलाऽऽर्द्राऽस्ति अदृढा इत्यर्थः, इत्थमेव स्थिते वर्त्तमाने सति गृहस्य गेहस्य पतिः स्वामी निजधनं प्रति

निजं स्वीयं यद्धनं द्रव्यं तत्प्रति तस्मिन्नित्यर्थः, तस्मै वा, चतुर्थीपक्षे स्वधनं रक्षितुमित्यर्थः, सावधानोऽवधानेन सहितः सावधानोऽनलस इत्यर्थः, भूत्वेत्यध्याहार्यं, चेद्यदि जागर्ति न निद्राति तर्हि चौरास्तस्करा विफला निष्फला निष्फलप्रयत्ना इत्यर्थः, भवन्ति, हि प्रसिद्धमेतत्सर्वेषामिति लौकिकार्थः, ध्वन्यर्थस्तु तमोऽज्ञानं तीव्रं निबिडं गाढमित्यर्थः, विना ज्ञानमनिवार्यमिति भावः, अस्ति एष प्रत्यक्षो वर्तमान इत्यर्थः, समयः कालो निशीथनामा 'या निशा सर्वभूतानामि'त्यत्र सर्वजीवजागृत्युपलक्षिता लोकव्यवहाररूपा ज्ञानिनां रात्रिर्ग्राह्यात्र तत्र चात्यन्तविक्षेपो निशीथपदेन ग्राह्यः, अस्ति, किञ्च देशोऽपि दिश्यतेऽनेनेति देशो व्यावहारिकं ज्ञानं तदपि चौरबहुलो ज्ञानद्रव्यापहारकत्वाच्चौरा इवेन्द्रियाणि तैर्बहुलो व्याप्तोऽस्ति, किञ्च भित्तिश्च कुड्यं तत्सदृशी ज्ञानस्वरूपधनरक्षणाय साधिता यमनियमादिसाधनसंपत्तिः समाध्यन्ता नित्यानित्यवस्तुविवेकादिरूपा च श्रवणादिरूपाप्यत्र भित्तिपदेन ग्राह्या सा शिथिलाऽदृढाऽस्ति, इत्थमेव स्थिते वर्तमाने सति गृहपतिर्गृह्यते स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियते गृहं शरीरं तस्य पतिः पालको जीवः, यद्वा गृह्यन्ते विषया यैस्ते गृहा इन्द्रियाणि तेषां पतिः पालको जीव एव, ग्रहपतिरिति पाठेऽपि स एवार्थः, निजधनं प्रति निजं स्वमात्मरूपं यद्धनं धिनोति तर्पयति सर्वं जगदिति धनं द्रव्यं सुखरूपं, यद्वा धनवत्प्रियमात्मस्वरूपं प्रति तदर्थमित्यर्थः, सावधानोऽनलसः सञ्जागर्ति न निद्राति चेद्यदि तर्हि चौराश्चौरसादृश्यादात्मधनापहारकाणीन्द्रियाणि विफला निष्फला भवन्ति हि प्रसिद्धमेतद्विद्वत्सु इति ध्वनिः ॥ २१ ॥

इदानीं मनोनिग्रहाभावे सतीन्द्रियनिग्रहो व्यर्थ इति रूपकेण सूचयन्गर्जति ।

भूपालकैर्निशितशास्त्रधरैरुदारै-
र्दुष्टं मृगं शमयितुं मृगया विधेया ।
दुष्टो मृगो न निहतो निहतास्तदन्ये-
व्यर्थस्य तत्क्षितिपतेर्वद कः प्रभावः ॥ २२ ॥

भूपालकैरिति । लौकिकार्थस्तावन्निशितशास्त्रधरैर्निशितानि तीक्ष्णधाराणि यानि शास्त्राणि स्वार्थेणु आयुधानि तेषां धरा धारकास्तैरुदारैर्भूपालकैर्भुवो भूमेः पालकैः पालनकर्तृभी राजभिरित्यर्थः, दुष्टं हिंस्रं व्याघ्रादिकं मृगं मृगयति अवलोकयति भक्षितुं जीवानिति मृगस्तं शमयितुं नाशयितुं मृगया मृगा यान्ति प्राप्नुवन्ति यया सा मृगयाऽऽखेटकं विधेया कर्त्तव्येति धर्मशास्त्रे कथितं सत्यं, तथापि येन राज्ञा दुष्टो मृगो दुष्टो हिंस्रो मृगो व्याघ्रादिर्न निहतो न मारितः, किंच तदन्ये ततो व्याघ्रादेरन्ये भिन्ना अहिंस्राः शशादयो दीना इत्यर्थः, निहता हिंसिता अतो व्यर्थस्य विगतो निवृत्तोऽर्थः भूपालनाम्नस्तात्पर्यं यस्मात्स तथोक्तस्तस्य भुवः पालकत्वाभावात्प्रत्युत बहुप्राणिहिंसया तद्घातकत्वाच्चेति भावः, तत्क्षितिपतेस्तस्य प्राणिघातकस्य क्षितिपते राज्ञो राजापदेशस्येत्यर्थः, प्रभावः प्रतापः कः कीदृशः सिद्ध एतत्त्वं वद कथय-प्रकृतार्थस्तावन्निशितशास्त्रधरैर्निशितानि तीक्ष्णानि अज्ञानतत्कार्यभेदने शक्तानि यानि शास्त्राणि उपदेशकवाक्यानि तत्त्वमस्यादीनीत्यर्थः, तेषां तदर्थस्य धरा धारकास्तैस्तत्त्वमस्यादिवाक्यानां जीवब्रह्मैक्यरूपस्यार्थस्य च धारणावद्भिरित्यर्थः, उदारैरुदारताऽत्रान्येषु जिज्ञासुषु ज्ञानदानं तद्वद्भिर्भूपालकैर्भवत्यस्या जीव इति भूः क्षेत्रं तस्या बुध्यादिरूपायाः क्षेत्रशब्द-

वाच्याया जीवोत्पत्तिनिमित्तभूतायाः पालकाः पालनकर्त्तारः साधिष्ठान बुद्धिस्थचिदाभासा अत्र ग्राह्याः, ते स्वात्मसत्त्वारोपेण क्षेत्रपालकास्तैर्दुष्टं विषयवासनाभिर्दूषितं मृगं मृग्यन्ते विषया अनेनेति मृगो मनस्तं, यद्वा विषयान्मृगयतीति मृगो मनस्तं शमयितुं नाशयितुं मृगया मृग्यन्ते भुज्यन्त इति मृगा विषयाते यान्ति प्राप्नुवन्ति अनया सा मृगया विषयप्राप्तिसाधनभूता द्रव्योपार्जनादिव्यापृतिः सा विधेया कार्येति लौकिकशास्त्रेषु कथितं तत्सत्यं। यद्वा मृगया हिंसाप्रधाना वनजन्तुवधरूपा क्रिया तत्सादृश्यात्संसारनाशसाधनभूता जीवत्वनाशसाधनभूता च साधनचतुष्टयसम्पादनपूर्विका वेदान्तश्रवणादिरूपा व्यापृतिर्विधेया कर्त्तव्येति वेदान्तशास्त्रे कथितं तत्सत्यं, तथापि तया येन जीवेन दुष्टः संसारोत्पादनेन दुःखप्रदत्वाद्विषयवासनाविदूषितत्वाच्च दुष्टो मृगो मनो न निहतो न नाशितः, किंच तदन्ये ततो मनोरूपाद्दुष्टमृगादन्ये भिन्नाश्चक्षुरादयो निहता अवरोधेन नाशिता अतो व्यर्थस्य विगतो निवृत्तोऽर्थो मोक्षरूपो यस्मात्स तथोक्तस्तस्य मनोनाशाभावान्मोक्षार्थहीनस्येत्यर्थः, तत्क्षितिपतेस्तादृशेन्द्रियावरोधपरस्य क्षेत्रपालजीवस्य प्रभावः प्रतापः कः कीदृश इति पृच्छामि तत्त्वं वद कथय ॥ २२ ॥

ननु तर्हि मनोनाशस्य क उपाय इत्याशङ्कायां तं दर्शयन्गर्जति ।

इष्टे नष्टे नश्वरे त्यक्तभोगः
सञ्जातालंप्रत्ययो वीतरागः ।
तां तां कक्षां स्वैरमभ्येति सूक्ष्मां
यां यामन्ये साधकाः साधयन्ति ॥ २३ ॥

इष्ट इति । इष्टे प्रीतिविषये नश्वरे नाशवति नष्टे सति नाशं प्राप्ते सति तत्र मिथ्यात्वनिश्चयेन संजातालंप्रत्ययः सञ्जातो दृढोत्पन्नोऽलंप्रत्ययस्तृप्तिनिश्चयो यस्य स तथाभूत सन् वीतरागो वीतो निवृत्तो रागः स्नेहो यस्मात्स तथाविधो यो भवति स तां तां कक्षां मोक्षद्वारभूतामवस्थां भूमिमित्यर्थः, सूक्ष्मां मनोवागगोचरां स्वैरं स्वेच्छयाऽनायासेनैवेत्यर्थः, अभ्येति प्राप्नोति तां कामित्यत आहान्ये मन्दवैराग्या साधका मोक्षसाधनरता यां यां मोक्षभूतां स्थितिं साधयन्ति यतन्त तीव्रवैराग्यमेव मुख्योपायो मनोलयकारणभूतज्ञानदार्ढ्ये नान्य इत्याशयः ॥२३॥

ननु तर्हि तीव्रवैराग्याभावे सति कुतो मोक्षसाधनभूते वेदान्तश्रवणादौ प्रवर्त्तमाना दृश्यत इत्याशङ्क्य ते सविचारा यदि भवन्ति तर्हि क्रमेण मुक्तिभाजो भवन्त्येवान्यथा प्रवर्त्तमाना यदि स्युस्तर्हि तेषां संसारनिवृत्तिर्न स्यात्प्रत्युत विपरीताचरणेनानर्थ एव स्यादिति दर्शयन्गर्जति ।

हृदि यदि सविचारास्तर्हि सम्यक्प्रचारा
गतिमनुगतिभाजः केवलं दुःखभाजः ।
परिकलय यदन्धैर्नीयमाना इवान्धा
युगपदपि समेता अन्धकूपे पतन्ति ॥ २४ ॥

हृदीति । हे शिष्य हृद्यन्तःकरणे यदि यर्हि सविचारा विचारेण सह वर्तन्त इति सविचारा विवेकिनो भवन्ति तर्हि तदा ते सम्यक्प्रचाराः सम्यगुत्तमः प्रचारो येषां ते तथोक्ता ज्ञेयाः, किञ्च गतिं गम्यते प्राप्यते फलमनया सा गतिराचारस्तमनु अन्येषामाचारं लक्ष्यीकृत्य गतिमाचारं भजन्ति सेवन्ते ते तथोक्तास्ते केवलमत्यन्तं दुःखभाजो दुःखं क्लेशं भ-

जन्ति सेवन्ते ते तथाभूता भवन्ति गतानुगतिकास्तु केवलं दुःखमेव प्राप्नुवन्तीत्यर्थः, हे शिष्य त्वं तान्गतानुगतिकान् यद्यस्मात्कारणाद्यथेत्यध्याहार्यम्, अन्धैश्चक्षुर्हीनैर्नीयमाना मार्गं प्राप्यमाणा अन्धाश्चक्षुर्हीनाः पुरुषा युगपदपि एकदैव समेताः समूहीभूताः सन्तोऽन्धकूपेऽन्धकारयुक्ते गम्भीरे कूपेऽन्धौ 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप'इत्यमरसिन्हः, पतन्ति पातं प्राप्नुवन्ति तथा तेऽविचारिणोऽन्धकूपसदृशे मोहे पतन्तीति परिकलय जानीहि ॥ २४ ॥

ननु अविचारेणापि श्रवणादौ प्रवृत्तानां विवेकिभिर्बोधिते सति तेषामपि सुगतिः स्यादित्याशङ्क्य तेषामज्ञानित्वेन विक्षेपबाहुल्याद्विक्षेपकारणभूतलौकिकशास्त्रजनवाक्यश्रवणे सति मदुपदिष्टार्थनाशेन निरर्थकत्वं स्यात्तत्रेति द्योतयन्स्वस्मिल्लौंकिकशास्त्रजनकृतमनेकविधमुपदेशं स्मरन्स्वस्य तत्रानादरं च स्मरन्नन्येषां मुमुक्षूणां तथा कर्त्तव्यतामुपदिशंश्च गर्जति ।

एकः प्राह पठेति मां तदितरः प्राहाट दूराटवी-
मन्यः प्राह समेधयाग्निमपरः प्राहार्कमालोकय ।
स्विष्टेप्सुं प्रति मां वचो गुरुजनैरुक्तं त्वमेवासि त-
त्स्विष्टाप्तेर्मम धूर्णितेपि नयने अन्धा न पश्यन्त्यमी ॥ २५ ॥

एक इति । एको धर्मशास्त्ररुचिमान्वेदशास्त्राणां सर्वधर्ममूलत्वाद्वेदाञ्छास्त्राणि च स्वकल्याणाय पठाधीहीत्येवं मां ब्रह्मविदं प्रत्याह, तदितरस्ततः शास्त्राद्यध्ययनोपदेशकादितरोऽन्यस्तीर्थसेवाद्यासक्तः कोपि पुरुषो दूराटवीं दूरे दूरदेशे याऽटव्यरण्यं धर्मारण्यादिकमुपलक्षणमेतत्कुरुक्षेत्रपुष्करादीनामट सञ्चरेत्येवं मां प्रति प्राह, किञ्चान्योऽपरोऽग्निहोत्रा-

दिनाग्न्युपासकः कोपि पुरुषो मीमांसकादिरग्निं वह्निं’ समेधयाश्रय श्रौतं स्मार्तं वाऽग्निं सेवस्वेत्यर्थः, एवं ब्रह्मविदं मां प्राह कथितवान्, अपरोअन्यः कश्चित्सूर्योपासकोऽर्कं सूर्यमालोकय पश्य चक्षुषः सूर्यविषयिणीं धारणां सम्पादयेत्यर्थः, इत्येव मां ब्रह्मविदं प्रत्याह कथितवान्, किञ्च गुरुजनैर्गुरवो-हितोपदेष्टारो दैशिका इत्यर्थः, तेषां जनैः समूहैर्गुरुजनमुखश्रुतत्वात्स्वांनिश्चयदार्ढ्यमिति सूचनाय गुरुजनैरिति पदद्वयपाठो ज्ञेयः, स्विष्टेप्सुं प्रति सु शोभनं यदिष्टं प्रियं मोक्षसुखमीप्सतीच्छति स तथोक्तस्तं मां प्रति मे तद्ब्रह्म त्वमेवासि तत्सकलजगत्कारणीभूतमायाशबलं साधिष्ठानं चैतन्यं त्वं देहत्रयपरिच्छिन्नं साक्षिप्रत्यगात्मचैतन्यसहितं चैतन्यमेते उभे समस्तजगत्कारणमायातदवच्छिन्नचैतन्यदेहत्रयपरिच्छिन्नचैतन्याभ्यामविविक्तमभिन्नमेवेति असिपदे उभयोः पदयोः सामानाधिकरण्येनोपदिष्टं सद्भागत्यागेन तदेव लक्षितमुक्तं कथितमुपादिष्टमिति बहुगुरुजनमुखश्रुतत्वात्तेन स्विष्टाप्तिः सु शोभनं यदिष्टं प्रियं ब्रह्मात्मसुखं तस्याप्तिः प्राप्तिस्तस्याः सकाशान्मम मे ब्रह्मसुखसाक्षात्कारवत इत्यर्थः, नयने नेत्रे घूर्णितेपि ब्रह्मसुखसाक्षात्कारेणानुपयुक्ते जाते अपि नयने अत्र नीयेते ब्रह्मसंसाराबाभ्यामिति व्युत्पत्त्या संसाराप्तिब्रह्मप्राप्तिसाधनभूताविचारविचारौ ग्राह्यौ, लोकप्रसिद्धनयनपक्षे घूर्णनं बाह्यसर्वदर्शनविमुखत्वेनान्तःप्रवृत्तिर्ग्राह्याऽपिशब्दस्याकारलोपो भागुरिमतेनाऽन्यथा ‘ईदूदेद्विति’ प्रगृह्ये ‘प्लुतप्रगृह्या’ इति प्रकृतिवद्भावे सन्धेरसम्भवाद् अविचारविचारयोर्विघूर्णनपदेनानुपयुक्तत्वं तत्कर्तृभावे क्रमरहिता प्रवृत्तिः सर्वविषयाणामवास्तवत्वादन्तर्मुखतेति भावः, ते कर्मभूते अन्धाश्चक्षुर्हीना इव

ब्रह्मज्ञानरहिता अमी एते मम पठनाद्युपदेष्टारो न पश्यन्ति नावलोकयन्ति ॥ २५ ॥

ननु तर्हि तान्वा वैर्जितत्वा तेष्युपदेश्या भवद्भिरन्यथा तेषां मुक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्याश्रद्धालुत्वात्स्तब्धत्वाच्च तेषां बोधो नैव स्यादिति तदुपेक्षैवोचितेत्याशयं प्रकटयन्गर्जति ।

येषां वज्रदृढं कपोलमथवा जिह्वा वितस्त्यायता
ख्यात्यर्थं कलहाय पुस्तकपिशाचानां कथा तिष्ठतु ।
मां पृच्छाच्छमते कथं विलसति ध्यानं कथं धारणा ।
को भावः स्वरसेन केन विधिना चेतः परे लीयते ॥ २६॥

येषामिति । येषां लौकिकशास्त्राभ्यासवतां कपोलं गण्डो वज्रदृढं वज्रं कुलिशमिव दृढं गाढमस्ति अथवा यद्वा तेषामेव जिह्वा रसना वितस्त्यायता वितस्तिररत्निस्तत्परिमाणाऽऽयतादीर्घा लम्बायमानेत्यर्थः, अस्ति अत एव ख्यात्यर्थं ख्यातिर्लोकान्प्रति प्रकथनं सम्वाद इत्यर्थः, तदर्थं कलहाय कलहो वादस्तं कर्त्तुं पुस्तकपिशाचानां पुस्तकैरुपलक्षिता लोकदुःखप्रदत्वाल्लौकिकपण्डिताः पिशाचा इव तेषां कथा वार्त्ता तिष्ठतु अवसन्ना भवतु तर्हि त्वां किं प्रष्टव्यं तत्राह मामिति, हे अच्छमते अच्छा निर्मला मतिर्बुद्धिर्यस्य तस्य सम्बोधने हे निर्मलबुद्धे अनेन सम्बोधनेन निर्मलमतिभिरेवास्मात्प्रष्टव्यन्त एवास्माकमुपदेष्टव्या इति सूचितं, त्वं मां पृच्छाऽनुयोजय किं प्रष्टव्यमित्यत आह कथमिति, ध्यानं ब्रह्मणश्चिन्तनं कथं किंप्रकारकं विलसति स्थिरं प्रकाशते, किञ्च धारणा ब्रह्मणो धारणा कथं केन प्रकारेण साध्या, किञ्च स्वरसेन स्व आत्मस्वरूपो यो रस आनन्दस्तेन को भावः

किं स्वरूपं प्राप्यते, किञ्च केन कीदृशेन विधिना विधानेनाऽनुक्रमेणेत्यर्थः, चेतो मनः परे कार्यकारणातीत आत्मनि लीयते लीनं भवतीत्येवमादि मां पृच्छंति पूर्वत्र योज्यम् ॥२६॥

इदानीं चित्तनिरोधाय प्रथमं जीवन्मुक्तिसुखेच्छावता वाचोनिरोधः सम्पाद्य इति सूचयन्स्वयमेव जिह्वां प्रार्थयमानो गर्जति ।

जिह्वे देवि गृहाण मौनमधुना भूयस्त्वया जल्पितं
प्रत्यग्वस्तुनि निष्ठिता यदि मतिस्तत्किं प्रलापास्तव ।
स्वच्छन्दोपरमामृताब्धिलहरीलावण्यलग्ने हृदि
प्रायः कर्कशतां गतासि कुटिले तस्मान्न मे रोचसे ॥२६॥

जिह्वे इति । हे जिह्वे इति हे जिह्वे देवि हे रसने त्वं वाग्रूपा देव्यसि अतो मम प्रार्थनीयासि अतोहं प्रार्थयामि त्वां त्वमधुनाद्य मौनं तूष्णींभावं गृहाणाङ्गीकुरु, कुतो मां मौनं कारयसि किञ्चित्कालं मत्कृतं वाग्व्यवहारं शृणु इत्याशङ्क्य पूर्वं वहु जल्पितं तच्छ्रुतमपि तत्रेदानीं न ममेच्छेति सूचयन्गर्जति भूय इति, हे जिह्वे त्वया भवत्या पूर्वं भूयो वहु यथा तथा जल्पितं सम्भाषणं कृतमतो मौनमङ्गीकार्यमित्यर्थः, ननु त्वं पूर्वं मद्भाषणे रुचिमानासीत इदानीं कुतो विरसतां प्राप्तस्तत्राह प्रत्यगिति, हे जिह्वे मम मतिर्बुद्धिर्यर्हि प्रत्यग्वस्तुनि प्रति अञ्चतीति प्रत्यक्सर्वानुस्यूतं निर्विकारं साक्षिचैतन्यं तदेव वस्तु सत्यस्वरूपं ब्रह्म तस्मिन् निष्ठिता निष्ठा सहजप्रीतिः सा संजाताऽस्याः सा निष्ठिता सहजप्रेमवती जातेत्यर्थः, तत्ततः कारणात्तव ते प्रलापाः 'प्रलापोनर्थकं वच' इत्यमरसिंहः, व्यर्थवचनानि किं किं प्रयोजना इदानीं न किमपि प्रयोज-

नमस्कारं तेष्वित्यर्थः, ननु प्रत्यग्वस्तुनिष्ठया तव को लाभो जातो येन मत्प्रलापे तव वैरस्यमित्याशङ्क्य गर्जति स्वच्छन्देति, हे जिह्वे स्वच्छन्दोपरमामृताब्धिलहरीलावण्यलग्ने स्वच्छन्दं स्वेच्छया य उपरम उपरतिः स्वाभाविकश्चित्तलय इत्यर्थः, तज्जन्यं तद्रूपं वा यदमृतं सुखं तस्याब्धिः समुद्र इवोपरमसुखपूर्णं ब्रह्म तस्य लहरीवाहंब्रह्मास्मीत्याकारा प्रमारूपा वृत्तिः सापि ब्रह्मसुखरूपैव तस्या लावण्यं सौन्दर्यं प्रीतिविषयत्वात्सुखरूपत्वं तस्मिल्लँग्नमासक्तं तस्मिन् हृद्यन्तःकरणे सति त्वं भवती प्रायो बहु यथा स्यात्तथा कुटिला वक्रा दुःखकारणभूतेत्यर्थः, अतः कर्कशतां कठिनत्वं गता प्राप्ताऽसि विद्यसे तस्मात्कारणान्मे मम ब्रह्मसुखसाक्षात्कारवदन्तःकरणस्येत्यर्थः, न रोचसे प्रिया न भवसि अतस्त्वयेतः परं बहुभाषणं नैव कार्यमिति भावः ॥ २७ ॥

इदानीं ब्रह्मानन्दसाक्षादनुभवे सति समस्तकर्मोपासनेषु तत्फलेषु चानादरो जायत इति सूचनाय सर्वत्र कर्मोपासनानां फलसिद्धिं दर्शयन्गर्जति ।

सम्पूर्णं जगदेव नन्दनवनं सर्वेऽपि कल्पद्रुमा
गाङ्गं वारि समस्तवारिनिचयाः पुण्याः समस्ताः क्रियाः ।
वाचः प्राकृतसंस्कृताः श्रुतिगिरो वाराणसीमेदिनी
सर्वैव स्थितिरस्य मुक्तिपदवी दृष्टे परे ब्रह्मणि ॥ २८ ॥

सम्पूर्णमिति । परे कार्यकारणयोर्मिथ्यात्वात्तयोः परे ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्ये विभुत्वगुणविशिष्ट आत्मनि दृष्टे साक्षादनुभूते सति आत्मब्रह्मसाक्षात्कारवतः पुरुषस्य सम्पूर्णं समस्तं जगद्विश्वमेव नन्दनवनं नन्दयति सुख-

यति सर्वं जगदिति नन्दनं सुखरूपं ब्रह्म वनं सम्भजनं सेवनमित्यर्थः, वनधातोः सम्भजनार्थत्वात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुत्या सर्वजगतो ब्रह्मत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्मणश्च–'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुत्या जगदानन्दयितृत्वप्रतिपादनाच्च समस्तजगति ब्रह्मविदां नन्दनब्रह्मप्रतीतेर्नन्दनवनत्वं समस्तजगतो ज्ञानिदृष्ट्येति नैकदेशस्थनन्दनवनप्राप्तये ज्ञानिनां कर्मोपासनाद्यपेक्षेति भावः, समस्तजगतो नन्दनवनत्वसम्पादनायैवोत्तरविशेषणानि योज्यानि सर्वेपि कल्पद्रुमा इत्यादीनि वाचः प्राकृतसंस्कृताः श्रुतिगिर इत्यन्तानि, तद्यथा–ननु सम्पूर्णजगतो नन्दनवनत्वे स्वर्गस्थं नदनवनं कल्पवृक्षसमूहरूपमस्ति समस्तजगति तु तदभावान्न नन्दनवनत्वं सम्भवतीत्याशङ्क्यात्रापि तत्सम्भावयन्गर्जति सर्वेपीति, अत्र जगन्नन्दनवने सर्वेपि समस्ता अपि ब्रह्मादिस्थावरान्ता देहाः 'समानं वृक्षं परिषस्वजाते, समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न' इत्यादिश्रुतिभिः समस्तदेहानां वृक्षत्वेन निरूपणाद् 'ऊर्ध्वमूलमधः शाखमि'त्यादिस्मृत्या च तथात्वप्रतिपादनाच्च कल्प्यन्त इति कल्पाः कल्पिता इत्यर्थः, किञ्च तैर्यत्सुखादि फलं परस्परं प्राप्यते तस्यापि कल्पितत्वाविशेषात्कल्पितफलदातृत्वस्यापि तेषु सत्त्वाल्लोकेपि प्रसिद्धं कल्पवृक्षाणां कल्पितफलदातृत्वमतः कल्पद्रुमा एव सन्ति सर्वेषां देहानां कल्पद्रुमत्वं समस्तजगतो नन्दनवनत्वं सम्भाव्यमिति भावः, ननु प्रसिद्धस्वर्गस्थनन्दनवने परिखाभूता गङ्गास्तीति श्रूयते तत्रत्यप्राणिनां सर्वेषां गङ्गाजलस्यैव पानमस्ति तस्य चात्र समस्तजगत्यसम्भवान्न समस्तजगतो नन्दनवनत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य गङ्गास्वरूपाविदुषामिदं सर्वत्र गङ्गा नास्तीति भाषणं प्रलाप एव पुष्पदन्तेन शिवमहिमाख्य-

स्तोत्रे 'वियद्व्यापी तारागणगुणितफेनोद्गमरुचिरि'त्यस्मिञ्श्लोके वियद्व्यापित्वब्रह्माण्डद्वीपावरकत्वेन गङ्गास्वरूपनिरूपणात्, श्रीमद्भागवते च वामनचरणाङ्गुष्ठकृतभेदेन ब्रह्माण्डबहिर्देशाद्गङ्गाया आगमनं ब्रह्माण्डे निरूपितमतश्च ब्रह्माण्डावरकगङ्गाजलस्यैव सर्वब्रह्माण्डे विद्यमानत्वेन सर्वजलानां गङ्गाजलत्वमिति द्योतयन्गर्जति गाङ्गमिति, समस्तवारिनिचयाः समस्ताः सर्वे ये वारिनिचया वारीणां जलानां निचयाः समूहा राशय इत्यर्थः, गाङ्गं गङ्गाया इदं गाङ्गं विष्णुपदीसम्बन्धीत्यर्थः, वारि जलमस्ति अतः सर्वत्र जलमात्रस्य गङ्गाजलत्वाद्ब्रह्मविदां सर्वदा गाङ्गजलपानसम्भवादपि सर्वजगतो नन्दनवनत्वमिति भावः, ननु गङ्गाजलकल्पतरुनन्दनवनानां प्राप्तिः पुण्यकर्मभिरेव जायते भवत्सु च पुण्यकर्मकर्तृत्वस्यास्माकं दृष्ट्यानवलोकनात्कुतस्तत्प्राप्तिः सम्भाव्येत्याशङ्क्य 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान' इत्यादिना तित्तिरिशाखायां ज्ञानिकृतसर्वलौकिककर्मणां यज्ञरूपके यज्ञाङ्गत्वेन प्रतिपादना'न्नान्योऽतोस्ति द्रष्टा, नान्योतोस्ति श्रोते'त्यादिश्रुतिदृष्ट्या कर्तृत्वबाधपूर्वं समस्तकर्मनिर्वाहे सत्यपि ज्ञानिनि तत्कृतलेपाभावाज्ज्ञानिकृतसर्वकर्मणां पुण्यकर्मत्वमेवेति सूचयन्गर्जति पुण्या इति, समस्ता लौकिकवैदिकाः सम्पूर्णा अपि क्रियाः कर्माणि पुण्या 'नान्योतोस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुत्या कर्तृत्वस्य बाधपूर्वं कृतत्वेनालेपकत्वात्पुण्याः पवित्राः सन्ति अतस्तासामेव फलमिदं समस्तजगतो नन्दनत्वं समस्तदृश्यपदार्थानां कल्पतरुत्वं समस्तजलानां च गङ्गाजलत्वं च तस्य च सर्वदा ज्ञानिनां सर्वत्रोपलब्ध्यतोक्ता सा सम्भाव्येति भावः, ननु श्रुतिवाग्भिर्वैदिककर्माणि निर्वर्त्यन्ते संस्कृतशब्दैः पौराणिकमन्त्रैश्च पौ-

राणिककर्मनिर्वाहोपि दृश्यते केवलप्राकृतवाग्भिर्लौकिककर्मनिर्वाहश्च दृश्यते भवतां च मुखे कदाचिद्वैदिकी वाक्कदाचिच्च पौराणिकी संस्कृता च वाक्प्रदृश्यते कदाचिदपि प्राकृतवागुच्चारोपि दृश्यतेऽतः समस्तकर्मणां कथं पुण्यकर्मत्वं सम्भाव्यमित्याशङ्क्य भगवता 'त्रैगुण्यविषया वेदा' इत्यत्र त्रिगुणविषयत्वाज्ञात्रस्य वेदत्वप्रतिपादनाद्भगवता ब्रह्मणापि सृष्ट्युत्पादनसमये सर्वान्देवादिपतङ्गातान्सृष्ट्वा तेषु च स्वस्वव्यवहारज्ञानसाधनभूता वेदा अपि तस्मै तस्मै समर्पिता इति च पुराणेषूक्तत्वाच्च वेदशब्दस्य च ज्ञानवाचकत्वेन सर्ववाचां ज्ञानप्रतिपादकत्वाच्च सर्ववाग्जाते वेदत्वं विद्यतेऽतः सर्ववाचां ज्ञानिदृष्ट्या श्रुतिवाक्कर्मत्वेति निरूपयन्गर्जति वाच इति, प्राकृतसंस्कृताः प्राकृताः प्राकृतजनानां तत्तद्देशीयाः संस्कृताश्च व्याकरणशुद्धा देवानां तत्सदृशानां मनुष्याणां चोच्चरिता वाचो वाण्यः समस्ता अपि श्रुतिगिरो वेदवाण्य एव सन्ति त्रिगुणविषयत्वाज्ज्ञानसाधनत्वाच्चेति तादृशवाचा निर्वाह्यानां समस्तक्रियाणामपि पुण्यकर्मत्वस्योक्तस्य सम्भावना कर्त्तव्येति भावः, ननु 'काश्यां तु मरणान्मुक्ति'रित्यादिना पुराणेषु काश्यां मरणेन मुक्तिप्राप्तेः श्रूयमाणत्वात्तत्र गमनं ज्ञानिनामप्यवश्यं कर्त्तुं युक्तमतो मास्तु स्वर्गप्राप्तिसाधनभूतं ज्योतिष्टोमादिकं कर्म तेषां काशीवासस्त्ववश्यं सम्पाद्य एवेत्याशङ्क्यात्मन एव विश्वेश्वरत्वात्तस्य च ज्ञानिदृष्ट्या सर्वत्र विद्यमानत्वाज्ज्ञानिन एवात्मविश्वेश्वररूपत्वात्तत्कृतोपदेशस्य च संसारसमुद्रतारकत्वेन तारकत्वाज्ज्ञानिवासस्थाने तस्य सत्त्वाच्च सर्वत्र ज्ञानिवासेन मुमुक्षूणां मुक्तिसिद्धेर्ज्ञानिदृष्ट्या सर्वपृथिव्यां काशीत्वं सम्भावयन्गर्जति वाराणसीति, मेदिनी पृथिवी ब्रह्म-

विदां वाराणसी काश्यस्ति ज्ञानिनां सर्वत्र मुक्तिसिद्धेः सर्वत्रात्मरूपविश्वेश्वरदर्शनात्सर्वत्र तत्कृतोपदेशस्य तारकस्य विद्यमानत्वाच्च सर्वत्र काशीलक्षणत्वेन समस्तभूमेः काशीत्वं सम्भाव्यं तेन ज्ञानिनां नैकदेशे काश्यादौ गमनं मूढानामिवापेक्ष्यमिति भावः, ननु समाधिसुखस्य योगशास्त्र उत्कर्षश्रवणात्तस्यैव मुक्तित्वप्रतिपादनाच्च मुक्तिश्च ज्ञानिनामपीष्टाऽतो ज्ञानवतामपि समाधिः साध्य एवेत्याशङ्क्यात्मप्रतीतेरेव वेदान्ते समाधिशब्देन प्रतिपादितत्वात्तस्याश्च विवेकिदृष्ट्या जाग्रदादिसर्वावस्थासु सत्त्वाज्ज्ञानिनां सर्वावस्थानां मुक्तत्वमिति सूचयन्गर्जति सर्वैवेति, अस्य साक्षात्कृतात्मनो ज्ञानिनामित्यर्थः, सर्वैव समस्तैव जाग्रदादिः स्थितिरवस्था मुक्तिपदवी मोक्षरूपा पदवी स्थितिरस्ति आत्मसत्त्वस्य जगन्मिथ्यात्वस्य च सर्वावस्थासु स्फुरणादिति भावः, केवलकर्मणैव प्राप्तस्य प्रसिद्धनन्दनवनस्य कतिचिद्विषयाणामप्राप्त्या कतिचिद्विषयेषु प्राप्तेषु तद्रक्षणादिचिन्तया च पुण्यक्षये तद्वियोगे सति दुःखप्रदत्वाच्च न नन्दनवनत्वं, काश्या अपि विना ज्ञानं ब्रह्मप्रकाशकत्वाभावात्काशते ब्रह्म यस्यामिति काशीशब्दार्थप्रतिपादनाच्च लोकप्रसिद्धकाश्यां तदर्थाभावे सति न काशीत्वं योगशास्त्रोक्तसमाधेरपि ब्रह्मसाक्षात्कारकारणीभूतज्ञानं विनाऽऽत्मसत्त्वजगदसत्त्वभानयोस्तत्राविद्यमानत्वात्प्रपञ्चबीजसत्त्वाच्च काचित्कत्वादपि न समाधित्वमतस्तेषु ज्ञानिनामादरो नैवास्तीति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

इदानीं लययोगाभ्यासिनं स्वलयाधिष्ठानं पृच्छमानो गर्जति ।

ओतं प्रोतमिदं विचित्रमखिलं यस्मिञ्जगद्वर्त्तते
यत्रोदेति विलीयते पुनरिदं तोये तरङ्गादिवत् ।

तच्चेतो मयि लीयते प्रतिदिनं मय्येव तज्जायते
मह्यं तर्हि वदन्तु हे लयविदः सोऽहं तु लीये क नु ॥२९॥

ओतमिति । विचित्रमाश्चर्यरूपमनेकरूपमखिलं समस्तमिदं दृश्यमानं जगद्यस्मिन्मनसि ओतं पट ऊर्ध्वतन्तुरिव व्याप्तं प्रोतं च पटे तिर्यक्तन्तुरिव स्थितं सदा सर्वकालं स्थितिकाल इति याव-द्वर्त्तते तिष्ठति, किञ्च यस्मिंश्चेतसि अभ्युदित उत्पन्ने सतीदं दृश्यमानं जगदभ्युदेति उत्पद्यते यस्मिंश्चेतसि सलये ना-शेन सह वर्तमाने सति नष्टे सतीत्यर्थः, जगद्विश्वं लीयते लीनं भवति तज्जगदुत्पत्तिलयाधारभूतं चेतोऽन्तःकरणं प्रतिदिनं दिने दिन उपलक्षणमेतत्क्षणलवादेः क्षणे क्षणे लवे लव इत्यर्थः, मयि ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि लीयते लीनं भवति पुनश्च तन्मनो मय्येव ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मन्येव जायत उत्पन्नं भवतीत्येवम-नुभूयते, इत्थं स्थिते तर्हि तदा हे लयविदो लयं लययोगं विदन्ति जानन्ति ते तथोक्तास्तेषां संबोधने हे लयविदो लयंविदंम-न्या भवन्तः स चित्तलयाद्याधारभूतस्तुपदेन लयोत्पत्तिमच्चि-त्ततो वैलक्षण्यमात्मनो दर्शितं, क नु कुत्राधारे लीये लीनो भ-वामीति तद्वदन्तु कथयन्तु । अयमभिप्रायः–भवद्भिर्लयः प्रतिपाद्यते स किं सतः किमसतो, नाद्यः सतो लयवत्त्वायोगात्सत एव ल-येऽङ्गीकृते लयस्यैवासत्त्वेन लयभावासिद्धेश्च न च लयवत्स-तोऽन्यसत्त्वयोगेन लयसत्त्वं वाच्यमाकाशैक्यवत्सर्वत्रभ्तुसत्त्वस्यै-क्यात्तद्भेदे चाङ्गीकृत आकाशेपि भेदकल्पनोपपत्तेः, न द्वितीयोऽ-सतोऽविद्यमानस्य लयक्रियाकर्मत्वायोगात्तत्तादृशासत्कर्मकल-यस्यैव तदर्थत्वोपपतेश्च लये लयार्थत्वेन च लयो लयरूप इत्य-र्थवत्त्वेन लयशब्दोच्चारस्य तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य चोन्मत्तप्रल-पितत्वप्रसङ्गाच्चातोऽसतो मनआदेर्लयासम्भव आत्मनश्च

सतो लयासम्भवे त्वत्प्रणीतं लयप्रतिपादकं शास्त्रमपि निर्विषयत्वेनोन्मत्तप्रलाप एवातस्तद्विचारस्तदुक्तसाधनप्रयासश्चोन्मत्तचेष्टैवेति भावः॥ २९॥

ननु तर्हि सर्वकालं स्वात्मस्फूर्त्तिरूपः समाधिर्मनआदिप्रपञ्चप्रतीतौ सत्त्वां कथं स्यात्तदभावे च जीवन्मुक्तिः कथं स्यादित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयन्गर्जति।

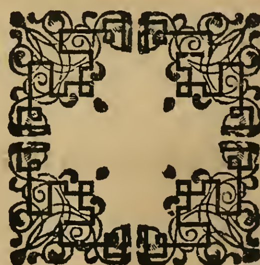
बाला श्वश्रूजननियमिता देहलीदत्तदृष्टि-
र्दीर्घं चक्षुः किरति वदने यौवनालंकृतस्य।
युक्तस्यैवं न चलति ततो भ्रूतटे दत्तदृष्टे-
श्चेतोवृत्तिः स्फुरति पुरुषे मोक्षलक्ष्मीनिवासे॥ ३०॥

बालेति। श्वश्रूजननियमिता श्वश्रूणां श्वश्रूसदृशानां श्वश्रूननान्दृश्वशुरादीनामवरोधकानां जनः समूहस्तेन नियमिताऽवरुद्धा बाला नवयौवना नायिका देहलीदत्तदृष्टिर्देहलीत्युपलक्षणं नीचस्थानस्य देहल्यां नीचस्थाने दत्ताऽर्पिता दृष्टिर्नेत्रं यया सा तथाभूता लोकदृष्ट्या प्रतीयमाना सती दीर्घं चक्षुर्दूरदेशगामी लम्बायमानमित्यर्थः, चक्षुर्नेत्रं मनस्यतिप्रियस्य यौवनालङ्कृतस्य यौवनेन तारुण्येनालंकृतस्य भूषितस्य स्वीयस्यान्यस्य कस्यचित्पुरुषस्य वदने मुखे किरति प्रेरयति प्रसारयतीत्यर्थः, यथा यद्वदेवमनेन प्रकारेण भ्रूतटे दत्तदृष्टेर्विभृतो जगतो भ्रुवौ संकल्पविकल्पौ तयोस्तटमुभयनदीमध्यतटवत्तटं मध्यं तस्मिन् संकल्पविकल्पयोरेव जगद्धारकत्वप्रसिद्धेः, तत्र संकल्पविकल्पसन्धावित्यर्थः, दत्तदृष्टेर्दत्ता स्थापिता दृष्टिर्दृश्यते ज्ञायते जगदनया सा दृष्टिर्ज्ञानं येन तस्य संकल्पविकल्परहितत्वेन स्थिरीकृतज्ञानस्येत्यर्थः, युक्तस्य जीवब्रह्मैक्यज्ञानस्येत्यर्थः, चेतोवृत्तिश्चेतसोऽन्तः-

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति। अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति। तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति। यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः। अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः।	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३। द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०



BENARES SANSKRIT SERIES;
A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS
EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,
UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.
AND
G. THIBAUT, PH. D.
No. 111.

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतयाऽर्थदीप्त्या सहितः ।

श्रीमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण
दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHASÂR,

A TREATISE ON VEDÂNTA,

BY

ŚRÎ NARAHARI,

With a commentary by the author's pupil
PANDIT DIVÂKAR.

EDITED BY
SWÂMÎ DAYÂNAND.

Fasciculus IX.

BENARES:
Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,
BENARES.
1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरुसारणी	०	४	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१	६
धातुपाठः (शिला -))	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	१	०
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८	०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गवृत्ति	०	१	०
क्षेत्रकौमुदी	०	६	०
क्षेत्रसंहिता	२	०	०

करणस्य वृत्तिः साभासान्तःकरणांशरूपा स्वविषयाज्ञाननिवृत्तिफलाऽहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपा प्रमेति यावन्मोक्षलक्ष्मीनिवासे मोक्षरूपा या लक्ष्मीः सम्पत्तिस्तस्या निवस्तेऽस्मिन्निति निवासो वासस्थानं तस्मिन्नधिकरणे वसे'र्हलश्चे'ति घञ्, पुरुषे परिपूर्णे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि व्यवहारे विद्यमानेऽविद्यमाने वा फुरति प्रकाशते आत्मस्फुरणे तस्य सर्वदैव समाधिसिद्धिरिति भावः ॥३०॥

इदानीं ब्रह्मणोऽगाधत्वनिरूपणपूर्वकं ब्रह्मसुखस्य 'यतो वाचो निवर्त्तन्त' इत्यादिश्रुत्युक्तं वागगोचरत्वं सूचयन्गर्जति ।

पर्यन्त राहितस्य यस्य महती गम्भीरता तादृशी
मग्ना यत्र विभान्ति नो अगणिता ब्रह्माण्डमृत्पिण्डिकाः ।
यादृक्तस्य चिदर्णवस्य सुरसो यादृक्स्वरूपं मह-
त्तत्कस्मै कथयामि कस्य विषयः को वास्य वक्ता भवेत् ॥३१॥

पर्यन्तैरिति । यस्य विद्वत्प्रत्यक्षस्य पर्यन्तै राहितस्य परितोऽभितोऽन्तैस्तीरै रहितस्य हीनस्यानन्तस्येत्यर्थः, चिदर्णवस्य चिच्चेतना जलस्थानीया तस्या अर्णव उदधिः समुद्रस्तस्य महती बृहती तादृशी तादृग्रूपा गम्भीरताऽगाधता निम्नतेत्यर्थः, अस्ति; कीदृशीत्यत आह मग्ना इति, अगणिता गणना संख्या तस्या अतीता अनन्ता इत्यर्थः, ब्रह्माण्डमृत्पिण्डिका ब्रह्माण्डानि जगन्ति तान्येव मृत्पिण्डिका मृदो मृत्तिकायाः पिण्डिका अल्पपिण्डा इव यत्र चित्समुद्रे मग्ना बुडिताः सन्त्यो लीना इत्यर्थः, नो विभान्ति न प्रतीता भवन्तीत्यर्थः, तादृशीत्यर्थः, किञ्च तस्योक्तमहत्त्वलक्षणस्य चिदर्णवस्य चैतन्यसमुद्रस्य यादृग्यथा सुरसः सु शोभनो यो रसः सुखमानन्द इति यावद् 'रसो वै स' इतिश्रुतेः, किञ्च

तस्य चिदर्णवस्य स्वरूपमाकारो यादृग्यादृशं महद्बृहद-स्ति तच्चित्समुद्रस्य रूपं सुखं च कस्मै श्रोत्रे न कस्मा अपीत्यर्थः, कथयामि वच्मि श्रोतुः पृथक्सत्त्वाभावादिति भावः, किञ्च म चिदर्णवस्य रसः स्वरूपं च कस्य वचनस्य श्रोतुर्वक्तुर्वा विषयो वाच्यः श्रोतव्यश्च भवेन्न कस्यापीत्यर्थः, 'यतो वाचो निवर्त्तन्त' इति श्रुतेः, 'शृण्वन्तोऽपि बहवो यन्न विद्युरि'ति च श्रुतेर्वचनस्य श्रोतृवक्त्रोरपि ततः पृथगसत्त्वादिति भावः, किञ्चास्य चिदर्णवस्य स्वरूपरसयोर्वक्ता वाचकः कः को भवेन्न कोपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इदानीं स्वरूपस्फुरणजन्यं सुखं तदनुभववतां ब्रह्मादीनां पुरत एव कथनीयमिति सूचयन्गर्जति।

आख्यास्यामि रमावरस्य पुरतो गौरीवरस्याथवा
शब्दब्रह्ममयीवरस्य पुरतस्त्वमस्य कस्यापि न।
प्रल्हादप्रवणं प्रकाशपरमं सम्वेदितं संविदा
शान्ते चेतसि यत्कुतूहलमये निर्जिह्ममुज्जृम्भितम्॥३२॥

आख्यास्यामीति। अहं साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासः स्वात्मसाक्षात्कारवान्मम मे कुतूहलमये कौतुकयुक्तेऽतः शान्ते निर्वासने चेतसि मनसि यत्प्रत्यक्षं संविदा ज्ञानेन संवेदितं निःसंशयं ज्ञातमत एव निर्जिह्मं निर्गतं निवृत्तं जिह्मं मायाख्यं कपटं यस्यां क्रियायां यथा तथोज्जृम्भितमुत्कृष्टं प्रकाशितमत एव प्रकाशपरमं प्रकाशेन चेतनेन परमं श्रेष्ठं यत्प्रल्हादप्रवणं प्रकृष्ट उत्कृष्टो यो ल्हाद आनन्दस्तस्य जलस्थानीयस्य प्रवणं निम्नस्थानरूपं ब्रह्मसुखं यथा जलस्य निम्नस्थानं समुद्रस्तथा सर्ववैषयिकसुखानामाश्रयरूपत्वाद्ब्रह्मसुखस्य समुद्रत्वमित्यर्थः, त-

द्रमावरस्य रमाया लक्ष्म्या वरः पतिर्विष्णुस्तस्य पुरतोऽग्र आख्यास्यामि निरूपयिष्यामि अथवा किं वा गौरीवरस्य गौर्याः पार्वत्या वरः पतिः शिवस्तस्य पुरतोऽग्र आख्यास्यामि कथयिष्यामि, वा किं वा शब्दब्रह्ममयीवरस्य शब्दब्रह्म वेदस्तन्मयी तद्रूपा गायत्री तस्या वरः पतिर्ब्रह्मा तस्य पुरतोऽग्र आख्यास्यामि अनुभविनामग्रे कथनेनानन्दवृद्धेर्विष्ण्वादीनामात्मसुखस्यानुभवस्य विद्यमानत्वात्तेषामेवाग्र आत्मानुभवसुखवर्णनं युक्तमेवेति भावः, अन्यस्यात्मानुभवहीनस्यात्मनो भिन्नस्य जीवत्वं प्राप्तस्येत्यर्थः, कस्यापि पुरुस्य पुरतोऽग्रे न तु नैव कथयिष्यामि आत्मानुभवहीनानामग्र आत्मानुभवसुखे निरूपिते सति तदसहनेन तत्कृतोपहासेन वा स्वस्मिन् तत्कृतेऽसूयया वेत्यादि बहुविधदुःखकारणेन बहुदुःखसत्त्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

इदानीं निर्मायात्मस्वरूपज्ञानं विनान्यसाधनैः साधितमप्यात्मज्ञानं तत्प्रतिकूलवृत्तिभिर्विनाश्यमानं सत्स्थिरं न जायत इति सूचयन्गर्जति ।

तृष्णाभिर्गलितं क्षमाभिरुदितं प्रज्ञाभिरुन्मीलितं
मोहैरस्तमितं भ्रमैः प्रचलितं द्वन्द्वैश्च दूरं गतम् ।
बोधैरुल्लसितं सुखैर्विलसितं सन्मीलितं संशयैः
स्वं धाम स्फुरितं यदैव मुनिना निर्मायमालोकितम् ॥ ३२ ॥

तृष्णाभिरिति । क्षमाभिः सुखदुःखसहनरूपाभिर्वृत्तिभिः साधिताभिः क्वचित्समय उदितमुत्पन्नमिव प्रतीतं स्वं धाम स्वात्मरूपं तेजस्तत्तृष्णाभिर्विषयभोगवासनारूपवृत्तिभिर्गलितं स्रस्तमिव जायते तत्र प्रज्ञाभिर्विवेकरूपवृत्तिभिरुन्मीलितमज्ञानतिरोधानेन क्वचित्काले व्यक्तमिव जातं ततस्तत्प्रतिकूल-

मोहैरज्ञानरूपवृत्तिभिर्विषयस्नेहरूपवृत्तिभिर्वाऽस्तमितमस्तं नाशमितं प्राप्तमिव जातं नष्टमित्यर्थः, भ्रमैर्भ्रान्तिरूपाभिर्वृत्तिभिः, प्रचलितं विक्षिप्तमिव प्रतीतं भवति द्वन्द्वैश्च द्वन्द्वानि सुखदुःखाकारवृत्तयस्तैरुत्पन्नैर्दूरं दूरदेशं गतं प्राप्तमिव प्रतीयते दूरीभूतमित्यर्थः, क्वचित्समये बोधैर्ज्ञानरूपवृत्तिभिरुदिताभिरुल्लसितमुत्कृष्टं प्रकाशितमिव प्रतीयते ततश्च सुखैरानन्दाकारवृत्तिभिरुदिताभिर्विलसितं शोभायमानं प्रतीतं भवति क्वचित्समये ततश्च संशयैः सन्देहरूपाभिर्वृत्तिभिरुदिताभिः संमीलितमत्यन्तमाच्छन्नमिव जायते, एतादृशैरनुकूलैः प्रतिकूलैश्चान्तःकरणविकारैरात्मरूपमाविर्भावतिरोभाववत्त्वेन चलायमानं स्थितमिव प्रतीतं भवति तर्हि स्थिरं कदा प्रतीतं स्यात्तत्राह स्वमिति, यदैव यस्मिन्नैव समये मुनिना मननवता पुरुषेण स्वमात्मरूपं धाम ज्योतिश्चैतन्यमित्यर्थः, निर्मायं मायारहितमपवादं कृत्वा मायायास्ततः पृथक् शुद्धरूपमित्यर्थः, आलोकितं साक्षाद्दृष्टं तदैव स्फुरितं प्रकाशितं यथार्थं ज्ञातमित्यर्थः, अन्यदा तु मायाया विद्यमानत्वेन स्वात्मनि प्रतीतेपि तस्याऽयथार्थत्वेन तृष्णादिप्रतिकूलवृत्तिभिराच्छाद्यते क्षमादिवृत्तिभिरनुकूलाभिरुदितमिव भासते तस्य च मायां निषेध्य केवलात्मप्रकाशो जीवब्रह्मैक्यज्ञानरूपो वेदान्तमहावाक्यजन्यो जायते तदा तु मायालये सति तृष्णादिक्षमादिप्रतिकूलानुकूलवृत्तिभिः प्रारब्धशेषेणोदिताभिरपि नात्मप्रकाश आच्छादितो भवतीति भावः ॥ ३३ ॥

इदानीं तदपि यावत्प्रारब्धभोगं जीवन्मुक्तिसुखाविरुद्धं सत्स्वस्मिन्पूर्वमात्माभाने किं कारणमिदानीमात्मभाने च किङ्कारणमिति विचारयन्कारणासिद्धौ सत्यामाश्चर्यवत्सत्तदपि ब्रह्मणि लीनं भवतीत्याशयेन गर्जति।

पूर्वं नाम किमन्तरं समभवद्यन्नेदमालोकितं
किं वा कारणमस्ति जातमधुना येनेदमालोक्यते ।
इत्थं विस्मयवन्मनो हि विदुषां विज्ञाननिद्राघने
तत्रानन्दवने मुनीन्द्रसदने लीनं परब्रह्मणि ॥३४॥

पूर्वमिति । यद्यतः कारणादिदं प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वरहितमात्मरूपं नालोकितं न दृष्टं तत्तादृशं पूर्वमादौ नाम प्रसिद्धमन्तरं भेदोऽस्यास्तीति अन्तरं मत्तो भिन्नमात्माभाने कारणमित्यर्थः, किं समभवत्किंरूपमभून्न किमपीत्यर्थः, अज्ञानस्यात्मतो भिन्नसत्ताकत्वाभावादात्मनस्तु स्वयं प्रकाशत्वेन सर्वदाभानत्वाच्च न किमप्यज्ञानादिकमात्माभाने कारणं सम्भाव्यत इति भावः, किञ्चाधुनेदानीमपि येन कारणेनेदं प्रत्यक्षमात्मस्वरूपमालोक्यते साक्षादनुभूयते तत्तादृशं कारणं निमित्तञ्जातमुत्पन्नं किम्वा किञ्चास्ति विद्यते न किमपीत्यर्थः, अज्ञानस्येव ज्ञानस्यापि स्वात्मतः पृथक्सत्त्वाभावादात्मनस्तु स्वयं प्रकाशत्वेन सर्वदा भानस्वरूपत्वे सति ज्ञानानपेक्षत्वाच्च न किमपि ज्ञानादिकमात्मभाने कारणं सम्भाव्यत इति भावः, इत्थमेतादृशमात्मभानाभानकारणासम्भवे सत्यपि आत्मभानाभानरूपकार्यप्रतीतौ सत्यामित्यर्थः, विस्मयवदाश्चर्ययुक्तं सद्विलोकप्रत्यक्षं प्रारब्धभोगव्यापारानुमेयं विदुषां ज्ञानिनां मनश्चित्तं विज्ञाननिद्राघने विगतं ज्ञानं जगद्विषयो बोधो यस्मात्तद्विज्ञानं तद्रूपा या निद्रा सुषुप्तिः सामान्यचैतन्यरूपात्र विज्ञाननिद्रा ग्राह्या'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी'ति भगवदुक्तेस्तया चेतनया घने निविडेऽत एवानन्दवन आनन्दानां जगद्गतसर्वसुखानां वनमरण्यमिव तस्मिन्, यद्वा स-

र्विविषयजन्यसुखाश्रयत्वाद्ब्रह्मसुखस्फुरणमेव वनं सम्भजनमित्यर्थः, सम्भजनार्थवनधातुप्रकृतिकत्वाद्वनशब्दस्येति भावः; अत एव मुनीन्द्रसदने मुनयः प्रथमादिचतुर्थ्यन्तभूमिस्थास्तेषां इन्द्राः श्रेष्ठाः पञ्चम्यादिसप्तम्यन्तभूमिस्थास्तेषां वासस्थानत्वात्सदने मन्दिरे तत्रोक्तलक्षणे परब्रह्मणि परं कार्यकारणातीतं यद्ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तस्मिल्लीनं नष्टं भवति प्रारब्धभोगक्षये सति ज्ञानिमनः स्वयमेव नश्येतेति भावः ॥ ३४ ॥

इदानीं स्वस्यात्मज्ञानेन कृतकृत्यतां प्रदर्शयन्गर्जति।

शुद्धे बोधे स्फुरति परितः क्षालिता वासनाङ्काः
क्षीणं चित्तं विरतिरुदिता कर्मपाशा विशीर्णाः।
भग्नो भेदः सुखमधिगतं कल्पना दूरमुक्ता
दृष्टे तत्त्वे करबदरवन्नास्ति कर्त्तव्यशेषः ॥३५॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे ज्ञानिगजगर्जनं सप्तचत्वारिंशम् ॥४७॥

शुद्ध इति। शुद्धे बोध्यरूपविषयतदुपादानभूताज्ञानाभ्यां रहिते बोधे ज्ञानरूप आत्मनि स्फुरति भासमाने सति तत्स्फुरणेनैव तत्त्वे जीवेश्वरजगदारोपाधिष्ठानत्वेन स्वतोऽनारोपित आत्मन्येव सच्चिदानन्दानन्तब्रह्मलक्षणानुभवेन ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि करबदरवत्करे हस्ते बदरं यथा साक्षाद्दृश्यते तद्वत्साक्षाद्दृष्टेऽनुभूते सति मम कर्त्तव्यशेषः कर्त्तव्यस्य कार्यस्य शेषोऽवशेषो नास्ति न विद्यतेऽवशिष्टं कार्यं नास्ति प्राप्तप्राप्यत्वादिति भावः, तमेव कर्त्तव्यतानवशेषं दर्शयति क्षालिता इत्यादिना, वासनाङ्का विषयाणां मिथ्यात्वे ज्ञाते सति तेषां वासना इच्छा एवाङ्काश्चिह्नानि क्षालिता धौता अतो वासना-

लयसाधनकर्त्तव्यताभावो मय्यस्तीति भावः, किञ्च चित्तं चेतः क्षीणं नष्टं बाधितमनुभूतमित्यर्थः, अतो मनोनाशे योगादिकर्त्तव्यताभावो मयि ह्यय इति भावः, किञ्च विरतिर्विगता निवृत्ता रतिः प्रीतिर्यस्याः सा विरतिर्विरसता वैराग्यमित्यर्थः, उदितोत्पन्नाऽतो वैराग्यकर्त्तव्यशेषोऽपि मयि नास्तीति भावः, किञ्च कर्मपाशाः कर्मरूपाः पाशसादृश्यात्पाशा इव बन्धनानि विशीर्णास्त्रुटिता अतः कर्मपाशनिवर्त्तकसंन्यासादिकर्त्तव्यशेषोऽपि मयि नास्तीति भावः, किञ्च भेदो द्वयो भग्नो नष्टोऽतो द्वैतनिरासक्रियाशेषोऽपि मयि नास्तीति भावः, किञ्च ननु सुखोपभोगाय किंचित्कर्त्तव्यशेषोऽस्त्विति चेन्नेत्याह सुखमिति, सुखं सर्वसुखानां ब्रह्मसुखेऽन्तर्भावात्तत्सुखाश्रयभूतं ब्रह्मसुखमधिगतं प्राप्तमतः सर्वसुखसाधनकर्त्तव्यताशेषोऽपि मयि नास्तीति भावः, ननु कल्पनानिवृत्तये तु किंचित्कर्त्तव्यतास्तु तत्राह कल्पनेति कल्पनाऽऽत्मन्यनात्मारोपबुद्धिर्दूग्मुक्ता दूरदेशे मुक्ता त्यक्ताऽतस्तत्कर्त्तव्यतापि मयि नास्तीति भावः ॥ ३५ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ ज्ञानिगजगर्जनार्थप्रकाशः सप्तचत्वारिंशः ॥ ४७ ॥

अथ नरहरिषट्कम् ।

एवं ज्ञानिगजगर्जनं निरूप्येदानीं स्वगुरुनरहरिमहत्त्वख्यापनाय नरहरिषट्काख्यं सप्तश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह ।

अथ नरहरिषट्कम् ।

अथेति । अथ ज्ञानिगजगर्जननिरूपणानन्तरं नरहरिषट्कं नरहरेः संबन्धि षट्कं षण्णां श्लोकानां समूहः षट्कं नरहरिलीलानिरूपकं षट्कनामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः, त-

त्रादौ नरहरिनाममात्रेण केवलं हिरण्यकशिपोर्वधो न स्यादिति नरहरिरूपं धृत्वा हिरण्यकशिपोर्वधः कर्त्तव्य इत्याशयेन समष्टिव्यष्टिचित्ताधिष्ठातारं श्रीवासुदेवं ब्रह्मा प्रार्थयते।

नाम्नैव नो नरहरेर्हि विदीर्यतेऽसौ
दुष्टो हिरण्यकशिपुर्नितरां बलिष्ठः।
तस्मात्त्वया नृहरिरूपधरेण चित्त
मोहो हिरण्यकशिपुस्तु विदारणीयः॥ १॥

नाम्नैवेति। हे चित्त हे चित्ताधिष्ठातर्वासुदेव अधर्मरतत्वाद्दुष्टः पापी हिरण्यकशिपुर्हिरण्यकशिपुनामा दैत्यो नितरामतिशयेन बलिष्ठो बलवानस्ति कुत इत्यत आह नाम्नेति, हि यतः कारणान्नरहरेर्नरश्चासौ हरिश्च नरहरिर्नरहरिरूपवान्भवांस्तस्य ते नाम्नैव नरहरिरिति नाममात्रेण केवलमसौ हिरण्यकशिपुर्दैत्यो नो विदीर्यते न विनाश्यतेऽत इति योज्यं, यत एवं तस्मान्नृहरिरूपधरेण ना चासौ हरिश्च नृहरिर्नृसिंहः स एव रूपमाकृतिस्तस्य धरं धारकं तेन त्वया भवता मोहयति स्वमायाबलपराक्रमै रणे देवान्निति मोहो मोहको हिरण्यकशिपुर्हिरण्यकशिपुनामा दैत्यो विदारणीयस्तु भेदनीय एव तं घातयित्वा स्वभक्ता देवा रक्षणीया इत्याशय इति लौकिकार्थः। प्रकृतार्थे तु मुमुक्षोः केवलं ब्रह्माऽहमस्मीति वाङ्मात्रेणाज्ञाननाशो न स्यादिति स्वस्मिन्ब्रह्मत्वसंपादनेनैव तद्विनाशः स्यादिति स्वगुरुनरहरिरूपं धृत्वैवाज्ञानं विनाशयेत्येवं स्वचित्तं प्रार्थयति नाम्नैवेति, हे चित्त हे चेतो दुष्टः स्ववशं प्राप्तस्यातीवदुःखदत्वान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तनिर्विकारस्वभावे प्रत्यगात्मनि अनित्याशुद्धाज्ञानबद्धविकारस्वभावोत्पादकत्वाच्चापि च स-

र्वेदोषकारणत्वाच्च दोषरूप एव हिरण्यकशिपुर्हिरण्यवत्प्रका-
शबहुलं पञ्चभूतसत्त्वगुणांशकार्यभूतमन्तःकरणद्रव्यं कशिपु-
रिव निद्रासामग्रीरूपं यस्य स तथोक्तस्तदाश्रयेणैव तत्प्रतीतेः
स मोहः, यद्वा हिरण्यपदेन प्रकाशबहुलं प्रत्यक्चैतन्यमेवात्र
ग्राह्यं तस्यैव सर्वारोपाधिष्ठानत्वात्तत्कशिपुरिव निद्रासामग्री-
रूपं यस्य स तथोक्तो मोह इत्यर्थः, आत्मन्येवाऽस्थित्वाऽऽत्मवि-
स्मृतिरूपनिद्रामनुभवितेत्यर्थः, नितरामत्यन्तं बलिष्ठः प्रबलो-
ऽस्ति कुत इत्यत आह नाम्नेति, नरहरेर्नरश्च जीवोऽसौ
हरिश्चात्मा व्यवहारदृष्ट्या बुद्ध्याद्युपाधिमत्त्वेन प्रतीयमान-
त्वाज्जीवत्वं पारमार्थिकदृष्ट्या ब्रह्मात्वेन सर्वद्वैतहरणशील-
त्वेन च ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं श्रीगुरौ लक्ष्यीकृत्य नरहरि-
नाम्ना स्वगुरुरत्र विवक्षितस्तद्द्वारा च प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मग्राह्यं
तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपगुरोर्नाम्नैव केवलं नाममात्रेणैव
स्वस्मिन्परोक्षज्ञानपूर्वं ब्रह्माहमस्मीत्याकारेण ब्रह्माभिन्नप्रत्य-
गात्मवाचकेन नरहरिरिति कल्पितनाममात्रेणेत्यर्थः, असौ मोहो
नो विदीर्य्यते न विनाश्यतेऽतो बलिष्ठ इति योज्यं, तस्मा-
त्कारणान्नृहरिरूपधरेण ना जीवो हरिः सर्वद्वैतहरणशीलः
परमात्मा तयोर्जीवपरमात्मनो रूपमुभयत्र भागत्यागलक्षणया
लक्षितमखण्डैकचिन्मात्रस्वरूपं तस्य धरं धारकं तेन प्रत्यगभि-
न्नब्रह्मसाक्षात्कारवत्स्वगुरुरूपग्रहणवता त्वया भवता हिरण्यक-
शिपुर्हिरण्यवत्प्रकाशबहुलं सत्त्वगुणकार्यत्वादन्तःकरणं स्वयं
प्रकाशरूपं तदाधारभूतं प्रत्यक्चैतन्यं वा कशिपुवत्स्वात्मविस्मृ-
तिरूपनिद्रासामग्रीरूपं यस्य स तथोक्तो मोहोऽज्ञानं विदा-
रणीयो विनाशितव्य एव ब्रह्माभिन्नस्वात्मसाक्षात्कारेणैवाज्ञा-
ननाशः स्यान्न तु ब्रह्माहमस्मीत्युच्चारमात्रेणेति भावः ॥ १ ॥

ननु को दोषो हिरण्यकशिपोरस्ति यं निमित्तीकृत्य नरहरिणा नाशं प्रापित इत्याशङ्क्याह ।

इन्द्रस्य राज्यमपि सम्प्रतिलभ्य लुब्ध-
स्तृष्णामयो निजरिपुर्न जगाम तृप्तिम् ।
अस्याधुना प्रलय एव हितं ममेति
प्रज्ञात्मना नृहरिणा प्रलयं प्रणीतः ॥ २ ॥

इन्द्रस्येति । लुब्धो लोभवांस्तत्र हेतु स्तृष्णामयस्तृष्णाभिर्वाञ्छाभिः प्रचुरोऽत एव निजरिपुर्निजस्य स्वीयस्येन्द्रस्य प्रह्लादस्य वा रिपुः शत्रुर्हिरण्यकशिपुनामा दैत्य इन्द्रस्य शक्रस्य राज्यं पदं संप्रतिलभ्य संप्राप्यापि तृप्तिमलंबुद्धिं न जगाम न प्राप इति हेतोरस्य हिरण्यकशिपोः प्रलय एव नाश एव मम मे चित्ताधिष्ठातुर्वासुदेवस्य हितं स्वभक्तसुखकारणत्वादिष्टमस्तीत्येवं विचार्येति शेषः, प्रज्ञात्मना प्रज्ञा बुद्धिरेवात्मा शरीरं यस्य स तथोक्त स्तेन ज्ञानस्वरूपेणेत्यर्थः, नृहरिणा वासुदेवेनासौ हिरण्यकशिपुः प्रलयं नाशं प्रणीतः प्रापित इन्द्रपदप्राप्तावपि तृप्त्यभावेन सर्वजगज्जयोद्योगमालक्ष्य तेनैव दोषेण हिरण्यकशिपुर्घातित इति भाव इति लौकिकार्थः । प्रकृतेर्थे तु मुमुक्षुणा मोहशत्रुघाते कुतः प्रवर्त्तितव्यं को वा दोषस्तस्मिन्नित्याशङ्क्य स्वगुरुनरहरिचरितवर्णनमिषेणैव वधे निमित्तभूतमज्ञाने दोषं दर्शयतीन्द्रस्येति । हे शिष्य लुब्धो लोभवांस्तत्र हेतुस्तृष्णामयस्तृष्णा आशास्ताभिः प्रचुरोऽत एव निजरिपुर्निजः स्वीयो रिपुः शत्रुरात्मन आवरकतया स्वरिपुत्वमज्ञानस्य स्वस्यात्मस्वानन्दत्वादिस्वभावानावृणोतीति भावः, प्रोक्तदोषवान्मोह इन्द्रस्येदंतया सर्वदृश्यं पश्यतीति दक्षिणा-

क्षिस्थितः सन्नगदद्द्रष्टृत्ववान्पुरुष इन्द्रस्तस्येन्धति प्रकाशयति जगदितीन्द्रशब्दवाच्यस्यैवात्मन इन्द्र इति परोक्षतया श्रुतिप्रोक्तस्यात्मन इति भावः, तथा च श्रुतिः 'इन्धो ह वै नामैष योयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिन्ध ॅ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विष' इति, यद्वेदमिति साक्षादव्यवधानेन सामान्यरूपेण प्रकाशयतीतीदन्द्रशब्दवाच्यस्यात्मन एव परोक्षतयेन्द्र इति नाम्नो मे आत्मस्वरूपस्य तथा च श्रुतिः—स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नामैतमिदन्द्र ॅ सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवा' इति, अस्मिन्नर्थे जीवब्रह्मैक्यस्फुरणरूपश्चिन्मात्र एवेन्द्रपदेन ग्राह्यः, तस्य तादृशस्य मे राज्यं पदमात्मत्वमित्यर्थः, संप्रतिलभ्य समाध्यादौ प्राप्यापि तृप्तिं सन्तोषं निरङ्कुशां तृप्तिमित्यर्थः, न जगाम न प्राप इति हेतोरधुनेदानीमस्य मोहस्य प्रलय एव नाश एव ममात्मस्वरूपस्य स्वस्मिन्ब्रह्मत्वस्फुरणहेतुत्वाद्धितमिष्टं भवतीत्येवं निश्चित्येति शेषः, प्रज्ञात्मना प्रज्ञा प्रज्ञानं ब्रह्मात्मा स्वरूपं यस्य तेन 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति श्रुतेः, अत एव नृहरिणा लोकदृष्ट्या ना पुरुषो जीव इत्यर्थः, परमार्थदृशा 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेर्हरिः सर्वद्वैतहरणशीलं ब्रह्म, एवमुभयरूपेण मयाऽसौ मोहरूपः शत्रुः प्रलयं नाशं प्रणीतः प्रापितोऽतोन्येषां मुमुक्षूणामपि मोहनाशं विना स्वात्मसुखप्राप्तिर्न स्यादिति भावः ॥ २ ॥

इदानीं हिरण्यकशिपुवक्षो वज्राद्यायुधाभेद्यमपि नरहरिनखैर्विदारितमिति श्रीनरहरिनखस्य दार्ढ्यवर्णनमुखेन नरहरिं प्रस्तौति ।

वक्षो हिरण्यकशिपोः किल वज्रसारं

शस्त्राणि तत्र सकलान्यपि कुण्ठितानि ।
तादृक्पुनस्तत्र नखैर्नृहरे विदीर्ण-
मत्यद्भुतो भवत एष नखप्रभावः ॥ ३ ॥

वक्ष इति । हे शिष्य हिरण्यकशिपोर्हिरण्यकशिपुनाम्नो दैत्यस्य वक्ष उरो वज्रसारं वज्रस्य कुलिशस्य सारं दार्ढ्यं तदिव सारं दार्ढ्यं यस्य तत्तादृशं स्थितं किल इति निश्चये, कुत एतज्ज्ञातं तत्राह शस्त्राणीति, शस्त्राणि वज्राद्यायुधानि सकलानि समस्तानि अपि तत्र हिरण्यकशिपुवक्षसि कुण्ठितानि तद्भेदनेऽसमर्थानि जातानि अतो वज्रादपि तत्र दार्ढ्यमधिकमिति निश्चेतव्यं हे नृहरे हे नरसिंह तादृक्तादृशदार्ढ्यवद्धिरण्यकशिपोर्वक्षःस्थलं तत्र ते नखैः कररुहैर्विदीर्णं विदारितमत एष हिरण्यकशिपोर्वक्षोविदारणरूपो भवतस्तव नखप्रभावो नखानां कररुहाणां प्रभावः प्रतापोऽत्यद्भुतोऽत्याश्चर्यरूपोऽस्ति सर्वशस्त्रेभ्योपि त्वन्नखसामर्थ्यमधिकमिति भाव इति लौकिकार्थः । परमार्थे तु स्वगुरुं नरहरिनामानं मोहनिवर्त्तकतद्वाक्यप्रशंसामिषेण प्रस्तौति वक्ष इति । हे नृहरे हिरण्यकशिपोर्हिरण्यं सुवर्णं तद्वत्तेजोमयत्वात्प्रकाशबहुलमन्तःकरणं कशिपुवत्स्वरूपाविस्मृतिरूपनिद्रासाधनं यस्य तस्य मोहस्य वक्षः सदद्वैतानृतद्वैतयोरन्योन्यारोपरूपं मोहजीवनहेतुत्वाद्वक्षःस्थलं तद्वज्रसारं वज्रादपि दृढं किल, एवं निश्चय एव कुत इत्यत आह शस्त्राणीति, शंसन्ति हितमुपदिशन्तीति शस्त्राणि शास्त्राणीत्यर्थः, सकलानि समस्तानि तत्रोक्तलक्षणे सत्यानृताद्वैतद्वैतैक्यरूपे वक्षसि कुण्ठितानि तद्भेदनेऽसमर्थानि जातानि अत इति योज्यं, हे नृहर ना जीवो व्यवहार दृष्ट्या सन्नपि परमार्थदृशा हरे सर्वद्वैतह-

रणशील हे अद्वैतरूप गुरो तादृगपि सर्वेशास्त्रवाक्यैरभेद्यमपि तत्र ते नखैर्न विद्यन्ते खानि अनत्पदार्थास्तात्पर्यभूता येषु बोधकवाक्येषु तानि सदद्वैतात्ममात्रविषयकानि वाक्यानि तैः पुनः पुनर्वारं वारं दाढ्यनेति यावद् विदीर्णं विदारितं विविच्य प्रदर्शितमिति भावः, अत एव सदद्वैतानृतद्वैतान्योन्याध्यासोपलक्षणवक्षोभेदनरूपो भवतस्तव नखप्रभावो नखानां केवलसन्मात्रबोधकवाक्यानां प्रभावः प्रतापोऽत्यद्भुतोऽस्याश्चर्यरूपोऽस्ति ॥ ३ ॥

ननु नृहरिणा हिरण्यकशिपुः कथं घातितस्तेन च किं फलं सिद्धं तादृग्लीलया च कस्य महिमा संवर्धित इत्याशङ्क्य तत्सर्वं क्रमेण दर्शयति ।

अध्यात्मदृष्टि हृदयं हृदयाग्रसंस्थं
तेजोमयोऽरिमनयन्नृहरिस्तमस्तम् ।
कष्टं समस्तमपि नष्टदशां प्रयातं
प्रह्लाद एव परमं महिमानमाप ॥ ४ ॥

अध्यात्मेति । हे शिष्य अध्यात्मदृष्टि आत्मानं प्रत्यञ्चमधिअधिष्ठाय स्थितं तदध्यात्ममहङ्कारादि सर्वं जगत्तद्दृश्यतेऽनेनेति दृष्टिर्ज्ञानमस्मिन्नस्तीति तत्तथोक्तं समस्तज्ञानकरणमित्यर्थः, एतादृशं नरहरेर्हृदयं चित्तस्थानोपलक्षितमुदरवक्षसोर्मध्यमस्ति, किञ्च तेजोमयो वह्निज्वालाप्रचुरो नृहरिर्नरसिंहो हृदयाग्रसंस्थं हृदयस्योदरवक्षसोर्मध्यदेशस्याग्रे पुरतः संस्थं स्थापितं तं पूर्वोक्तं हिरण्यकशिपुनामानमरिं शत्रुमस्तं नाशमनयत्प्रापयत्तन्नाशेन किं फलं सिद्धमित्यत आह कष्टमिति, समस्तमपि समस्तजगतः सम्बन्धित्वात्समस्तं सकलं कष्टं दुःखं नष्टदशां नाशावस्थां प्रयातं प्राप्तं ततोऽपि किमिसत आह प्रह्लाद इति, तस्य हि-

रण्यकशिपोर्वधेन समस्तजगतो दुःखे नष्टे सति प्रह्लाद एव हिरण्यकशिपोः पुत्रः प्रह्लादनामैव परममुत्कृष्टं महिमानं सर्वसुरासुरपूज्यत्वमाप प्राप्तवानिति लौकिकार्थः। परमार्थे तु ननु जीवब्रह्मैक्याखण्डरसरूपेण गुरुणा कथं मोहनिरासः कृतस्तेन च किं फलं प्राप्तं ततश्च कस्य वृद्धिर्जातेत्याशङ्क्य तत्सर्वं क्रमेण दर्शयति अध्यात्मेति, अध्यात्मदृष्टि आत्मानं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मानमधिश्रित्येत्यध्यात्ममात्मविषयकं यद्दृष्टिर्ज्ञानं 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्ये'ति श्रुतेस्तदेव हृदयं हृत्सर्वद्वैतहरणशीलमद्वैतात्मरूपं तदयते प्रकाशयतीति हृदयं जीवब्रह्मैक्यविषयकं ज्ञानं तदज्ञाननिवर्तकाहंब्रह्मेति प्रमारूपमस्तीति ज्ञेयं, किञ्च तेजोमयस्तेजः सर्वजगत्प्रकाशकत्वेन स्वयंप्रकाशमानत्वाच्चैतन्यं तद्रूपो नृहरिर्व्यवहारदृष्ट्या ना जीवः परमार्थदृशा 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतेर्हरिः सर्वद्वैतहरणशीलोऽद्वैतब्रह्मस्वरूपः श्रीगुरुरित्यर्थः, हृदयाग्रसंस्थप्रत्यात्मज्ञानरूपहृदयस्याग्रे सम्यक्स्थितं कृत्वा प्रकाशये तम इव तं मोहनामानमरिं शत्रुं स्वस्यासङ्गत्वादिगुणावरकत्वाद्वैरित्वं मोहस्येति ज्ञेयम्, अस्तं कालत्रयेऽप्यसत्त्वरूपं नाशमनयत्प्रापितवान्, ननु मोहनाशेन किं फलं सिद्धमित्याशङ्क्यानिष्टनाशेष्टप्राप्तिरूपं यत्सिद्धं तद्दर्शयति कष्टमिति, समस्तमपि सर्वमपि कष्टं दुःखं नष्टदशां नाशरूपा या दशाऽवस्था तां प्रयातं प्राप्तमित्यनिष्टनिवृत्तिरूपं प्रयोजनं सिद्धमिति दर्शितं, किञ्च प्रह्लाद एव प्रकृष्टो ह्लाद आनन्दो विद्यानन्द एव केवलं महिमानं परममुत्कृष्टं महिमानमपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दत्वमाप प्राप मोहविनाशे सति तापत्रयनिवृत्तिर्विद्यानन्दस्यापि विद्योपाधिनिवृत्तौ ब्रह्मानन्दत्वप्राप्तिश्चेति द्विविधमपि फलं सम्पन्नमिति भावः ॥ ४ ॥

ननु हिरण्यकशिपुनान्तर्बहिर्देशे दिवारात्रौ च काले सजलनिर्जलवस्तुभिश्च करणैर्नरैः पशुभिश्च कर्तृभिर्मृत्युर्मे माभूदिति ब्रह्मणो वरः प्राप्त इति श्रूयते तत्कथं तस्य मृत्युर्नृहरेः सम्भाव्यस्तत्राह ।

नान्तस्तु नापि च बहिर्न दिवा न रात्रौ
नार्द्रेण शुष्कवपुषा च न मार्यते यः ।
नायं नरेण न मृगेण निपातनीय-
स्तादृग्रिपुं नरहरिर्हतवान्विचित्रम् ॥ ५ ॥

नान्त इति । यो हिरण्यकशिपुर्ब्रह्मणो वरलाभादन्तर्गृहाद्यन्तर्देशे न मार्यते न विनाश्यते तुपदेनान्यशत्रुवधादस्य वधो दुर्घट इति सूचितम्, अपि च पुनश्च बहिर्बाह्यदेशे न मार्यते न विनाश्यते, किञ्च दिवा दिवसे न मार्यते न विनाश्यते, रात्रौ निशि च नमार्यते न विनाश्यते, किञ्चाऽऽर्द्रेण सरसेनायुधादिना न मार्यते न विनाश्यते, शुष्कवपुषा च शुष्कं रूक्षं वपुराकारो यस्य तथाविधेनाप्यायुधेन न मार्यते न विनाश्यते, किञ्चायं हिरण्यकशिपुर्नरेण मनुष्यादिब्रह्मान्तोपलक्षितशरीरवता कर्त्रा न निपातनीयो न मारणीयः, किञ्च मृगेण मृगोपलक्षितपशुशरीरवता वराहेण वा न निपातनीयो न विनाश्योऽस्ति अतो नरहरिर्नरो मनुष्यः सचासौ हरिश्च सिंह उभयविधशरीरोपलक्षितो भूत्वेत्यर्थः, तादृग्रिपुं तादृगुक्तलक्षणवान्यो रिपुः शत्रुस्तं हतवान्विनाशितवानिति नरहरेः कर्म विचित्रमद्भुतमस्तीति लौकिकार्थः । परमार्थस्तु ननु नरहरिरूपेण लोकदृष्ट्या मनुष्यरूपेण पारमार्थिकदृष्ट्या ब्रह्मरूपेणेत्युभयविधरूपेण गुरुणा कुतो मोहो निपातितः कुतश्च केवलब्रह्मरूपेण

केवलजीवरूपेण वा न निरस्त इत्याशङ्क्य तादृशरूपेणैव सविनाशयितुं शक्यः केवलजीवस्य तदधीनत्वात्केवलब्रह्मणश्च तद्विरोधाभावात्किञ्च केवलस्यात्मतत्त्वस्य निर्विकारत्वेन कर्तृत्वाद्यभावाच्चेति परिहरति नान्तरिति, यो मोहः सोऽन्तरन्तर्देशे धारणाध्यानसमाध्युपायैर्न मार्यते न विनाश्यते धारणादीनां मोहकार्यत्वान्मोहनाशस्यान्योपायैर्दुर्घटत्वं सूचितं तुपदेन, अपि च पुनरपि यो मोहो बहिर्बहिर्देशे स्वस्ववर्णाश्रमकर्माचरणैः स न विनाश्यते 'न कर्मणे'त्यादिश्रुतेस्तेषामपि तत्कार्यत्वादिति भावः, किञ्च दिवा केवललोकव्यवहारलक्षणेन दिवसेन न मार्यते न विनाश्यते स मोहो रात्रौ केवललोकव्यवहारोपसंहृतिलक्षणायां समाधिरूपायां रात्रौ स न मार्यते न विनाश्यते ।

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' ॥

इतिस्मृत्युक्तौ दिवारात्रिशब्दाभ्यां व्यवहारसमाधी ग्राह्यौ तयोरपि मोहनाशहेतुत्वं नास्तीति भावः, किञ्चार्द्रेण केवलप्रेमलक्षणेनोपासनेन न मार्यते न विनाश्यते शुष्कवपुषा च शुष्कं प्रेमरसहीनं वपुः स्वरूपं यस्य तेन केवलशुष्कज्ञानेनेत्यर्थः, न मार्यते न विनाश्यते केवलप्रेम्णा मोहं निवर्तयितुं न शक्यते तस्य च तत्कार्यत्वाविशेषान्मोहनिवर्त्तकज्ञानाभावाच्च प्रेमहीनशुष्कज्ञानस्य तु विषयभोगेषु प्रेमवत्त्वेन दार्ढ्याभावान्न तादृशज्ञानस्यापि मोहनिवर्त्तकत्वमत उभयसंयोगेनैव मोहनिवृत्तिः स्यान्नैकैकेनेति भावः, किञ्चायं मोहाख्यः शत्रुर्नरेण न राति आदत्ते विषयानिति नरः केवलवैराग्यवान्तेन जीवेन न निपातनीयो न विनाशनीयः प्रारब्धभोगशेषे सति केवलवैराग्ये विक्षेपस्या-

वश्यम्भावित्वान्न केवलवैराग्ये मोहनिवर्त्तकता सम्भवतीति भावः, किञ्च मृगेण मृगयति विषयानिति मृगो विषयासक्तस्तेन जीवेनापि अयं मोहरूपः शत्रुर्न निपातनीयो न विनाशयितुं शक्यः केवलविषयासक्तस्य विक्षेपादिबहुदोषवत्त्वात्तस्य च तत्कार्यत्वाच्च तादृशजीवस्यापि न मोहविनाशे सामर्थ्यमिति भावः, अतो नरहरिर्लोकदृष्ट्या व्यवहारवत्त्वेन नरो जीवः परमार्थदृशा तु 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'तिश्रुतेः सर्वद्वैतहरणशीलत्वाद्धरिश्च ब्रह्मेसेवमुभयरूपो भूत्वेत्यध्याहार्यं, नरहरिर्जीवब्रह्मोभयरूपो भूत्वोभयरूपे च ध्यानादीनां कर्मादीनां सत्त्वाद्व्यवहारसमाध्योर्भक्तिज्ञानयोश्च जीवब्रह्मभावयोश्चापि विद्यमानत्वात्सः तादृग्रिपुं तादृशदुर्घटमरणवन्तमपि शत्रुं मोहं हतवान्विनाशितवानित्येवं प्रकारं नरहरेः कर्म विचित्रमत्यद्भुतमस्ति ॥ ५ ॥

ननु नरहरेः सर्वत्र विद्यमानत्वे सति पाषाणस्तम्भादेव कुतो व्यक्तिः प्रदर्शितेत्यत आह ।

सर्वत्रैव सदा स्थितो नरहरिर्यत्स्थावरे जङ्गमे
दैवाद्व्यक्तिमुपागतः पुनरसौ पाषाणपिण्डेपि यत् ।
नास्तित्वं गमितो हिरण्यकशिपुस्तादृक्प्रपञ्चाश्रयः
तत्सर्वं किल कौतुकं निजजनप्रह्लादहेतोः कृतम् ॥ ६ ॥

सर्वत्रैवेति । नरहरिर्नरसिंह ईश्वरत्वा'दाकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः 'पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं स भूमिं विश्वतो वृत्वाऽत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमि'त्यादिश्रुतिभ्यः सर्वत्र सर्वेषु जगद्गतपदार्थेषु सर्वदा सर्वकालं स्थितास्तिष्ठत्येव यत्तत्सत्यमिति शेषः, तर्हि पाषाणस्तम्भ एव कुत आविर्भूतस्तत्राह दैवादिति, पु-

नेत्वं मत्यपि तादृक्प्रपञ्चाश्रयस्तादृगिन्द्रराज्यलाभेपि सन्तोषमप्राप्तोऽत एव प्रपञ्चस्य संसारस्यैवाश्रयः संबन्धो विद्यतेऽस्य तथाविधः सन्नत एव नास्तित्वं प्रपञ्चव्यतिरिक्त ईश्वरो नास्ति तद्व्यापको न विद्यते यस्य तस्य भावस्तत्त्वं गमितः प्राप्तः प्रपञ्चसुखलाभेन तद्व्यतिरिक्तं ब्रह्मसुखं नास्तीति निश्चयवानित्यर्थः, यद्यतः कारणादतो दैवात्सोपाधित्वेन स्वादृष्टकर्मतो हेतोर्हिरण्यकशिपुर्दैवाद्वा पाषाणपिण्डेपि पाषाणस्याश्मनः पिण्डो विग्रहः स्तम्भ इत्यर्थः, तस्मिन्नपि तस्मिन्नेव, अपिशब्दात्सचेतनेषु तु व्यक्तिः प्रसिद्धैवेति जडेपि तदाविर्भावेन सर्वत्र सर्वदाविर्भावः सूचितः, व्यक्तिं प्रकटतामुपसमीपे एव हिरण्यकशिपोरागतः प्राप्तः, तत्सर्वं समस्तं चरितं निजजनप्रह्लादहेतोर्निजः स्वीयो यो जनः पुरुषः स्वभक्तजन इत्यर्थः, एवंभूतो यः प्रह्लादः प्रह्लादनामा हिरण्यकशिपोरेव पुत्रः स एव हेतुर्निमित्तं तस्मात्कृतमाचरितमिति लौकिकार्थः। परमार्थे तु ननु व्यवहारदृष्ट्या पुरुषस्य परमार्थदृष्ट्या ब्रह्मरूपस्य सर्वकारणत्वात्सर्वत्र व्याप्तौ सत्यां मोहांशरूपवृत्तिविशेषभूतायां ब्रह्माहमस्मीति वृत्तावेव कुतोभिव्यक्तिर्दृश्यत इत्याशङ्क्यानन्दहेतुतयेति दर्शयन्नाह सर्वत्रैवेति, नरहरिर्व्यवहारदृष्ट्या नरो जीवः परमार्थदृष्ट्या हरिः परमात्मेत्युभयरूप आत्मा सर्वत्र सर्ववृत्तिषु सामान्यरूपेण सदा सर्वकालं स्थित एव तिष्ठत्येव यदेवमुच्यते तत्सत्यं तर्हि कुतो ब्रह्माहमस्मीति वृत्तावेवाभिव्यक्तिर्भवतीत्युच्यते तत्राह दैवादिति, यद्यस्मात्कारणाद्धिरण्यकशिपुर्हिरण्यमिव प्रकाशबहुलमन्तःकरणं सत्त्वगुणकार्यभूतं कशिपुरिवात्मविस्मृतिरूपनिद्रासामग्रीव यस्य स तथोक्तो मोहः स नास्तित्वं स्वस्माज्जगतश्चान्यद्वस्तु न वि-

घते यस्य मोहस्य तस्य भावस्तत्त्वं गमितः प्राप्तः मन्गमशब्दा-
त्तारकादित्वादितच् तत्र हेतुस्तादृक्प्रपञ्चाश्रयस्तादृग्यथा प्रप-
ञ्चातीतात्मप्रतीतिर्न स्यात्तथा प्रपञ्चस्य संसारस्याश्रय सेवनं
यस्य स तथोक्तः पुनः सामान्यरूपेण सर्वत्र सदा विद्यमानत्वेऽपि
असौ व्यवहारपरमार्थदृशोर्नरहरिर्जीवब्रह्मोभयरूपो दैवाच्छ्रव-
णादिजनितादृष्टसंस्कारात्पाषाणपिण्डेऽपि पाषाणसदृशस्यासन्त-
जडस्य मोहस्येत्यर्थः, पिण्डोऽवयवविशेषो ब्रह्माहमस्मीति सा-
क्षात्काररूपवृत्तिविशेषस्तस्मिन्नेव व्यक्तिं प्रत्यक्षतामुपागतः प्राप्तः,
तत्सर्वं समस्तं चरितं कौतुकमाश्चर्यरूपं निजजनप्रह्लादहेतोः कृतं
निजात्स्वस्माज्जनं जन्म यस्य स तथाविधो यः प्रह्लादः प्रकृष्टो
ह्लादः सुखं विद्यानन्द इति यावद्, यद्वा निजं स्वीयं जनं जन्म-
यस्मात्स ब्रह्मानन्दाविर्भावकारणभूतो विद्यानन्दः स एव हेतु-
र्निमित्तं स्यात्कृतमाचरितं किलेति निश्चयेन ज्ञातव्यमानन्द-
व्यक्त्याधिक्यपूर्वकमात्माभिव्यज्यते प्रमारूपवृत्तौ, इतरासु तु
सच्चिन्मात्ररूपेणेत्ययमेव विशेष इति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं साधनपूर्वमेतत्पाठे फलमाह ।

जित्वेन्द्रियरिपुषट्कं हृदि गायति वारषट्कं चेत् ।
एतन्नरहरिषट्कं विकारषट्कं निवारयति ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे नरहरिषट्कमष्टाचत्वारिंशम् ॥ ४८ ॥

जित्वेति । हे शिष्य इन्द्रियरिपुषट्कमिन्द्रियाणां श्रोत्रादिका-
नां मनःसहितानां रिपूणां षण्णां समूह इन्द्रियरिपुषट्कं जि-
त्वा नियम्यैतदिदं नरहरिषट्कं नरहरिर्जीवब्रह्मोभयरूपश्चिदा-
त्मा तस्य लीलाप्रतिपादकं षण्णां श्लोकानां समूहरूपं प्रकरणं
वारषट्कं षड्वारं हृद्यन्तःकरणे गायति पठति चेद्यदि हृदीति-

पदेन विचारपूर्वमिति ज्ञेयं, तर्हि विकारषट्कं त्रिकाराणां कामादीनां शोकमोहादीनामपि साक्षित्वसहितानां कोशानां चापि 'जायत' इत्यादीनां यास्कपठितानां च विकाराणां च षट्कं षण्णां समूहं निवारयति निवर्त्तयति ॥ ७ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ नरहरिषट्कार्थप्रकाशोऽष्टाचत्वारिंशः ॥ ४८ ॥

अथोन्मत्तप्रलापशतकम् ।

एवं नरहरिषट्कं निरूप्येदानीं विदुषां विनोदाय मूढानां विरुद्धार्थप्रतीतिजनकत्वादुन्मत्तप्रलापशतकाख्यं प्रकरणमभिदधानः शतश्लोकं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथोन्मत्तप्रलापशतकम् ।

अथेति । अथ नरहरिषट्कनिरूपणानन्तरमुन्मत्तप्रलापशतकमुन्मत्तस्योन्मन्यवस्थां प्राप्तस्य यः प्रलापो लोकप्रतीत्या निरर्थकवाग्व्यापारस्तस्य निरूपकं शतकं शतश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्रादावुन्मत्तप्रलापत्वेनैतदुपेक्षा न कर्त्तव्येत्याशयेनैतदर्थविचारणाय सज्जनबुद्धीः प्रार्थयति ।

शुद्धबोधसुधास्वादी प्रलपामि प्रमत्तवत् ।
तत्प्रलापनिगूढार्थं शोधयन्तु सतां धियः ॥ १ ॥

शुद्धेति । हे शिष्य शुद्धबोधसुधास्वादी शुद्धो बोद्धृबोधबोध्यरूपत्रिपुटीरहितो यो बोधश्चिन्मात्रस्वरूप आत्मा स एव सुधाऽमृतं तत्सेवनेन मरणनिवृत्तेः सुखरूपत्वाच्च तस्या आस्वादोऽनुभवस्तद्वानहं प्रमत्तवत्प्रमत्तो मद्यादिपानेन यथा प्रलपति तद्वत्प्रलपामि लोकप्रतीत्या निरर्थकं वदामि तथापि तत्र प्रलापत्वं

न सम्भाव्यमित्याह तदिति, सतां सज्जनानां मुमुक्षूणामित्यर्थः, धियो मतयस्तत्प्रलापनिगूढार्थं तस्यात्मसुखानुभविनो मम यः प्रलापोऽर्थहीनत्वेन प्रतीयमानं भाषणं तस्मिन्निगूढो गुप्तः स्थूलधियामनवगम्योऽर्थस्तात्पर्यं तं शोधयन्तु विचारयन्तु इति प्रार्थना, अस्मिन्प्रकरणे श्रद्धादिगुणसंपन्ना मुमुक्षव एवाधिकारिण इति भावः ॥ १ ॥

एवं प्रार्थयित्वा तमेव प्रतिज्ञातं प्रलापं निरूपयितुं शास्त्रेषु कामादिविकाराणां मोक्षादीष्टपरिपन्थित्वेनाभिहितत्वात्तद्विरुद्धन्तेषामेव मोक्षोपायत्वं प्रदर्शयन्प्रतिजानीते ।

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्च मदमत्सरौ ।
संसारताका यद्वत्तथा तद्विवृतिं शृणु ॥ २ ॥

काम इति । कामोऽभिलाषः क्रोधस्तत्प्रतिबन्धे सति तस्यैव परिणामः कोपो लोभश्च प्राप्तेऽपि विषये तृप्त्यभावरूपो विकारो मोहश्च पूर्वापरानुसन्धानरूपो विकारो मदमत्सरौ मदश्च स्वोत्कृष्टत्वबुद्धिरूपो विकारो मत्सरश्च स्वान्येषूत्कर्षासहनरूपो विकार एते सर्वे मोक्षपरिपन्थित्वेन शास्त्रे प्रतिपादिता अपि ते यद्वद्यथा संसारतारकाः संसाराद्भवात्तारयन्ति उद्धरन्ति तथा तद्वत्तद्विवृतिं तेषां विवृतिं व्याख्यां कामादिपदार्थानां विवरणमित्यर्थः, शृणु अवधारय ॥ २ ॥

तत्र तावदादौ कामस्य मोक्षोपायत्वं वदन्प्रलपति ।

विश्रान्तिसुन्दरीसङ्गरतिलावण्यलम्पटाः ।
एकान्तलीलाचतुराः कामिनो मुक्तिगामिनः ॥ ३ ॥

विश्रान्तीति । हे शिष्य विश्रान्तिसुन्दरीसङ्गरतिलावण्यलंपटा विश्रम्यतेऽनया सा विश्रान्तिर्विश्रामहेतुभूता या सुन्द-

री रमणीया स्त्रीत्यर्थः, तस्याः सङ्गः संयोगो रतिश्च तस्यां रमणं लावण्यं च सौन्दर्यं च तस्या एव तेषु लम्पटा लुब्धा अत एव एकान्तलीलाचतुरा एकान्ते निर्जने स्थाने या लीला मैथुनक्रीडा तस्यां चतुराः कुशला एवंविधा ये कामिनः कामोऽभिलाषो येषामस्ति ते तथोक्तास्ते मुक्तिगामिनो मुक्तिं मोक्षं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते तथोक्ताः सन्तीति लौकिकार्थः । परमार्थे तु विश्रम्यते समस्तविक्षेपराहित्येन परमानन्दः प्राप्यतेऽनया सा विश्रान्तिरहं ब्रह्मास्मीति जीवब्रह्मैक्य विषयसाक्षात्काररूपा प्रमारूपा वृत्तिः सैव सुन्दरी सुखरूपत्वाद्रमणीया तस्याः सङ्गः संयोगो रतिश्च तस्यां रमणं लावण्यं सौन्दर्यं च तस्यास्तापत्रयनिवृत्त्या सुखस्पर्शरूपत्वमित्यर्थः, तेषु लम्पटा आसक्ता अत एवैकान्तलीलाचतुरा एकान्ते विजने देशे या लीलास्तस्यां द्वैतनिषेधकैकत्वस्य लयावधिभूतब्रह्मणि या सहजसमाधिरूपा क्रीडा तस्यां कुशला इति भावः, एतादृशाः कामिनः कामो ब्रह्मसुखानुभव एवाभिलाषो विद्यते येषान्ते तथाभूता मुक्तिगामिनो मुक्तिं मोक्षं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते तथाविधा भवन्ति एवमुत्तरत्र लौकिकार्थो यथायथमूह्यः, परमार्थस्तु व्याख्यास्यत एव ॥ ३ ॥

इदानीं क्रोधे तद्दर्शयन्प्रलपति ।

यद्बलान्मोहदैत्यस्य योगी नरहरिः स्वयम् ।
वक्षो विदारयाञ्चक्रे स क्रोधो मुक्तिसाधनम् ॥४॥

यद्बलादिति । हे शिष्य यद्बलाद्यस्य क्रोधस्य बलादाश्रयाद्योगी योगो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं विद्यतेऽस्य स तथोक्तः स्वयमात्मा नरहरिर्नरो व्यवहारदृष्ट्या वैराग्यादिसाधनसम्पन्नो जीवः परमार्थदृशा हरिः सर्वद्वैतहरणशीलं ब्रह्मे-

त्यैवमुभयरूपो भूत्वा मोहदैत्यस्य मोहो मूलाऽज्ञानं स एव दैत्योऽसुरस्तस्य वक्षस्तज्जीवनकारणं जीवब्रह्मणोरन्योन्याध्यारोपरूपं ग्रन्थ्यपरपर्यायं विदारयाञ्चक्रे चिच्छेद स उक्तलक्षणः क्रोधः कोपो मुक्तिसाधनं मुक्तेर्मोक्षस्य साधनं करणमस्तीति निश्चेतव्यम् ॥ ४ ॥

इदानीं क्रोधविशेषस्यैव द्वेषस्य मोक्षोपायत्वं वदन्प्रलपति ।

भ्रुकुटीकुटिलं यस्य मुखमीक्षितुमक्षमाः ।
कामलोभादयो भावः स द्वेषी केशवप्रियः ॥ ५ ॥

भ्रुकुटीकुटिलमिति । कामलोभादयः कामोऽप्राप्तवस्तुन्यभिलाषो लोभश्च प्राप्तेष्वसन्तोष एतावादी प्रथमौ येषां ते तथोक्ता भावा विकारा भ्रुकुटीकुटिलं बिभृतो जगतौ भ्रुवौ सङ्कल्पविकल्पौ कुटति विनाशयतीति भ्रुकुटयहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृत्तिस्तया कुटिलं वक्रं यस्य ज्ञानिनो मुखं चेतः स्वात्मसुखानुभवसाधनभूतां चित्तवृत्तिमित्यर्थः, 'चेतोमुख' इति, श्रुतेरीक्षितुमवलोकयितुं न क्षमाः समर्था न भवन्ति, किं पुनर्वक्तव्यं तत्र स्थातुं न समर्था इति । लोकेऽपि द्वेषवतो मुखं भ्रुकुटीकुटिलमिति प्रसिद्धिः, अतः स उक्तलक्षणो द्वेषी द्वेषोऽप्रीतिर्विद्यतेऽस्य स तथोक्तः पुरुषः कामादिषु वृत्तिषु द्वेषवानित्यर्थः, केशवप्रियः कं ब्रह्मसुखं तस्मिन्नेव प्रपञ्चविस्मरणेन शेते निद्राति स केशवः परमात्मा तस्य प्रिय इष्ट आत्मरूपत्वात्'प्रेयोन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोऽयमात्मे'ति श्रुतेः ॥ ५ ॥

इदानीं रागद्वेषयोरपि तद्दर्शयन्प्रलपति ।

शाश्वते सुप्रसन्नानां नश्वरे भृकुटीभृताम् ।
रागद्वेषवतां तात मुक्तिः करतले स्थिता ॥ ६ ॥

शाश्वत इति । शाश्वते नित्यस्वरूपे ब्रह्मणि सुप्रसन्नानां सुष्ठु प्रसन्नाः सुप्रसन्ना रागिण इत्यर्थः, तेषां किञ्च नश्वरे विनाशिनि द्वैते भ्रुकुटीभृतां भ्रुकुटीं वक्रभ्रुवं बिभ्रति ते भ्रुकुटीभृतस्तेषां वक्रभ्रुवामिति यावद् एतादृशां रागद्वेषवतां रागद्वेषौ प्रीत्यप्रीती विद्येते एषां तेषां यद्यपि मुक्तिर्नास्तीति प्रतिपादितमन्यत्र तथाप्यस्मन्मते तेषां मुक्तिर्मोक्षः करतले हस्ततले स्थिता तिष्ठति तदधीना वर्त्तते हे तात हे शिष्य यस्मै कस्मै सा समर्प्यते तैस्तस्य सा प्राप्ता भवेत्तेषां तु तदपेक्षैव नास्तीति भावः ॥ ६ ॥

इदानीं लोभस्यापि मोक्षसाधनत्वं वदन्प्रलपति ।

मनः काचमणिं दत्त्वा ज्ञानचिन्तामणिं मुनिः ।
क्रीणाति येन लोभेन स लोभो मुक्तिसाधनम् ॥७॥

मन इति । मुनिर्ज्ञानी येन ज्ञानविषयिणा लोभेनाऽसन्तोषेण मनःकाचमणिं मन एव काचमणिरिव तुच्छस्तं दत्त्वा समर्प्य ज्ञानचिन्तामणिं ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयो बोधः स एव चिन्तामणिरिव बहुमूल्यस्तं क्रीणाति अङ्गीकरोति स लोभो विद्वत्सु प्रसिद्धो लोभ इच्छा मुक्तिसाधनं मुक्तेर्मोक्षस्य साधनमुपायभूत एवास्ति अतो लोकशास्त्रेषु वेदान्ते च लोभस्य मुक्तिसाधनभूतज्ञानप्रतिकूलत्वं यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः॥७॥

इदानीं मोहस्यापि मोक्षसाधनतां वर्णयन्प्रलपति ।

येन वर्णाश्रमाचारदेहभोगधनादिकम् ।
विस्मरन्ति चितः प्रेम्णा स मोहः परमं पदम् ॥८॥

येनेति । हे शिष्य येन मोहेनाद्वैतात्मस्फुरणपूर्वकद्वैतास्फुरणरूपेणेत्यर्थः, वर्णाश्रमाचारदेहभोगधनादिकं वर्णा ब्राह्मणा-

दय आश्रमाश्च ब्रह्मचर्यादय आचारश्च स्वस्ववर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानं देहश्च मनुष्यादिशरीरं भोगश्च तत्तद्देहयोग्यः सुखदुःखादिसाधनभूतो विषयो धनं सुवर्णादिकं द्रव्यमादिपदेन हस्त्यश्वराज्यादिकमत्र ग्राह्यं, तत्सर्वं चिताश्चिन्मात्रात्मवस्तुनः प्रेम्णा स्नेहेन विस्मरन्ति न जानन्ति स मोह उक्तलक्षणो मोहोऽज्ञानं परमं कार्यकारणातीतं पदमात्मस्वरूपमस्तीति शेषम् ॥ ७ ॥

इदानीं मदस्यापि तद्दर्शयन्प्रलपति ।

मत्तो नान्यत्परं किंचिदहमेव महेश्वरः ।
अहमेवोत्तमश्चेति मदो मुक्तिप्रदो मतः ॥ ८ ॥

मत्त इति । मत्तोऽहंपदलक्ष्यात्कूटस्थात्परमन्यद्भिन्नं श्रेष्ठं किञ्चित्किमपि नास्ति न विद्यते, नन्वीश्वरः श्रेष्ठोस्तीति चेत्तत्राहाऽहमेवेति अहमेवाहंपदलक्ष्यः कूटस्थचिन्मात्रात्मैव महेश्वरः सर्वजगत्साक्षी परमात्माऽस्मि भवामि अतोऽहमेवोत्तमश्चाहंपदलक्ष्यः कूटस्थचिदात्मैवोत्तमः श्रेष्ठोऽस्मि भवामीत्येवं यो मदः स्वोत्कृष्टत्वबुद्धिरूपो निश्चयो मुक्तिप्रदो मोक्षसाधनभूतो मतो निश्चितो मुनिभिरिति शेषः ॥ ८ ॥

इदानीं मत्सरहीनादपि मत्सरिणः श्रैष्ठ्यं दर्शयन्प्रलपति ।

दृश्योत्कर्षं न सहते ज्ञानोत्कर्षबलात्तु यः ।
स तु सम्वत्सरशतं ज्येष्ठो निर्मत्सरान्मुने ॥ ९ ॥

दृश्योत्कर्षमिति । य आत्मनिष्ठ आत्मसाक्षात्कारवानिसर्थः, ज्ञानोत्कर्षबलाज्ज्ञानस्य जीवब्रह्मैक्यविषयकबोधस्याहं ब्रह्मास्मीतिसाक्षात्काररूपस्य बलात्सामर्थ्यादाश्रयादित्यर्थः, दृश्योत्कर्षं दृश्यस्य द्वैतस्योत्कर्षमाधिक्यं न सहते न क्षमते

मतूक्तलक्षणो मत्सरवान्निर्मत्सरान्मुनेर्निर्गतो निवृत्तो मत्सरः सुखदुःखादिद्वन्द्वासहनरूपो यस्मात्स मत्सरहीनः पुरुषस्तस्मात्संवत्सरशतं संवत्सराणां शतं यथा भवति तथा ज्येष्ठो वृद्धोऽस्ति ॥ ९ ॥

इदानीं क्षमावतः सकाशादपि तद्रहितस्य श्रैष्ठ्यं दर्शयन्नलपति।

क्षणं न क्षमते यस्तु बाह्यस्फुरणमक्षमी।
तद्वामचरणाङ्गुष्ठे निबद्धाः क्षमिणां गुणाः ॥१०॥

क्षणमिति। यस्तु योऽपि ज्ञानी बाह्यस्फुरणं बाह्यानां दृश्यानां स्फुरणं भानं घटादिपदार्थस्फुरणमित्यर्थः, क्षणं क्षणकालं न क्षमते न सहते स उक्तविधोऽक्षमी क्षमाहीनो ज्ञेयः, तद्वामचरणाङ्गुष्ठे तस्योक्तविधस्याक्षमावतो वामः सव्यो यश्चरणः पादस्तस्याङ्गुष्ठे निबद्धाः स्थिताः क्षमिणां दृश्यसत्त्वबुद्ध्या सुखदुःखक्षमावतां गुणा ये शास्त्रेषूक्तास्ते ज्ञेयाः, अयमाशयः-बाह्यदृश्याऽक्षमावतो ज्ञानिनो 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती'तिश्रुतेर्ब्रह्मरूपत्वं तस्यारोपाधिष्ठानरूपोऽपवादाधिष्ठानश्च द्वौपादौ कल्पितांशावत्र ग्राह्यौ, तत्र च वामचरणपदेनारोपाधिष्ठानस्वरूपोंऽशोऽत्र ग्राह्यस्तत्राप्यङ्गुष्ठसदृशो योगोऽत्र ग्राह्यस्तस्मिन्नेव क्षमित्वं तद्गुणाश्चानुकूला अतस्तत्र निबद्धत्वं तेषामिति ॥ १० ॥

इदानीं वञ्चकेऽपि शिवप्रियत्वं दर्शयन्नलपति।

कामादयो महाधूर्त्ता धूर्त्तितं यैर्जगत्त्रयम्।
तान्धूर्त्तयति यो युक्त्या स धर्तो धूर्जटिप्रियः ॥११॥

कामादय इति। कामादयः कामोऽभिलाष आदिर्मुख्यो येषां क्रोधादीनान्ते तथोक्तास्ते महाधूर्त्ता महान्तः श्रेष्ठाः

धूर्ता वञ्चकाः सन्ति कुत इत्यतः आह धूर्तितमिति, यैः कामक्रोधादिभिर्जगत्त्रयं जगतां लोकानां त्रयं त्रिकं धूर्तितं वञ्चितमस्ति, किञ्च यो ज्ञानी तान्कामादीन्महाधूर्तान्युक्त्या प्रथमं जगद्विषयवैरस्यप्रदर्शनाख्ययुक्त्या ततो मनोनिरोधाख्ययोगयुक्त्या ततः परं तद्विषयासत्त्वप्रदर्शनयुक्त्या धूर्तयति वञ्चयति स उक्तविधो धूर्तो वञ्चकोऽयं ज्ञानिरूपो धूर्जटिप्रियो धूर्जटेः शिवस्य प्रिय इष्टः स्वात्मत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

इदानीं कपटिनोऽपि मुक्त्यधिकारित्वं प्रतिपादयन्प्रलपति ।

यो लालयति लोभादीनन्तर्मूलानि कृन्तति ।
बहिरन्योऽन्य एवान्तर्मुक्तिमेति कपट्यसौ ॥ १२ ॥

य इति । यो ज्ञानी लोभादील्लोभो प्राप्तेऽपि विषयेऽतृप्तिरूपो विकार आदिर्येषान्ते कामादयस्तान्विकाराल्लालयति तत्तद्विषयप्रदानेन पालयति व्यवहारदृष्ट्याऽन्तरन्तरे आत्मानात्मविवेचनं कृत्वाऽऽत्मनः पृथगसत्त्वप्रतीत्या तेषां कामादीनां मूलानि अज्ञानं काम्यवासनाश्च तदाश्रिताः कृन्तति कर्तयति अतो बहिर्लोकदृष्ट्याऽन्यो भिन्नः कामादिविकारवानिव प्रतीयमानोऽन्तरन्तरेऽन्य एव भिन्न एव कामादिविकारहीन एव वर्तमानोऽस्ति अतोऽसावुक्तविधः पुरुषः कपटी छली मुक्तिं मोक्षमेति प्राप्नोति ॥ १२ ॥

इदानीं पिशुनस्यापि मोक्षः स्यादिति ब्रुवन्प्रलपति ।

गुणात्मकेषु सर्वेषु दोषमेवान्तरात्मनः ।
कर्णे जपति यो नित्यं पिशुनोऽसौ विमुक्तिभाक् ॥ १३ ॥

गुणात्मकेष्विति । यो ज्ञानी गुणात्मकेषु गुणाः सत्त्वरजस्तमोभिधा आत्मा स्वरूपं येषान्ते तथोक्तास्तेषु भावेषु प-

दार्थेषु दोषमेवानित्यत्व दुःखप्रदत्व स्वबन्धकत्वादिरूपं दोषं केवलमन्तरात्मनः प्रत्यक्साक्षिचिन्मात्ररूपस्यात्मनः कर्णे श्रवणवृत्तौ नित्यं सर्वदा जपति सूचयति असावुक्तविधः पिशुनो दोषसूचको विमुक्तिभाग्विमुक्तिं विदेहमुक्तिं भजते सेवते सोतथोक्त मोक्षाधिकारीत्यर्थः, भवति ॥ १३ ॥

इदानीं परापवादिनोऽपि परमगतिर्भवतीति सूचयन्प्रलपति ।

परापवाद एवास्ति हृदये यस्य सर्वदा ।
पराङ्गतिं गतो दृष्टः स मया मुनिशेखरः ॥ १४ ॥

परापावाद इति। हे शिष्य यस्य ज्ञानिनो हृदयेऽन्तःकरणे परापवाद एव परस्यान्यस्या ऽज्ञानस्य तत्कार्यस्य च जगतोऽपवादो निषेध एव सर्वदा नित्यमस्ति स उक्तलक्षणः परापवादी मुनिशेखरो मुनिषु ज्ञानिषु शेखर इवोच्चतरः परामुत्कृष्टां गतिं स्थितिं जीवब्रह्मैक्यरूपां स्थितिमित्यर्थः, गतः प्राप्तो मयोन्मत्तेन दृष्टोऽवलोकितः ॥ १४ ॥

इदानीं मोक्षप्राप्तिर्भवति मिथ्यावादिनामिति ब्रुवन्प्रलपति ।

मिथ्यैवेदं जगत्सर्वमिति निश्चितचेतसाम् ।
स मिथ्यावादिनां लोको दुर्लभः सत्यवादिनः ॥ १५ ॥

मिथ्यैवेदमिति। हे शिष्य इदं दृश्यं सर्वं समस्तमपि जगद्विश्वं मिथ्यैव भ्रममात्रमेवेत्येवं निश्चितचेतसां निश्चितं निश्चयवच्चेतोन्तःकरणं येषां तेषां मिथ्यावादिनां समस्तं जगन्मिथ्या भ्रममात्रमित्येवं जिज्ञासून्प्रति वदन्तीति ते मिथ्यावादिनस्तेषां लोको जीवब्रह्मैक्यविषयं साक्षात्काररूपं ज्ञानं प्राप्यते

स बोधः सत्यत्वाविनामिदं जगत्सत्यमिति ये वदन्ति लोकान्प्रति ते सत्यत्वाविनस्तेषां यद्वा लोकप्रत्यक्षा ये सत्यवक्तारस्तेषामपि वाङ्मात्रस्य मिथ्याविषयत्वाद्दुर्लभो दुष्प्रापोऽस्तीति ज्ञेयः ॥ १५ ॥

इदानीमाचारवतां मोक्षो न स्यादिति तद्रहितानामेव सस्यादिति कथयन्प्रलपति ।

नैव किंचित्करोमीति यः सदाचारवर्जितः ।
आचारिणो न गच्छन्ति तस्यानाचारिणो गतिम् ॥१६॥

नैवेति। हे शिष्य अहमहंपदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा कर्तृशब्दवाच्यबुद्धिसाक्षी किञ्चित्किमपि कार्यं नैवकरोमि नैव सम्पादयामीत्येवं योऽसङ्गात्मानुसन्धानवान्प्रसिद्धः कोपि पुरुषः सदाचारवर्जितः सदा सर्वकालमाचारेण विहितकर्मकर्तृत्वेन रहितोऽस्ति किन्तु विहितकर्मकर्तृत्वं विज्ञानमये बाधिते बाधितमेव कर्त्तृत्वं सदा पश्यतीत्यर्थः, अन्यस्य शुभाशुभकर्माणि अन्यस्मिन्नारोपितेऽन्यप्रायश्चितेनान्यस्मिन्पापनिवृत्तिरित्यतिप्रसङ्गेन विज्ञानमयस्य कर्मादिकं कर्तृत्वादिकं चात्मन्यसम्भाव्यमित्यनुसन्दधान इति भावः, तस्यानाचारिण उक्तविधस्याचारवर्जितस्य या गतिर्मोक्षरूपा शास्त्रेषु प्रतिपाद्यते तां गतिमाचारिणो विज्ञानमयस्य कर्तृत्वं चिदात्मनि समारोप्य कर्त्तृत्वाभिमानिनो न गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

इदानीं मित्रद्रोहिणामपि मोक्षो भवतीति प्रतिपादयन्प्रलपति ।

पूर्वं यानि च मित्राणि विचारादीनि तान्यपि ।
विहाय तत्परं यातो मित्रद्रोही स मुच्यते ॥ १७ ॥

पूर्वमिति। लोकशास्त्रे मित्रद्रोहिणां मोक्षो नास्ति प्रत्युत नरक एव भवेदिति प्रतिपादितं यद्यपि तथाप्ययंस्मन्मतं शृणु हे शिष्य पूर्वमात्मसाक्षात्कारात्प्रागयानि शास्त्रेषु प्रसिद्धानि विचारादीनि विचार आत्मानात्मविवेक आदिः प्रथमो येषां तानि आदिपदेन श्रवणादीनि नियमादीनि च योगसाधनानि ग्राह्याणि तानि सर्वाणि मोक्षरूपेष्टसम्पादनानुकूलतया मित्राणि सखायस्तान्यपि मुक्तिसिद्धौ निष्प्रयोजकतया विहाय परित्यज्य वर्त्तमानः सन्तद्विद्वत्सु प्रत्यक्षानुभवसिद्धं परं कार्यकारणास्पृष्टमात्मस्वरूपं ब्रह्माभिन्नो यातः प्राप्तो भवति स उक्तलक्षणो मित्रद्रोही मित्राणि हितकारीणि यमादिश्रवणादीनि द्रुह्यतीति मित्रद्रोही स्वात्मसुखानुसन्धानखण्डनहेतुत्वात्तन्नाशक इत्यर्थः, मुच्यते मुक्तो भवति ॥ १७ ॥

इदानीं मायोपजीविनामैन्द्रजालिकानां नरकप्राप्तिरूपा दुर्गतिः शास्त्रेषु प्रतिपादिताऽत्र तूत्मत्तस्तेषामेव मुक्तिर्भवतीति तद्विरुद्धं प्रतिपादयन्प्रलपति।

पञ्चभूतात्मकं विश्वं निर्मितं येन मायया।
स एव हि मया दृष्टो मायावी मुक्तिभाजनम्॥ १८॥

पञ्चभूतेति। येन प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपेण कर्त्रा मायया स्वस्यैव जगत्सर्जनेच्छारूपया शक्त्या सत्त्वासत्त्वादिरूपैरनिर्वचनीयत्वान्मायात्वं तस्यास्तया कारणरूपया पञ्चभूतात्मकं पञ्चसंख्यानि यानि भूतान्याकाशादीनि तान्येवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथाविधं विश्वं जगन्निर्मितमुत्पादितं स एवोक्तलक्षण एव केवलं मायावी मायोपकरणवान्हि प्रसिद्धो विद्वत्सु शास्त्रेषु च मयोक्तप्रकारमायाविस्वरूपवेत्त्रा मुक्तिभाजनं मुक्तेर्मोक्षस्य भाजनं पात्रभूतो दृष्टो निश्चितोऽतः शास्त्रे तादृशस्य नरको भव-

तीति प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ १८ ॥

इदानीं कृतज्ञानामुत्तमगतिः कृतघ्नानामधोगतिश्च भवती-त्यन्यशास्त्रेषु प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीत्यं प्रतिपादयन्प्रल-पति ॥

स्वेच्छयैव कृतं विश्वं स्वेच्छयैव निहन्ति यः ।
कृतज्ञादपि पूज्योऽसौ कृतघ्नो मोक्षमश्नुते ॥ १९ ॥

स्वेच्छयैवेति । हे शिष्य येन ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना कर्त्रा स्वेच्छयैव स्वस्यात्मन इच्छयैव काङ्क्षयैव विश्वं जगत्कृतं निर्मि-तमस्ति 'सोऽकामयते'ति श्रुतेः, तथा यः प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपः स्वेच्छयैव स्वात्मकाङ्क्षयैव न त्वन्यत्किमपि करणान्तरमपेक्षत इत्यर्थः, विश्वं जगन्निहन्ति नाशयति मानोरथिकप्रासादादिव-दित्यर्थः, अतोऽसावुक्तलक्षणः कृतघ्नः कृतं विश्वं हन्ति नाश-यतीति कृतघ्नः पुरुषविशेषः कृतज्ञादपि कृतं जानातीति कृतज्ञस्तस्मात्कृतवेत्तुरपि पूज्य आदरणीयोऽर्च्यो मुमुक्षूणा-मिति शेषः, अस्ति किञ्च स कृतघ्नो मोक्षं मुक्तिमश्नुते कृतसत्त्वप्रतीतिपूर्वककृतज्ञत्वादपि कृतासत्त्वप्रतीतिरूपं कृतघ्नत्वं श्रेष्ठमिति भावः ॥ १९ ॥

इदानीमभिमानवतां मुक्तिर्नास्तीति प्रतिपादितमन्यशा-स्त्रेषु तद्रहितानां तु सा स्यादित्येवमपि अत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं कथयन्प्रलपति ।

आश्चर्यं योऽभिमन्येत जीव आत्मानमीश्वरम् ।
सोऽभिमानी गतिं याति निरहङ्कारदुर्लभाम् ॥२०॥

आश्चर्यमिति। हे शिष्य यो लोकप्रसिद्धो जीवः साधिष्ठान-बुद्धिस्थचिदाभासो देहद्वयवाननात्मानं स्वं विविच्येति शेषः,

देहत्रयात्पृथक्कृत्येसर्थः, ईश्वरमीशनादिशक्तिमन्तं परमात्मानमभिमन्येत सर्वावस्थासु मन्यते स उक्तविधोऽभिमान्यभिमानवान् निरहङ्कारदुर्लभामहङ्कारसत्त्वमतीतिपूर्वकत्वान्निरहङ्कारवतः पुरुषस्य दुर्लभां दुष्प्रापां गतिं स्थितिं मुक्तिरूपामवस्थामिसर्थः, याति प्राप्नोति ॥ २० ॥

इदानीं परगुणेषु दोषदर्शिनां परनिन्दकानां स्वस्तावकानां च नरकपातोऽन्यशास्त्रेषु प्रतिपादितोऽत्र तून्मत्तस्तेषामेव मुक्तिर्भवतीति प्रतिपादयन्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

गुणेषु दोषं पश्यन्तो विश्वमात्रविनिन्दकाः ।
आत्मस्तुतिपरा यान्ति नित्यं वैकुण्ठमन्दिरम् ॥ २१ ॥

गुणेष्विति । गुणेषु मायागुणेषु सत्त्वरजस्तमोभिधेषु तत्कार्येषु शान्त्यादिवृत्तिष्वपि दोषं स्वात्मसुखानुसन्धानविरोधित्वरूपं दुष्टस्वभावं पश्यन्तोऽवलोकयन्तः, किञ्च विश्वमात्रविनिन्दका विश्वमात्रस्य समस्तजगतो विनिन्दका अतिशयेन निन्दाकर्त्तारो ये सन्ति । किञ्चात्मस्तुतिपरा आत्मनो ब्रह्माभिन्नप्रत्यागात्मन एव स्तुतिः स्तोत्रं तस्यां परा आसक्ता ये सन्ति ते त्वयोपि नित्यं सर्वदा वर्त्तमानं यतो जयविजयौ पतितौ सत्त्वनित्य एव ततो विलक्षणमिति यावद् वैकुण्ठमन्दिरं विशेषेण कुण्ठा कुण्ठिता बुद्धिर्यत्र तद्विकुण्ठमात्मस्वरूपं विकुण्ठमेव वैकुण्ठं तदेव मन्दिरं जीवानामालयरूपं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मचैतन्यं यान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

इदानीमन्यशास्त्रे दाम्भिकानां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितमत्र तून्मतस्तेषामेव मुक्तस्वरूपत्वेन शिवप्रियत्वं प्रतिपादयन्प्रलपति ।

बुध्वापि शुद्धमात्मानं व्यावहारिकलोकवत् ।
करोति न करोमीति दम्भकृच्छम्भुवल्लभः ॥ २२ ॥

बुध्वेति । यो ज्ञानी शुद्धं कर्तृत्वाद्यस्पृष्टमसङ्गमात्मानं ब्रह्माभिन्नचिदात्मानमहं कूटस्थोऽसङ्गोऽस्मि अतोहं किञ्चिदपि विहितं प्रतिषिद्धं वा न करोमीति बुध्वा विज्ञाय व्यावहारिकलोकवद्व्यवहारं व्यापारमाचरन्तीति व्यावहारिकाः कर्तृत्वाभिमानिनो मूढा इत्यर्थः, ते तथाभूता ये लोका जनास्ते यथा कुर्वन्ति आचरन्ति तद्वत्करोति आचरति लोकप्रदर्शनायेति यावत्, लोकेपि लोकप्रदर्शनाय कर्माचरणं दम्भशब्देनोच्यतेऽतः स एवंप्रकारो दम्भकृद्दम्भं छलं करोतीति स तथोक्तः शम्भुवल्लभः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुर्जगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्य प्रियः स प्रियो यस्येति वा स तथोक्त आत्मत्वा'त्प्रेयोन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोयमात्मे'ति श्रुतेरस्तीति ज्ञेयः ॥ २२ ॥

इदानीं लोकेषु शास्त्रेषु च घातकानां दुर्गतिर्भवतीति प्रसिद्धमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रदर्शयन्प्रलपति ।

बोधखड्गेन तीक्ष्णेन मोहाहङ्कारदुर्धियाम् ।
घातकः घातकं हन्ति पूर्वजन्मशतार्जितम् ॥ २३ ॥

बोधखड्गेनेति । यो ज्ञानी तीक्ष्णेन तीव्रेणाज्ञानभेदनसमर्थेनेत्यर्थः, बोधखड्गेन बोधो महावाक्यजन्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारज्ञानं स एव खड्गोऽसिस्तेन मोहाहङ्कारदुर्धियां मोहोऽज्ञानमहङ्कारस्तत्कार्येषु तादात्म्यप्रतीतिरूपाऽहङ्कृतिर्दुर्धियो विषयवासनाविदूषिता मतयस्तासां घातको नाशकोऽस्ति पूर्वजन्मशतार्जितं पूर्वाण्यतीतानि यानि जन्मानि

जननानि तेषां शतानि असंख्यजन्मानीत्यर्थः, तेष्वर्जितं सम्पादितं पातकं पापं हन्ति नाशयति उक्तविधो घातकोऽन्येषां पातकानि नाशयति किं पुनर्वक्तव्यं तस्य पापं नास्तीति भावः ॥२३॥

इदानीं विश्वास्यघातिनां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितमत्र तून्मतस्तद्विपरीतं प्रतिपादयन्प्रलपति ।

अहङ्कारं हरिरहं ब्रह्मैवाहमहं शिवः ।
इति विश्वास्य हन्तारः पुण्या विश्वस्तघातकाः ॥२४॥

अहङ्कारमिति । अहमहंपदलक्ष्यः स एव ब्रह्मणोऽभिन्नत्वाद्धरिः सर्वदुःखहरणशीलत्वाद्धरिर्विष्णुरस्मि किञ्चाहमहंपदलक्ष्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा ब्रह्मैव सर्वजगत्तत्त्वस्योभयत्रावैशिष्यात्प्रजापतिरस्मि किञ्चाहमहंपदलक्ष्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्माऽऽनन्दरूपत्वात्समस्तजगन्नाशाधिष्ठानत्वाच्च शिवो रुद्रोऽस्मीत्येवं विश्वास्य विश्वासं दत्त्वा हन्तारो नाशका येभवन्ति अहंकारस्य मामयं वर्धयतीत्येवं विश्वासमुत्पाद्य घातयन्तीत्यर्थः, ते विश्वस्तघातका विश्वस्तस्य विश्वासवतो घातका नाशकाः पुण्याः पवित्राः सन्तीति ज्ञेयं, यत्पुनर्विश्वासघातिनां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भाव ॥ २४ ॥

इदानीं कर्मभ्रष्टानां पुण्यपापचिन्तारहितानां लोके पङ्क्तिबहिष्कृतत्वं दृश्यते शास्त्रेषु च तेषां नरकप्राप्तिः श्रूयतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

मुक्तो विधिनिषेधाभ्यां निश्चिन्तः स्वेच्छया चरन् ।
कर्मठानामपाङ्क्तेयः सोऽस्माकं पङ्क्तिपावनः ॥ २५ ॥

मुक्त इति । हे शिष्य यो ज्ञानी विधिनिषेधाभ्यां विधिर्हुत-

शेषं भक्षयेद्, आजीवमग्निहोत्रं जुहुयादि'त्यादिरूपः कर्मसु प्रवर्तको वाक्यप्रयोगः, निषेधश्च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'त्यादिरूपोऽनिष्टकर्मभ्यो निवृत्तिजनको वाक्यकदम्बस्ताभ्यां मुक्तोऽतीतो निश्चिन्तस्तत्फलस्वर्गनरकादिशङ्काशून्यो भूत्वा स्वेच्छया स्वस्यात्मनः सम्बन्धिनी येच्छा काङ्क्षा तयैव लोकेऽपि विधिनिषेधाभावेन यथेच्छं चरन्प्रवर्त्तमानः सन्कर्मठानां कर्तृत्वसद्बुद्ध्या कर्मस्वासक्तानामपाङ्क्तेयः पङ्क्तौ साधुः पाङ्क्तेयः पङ्क्तियोग्य इत्यर्थः, अपाङ्क्तेयः पङ्क्तियोग्यो न भवतीति स तथोक्तो भवति स उक्तलक्षणः पङ्क्तिबहिष्कृतः कर्मठानाम्, अस्माकं ज्ञानिनां जिज्ञासूनामपि पङ्क्तिपावनः पङ्क्तिं ज्ञानिनां जिज्ञासूनां च समूहं पावयति पवित्रयति स तथोक्तोऽस्तीति हेतोर्लोके शास्त्रे च तत्तस्यापाङ्क्तेयत्वं निरूप्यते तदप्रमञ्जसमेवेति भावः ॥ २५ ॥

इदानीं मीमांसायामभिनिर्मुक्ताभ्युदितयोर्निन्दा क्रियतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

निन्दितावभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ यौ तु तौ हि नः ।
पूतौ कर्माभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च चितौ सदा ॥ २६॥

निन्दिताविति । हे शिष्य यौ तु मीमांसायां प्रतिपादितावभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्चेत्यभिधौ तौ च तत्र निन्दितौ गर्हितौ स्तस्तथापि कर्माभिनिर्मुक्तः कर्मभ्यो विहितनिषिद्धकर्मभ्योऽभितः सर्वभावेन निर्मुक्तोऽकर्तृब्रह्मभावं प्राप्तश्चितौ चिन्मात्रस्वरूपे ब्रह्मणि सदा सर्वकालमुदितश्चोदयं प्राप्तश्च भवति तावेतौ हि प्रसिद्धौ नोऽस्माकं मते पूतौ पवित्रौ स्तः ॥ २६ ॥

इदानीं धर्मशास्त्रे द्वारमाच्छाद्यातिथिभ्योऽप्यप्रदाय मिष्टपदार्थभोजनमेकलस्य नरकप्रदत्वेन हेतुना निषेधितमत्र तून्मत्तस्तदेव परमपदप्रापकत्वेन विहितमित्येवं दर्शयन्प्रलपति ।

दत्त्वा द्वारि कपाटं यः खण्डलड्डुकवन्मुनिः ।
एकाकी मिष्टमश्नाति स याति परमां गतिम् ॥२७॥

दत्त्वेति । हे शिष्य यः कोपि पुरुष आत्मसुखरतो द्वारि-आत्मसुखप्राप्तिद्वारभूते विवेके कपाटं कं ब्रह्मसुखं पाटयति विच्छिनत्ति स कपाटोऽहङ्कारस्तं दत्त्वा समर्प्य विवेकेन सहाहङ्कारं संयोज्येति भावः, एकाक्येकलः सन्नद्वितीय इत्यर्थः, मुनिर्ज्ञानी खण्डलड्डुकवद्यथा खण्डस्य इक्षुरसविकारस्य लड्डुको मोदको मिष्टो भवति तद्वन्मिष्टं सुखरूपत्वान्मधुरं ब्रह्मसुखमित्यर्थः, अश्नाति भुनक्ति अनुभवतीत्यर्थः, स उक्तविधः स्वयमेकाकी मिष्टभोजनशीलः परमां श्रेष्ठां जीवब्रह्मैक्यस्थितिरूपां गतिं स्थितिं याति प्राप्नोति अतो लोके शास्त्रे चैकाकिमिष्टभोजिनां नरकप्राप्तिर्भवतीत्यसमञ्जसमेवोक्तमिति भावः ॥ २७ ॥

इदानीं पङ्क्तिघातकस्याधोगतिः स्यादिति प्रतिपाद्यते लोके शास्त्रे चात्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रदर्शयन्प्रलपति ।

ज्ञानकर्मेन्द्रियगणो निरुध्य निजमन्दिरे ।
पङ्क्तीकृत्य हतो येन सोऽस्माकं पङ्क्तिपावनः॥२८॥

ज्ञानेति । हे शिष्य येन ज्ञानिना ज्ञानकर्मेन्द्रियगणो ज्ञानानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाणि कर्माणि च क्रिया वचनादानगमनानन्दविसर्गाख्याः पञ्च तेषामिन्द्रियाणि करणानि पञ्च श्रोत्रादीनि वागादीनि च पञ्च तेषां गणः समूहो निजमन्दिरे निजं स्वीयं यन्मन्दिरं वासस्थानं लिङ्गशरीरं तस्मिन्निरुध्य रुद्ध्वा पङ्क्तीकृत्य समूहीकृत्य हत आत्मतः पृथगसत्त्वेनावलोक्य नाशितः स उक्तलक्षणः पङ्क्तिघातकोऽस्माकं मुमुक्षूणां मुक्तानां च पङ्क्तिपावनः पङ्क्तिः समूहस्तस्याः पावनः पवित्रायिताऽस्तीति

न्नेयः, अतः शास्त्रेषु पङ्क्तिघातकानां नरको भवतीति यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ २८ ॥

इदानीं संसारद्वेष्टॄणां नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रतिपाद्यते लोके शास्त्रे चात्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

पश्य संसारनाशार्थमात्मनाशं सहन्ति ये ।
संसारद्वेषिणां तेषां मुक्तिः शास्त्रेषु वर्णिता ॥२९॥

पश्येति । हे शिष्य त्वं भवान्ये ज्ञानिनो मुमुक्षवश्च संसारनाशार्थं संसारो जन्ममरणादिरूपस्तस्य नाशो घातः स एवार्थः प्रयोजनं यस्यां क्रियायां यथा भवति तथाऽऽत्मनाशमात्मनो मिथ्यात्मनो जीवस्येत्यर्थः, नाशो घातस्तं सहन्ति क्षमन्ते लोके हि मूढानामपी त्वद्वेषिणां स्त्र्यादीनां स्वान्यद्वेष्यनाशेच्छया स्वात्मनाशोपि दृश्यते तादृशां तेषामुक्तलक्षणानां संसारद्वेषिणां संसारो जन्ममरणादिरूपस्तं द्विषन्ति ते तथोक्तास्तेषां मुक्तिर्मोक्षः शास्त्रेषु वेदान्तेषु वर्णिता प्रतिपादितेति पश्यावलोकय, उक्तमिदं तवापि साक्षादनुभवगोचरमेवेति सूचितमतो लोकशास्त्रे संसारद्वेषिणां मुक्तिर्नास्ति नरकः प्राप्यते चेत्येवं यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमिति भावः ॥ २९ ॥

इदानीं धर्मशास्त्रेषु द्यूतकाराणां नरकपातो वर्णितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

अहं ममेति सर्वस्वं बोधद्यतेषु हारितम् ।
येनासौ मुक्तिभाक्प्रोक्तो बृहदारण्यकश्रुतौ ॥३०॥

अहं ममेतीति । हे शिष्य अहं ममेति सर्वस्वमहं शरीरत्रये तादात्म्यं स्वात्मनो मम गृहादिषु मदीयत्वाभिमान इत्येवमेव सर्वस्वं धनं यत्तद्येन ज्ञानिना बोधद्यूतेषु बोधो जीवब्रह्मैक्यज्ञानं

तदेव द्यूतानि द्यूताभिधाः क्रीडास्तेषु हारितं विनाशितमसावुक्तविधो द्यूतकारी बृहदारण्यकश्रुतौ बृहदारण्यकमेतन्नामकं ब्राह्मणं वाजसनेयिशाखागतं तद्रूपश्रुतौ मुक्तिभाग्मुक्तिं मोक्षं भजतीत्येव प्रोक्तः कथितोऽतो लौकिकशास्त्रेषु द्यूतकारिणामधोगतिर्भवतीति यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमिति भावः ॥ ३० ॥

किञ्च दीनेषु दयावानेव भगवत्प्रियस्तद्रहितस्त्वप्रियो भगवत इत्येवं लोकेषु पुराणादिषु च श्रूयतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

दीनेन्द्रियमृगेष्वेव दया यस्य न विद्यते।
स एव देवकीसूनोर्दीनबन्धोरतिप्रियः ॥ ३१ ॥

दीनेन्द्रियेति। हे शिष्य यस्य मुमुक्षोर्मुक्तस्य वा कस्यचिद्दीनेन्द्रियमृगेष्वेव दीनाः स्वाधीनत्वात्स्वतस्तद्रहितत्वाच्च स्वपोष्या इन्द्रियाण्येव शब्दादिज्ञानकरणानि श्रोत्रादीन्येव मृगयन्ति स्वस्वविषयानिति मृगास्तेषु प्रत्यक्षेषु दया कृपा न विद्यते नास्ति स एवोक्तविध एव नान्यस्तेषु दयावानित्यर्थः, दीनबन्धोर्दीनानां परवशानां बन्धुर्मित्रं तस्य देवकीसूनोर्देवक्या देवककन्याया वसुदेवपत्न्याः सूनुः पुत्रः श्रीकृष्णस्तस्यातिप्रियोऽत्यन्तमिष्टोऽस्तीति ज्ञेयो दीनघातको दीनहितकारिणो हितो भवतीत्यत्र विरोधः प्रतीयमानोऽपि देवकीसूनोरितिपदेन देवक्याः स्वमातुर्बन्धनेन पराधीनत्वेपि तस्या बन्धनमेव दृढीकृतं यशोदायास्तु स्वजन्मोत्सवबाललीलादिप्रदर्शनेनानन्दो दत्त इत्येवं विरुद्धकारित्वस्य श्रीकृष्णे प्रसिद्धत्वान्नेदमेव विरुद्धं मन्तव्यमिति भावः ॥ ३१ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु राज्ञो विषयसुखलोभेन नगराद्युपल-

क्षितप्रजारक्षणोपेक्षा नरकाद्यनिष्टप्राप्तिसाधनत्वेन निषिद्धाऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

आत्मभोगरतो राजा यस्तु नावेक्षते पुरीम् ।
लिप्यते न स पापेन प्रमाणं मुण्डकश्रुतिः ॥३२॥

आत्मभोगेति । हे शिष्य यस्तु प्रसिद्धो ज्ञानी राजा राजते स्वयंप्रकाशात्मरूपेण प्रकाशते इति राजा सन्नात्मभोगरत आत्मनः स्वात्मसुखस्य भोगोऽनुभवस्तस्मिन्रत आसक्तः सन्पुरीं पृणाति पालयति स्वोपाधित्वेन जीवत्वमिति पुरी देहत्रयरूपा तां नावेक्षते नावलोकयति स उक्तविधः स्वात्मसुखभोगे लोभेन प्रजापालनोपेक्षावान्राजा पापेन किल्बिषेण न लिप्यते लिप्तो न भवतीति ज्ञेयम्, अत्रार्थे मुण्डकश्रुतिर्मुण्डकोपनिषत्स्था—'आत्मक्रीड आत्मरतिरि'ति श्रुतिः प्रमाणमस्ति अतो लोकशास्त्रेषु आत्मभोगरता प्रजारक्षोपेक्षाणां राज्ञां नरकप्राप्तिरिति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु पाशिनां नरको भवतीति प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

ज्ञानवैराग्यपाशेन हतो येन मनो धनी ।
यः स्यादेवंविधः पाशी तस्य काशी पदे पदे ॥३३॥

ज्ञानवैराग्येति । हे शिष्य येन ज्ञानपाशिना ज्ञानवैराग्यपाशेन ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयं वैराग्यं चात्मव्यतिरिक्तविषयेषु वैरस्यं च समाहार एकवचनं तदेव पाशो जालविशेषस्तेन कृत्वा मनो धनी मनश्चित्तमेव धनी धनवाञ्जगद्द्रव्यवत्त्वात्तस्य हतो मारितोऽस्ति एवंविधः एवंप्रकारो यः प्रसिद्धः पाशी पाशवानस्ति तस्योक्तविधपाशिनः पदे पदे

यत्र यत्र पादो निक्षिप्यते तत्र तत्र तथाविधपाशिन एव विश्वेश्वरत्वात्तल्लिङ्गस्तस्मिन्स्थाने काशीत्वमितरेषां मुक्तिहेतुत्वात्काशी वाराणसी भवतीति निश्चतव्य मतो लोकशास्त्रेषु पाशिनां नरकप्राप्तिर्भवतीति यत्प्रतिपादितं तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ३३ ॥

किञ्च लोके शास्त्रे च बालरण्डासङ्गो निषेधितः स तु बलात्कारादतीव निषेधितोऽत्र तून्मत्तस्तत्तद्विरुद्धं प्रलपति।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डां तपस्विनीम्।
बलात्कारेण यो भुङ्क्ते स रण्डाव्यसनी शुचिः ॥३४॥

गङ्गायमुनयोरिति । हे शिष्य गङ्गायमुनयोर्गङ्गेडाख्या-नाडी यमुना च पिङ्गलाख्या नाडी तयोर्मध्येऽन्तराले वर्तमानां तपस्विनीं तप आलोचनं ज्ञानं विद्यते यस्याः सा तथोक्ता तां बालरण्डां बालः केशस्तद्वदतिसूक्ष्मरूपेण रण्डाङ्गतिमतीं सुषुम्णामित्यर्थः, यः कश्चिद्योगाभ्यासी बलात्कारेण योगाङ्गभूतप्राणायामबलेन भुङ्क्ते वशीकरोति स उक्तविधो रण्डाव्यसनी नित्यं सुषुम्णायामासक्तः शुचिः शुद्धोऽस्तीति ज्ञेयः, अतो लोकशास्त्रे रण्डागामिनामधोगतिर्भवतीति प्रतिपादितमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३४ ॥

किञ्च लोके शास्त्रे च दावाग्निप्रदायिनां नरकप्राप्तिः श्रूयतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

बोधदावाग्निना दग्धं येन द्वैतवनं घनम्।
अतिपुण्यां गतिं याति स हि दावाग्निदायकः ॥३५॥

बोधदावाग्निनेति। येन ज्ञानिना कर्त्रा बोधदावाग्निना बोधो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं स एव सर्वद्वैतवनदाहकत्वाद्दावाग्निरिव

दावानलस्तेन करणभूतेन घनं सघनं द्वैतवनं द्वैतं विश्वमेवाज्ञानसहितं वनमरण्यं दग्धं दाहं प्रापितं स उक्तलक्षणो हि प्रसिद्धो दावाग्निदायको द्वैतवने ज्ञानाग्निसमर्पकोऽतिपुण्यां मायाविद्यादिमलरहितां गतिमात्मरूपां स्थितिं 'स आत्मा अपहतपाप्मे'त्यादिश्रुतेर्याति प्राप्नोति अतो दावाग्निदायिनां नरकप्राप्तिर्भवतीति लोकशास्त्रेषु प्रतिपादितं तदस्मन्मतेऽसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३५ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु गावः सर्वदा गृह एव न निरोद्धव्या निरुद्धाश्चेत्तासां समये समये तृणजलादिकं देयमनन्तरं स्वयम्भोक्तव्यमन्यथाकरणे नरकपातः स्यादित्युक्तमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

गृहे स्थितानामपि यो गवां ग्रासं ददाति न।
आचरत्यात्मनः पुष्टिं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३६ ॥

गृह इति। हे शिष्य यो ज्ञानी गृहे स्थितानामपि गृह्यत आत्मतया स्वीक्रियते तद्गृहं शरीरं तस्मिन् स्थितानामपि बाधितत्वेन प्रारब्धक्षयपर्यन्तं स्थितानां प्रारब्धभोगानुकूलतया स्वरूपेण विद्यमानानामपि लोकदृष्टौ गवामिन्द्रियाणां ग्रासं ग्रस्यत उपभुज्यत इति ग्रासस्तत्तद्विषयभोगस्तं न ददाति न समर्पयति सत्त्वबुद्धिपूर्वं नार्पयतीति यावत्, किञ्चात्मनः स्वस्य पुष्टिं पालनमाचरति करोति स उक्तलक्षणः पुरुषः सर्वपापैः सर्वकिल्बिषैः प्रमुच्यते प्रकर्षेण मुक्तो भवति अतो लोकशास्त्रोक्तं विरुद्धमेवेति भावः ॥ ३६ ॥

किञ्च रसविक्रयिणां लोकशास्त्रेषु दोषः प्रदर्शितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

रसाः सर्वेऽपि विक्रीता धर्माधर्ममजानता ।
ग्रन्थौ बद्धं बोधधनं स धन्यो रसविक्रयी ॥३७॥

रसा इति। हे शिष्य येन ज्ञानिना धर्माधर्मं धर्मो वेदविहितस्वस्वविहिताचारोऽधर्मश्च वेदनिषेधितः स्वस्वाविहिताचारस्तयोः समाहार एकवद्भावस्तमजानता न जानातीति अजानन्तेनाऽननुसन्दधता सता सर्वेऽपि समस्ता अपि रसा विषयसुखविशेषा विक्रीता ज्ञानमूल्यग्रहणेन परित्यक्ताः, किञ्च ग्रन्थावहङ्कारलक्षणे चिदचिद्ग्रन्थिरूपे बोधधनं बोधो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं तदेव धनं द्रव्यं बद्धं धृतं स उक्तविधो रसविक्रयी रसानां विषयसुखविशेषाणां विक्रयी विक्रेता परित्यागीत्यर्थः, धन्यः कृतकृत्योऽस्ति अतोन्यशास्त्रेषु रसविक्रयिणां निन्दितत्वमुक्तं यत्तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३७ ॥

किञ्च वर्णसङ्करकारिणां गीतायां नरकपात उक्तोऽत्र तुन्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

अन्तर्याम्यात्मना येन रचितो वर्णकङ्करः ।
स्वयं शङ्कर एवासौ वर्णितो वर्णसङ्करी ॥ ३८ ॥

अन्तरिति। हे शिष्य येन ज्ञानिना अन्तर्याम्यात्मनाऽन्तः सर्वभूतानां भौतिकानां चान्तरे वर्तमानः सन्तानि सर्वभूतानि यमयति अस्मादन्तर्यामी स एवात्मा स्वरूपं यस्य तेन 'यः सर्वेष्वन्तः तिष्ठन्सर्वाणि यमयती'ति श्रुतेर्वर्णसङ्करो वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्करो मेलनं रचितोऽद्वितीयब्रह्मचैतन्यमात्ररूपेणैक्यं प्रापितोऽसावुक्तविधो वर्णसङ्करी वर्णानां ब्राह्मणादीनां सङ्कर ऐक्यं विद्यतेऽस्य स तथोक्तः स्वयं स्वतः सिद्धः शङ्कर एव शं सुखं जगतः करोतीति शङ्करो जगदानन्दकरः परमात्मैव

'एष ह्येवानन्दयाति—एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'त्यादिश्रुतिभिर्वर्णितः कथितः, अतो ।

'दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम' ॥

इत्यादिभिर्वाक्यैर्वर्णसङ्करकारिणां नरकवासो भवतीति यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३८ ॥

इदानीं वेदप्लाविनां लोकशास्त्रे दुर्गतिः प्रोक्ताऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

येन वेदाः समभ्यस्य विदित्वाऽर्थं स्वचिन्तया ।
प्लाविताः सह वेदान्तैर्वेदप्लावी स मुच्यते ॥ ३९ ॥

येनेति । हे शिष्य येन ज्ञानिना वेदाः श्रुतयः समभ्यस्य सम्यगधीत्य ततस्तेषामर्थं तात्पर्यं जीवब्रह्मैक्यरूपं विदित्वा ततः स्वचिन्तया स्वात्मचिन्तनहेतुना वेदान्तैरुपनिषद्भिः सह साकं ते वेदाः प्लाविता विसृष्टाः स एतादृशो वेदप्लावी वेदाभ्यासत्यागी मुच्यते मुक्तो भवति अतो लोकशास्त्रेषूक्तमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ३९ ॥

इदानीं लोकशास्त्रेषु शिवनिर्माल्यभोजिनां निन्द्यत्वमुक्तमतोन्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

शिवे निवेदितं सर्वं शिवनिर्माल्यतां गतम् ।
तद्भुनक्ति पवित्रात्मा शिवनिर्माल्यभोजनः ॥ ४० ॥

शिव इति । हे शिष्य ज्ञानिना सर्वं समस्तं जगच्छिवे ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि निवेदितं तन्मात्रतयाऽवलोकितं तच्छिवनिर्माल्यतां शिवस्वत्वं गतं प्राप्तं तच्च जगद्विषयजातं पवित्रा-

रब्धशेषं भुनक्ति अवलोकयति यः स शिवनिर्माल्यभोजनः पवित्रात्मा शुद्धान्तःकरणः सन् मुच्यते मुक्तो भवति अतो लोकशास्त्रे शिवनिमाल्यभोजनां दुर्गतिरुक्ता तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ४० ॥

किञ्चाऽन्यशास्त्रेषु स्त्रीभोगो निषेधितः पातित्यहेतुत्वाद्ब्रह्मचारिणामत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

ब्रह्मचर्यं गतो भुङ्क्ते सर्वा नगरनायिकाः।
लिप्यते न स पापेन चित्रं वेदान्तदर्शनम् ॥ ४१ ॥

ब्रह्मचर्यमिति। हे शिष्य यः पुरुषो ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि चरतीति ब्रह्मचरो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्येदं ब्रह्मचर्यं स्वस्मिन्ब्रह्माभिन्नस्फूर्तिरूपं कर्म गतः प्राप्तः सन् सर्वाः समस्ता नगरनायिका नगरं शरीरं तस्मिन्नायिकाः स्वविषयान्भोक्तारं प्रतिप्रापिका वृत्तयस्ता भुङ्क्तेऽनुभवति स उक्तलक्षणो ब्रह्मचारी पापेन किल्बिषेण न लिप्यते सम्बद्धो न भवति, नन्वेवं लोकविरुद्धं शास्त्रविरुद्धं चैतत्कथं सम्भाव्यमित्याशङ्क्याह चित्रमिति, वेदान्तदर्शनं दृश्यते ज्ञायते ब्रह्मानेनेति दर्शनं शास्त्रं वेदान्तनामकं दर्शनं शास्त्रं चित्रमत्याश्चर्यमस्ति वेदान्तशास्त्रस्याश्चर्यरूपत्वात्तदर्थस्याप्याश्चर्यरूपत्वमत उक्तेर्थे सम्भावना कार्येति भावः ॥ ४१ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेपूच्छिष्टभोजनं निषेधितमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

योगिनामवधूतानां शुकादीनां मुखाच्च्युतम्।
किञ्चिदुच्छिष्टमास्वाद्य मुच्येदुच्छिष्टभोजनः ॥४२॥

योगिनामिति। हे शिष्य योगिनां जीवात्मैक्यानुभविनां

अत एवावधूतानां वर्णाश्रमतद्धर्मातीतानां शुकादीनां शुको व्यासपुत्र आदिः प्रथमो येषां दत्तभरतप्रभृतीनां मुखाद्वदनाच्च्युतं निसृतमुच्छिष्टं तदनुभवस्य सर्वस्यावर्णनीयत्वात्तदनुभवस्योच्छिष्टरूपं वाक्यजातं किञ्चित्स्वल्पमपि आस्वाद्य तदनुभवमङ्गीकृत्य वर्त्तमानः स तादृश उच्छिष्टभोजन उच्छिष्टस्य भोजनं भोगो यस्य स तादृशो मुच्येन्मुक्तो भवेदतो लौकिकशास्त्रेपूक्तमुच्छिष्टभोजिनां पातित्यमसमंजसमेवेति भावः ॥ ४२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु ।

'स्वदत्तां परदत्तां वा हरेत सुरविप्रयोः ।
स याति नरके घोरे यावदिन्द्राश्चतुर्दश'ेति ॥

ब्राह्मणवृत्तिहारिणां नरकपातो वर्णितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

ब्रह्म जानाति तस्यैव ब्राह्मणस्य स्वचेतसः ।
वृत्तिलोपः कृतो येन स धन्यो वृत्तिलोपकृत् ॥४३॥

ब्रह्मेति । यः पुरुषो ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं प्रत्यगभिन्नं वस्तु जानाति अहमिति वेत्ति तस्य स्वचेतसः स्व आत्मैव चेतोऽन्तःकरणं यस्य तस्य तादृग्विधस्यैव मुख्यस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो येन तदुपदेष्ट्रा वृत्तिलोपोऽन्तःकरणस्यासत्त्वप्रदर्शनेन तद्वृत्तीनां लोपो विनाशः कृतोऽसत्त्वं सम्पादितमित्यर्थः, स उक्तलक्षणो ब्राह्मणस्य वृत्तिलोपकृद्वृत्तीनां लोपो विनाशस्तस्य कृत्कर्त्ता धन्यः कृतकृत्योऽस्तीति ज्ञेयम्, अतो ब्राह्मणवृत्तिहारिणां नरकप्राप्तिर्भवतीति यदुक्तं तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ४३ ॥

किञ्च पुराणेषु वृन्ताकदग्धान्नकालञ्जगृञ्जनादिभक्षकाणां भगवत्प्राप्तिर्दूरेति प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

यस्तु वृन्ताकदग्धान्नं कलिञ्जादि यदृच्छया।
लब्धमश्नाति हि मुनिस्तस्यादूरतरो हरिः॥ ४४॥

यस्त्विति। यस्तु ज्ञानिषु प्रसिद्धो मुनिर्मननवान्विहिता-न्नसम्पादनेन मनने विक्षेपबाहुल्यदर्शनाद्यदृच्छयाऽयत्नतो लब्धं प्राप्तं वृन्ताकदग्धान्नं वृन्ताकन्दग्धमन्नं च स्थालीपुरीषं तयोः समाहारस्तत्कलञ्जादि कलञ्जमादि मुख्यं यस्य तत्तथोक्तमा-विर्वेदेन लशुनगृञ्जनादिकमपि अश्नाति भक्षति तस्य निषिद्ध-वृन्ताकादिभोजिनो हरिः सर्वद्वैतहरणशील आत्माऽदूरतरो न दूरतरोऽतिसन्निकृष्ट इत्यर्थः, अस्ति अतो लोकशास्त्रेषु कलञ्जा-दिभक्षकाणां भगवत्पदं दूर इति यदुक्तं तदयुक्तमिति भावः॥४४॥

किञ्च धर्मशास्त्रे वारुणीपानेन नरकप्राप्तिर्भवतीति प्रति-पादितमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

भृगवे वरुणेनोक्ता ब्रह्मविद्या तु वारुणी।
तद्वारुणीरसास्वादमत्तानामुत्तमा गतिः॥ ४५॥

भृगव इति। हे शिष्य भृगवे भृगुनामकाय वरुणपुत्राय तमेव वरुणं शरणंगताय वरुणेन प्रचेतसोक्ता कथिता या ब्रह्मविद्या ब्रह्मणो देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यस्य वस्तुनो विद्या ज्ञानमस्ति सा तु सैव वारुणी वारुणीनाम्न्यस्ति वरुणेन प्रोक्तत्वा'त्तेन प्रोक्तमि'त्यण्' सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन्प्रतिष्ठिते'ति श्रुतेः, तद्वारुणीरसास्वादमत्तानां मो-क्षलक्षणा या वारुणी वारुणीनाम्नी मदिरा तस्या रसः सुखं 'रसो वै स'इति श्रुतेस्तस्यास्वादोऽनुभवस्तेन मत्ता उन्म-नीभावं प्राप्तास्तेषामुत्तमा श्रेष्ठा गतिः स्थितिर्भवति, यद्वोद्गतं निवृत्तं तमोऽज्ञानलक्षणमान्ध्यं यस्याः सकाशादित्युत्तमा

स्वयंप्रकाशात्मस्वरूपा स्थितिर्भवतीत्यर्थः, अतो धर्मशास्त्रेषु वारुणीपानेन नरकपातो भवतीत्युक्तमसमञ्जसमेवेति भावः॥४५॥

अस्यैवार्थं स्पष्टयति ।

परागवृत्तिं परित्यज्य या प्रत्यक्सा तु वारुणी ।
तदाभ्यासरतानां च न दूरे परमं पदम् ॥ ४६ ॥

परागवृत्तिमिति । हे शिष्य परागवृत्तिं पराची बाह्यदृश्यविषया या वृत्तिरन्तःकरणस्य साभासोंशस्तां परित्यज्य विहाय या प्रसिद्धा ज्ञानिषु प्रत्यगन्तरात्मविषयिण्यपरोक्षानुभूतिरित्यपरपर्यायाऽस्ति सा तु लोकप्रसिद्धवृत्तिविलक्षणोक्तलक्षणा वृत्तिरेव वारुणी वरुणेन प्रोक्ता वारुण्य-स्तु ततः किमित्यत आह तदिति, तदभ्यासरतानां तस्या उक्तलक्षणाया अहंब्रह्मास्मीति वृत्तेर्योऽभ्यासः पुनःपुनरावर्त्तनं तत्र ये रता रममाणास्तेषां च तेषामेव नान्येषामित्यर्थः, परमं कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं न दूरे नैव दूरदेशेऽस्ति किन्तु समीपमेवास्ति आत्मत्वात्तद्धृतिमत्वाच्च तेषामिति भावः॥४६॥

किञ्च शास्त्रेषु अजितेन्द्रियाणां मोक्षो नास्तीत्यापादितमत्र तून्मतस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

सुन्दरीं वीक्ष्य चित्कान्तामिन्द्रियेश्वरमिन्द्रियम् ।
मानसं स्खलितं येषां ते मुक्ता अजितेन्द्रियाः॥४७॥

सुन्दरीमिति । हे शिष्य येषां ज्ञानिनां सुन्दरीं सुखस्वरूपां चित्कान्तां कमनीयां चिद्रूपां वीक्ष्य साक्षादवलोक्य चिद्रूपां मुमुक्षुकामनाविषयामनुभूयेत्यर्थः, इन्द्रियेश्वरं समस्तेन्द्रियाणामध्यक्षमिन्द्रियमन्तःकरणरूपं मानसं मनः स्खलितं स्वस्वपसत्त्वं संपन्नमित्यर्थः, लोकेपि स्खलितेन्द्रियाणामजिते-

न्द्रियत्वप्रसिद्धेस्त· उक्तलक्षणा स्खलितेन्द्रिया अजितेन्द्रिया न जितं वशीकृतमिन्द्रियमन्तःकरणं यैस्ते तथोक्ता मनसोऽसत्त्वात्तद्वशीकारस्यापि तथात्वादजितेन्द्रियत्वं मुक्ता मोक्षं प्राप्ता इत्यर्थः, मनोनाशस्यैव मोक्षत्वप्रसिद्धेरतोऽजितेन्द्रियाणां मोक्षो नास्तीत्युक्तिरयुक्तेति भावः ॥ ४७ ॥

किञ्च आरूढपतितानामशुचित्वं लोकशास्त्रे प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

योगभूमिं समारुह्य गम्भीरे ब्रह्मसागरे।
पश्चान्निपतितो लीन आरूढपतितः शुचिः ॥४८॥

योगभूमिमिति। हे शिष्य यः कोपि पुरुषः पूर्वं योगभूमिं योगो जीवब्रह्मैक्यज्ञानं तस्य भूमिं भुवं तुर्याभिधां सप्तमभूमिमित्यर्थः, समारुह्य सम्यगारुह्य संप्राप्येत्यर्थः, पश्चादनन्तरं गम्भीरे निम्ने ब्रह्मसागरे ब्रह्मदेशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तदेव सागरः समुद्र इव तस्मिन्निपतितो योगभूमितो ब्रह्मणि स्खलितः सल्लीनस्तत्रैव लयं प्राप्तः स तथाविध आरूढपतितः पूर्वमारूढः पश्चात्पतितः पातं प्राप्तः स शुचिः शुद्धोऽस्ति अत आरूढपतितानां यत्पातित्यं प्रतिपादितं तदप्रसङ्गमेवेति भावः ॥ ४८ ॥

किञ्च लोकशास्त्रे कर्मनाशानदीजलस्पर्शो निषिधितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

चिद्विद्याकर्मनाशायां नद्यां स्नानं मया कृतम्।
कर्मनाशाजलस्पर्शात्कर्मबन्धो निवर्त्तते ॥ ४९ ॥

चिद्विद्येति। हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासेन चिद्विद्याकर्मनाशायां चितो विद्या ज्ञानं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्य-

ज्ञापिकाहं ब्रह्मस्मीतिप्रमाख्या वृत्तिरत्र ग्राह्या, सैव कर्म त्रिविधमपि सञ्चितप्रारब्धक्रियामाणाख्यं नाशयतीति सा तथोक्ता तस्यां नद्यां सन्ततं प्रवाहवत्त्वेन नदीवत्तस्यां स्नानमवगाहनं कृतमाचरितं 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति श्रुतेः, 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणी'ति स्मृतेः, ततश्च किंफलं प्राप्तं तत्राह कर्मनाशेति, कर्मनाशाजलस्पर्शात्कर्मणां नाशिका या विद्या तस्या यज्जलं रसशब्दवाच्यं ब्रह्मसुखं तस्य स्पर्शोऽनुभवस्तस्माद्, यद्वा डलयोरभेदात्कर्मनाशया सह यो जडस्य जाड्यांशस्य स्पर्शो योगस्तस्मात्कर्मबन्धः कर्मभिः कृतो यो बन्धो बन्धनमकर्त्रात्मनि कर्तृभोक्तृत्वरूपः स निवर्त्तते विनश्यतीत्येवं मत्कर्मबन्धनिवृत्त्या निश्चितमतः कर्मनाशाजलस्पर्शो न कर्त्तव्य इति लोकशास्त्रेषूक्तमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ४९ ॥

किञ्चाङ्गवङ्गादिनिषिद्धदेशेषु वासे कृते पुनः संस्कारः कर्त्तव्य इति लोकशास्त्रेषूक्तमत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।
सर्वत्र परिपूर्णोऽहं पुनः संस्कारवर्जितः ॥ ५० ॥

अङ्गवङ्गेति । हे शिष्य अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु अङ्गश्चाङ्गनामको देशविशेषो वङ्गश्च वङ्गनामको देशविशेषः कलिङ्गश्च कलिङ्गनामको देशविशेषस्तथा सौराष्ट्रमगधेषु च सौराष्ट्रश्चैतन्नामको देशस्तेषु अनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः सर्वत्रोक्तानुक्तेषु सर्वेषु निषिद्धदेशेषु शुद्धदेशेऽपि अहमहंपदलक्ष्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा परिपूर्णः व्याप्तोऽस्मि तथापि पुनः संस्कारवर्जितः पुनर्भूयः संस्कारो व्रतबन्धादिरूपस्तेन वर्जितो रहितः, किञ्च पुन र्वारं वारं यः संस्कारो जन्मादिकारणीभूतो वासनारूपस्तेनापि वर्जितो हीनोऽस्मि निर्विकारब्रह्मरूपत्वादतो वङ्गादिनिन्द्यस्थानात्पुनः-

संस्काररूपं प्रायश्चित्तमभिहितं तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ५० ॥

किञ्च गृहस्थानां स्वगृहं त्यक्त्वाऽन्यगृहवासो निषेधितो लौकिकशास्त्रेषु अत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

निजं गृहं परित्यज्य रमते परमन्दिरे।

स गृहस्थो गतिं गच्छेत्परामिति विदां मतम्॥५१॥

निजमिति। हे शिष्य यो गृहस्थो निजं स्वीयं गृहं गृह्यते स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरत्रयं परित्यज्य विसृज्य शरीरत्रये स्वत्वं स्वीयत्वं चोभयमपि विहायेत्यर्थः, परमन्दिरे परं कार्यकारणातीतं परिपूर्णस्वरूपं च यद्ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मचैतन्यं तदेव मन्दिरं गृहमिव सर्ववासत्वात्तस्मिन्ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मनि रमते क्रीडति स उक्त लक्षणो गृहस्थो लोकदृष्ट्या व्यवहारदशायां गृहस्थो गृहे शरीरत्रये स्थः स्थितोपि परामतिश्रेष्ठां गतिं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मरूपां स्थितिं गच्छेत्प्राप्नुयादित्येवं विदां ज्ञानिनां मतं निश्चितमस्ति अर्थाल्लौकिकशास्त्रे परगृहेषु रमतां स्वगृहत्यागेन गृहस्थानां नरकप्राप्तिरिति वर्णितं यत्तदज्ञानिमतमेवेति भावः ॥ ५१ ॥

किञ्च 'न जातु कामान्नभयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतो'रित्यादिना लौकिकशास्त्रेषु सुखलोभेन सुकृतलक्षणो धर्मो न त्याज्य इत्युक्तमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

आत्मनः सुखलोभेन सुकृतं येन हारितम्।

स एव सुकृती शेषः सुकृत्यपि हि दुष्कृती॥५२॥

आत्मन इति। हे शिष्य येन पुरुषेणाऽऽत्मनो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनाऽभेदेऽपि भेदव्यपदेशेन षष्ठी राहोः शिर इति वदात्मनः स्वरूपभूतमित्यर्थः, यत्सुखम् 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना-

द्,विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, यो वै भूमा तत्सुखं, रसो वै स, इत्यादि-श्रुतिभ्यस्तस्य सुखस्यानन्दस्य लोभेनाऽलंबुद्ध्यभावेन निमित्तेन सुकृतं पुण्यकर्मापि हारितं विनाशितमसत्त्वदृष्ट्यानादृतं, यद्वा हारितमीश्वरे समर्पितं 'नान्योतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतेः परमात्मनः सकाशात्कर्तृत्वस्य पृथगसत्त्वेन स्वकर्तृकं सुकृतं यत्प्रतीयते तन्न स्वस्य किन्त्वीश्वरस्यैवसेवं परात्मनस्तन्न ममेति निश्चितमिति भावः, स एवोक्तलक्षणः सुकृतत्यागेनैव सुकृती सुकृतं पुण्यकर्मास्यास्तीति स तथोक्तः सर्वपुण्यफलभूतात्मसुख-लोभवत्त्वाच्छेषस्तदन्यः कश्चित्सुकृत्यपि हि लौकिकशास्त्रेषु प्रसिद्धो लोकदृष्ट्यापि पुण्यकर्मा प्रतीयमानोऽपि अस्मद्दृष्ट्या दुष्कृती दुष्कृतं पापकर्मास्य विद्यते स तथाभूतोऽस्ति संसारलक्षणनरकप्राप्तिहेतुत्वाल्लौकिकपुण्यकर्मणोऽतः सुखलोभ-कामाभ्यां जन्ममरणादिसंसारभयहेतुकत्वात्तद्विहाय सर्वदा सद्रूपस्थितिरूपजीवनहेतुत्वेन सुकृतत्यागादेव मुक्तिसिद्धेर्न जातिवत्यादिसूक्तमुन्मत्तप्रलपितमेवेति भावः ॥ ५२ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु ज्ञानस्यैव ज्ञानत्वं विवेकस्यैव विवेकत्वमद्वैतरूपस्यैव कैवल्यत्वं प्रतिपाद्यतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

अज्ञानमेव विज्ञानमविवेको विवेकिता ।
सर्वात्मकत्वं कैवल्यं येषां ते सिद्धसत्तमाः ॥५३॥

अज्ञानमेवेति । हे शिष्य अज्ञानमेव न विद्यते ज्ञानं यस्मान्तदज्ञानमुत्तमं ज्ञानं, यद्वा न विद्यते ज्ञानं ज्ञेयविषयीकरणं यस्मिंस्तदज्ञानं चेत्यरहितं चिन्मात्ररूपं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मचैतन्यं तदेव विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं येषां, किञ्चाऽविवेको विवेकिताऽविवेको विविक्तस्वरूपत्वाद्विवेकसदृशोऽविवेको विवेकिता येषामस्ति

सर्वद्वैतात्यन्तासत्त्वाद्वात्मैवात्रिवेकशब्देन ग्राह्य उभयत्र नञ्युदासार्थो न ब्राह्मणोऽब्राह्मण इतिवद्विवेकिता विवेकित्वं विवेकफलमित्यर्थः, येषामस्ति किञ्च सर्वात्मकत्वं समस्तस्य जगतो द्वैतस्य 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतिदृष्ट्या सर्वबाधेनाऽऽत्मकत्वं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं कैवल्यं केवलस्याखण्डरसात्मन आत्मकत्वं येषामस्ति त उक्तलक्षणवन्तः सिद्धसत्तमाः सिद्धेषु स्वात्मसाक्षात्कारवत्सु मध्ये सत्तमा अतिश्रेष्ठा ज्ञेयाः, अतो लोकशास्त्रे ज्ञानस्य ज्ञानत्वं विवेकस्य विवेकत्वमद्वैतस्य केवलत्वं यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ५३ ॥

किञ्च लोकशास्त्रेषु विपरीतकारिणां नरकपातो वर्णितोऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

बोधो यदवधानेन तन्मनो नाशयन्ति ये।
विपरीतकृतां तेषां मुक्तिरित्याह शङ्करः ॥ ५४ ॥

बोध इति। ये ज्ञानिनो यदवधानेन यस्य मनसो मनःकर्तृकमवधानमनुसन्धानं तेन कृत्वा बोधः श्रवणादिना जीवब्रह्मैक्यज्ञानं जायते तत्स्वोपकारकं मनश्चित्तं नाशयन्ति आत्मनः पृथगसत्त्वदृष्ट्याऽवलोकयन्ति तेषामुक्तविधानां विपरीतकृतां विपरीतकारिणां मुक्तिर्मोक्षो भवतीति एवं शङ्करः सर्वजगत्सुखप्रदः शिव आह कथयामास शङ्करपदेन तद्वचने प्रमाणता सूचिता, एवं वदतामेव च शङ्करत्वमपि अतो विपरीतकारिणां नरकपातो भवतीत्यसमञ्जसमेवोक्तमिति भावः ॥ ५४ ॥

किञ्च लोकशास्त्रे स्वधर्मकीर्तनं निषिद्धमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

वेदान्तपाठरूपेण स्वधर्माः कीर्त्तिता मया।

स्वधर्मकीर्त्तनादेव सायुज्यं पदमर्जितम् ॥ ५५ ॥

वेदान्तेति । हे शिष्य मया ज्ञानवता वेदान्तपाठरूपेण वेदान्तानामुपनिषदादिग्रन्थानां पाठः पठनं तदेव रूपं स्वरूपं यस्य तेन स्वधर्माः स्वस्यात्मनो ये धर्मा असङ्गनिर्विकारत्वादिस्वभावाः कीर्तिताः कथिताः सन्ति तेन च किं फलं प्राप्तं तदाह स्वधर्मेति, स्वधर्मकीर्तनात्स्वस्यात्मनो ये धर्माः स्वभावास्तेषां कीर्तनं कथनं तस्मात्सायुज्यं ब्रह्मणा सहैक्यं पदमेवाऽर्जितं सम्पादितमतो धर्मशास्त्रे स्वधर्मकीर्तनानिषेधोऽयुक्त एवेति भावः ॥५५॥

किञ्च द्विभार्यब्राह्मणस्य पूर्वपतिव्रताभार्यात्यागेन द्वितीयभार्यानिषेधो धर्मशास्त्रेऽभिहितो ऽत्र तून्मत्तः स एव विहित इति प्रलपति ।

द्विभार्यो ब्राह्मणो यस्तु त्यजेत्पूर्वां पतिव्रताम् ।
परस्या गुणलोभेन स याति परमां गतिम् ॥ ५६ ॥

द्विभार्य इति । हे शिष्य यस्तु यो ज्ञानिषु प्रसिद्धो लोकविलक्षणो द्विभार्यो द्वे भार्ये जाये यस्य स तथोक्तः प्रवृत्तिनिवृत्त्याख्ये भार्ये अत्र वक्ष्यमाणे ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता परस्या द्वितीयभार्याया गुणलोभेन गुणानां शान्तिदान्त्यादिधर्माणां लोभेनेच्छया पूर्वां प्रथमभूतां पतिव्रतां पत्युः कर्तृरूपस्य व्रतं नियम इव नियमो व्रतं यस्यास्तां त्यजेज्जह्यात्स उक्तलक्षणः पूर्वभार्यात्यागी परमां श्रेष्ठां मुक्तिरूपां गतिं स्थितिं याति प्राप्नोति ॥ ५६ ॥

एतच्छ्लोकस्यार्थं स्वमुखेनैव प्रतिपादयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

एतस्यविवरणम् ।

एतस्येति । एतस्यास्य श्लोकस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः, तत्प्रतिज्ञातमेवाह ।

प्रवृत्तिश्चनिवृत्तिश्च द्वेभार्ये वेदबोधिते ।
प्रथमा कर्मनिष्ठा स्याद्ब्रह्मनिष्ठा तथाऽपरा ॥ ५७ ॥

प्रवृत्तिश्चेति । हे शिष्य ब्रह्मविदो ब्राह्मणस्य प्रवृत्तिश्च प्रवृत्तिनाम्न्येका निवृत्तिश्च निवृत्तिनाम्न्यपरेत्येवं द्वे उभे भार्ये जाये 'तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरि'ति श्रुतेः प्रवृत्तिस्त्रियां प्रवृत्तरूपेण स्वोत्पत्तेनिवृत्तिस्त्रियां च निवृत्तरूपेण स्वोत्पत्तेश्चानुभूयमानत्वात्प्रवृत्तनिवृत्तयोश्च पोषकत्वेनाप्युभयोर्भार्यात्वं प्रवृत्तिनिवृत्त्योरिति ज्ञेयं, ते एते भार्ये वेदबोधिते वेदेन श्रुत्या बोधिते प्रतिपादिते स्तः, तयोः स्वभावभेदेनापि नामान्तरे आह प्रथमेति, प्रथमा प्रवृत्तिनाम्नी भार्या कर्मनिष्ठा कर्मणि विहितक्रियायां निष्ठा सहजप्रीतिर्यस्याः सा तथोक्ता स्यान्भवेत्तथा तद्वत्परा निवृत्तिनाम्नी भार्या ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मणि देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्य आत्मवस्तुनि निष्ठा सहजं प्रेम यस्याः सा तथाविधाऽस्ति भवति एते उभे मती अत्र ग्राह्ये ॥ ५७ ॥

स्वभावान्तरभेदेनापि तयोर्नामभेदान्तरमाह ।

कर्कशा रसिका चेति तयोर्नामान्तरं क्रमात् ।
कर्कशा कर्मकाण्डस्था रसिका ब्रह्मवादिनी ॥५८॥

कर्कशेति, । हे शिष्य तयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कर्कशा दुःखप्रदत्त्वात्कर्कशा कठोरा रसिका च सुखप्रदत्वाद्रसिका सुखदेत्येवं क्रमात्क्रमेण नामान्तरमन्यदपि नामान्तरं नामभेदोऽस्ति जातित्वादेकवचनं तयोः स्थाने अप्याह कर्कशेति, हे शिष्य

कर्कशा कर्कशानाम्नी भार्या कर्मकाण्डस्था कर्मणः प्रतिपादकं यत्काण्डं वेदभागः तस्मिन्नेव तिष्ठतीति सा तथोक्ताऽस्ति, प्रवृत्तिनाम्न्याः भार्यायाः कर्मकाण्डमेव स्थानं तत्रैव तत्स्थितेरुपलभ्यमानत्वादिति भावः, किञ्च रसिकैतन्नाम्नी भार्या ब्रह्मवादिनी देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यमात्मवस्तु वदितुं शीलमस्याः सा तथोक्ताऽस्ति ब्रह्मप्रतिपादकोपनिषद्भागे तदुपलब्धेस्तदेव तत्स्थानमिति भावः ॥ ५८ ॥

ननु कर्कशा भार्या दुःशीलत्वाद्व्यभिचारिणी स्यादतस्याऽप्यैव सेत्याशङ्क्य द्वयोरपि पातिव्रत्यमाह ।

कर्कशा रसिका चेति यद्यपि द्वे पतिव्रते ।
रसिका स्वपतिं भुङ्क्ते कर्कशा कष्टभागिनी ॥५९॥

कर्कशेति । हे शिष्य कर्कशा प्रवृत्तिनाम्नी भार्या रसिका च निवृत्तिनाम्नी भार्यापीत्येवम्प्रकारे द्वे उभे पतिव्रते पत्युः प्रवृत्तस्य निवृत्तस्य च प्रमातुर्व्रतं नियमः कर्मप्रवृत्तिज्ञानप्रवृत्तिरूप इव व्रतं नियमो ययोस्ते तथोक्ते स्तो यद्यपि सत्यमेवैतत्तथापि रसिका निवृत्तिभार्या स्वपतिं स्वस्याः पतिः पालको ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तमेव सर्वदा भुङ्क्तेऽनुभवति किञ्च कर्कशा प्रवृत्तिभार्या कष्टभागिनी कष्टं दुःखं संसाररूपं भजते सेवते तच्छीलाऽस्ति एवं तयोरन्तरं ज्ञेयम् ॥ ५९ ॥

अन्यमप्युच्चत्वनीचत्वरूपं भेदमाह ।

कर्मनिष्ठा तु दासीव गृहकर्मरता सदा ।
ज्ञाननिष्ठा महाराज्ञी राजसिंहासने स्थिता ॥६०॥

कर्मनिष्ठेति । हे शिष्य कर्मनिष्ठा तु कर्मणि विहितक्रियायां निष्ठा सहजप्रीतिर्यस्याः सा तथोक्ता प्रवृत्तिभार्या तूपदे-

नास्या निवृत्तिभार्यातो महन्नीचत्वं सूचितं, तदेव स्पष्टयति दासीव यथा दासी सदैव गृहकर्म लेपनसंमार्जनादिकं करोति सम्पादयति तद्वत्सर्वदा सर्वकालं गृहकर्मरता गृह्यते स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तस्य यत्कर्म स्वस्ववर्णाश्रमविहितं सन्ध्यावन्दनादि नित्यं नैमितिकं च जातेष्ट्यादिकं तत्र रताऽऽसक्ता भवति, ज्ञाननिष्ठा ज्ञाने जीवब्रह्मैक्यबोधे निष्ठा सहजप्रीतिर्यस्याः सा तथोक्ता निवृत्तिभार्या महाराज्ञी महानपरिच्छिन्नब्रह्मरूप आत्मैव राजा स्वयम्प्रकाशत्वात्तस्येयं महाराज्ञी स्वयम्प्रकाशात्मविषयिणीत्यर्थः, अतः सा राजसिंहासने राज्ञः स्वयंप्रकाशात्मनः सिंहासने हिंसति सर्वं द्वैतमिति सिंहं सर्वद्वैतापवादरूपमासनं स्थितिस्तस्मिन्नेव स्थिता वर्त्तत इत्यर्थः ॥६०॥

ननु कर्कशापि स्वपत्यर्थमेव कर्म करोति अतस्तस्याः कुतो दासीसादृश्यमुच्यते तत्राह।

पतिहेतोर्दिवा नक्तं गृहकर्म करोतु सा
पतिं नालिङ्ग्य निद्राति कथं सौभाग्यभागिनी॥६२॥

पतिहेतोरिति। सा कर्कशा भार्या पतिहेतोः पतिः प्रमाता तस्य हेतुः प्रयोजनं तस्माद्दिवा नक्तं दिवसे रात्रौ च सर्वकालमित्यर्थः, गृहकर्म गृहं स्वात्मतया गृह्यतेऽङ्गीक्रियत इति गृहं शरीरं तस्य कर्म सन्ध्यावन्दनादिरूपं वैदिकं लौकिकं भोजनादिकं च 'शरीरं गृहमुच्यत' इत्युक्तेः करोतु निर्वर्त्तयतु तथापि यतः कारणात्पतिं पातीति पतिः स्वसत्ताप्रदानेन पालको बुद्धेरात्मा तं नालिङ्ग्य न परिरभ्य तेन सहैक्यमप्राप्येत्यर्थः, निद्राति निद्रां प्राप्नोतीत्यर्थः, प्रपञ्चास्फुरणपूर्वमात्मास्फुरणरूपां निद्रामनुभवतीति भावः, यद्वा प्रपञ्चास्फुरणपूर्वमात्मास्फुरणरूपामित्यर्थः, तस्याऽपि अवास्तवत्वान्निद्रात्वमेव 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां

जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सानिशा पश्यतो मुनेरि’-ति भगवद्वचनात्ततो हेतो सा कर्कशा सौभाग्यभागिनी सु शो-भनं भगमैश्वर्यमसङ्गानन्दाद्वयादिरूपं सुभगमेव सौभाग्यं स्वार्थे ण्यत्तद्भजते तच्छीला कथं केन प्रकारेण स्यान्न कथमपी-त्यर्थः ॥ ६१ ॥

किञ्च ।

रसरीतिं न जानाति कर्कशा कर्मवादिनी ।
पतिव्रता स्वभावेन भर्त्तारं स्तौति केवलम् ॥६२॥

रसरीतिमिति । कर्कशा प्रवृत्तिभार्या रसरीतिं रसस्य सुख-स्य रीतिराचरणं ‘रसो वै स’ इतिश्रुतेस्तां न जानाति न वेत्ति, किन्तु कर्मवादिनी कर्म क्रियामेव वदितुं प्रतिपादयितुं शीलमस्याः सा तथाभूताऽस्ति, किञ्च पतिव्रता पत्युः प्रमातृरूपस्य स्वामिनो व्रतं नियम इव व्रतं नियमो यस्याः सा तथा विधा यद्यपि त-थापि सा स्वभावेन स्वस्या भावः स्नेहस्तेन कृत्वा भर्त्तारं स्व-पोषकं प्रमातारं कर्तृत्वारोपेण तस्मिन्केवलं स्तौत्येव प्रशंसत्येव नतु तत्तात्त्विकरूपज्ञानेन तत्सुखमनुभवतीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं प्रवृत्तिभार्यायाः सकाशान्निवृत्तिभार्याया यदन्तरं तत्प्रदर्शयति ।

ज्ञाननिष्ठा तु रसिका तत्तत्संस्कारलक्षणैः ।
आनन्दयति भर्त्तारं तमेवाश्लिष्य खेलति ॥ ६३ ॥

ज्ञाननिष्ठा त्विति । हे शिष्य ज्ञाननिष्ठा तु ज्ञाने जीवब्रह्मै-क्यबोधे निष्ठा सहजप्रीतिर्यस्याः सा तथाविधा निवृत्तिभार्या तुपदेन प्रवृतिभार्यायाः सकाशादस्या महद्वैलक्षण्यं सूचितं, तदेव विशदयति रसिकेति, रसिका रसमात्मसुखं जानातीति रसि-

काऽस्ति अतस्तत्तत्संस्कारलक्षणैस्ते च ते शान्तिदान्त्यादयः संस्कारा वासनाविशेषास्तान्येव लक्षणानि चिह्नानि तैः कृत्वा भर्तारं स्वपोषकं ज्ञानात्मानमानन्दयति सुखीकरोति तमेव केवलं सुखात्मानमेव न तु दुःखितं संसार्यात्मानमित्यर्थः, आश्लिष्यालिङ्ग्य तेन सहैक्यं प्राप्येत्यर्थः, खेलति क्रीडतीत्यर्थः, जीवन्मुक्तस्वभावेन व्यापृणोतीति भावः ॥ ६३ ॥

किञ्च ।

आसने शयने याने भोजने सा तदन्विता ।

क्षणं न तिष्ठति स्वामी तां विना रसलालसः ॥६४॥

आसनेति । सा निवृत्तिभार्याऽऽसने स्थाने शयने पर्यङ्कादौ शयने च याने यात्रायां भोजनेऽन्नादिभक्षणे विषयभोगे वा क्रियमाणा इत्यादिसर्वक्रियासु तदन्विता तेन सुखरूपेणात्मनाऽन्विता युक्ता भवतीति शेषः, आत्मापि तां त्यक्त्वा क्षणमन्यत्र न तिष्ठतीति तयोरभेदज्ञानायाह क्षणमिति, स्वामी निवृत्तिभार्यायाः पतिश्चिदात्मेत्यर्थः, रसलालसः सन् रसो मुक्तिसुखं तस्मिन्लालसा यस्य स तथोक्तः सन् तां निवृत्तिवनितां विना ऋते क्षणं क्षणमात्रकालमपि न तिष्ठति न वर्त्तते निवृत्तिवनिताया निवृत्त्यात्मनश्चैकरूपेणावभासमानत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥

अतो ज्ञानी प्रवृत्तिवनितायां नैव रमेतेत्याह ।

यस्तु जानाति चातुर्यान्महदन्तरमेनयोः ।

स कथं तत्र मूढायां रमेत किमु तत्सुखम् ॥६५॥

यस्त्विति । हे शिष्य यस्तु यः कोपि ज्ञानी तुपदेनाज्ञानितोऽस्य महदन्तरं सूचितं, चातुर्याच्चतुरः कुशलस्तस्य भावश्चातुर्यं तस्मादेनयोरुक्तविधयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिभार्ययोर्मह-

ह्यन्तमन्तरं भेदं जानाति वेत्ति स ज्ञानी तत्र तादृशदुःखरूपभार्यायां तत्र हेतुर्मूढायामज्ञानरूपायां प्रवृत्तिभार्यायां कथं केन हेतुना प्रकारेण वा रमेत रमतां ज्ञानाज्ञानयोस्तमःप्रकाशयोरिवैकत्र स्थित्यसम्भवान्न तयाः केनापि प्रकारेण क्रीडा सम्भवतीति भावः, किमु तत्सुखं तादृशमूढस्त्रीभागजन्यं सुखं किमु किं तत्र किमपीत्यर्थः, असत्त्वाद्दुःखमिश्रितत्वाच्च न तत्सुखमेवेति भावः ॥ ६५ ॥

तर्हि तत्र केन रतिः कार्येत्यत आह ।

यस्तु कश्चिन्महामूढः पामरः पशुधर्मवान् ।
कर्कशायां रमते रसिकां च न विन्दति ॥ ६६ ॥

यस्त्विति । हे शिष्य यस्तु यः प्रसिद्धः कोपि पुरुषो महामूढो महानत्यन्तं मूढो मूर्खोऽज्ञानित्वाद्दुःखदपदार्थसेवने कदाचिज्जातेऽपि तज्जन्यदुःखानुभवेन तत्त्यागोऽपि स्यात्तस्य तु तदनुभवेपि तत्रैव पुनः पुनरासक्तत्वान्महामूढत्वमत एव पामरो ग्रामीणस्तत्रापि पशुधर्मवान्पशूनां श्वादीनां मैथुनसमये शिश्नस्य योन्यन्तरवरोधनेन लोककृतताडनजन्यदुःखस्यानुभूयमानत्वेपि तत्रैव पुनः पुनः प्रवृत्तिरूपो धर्म इव धर्मः प्रवृत्तिर्विद्यते यस्य स तथोक्तः स उक्तलक्षणो मूर्खस्तत्र कर्कशायां प्रवृत्तिरूपायां भार्यायां रमते क्रीडति, किञ्च स रसिकां च सुखप्रदां निवृत्तिवनितामपि न विन्दति नैव प्राप्नोति ॥ ६६ ॥

तस्यां च दुःखप्राप्तौ तया सह नित्यं च कलहे च जायमानेपि तां न विसृजतीत्याह ।

तस्यां च दुःखमाप्नोति प्रत्यहं कलहायते ।
भूयस्तामेव भजते दौर्भाग्यं स्यत तादृशम् ॥ ६७ ॥

तस्यां चेति। सोऽतिमूढस्तस्यां प्रवृत्तिभार्यायां दुःखं क्लेशं प्राप्नोति लभते प्रसह्यं चेत्युभयान्वयि नित्यमेव कलहायते कलहं करोति तथापि भूयः पुनरपि तामेव प्रवृत्तिभार्यां दुःखरूपामेव भार्यां भजते सेवते, ननु दुःखानुभवे सति पुनस्तत्रैव प्रवृत्तिः कुत इत्याशङ्क्याह दौर्भाग्यमिति, तस्यातिमूढस्य तादृशं दुःखानुभवे सति पुनः पुनस्तत्रैव प्रवृत्तीच्छारूपं दौर्भाग्यमेव जन्मान्तरीयं दुःखप्रदं कर्मैव तत्र प्रवृत्तीच्छाजनकं ज्ञेयम् ॥ ६७ ॥

इदानीमस्य द्विभार्यश्लोकविवरणस्य विषयं स्पष्टयति सार्धेन।

अत्र द्विभार्यशास्त्रार्थे विषयो ऽयं व्यवस्थितः।
निवृत्तिवनितां त्यक्त्वा प्रवृत्तो नरकं व्रजेत् ॥६८॥

अत्रेति। हे शिष्य अत्रास्मिन् द्विभार्यशास्त्रार्थे द्वे उभे भार्ये जाये तयोः शास्त्रार्थे निर्णयेऽयं वक्ष्यमाणो विषयः सिद्धान्तो व्यवस्थितो निश्चितोऽस्ति तमेव व्यक्तं दर्शयति निवृत्तीति। निवृत्तिवनितां निवृत्तिरूपा या वनिता भार्या तां त्यक्त्वा विहाय प्रवृत्तः प्रवृत्तिभार्यागामी नरकं संसारलक्षणं नरकं व्रजेत्प्राप्नुयात्संसारस्य नरकत्वे निरालम्बोपनिषच्छ्रुतिः 'को नरक इति, असत्संसारविषयिजनसंसर्ग एव नरक' इति ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिवनितां न्त्यक्त्वा निवृत्तो मोक्षमश्नुते।
विषमोप्येष शास्त्रार्थः प्रमाणं व्यासवाक्यतः ॥६९॥

किञ्च प्रवृत्तिवनितां प्रवृत्तिनाम्नी या वनितां भार्या तां त्यक्त्वा विहाय निवृत्तो निवृत्तिभार्यागामी मोक्षं मुक्तिमश्नुते प्राप्नोति नन्वेतच्छास्त्रविरुद्धं स्वकपोलकल्पनयोक्तं कथमङ्गीकार्यमित्याशङ्क्याह विषमोपीति, एषोऽयं द्विभार्यशास्त्रविषयः

शास्त्रार्थो निर्णयोऽपि यद्यपि विषयो विरुद्धस्तथापि व्यासवाक्यतो व्यासः पाराशर्यस्तस्य वाक्येन प्रमाणं प्रामाणिकोऽस्ति व्यासवाक्यं च 'गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जित इति, गुणदोषशब्दाभ्यां विधिनिषेधरूपा प्रवृत्तिरेवाभिहिता तत्त्याग एवोभयवर्जितपदेनाभिहितस्तस्यैव च गुणत्वप्रतिपादनं मुक्तिप्राप्तिहेतुत्वात्तथा।

'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः'॥

इति च, श्रुतिरपि 'त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरि'ति ॥६९॥

एवं द्विभार्यश्लोकार्थं व्याख्यायात्र तत्समाप्तिं सूचयितुं गद्येनाह।

इति प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणम्।

इतीति। प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणं प्रवृत्तिः कर्मसु प्रवर्त्तनं निवृत्तिश्च मोक्षेच्छया ततो निवर्त्तनं तयोः शास्त्रमनुशासकं वाक्यं 'द्विभार्यो ब्राह्मण' इत्यादिरूपं तस्य विवरणं व्याख्यान मिति अत्र समाप्तं ज्ञेयम्, इत उत्तरं प्रकृतमुन्मत्तप्रलापनमेवेति ज्ञापयितुमाह।

अथान्यदपि।

अथेति। अथ प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रविवरणानन्तरमन्यदपि पूर्वोक्तोन्मत्तप्रलापादन्यदितरदुन्मत्तप्रलापनमेवोच्यत इति शेषः, तत्र प्रथमं लोके कस्य चिद्भूतबाधायां सत्यां तस्यैहिकपारलौकिकसुखसाधनभूतकर्माद्यनुष्ठानासम्भवेन मोक्षसाधनज्ञानहेतुश्रवणाद्यनुष्ठानासम्भवेन च सर्वसुखाप्राप्त्या निन्द्यत्वं प्रसिद्धमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

एको विष्णुर्महद्भूतं व्यासेनोक्तं लगेद्यदि।

तन्महाभूतसञ्चारे न दूरे परमं पदम् ॥ ७० ॥

एक इति । हे शिष्य एकः स्वगतसजातीयविजातीयभेदरहितो विष्णुर्व्यापनशीलः परमात्मा महद्देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं ब्रह्मरूपं भूतं सन्मात्रं पिशाचं चेति व्यासेनोक्तं बादरायणेन कथितमस्ति तद्यदि यर्हि लगेच्छरीरे सञ्चरेत्तर्हि तदा तन्महाभूतसंचारे तद्व्यासेनोक्तं महाभूतं ब्रह्मस्वरूपभूतं पिशाचमदृश्यत्वे सति सर्वप्राणिशरीरेषु सञ्चारित्वात्तस्य सञ्चारे प्रवेशे जाते सति परमं कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं न दूरे दूरदेशे नास्ति किन्तु समीप एव वर्त्तते लोके हि ब्रह्मभूतस्य प्रबलत्वमदृश्यरूपेण शरीरप्रवेशकारित्वं प्रसिद्धमिति तत्सादृश्येन विष्णोरपि ब्रह्मभूतत्वमतस्तत्कृतबाधावतोऽप्रयोजकं जीवनमिति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७० ॥

किञ्च डाकिनीमन्त्रजापकानां लोकशास्त्रे नरकपात उक्तोऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

डाकिनीसिद्धमन्त्रोऽयं ब्रह्मास्मीत्यक्षरात्मकः ।
भावनामात्रतो यस्य सद्यस्तद्रूपतां व्रजेत् ॥ ७१ ॥

डाकिनीति । हे शिष्य अयमेव ब्रह्मास्मीत्यक्षरात्मकोऽहमहंपदलक्ष्यः कूटस्थश्चिदात्मा स एव ब्रह्म देशाद्यपरिच्छिन्नमस्मि भवामीत्येवमात्मब्रह्मैक्यबोधकानि अक्षराणि वर्णा एवात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तो डाकिनीसिद्धमन्त्रो डाकिनीनां सिद्धो मन्त्रो यथा भावनामात्रेण डाकिनीत्वप्रापको भवति स इवास्ति, कुत इत्यत आह भावनेति, यस्य ब्रह्मास्मीति मन्त्रस्य तस्यार्थस्य च भावनामात्रतः केवलं भावनयैव सद्यस्तत्कालमेव तद्भावकस्तद्रूपतां तस्य ब्रह्मणो रूपं स्वरूपं

तस्य भावस्तत्ता तां व्रजेत्प्राप्नुयादतो डाकिनीमन्त्रसादृश्या-दस्य डाकिनीमन्त्रत्वमस्य च भावनया परमपदप्राप्तिदर्शनाड्डा-किनीसिद्धमन्त्रजापकानां नरकपातो भवतीत्युक्तमसमञ्जसमे-वेति भावः ॥ ७१ ॥

किञ्च लोके कस्मिन्नपि पदार्थे ममत्वाभिनिवेशो न कार्य इत्युक्तमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

गुरुशास्त्रप्रसादेन संप्राप्य परमं पदम् ।
ममैवेदं मया प्राप्तमिति प्राह स उत्तमः ॥ ७२ ॥

गुरुशास्त्रेति । हे शिष्य गुरुशास्त्रप्रसादेन गुरोर्महावा-क्योपदेष्टुः शास्त्रस्य च वेदान्तस्य प्रसादः प्रसन्नता तेन कृत्वा परमङ्कार्यकारणातीतं पदं स्वरूपं संप्राप्योपलभ्य यः पुरुष इदं स्वरूपं ममैव प्रत्यगात्मनोऽहम्पदलक्ष्यस्यैवास्ति मया प्रत्यगा-त्मना चिदाभासेनेदमिति साक्षात्प्राप्तं लब्धमित्येवं प्राह क-थयति स पुरुष उत्तमः श्रेष्ठोऽन्योऽधमोऽस्ति अतो गीताया'मिदमद्य मया लब्धमि'त्यादिनोक्तमिदं ममेदं मयालब्ध-मित्येव जल्पनमासुरीसम्पत्त्वेन निन्द्यमिति तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ७२ ॥

किञ्च लोको हि यत्किञ्चनवस्तुनः प्राप्तेरेव प्राप्तिरिति मन्यतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

यत्तु जन्मशताभ्यस्तविज्ञानैरपि वस्तुतः ।
न किञ्चिदपि सम्प्राप्तं तस्य प्राप्तिर्महीयसी ॥ ७३ ॥

यत्त्विति । हे शिष्य यत्तु यच्च लोकप्रसिद्धवस्तुविलक्षणं वस्तु जन्मशताभ्यस्तविज्ञानैरपि जन्मनां जनीनां शतानि श-

तकानि अनन्तशतकानीत्यर्थः, तेष्वभ्यस्तानि अभ्यासेन सम्पादितानि यानि विज्ञानानि तैः कृत्वापि वस्तुतः पारमार्थिकदृशा किञ्चिदपि किमपि न प्राप्तं न लब्धमात्मस्वरूपस्य नित्योपलब्धत्वेन स्वयंप्रकाशत्वेन च ज्ञानप्राप्यत्वाभावादिति भावः, अतोऽलब्धमेवात्मस्वरूपं तस्यात्मस्वरूपस्याऽऽत्माऽलभ्य इति ज्ञानवतो वा प्राप्तिरुपलब्धिमहीयस्यतिश्रेष्ठाऽस्ति, अतः किञ्चिद्वस्तुप्राप्तवतो लाभोऽप्राप्तवतोऽलाभ इति यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७३ ॥

किञ्चातिसूक्ष्मस्यातिसूक्ष्मत्वं महतो महत्त्वं दृश्ये दृश्यत्वमदृश्येऽदृश्यत्वं परे परत्वं स्वे स्वत्वं च येन ज्ञायते तत्प्रामाणिकं ज्ञानमित्युच्यतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

अणीयसो महीयस्त्वं नेदीयस्त्वं दवीयसः ।
परस्य निजरूपत्वं यत्प्रत्येति प्रमा हि सा ॥ ७४ ॥

अणीयस इति । हे शिष्य अणीयसोऽतिसूक्ष्मस्य वस्तुनो महीयस्त्वमतिमहत्त्वमतिशयितं महन्महीयस्तस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः, दृश्यत्वाभावादतिसूक्ष्मस्य वस्तुनो देशाद्यपरिच्छिन्नत्वेन ब्रह्मत्वादतिमहत्वं यद्यया प्रमया प्रत्येति अनुभवति, किञ्च दवीयसोऽतिशयेनादृश्यं दवीयस्तस्य प्रसगभिन्नब्रह्मणो नेदीयस्त्वं नेदीयः समीपतया साक्षादतिदृश्यं तस्य भावस्तत्त्वं दृग्विषयत्वमिवादृश्यस्यात्मनः स्वत्वस्वप्रकाशत्वाभ्यामतीव दृश्यत्वं यद्यया प्रमया प्रत्येति अनुभवति, किञ्च परस्य कार्यकारणातीतस्य परमात्मनो निजरूपत्वं निजं स्वीयं रूपमाकृतिस्तस्य भावस्तत्त्वं व्यवहारावस्थायां परोक्षप्रत्यक्षत्वाभ्यां सर्वज्ञकिञ्चिज्ज्ञत्वाभ्यां जगदधिष्ठानव्यष्ट्यहङ्काराधिष्ठानत्वाभ्यां परिपूर्णसद्वितीयत्वाभ्यां च स्वपरत्वरूपभेदे प्रतीयमानेपि भागलक्षणया विरु-

द्धांशत्यागेनाविरुद्धांशचिन्मात्रस्यैक्यात्परमात्मनः स्वस्वरूपत्वं यद्यया प्रमया प्रमेति अनुभवति सोक्तप्रकारा त्रिविधरूपापि प्रमा प्रमाणरूपा वृत्तिरस्ति हीत्येवं विद्वत्सु प्रसिद्धमत एतद्वि- परीतप्रमायाः प्रमात्वं यदुक्तं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७४ ॥

किञ्च लोके शास्त्रे च लौकिकं दृश्यपदार्थविषयं यज्ज्ञानं तत्सत्यमित्युच्यतेऽदृश्यपदार्थविषयकज्ञानस्य च मिथ्यात्वमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

यद्दृश्यते तत्तु मिथ्या तत्सत्यं यन्न दृश्यते ।
एतत्प्रामाणिकत्वं हि महोपनिषदां मतम् ॥७५॥

यदिति । हे शिष्य यत्पदार्थजातं दृश्यते ज्ञायते तत्तु प- दार्थजातं मिथ्याऽसदस्ति यच्चात्मस्वरूपं न दृश्यते न ज्ञा- यते तदात्मरूपं सत्यमबाध्यं वस्तु अस्ति एतदुक्तलक्षणं प्रा- माणिकत्वं प्रमाणसिद्धं ज्ञानं तस्य भावस्तत्त्वं हि प्रसिद्धं महो- पनिषदां महत्यः श्रेष्ठा या उपनिषद उप समीप एव निषण्णं स्थितं श्रेयः कल्याणं मोक्षरूपं यासु ता उपनिषदो वेदशि- रोभागास्तासां सर्वश्रेष्ठात्मज्ञानप्रतिपादकत्वादुपनिषदां म- हत्त्वमिति ज्ञेयं, मतमिष्टं दृश्यस्यासत्त्वे श्रुतयस्तावद् 'अतोऽन्य- दार्तम्, अथात आदेशो नेति नेति, नेह नानास्ति किञ्चन, त- देतज्जडं मोहात्मकं मायामात्रमि'त्याद्याः, आत्मनोऽदृश्यत्वे च श्रुतयः, 'यत्तदद्रेश्यं, यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति, न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमि'त्याद्याः, अदृश्यरूपस्यात्मनः सत्त्वे चापि श्रुतयः 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'- त्याद्याः, अतोऽदृश्यासत्त्वदृश्यसत्त्वज्ञानस्य प्रामाणिकत्वं यदु- च्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७५ ॥

किञ्च लोके जगद्गतविचित्रपदार्थेषु नीरसत्वप्रतीतिमतः पुरुषस्य किञ्चित्कालं जीवने प्रतीयमानेऽपि भिषग्भिर्मृतत्वमेव निश्चितमित्येवं वदन्तीति प्रसिद्धमत्र तून्मतस्तद्विपरीतं प्रलपति।

विचित्रा यस्य रचना समस्ता भाति नीरसा।
जीवन्मृतकतुल्योऽसौ जीवन्मुक्तः श्रुतौ स्तुतः ॥७६॥

विचित्रेति। हे शिष्य इयं दृश्यमाना समस्ता सकला विचित्राऽनेकरूपा रचना जगद्घटना नीरसा रसः सुखं निर्गतो निवृत्तो यस्याः सा तथाभूता यस्य पुरुषस्य भाति भासते असौ पुरुषो जीवन्मृतकतुल्यो लोकदृष्ट्या किञ्चिज्जीवन्मृतकः प्रेतस्तेन तुल्यः सदृशोऽस्ति तथाप्यसौ श्रुतौ वेदे जीवन्मुक्तो लोकदृशा जीवन्सन्परमार्थदृशा मुक्तो मुक्ततां प्राप्त इत्येवं स्तुतः प्रशंसितोऽस्ति अतस्तादृशस्य जीवन्मृतकत्वं यदुच्यते लोके तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७६ ॥

किञ्च यस्य जन्मनि हितमहितं वा किमपि न प्राप्तं स्वेनान्येन वा न च स्वहितं परहितं वा ज्ञातं किमपि तस्य जन्म व्यर्थमिति वदन्ति लोके लौकिकशास्त्रे चात्र तून्मतस्तद्विरुद्धं प्रलपति।

स्वयमेव प्रकाशेत दीपः शून्यालये यथा।
तस्य व्यर्थप्रकाशस्य सार्थकं जन्म वर्णितम् ॥ ७७ ॥

स्वयमेवेति। हे शिष्य यथा यद्वच्छून्यालये शून्यं दीपप्रकाशव्यवहर्तृजनहीनं यदालयं गृहं तस्मिन्स्वयमेवान्यव्यवहारिजनरहित एव प्रकाशेत प्रकाशमानस्तिष्ठति तथा तद्वद्यः पुरुषः शून्यालये शून्यं मातृपितृबन्धुभगिनीभार्यापुत्रसुहृन्मित्रादिहीनं यदालयं गृहं तस्मिन्स्वयमेवैकाक्येवोक्तमातृपित्रादि-

हीन एवेत्यर्थः, प्रकाशेत दृश्येत तस्योक्तविधस्य व्यर्थप्रकाशस्य व्यर्थो धर्मार्थकाममोक्षाख्यार्थचतुष्टयहीनः प्रकाशो दृश्यत्वं यस्य तस्य जन्म जननं सार्थकं सफलमित्येवमस्मन्मते वर्णितं कथितमस्तीति लोकार्थः, परमार्थस्तु यथा यद्वद्दीपः प्रदीपः शून्यालये शून्यं दीपप्रकाशव्यवहर्तृजनहीनं यदालयं तस्मिन्स्वयमेव स्वप्रकाशव्यवहर्तृजनरहित एव प्रकाशेत प्रकाशमानो वर्त्तेत तथा तद्वद्यः पुरुषो जन्मान्तरीयसाधनैः कस्माच्चित्प्रतिबन्धात्पूर्वजन्मनि अप्राप्तसाक्षात्कारः सन्तेनैव प्रतिबन्धेन कस्य चिद्गृहस्थस्य गृहे हस्तामस्तकादिरिव प्राप्तजन्मा सन्नत्रैव जन्मनि मातृपित्रादिसम्बन्धरहितत्वाच्छून्ये गृहे स्वयमेव वास्तवपितृमात्रादिसंबन्धरहित एव प्रकाशेत दृश्येत तस्योक्तविधस्य व्यर्थप्रकाशस्य विगतो निवृत्तोऽर्थोऽर्थकामधर्ममोक्षाख्यार्थस्तेषां मिथ्याभूतत्वाद्यस्मात्प्रकाशात्स तादृशः प्रकाशो यस्य तस्य पुरुषस्य जन्म जननं सार्थकं सफलं परमप्रयोजनमोक्षस्य सिद्धेरित्येवं वर्णितं कथितम्, उक्तविधान्यस्यैव निरर्थकं जन्मेत्यर्थः, यद्वा यः प्रमाता शून्यालये दीप इव शून्यालये पितृमात्रादिसंबन्धरहितं संन्यासग्रहणेन सर्वसंबन्धरहितं यद्गृहमालयं तस्मिञ्छरीरे स्वयमेवैकाक्येव प्रकाशेत दृश्येत तस्योक्तविधस्यार्थप्रकाशस्यैहिकपारलौकिकार्थहीनः प्रकाशो ज्ञानं यस्य तस्य जन्म जननं संन्यासलक्षणं लोकप्रसिद्धं वा जन्म यस्मिन्नेतादृशः संन्यासः साधितस्तत्सार्थकं सफलं वर्णितं कथितं शास्त्रेष्विति, यद्वा यः साधिष्ठानो बुद्धिस्थश्चिदाभासः शून्यगृहदीप इव शून्यालयो शून्यं कर्तृत्वभोक्तृत्वरागादिसंबन्धहीनं यदालयं ज्ञानेन बाधितत्वात्सर्वदैव लीनप्रायं शरीरत्रयं तस्मिन्नेव स्वयमेव कूटस्थादभिन्नत्वं स्वस्य

ज्ञात्वा स्वयंशब्दवाच्यकूटस्थाभिन्न एव नान्य इत्यर्थः, प्रका-
शेत स्वयं प्रकाशमानस्तिष्ठति तस्योक्तविधस्य ऽप्यर्थप्रकाशस्य
मिथ्यात्वाद्विगता निवृत्ता अर्था धर्माद्याश्चत्वारो यस्मात्स
तथाभूतः प्रकाशो ज्ञानं यस्य तस्य प्रमातुरस्मद्दृष्ट्या यज्-
जन्म लिङ्गशरीर आविर्भावलक्षणं जननं तत्सार्थकं कर्माचर-
णेन लोकसंग्रहरूपो मुमुक्षूणां ज्ञानप्राप्तिरूपश्च योऽर्थः फलं तेन
सहितमेवास्तीत्येवं वर्णितं कथितं शास्त्रेष्विति शेषः, यद्वा यः
कूटस्थ आत्मैव शून्यालये दीप इव शून्यालये शून्यमसद्य-
दालयं कालत्रयेपि नष्टप्रायं शरीरं तस्मिन्स्वयमेवान्यचिदा-
भासबाधेनानन्य एव प्रकाशेत प्रकाशितो भवेत्तस्योक्तविधस्य
ऽप्यर्थप्रकाशस्य विगतो निवृत्तोऽर्थः प्रकाश्यरूपो द्वैतप्रपञ्चो
यस्मात्स तथाविधः प्रकाशो ज्ञानमात्रस्वरूपं यस्य तस्य कूट-
स्थात्मनो जन्माऽसङ्गनिर्विकारसच्चिदानन्दस्वरूपाविर्भावलक्षणं
जननं सार्थकमर्थः सद्रूप आत्मैव तेनाहितमेव तन्न तु लो-
कप्रसिद्धमिव जन्म तदिति वर्णितं कथितं विद्वद्भिरिति शेषः,
यद्वा यस्तत्त्वंपदार्थयोः परमात्मकूटस्थयोर्भागत्यागलक्षणया
विरुद्धांशत्यागेनाविरुद्धचिन्मात्ररूपमैक्यमनुभूय वर्त्तमानः स्व-
यमेव प्रत्यगात्माभिन्नब्रह्मरूप एव नान्य इत्यर्थः, शून्यालये दीप
इव शून्यालये शून्यमसद्द्वैतं तस्यालये 'नेह नानास्ति किञ्चने'-
त्यादिश्रुतिभिः कृत्वा बाधे सति प्रकाशेत सर्वलयावधिरूपेण
प्रकाशमान इत्यर्थः, स्यात्तस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनो ऽप्यर्थप्रका-
शस्य सतोपि विगतो निवृत्तो द्वैतरूपोऽर्थः प्रयोजनं यस्मात्स
तथाविधः प्रकाशश्चेतनं यस्य स तथाविधस्तस्य जन्म द्वैतरूपे-
णाविर्भावलक्षणं जननं सार्थकमर्थो जीवन्मुक्तिलक्षणः पुरु-
षार्थस्तेन सहितमेव तदित्येवं वर्णितं कथितमित्यलमतिविस्त-

रेण, अतस्तादृशस्य जन्म निरर्थकमित्युक्तिरयुक्तैवेतिभावः ।

सुव्यक्तस्यास्य पद्यस्य पञ्चार्थः कथिता मया ।
यथाबुद्धि विचिन्वन्तु सन्तोऽर्थं विहरन्तु च ॥७७॥

किञ्च लोके ज्ञानदीपस्यैव ज्ञानदीपत्वं वर्ण्यतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

न बोधयति भावानामात्मनो भेदमण्वपि ।
अबोधदीप एवायमस्माकं बोधदीपकः ॥ ७८ ॥

न बोधयतीति । हे शिष्य यो दीपो भावानां जगद्गतपदार्थानामात्मनः स्वस्मात्सकाशादण्वपि सूक्ष्ममपि भेदं पार्थक्यं न बोधयति न प्रकाशयति किं वक्तव्यं स्थूलभेदं न प्रकाशयतीति, आत्मनः सर्वस्य पृथगसत्त्वात्तस्योभयस्योभयप्रतियोगिको भेदोऽप्यसदेवातस्तज्ज्ञानस्याप्यसत्त्वादिति भावः, अत स तादृशोऽप्ययमस्मत्प्रत्यक्षोऽबोधदीप एवान्यदृष्ट्याऽज्ञानसादृश्यादबोधोऽज्ञानरूप एव दीप इव प्रकाशमानोऽस्ति यद्यपि तथापि स उक्तलक्षणोऽबोधदीपोऽस्माकमस्मदादीनां ज्ञानिनां बोधदीपको बोधो ज्ञानं तत्स्वरूपः सन्दीपक इव स्वयंप्रकाशानोऽस्ति अतस्तार्किकादिभिरात्मनोऽचिद्रूपत्वं प्रतिपाद्यते यत्तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ७८ ॥

किञ्च चिकित्साशास्त्रे रात्रौ जागरणं दिवा निद्रा चेत्यंते रोगहेतुत्वान्निषेधितेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

निशायामेव जागर्मि निद्रामि सकलं दिनम् ।
न च रोगा प्रबाधन्ते मा जरामरणादय ॥ ७९ ॥

निशायामेवेति । हे शिष्य अहं साधिष्ठानबुद्धिस्थश्चिदा-

भासो निशायामेव महावाक्यविवेकेन तत्त्वंपदार्थयोः कूटस्थ-परमात्मनोर्भागत्यागलक्षणया विरुद्धप्रत्यक्परोक्षाद्यंशं त्यक्त्वा त-दैक्यरूपायां रात्रौ सर्वप्राणिभिस्तत्र सुप्तत्वात् ।

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी' ।

इति भागवदुक्तेर्जागर्मि जागृतिमानस्मि, किञ्च स-कलं समस्तं दिनं दिवसं प्रति कार्यकारणरूपो व्यवहारो-ऽज्ञानिनां दिवसस्तस्मिन्निति भावः, निद्रामि स्वपामि ।

'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरि'त्युक्तेः, आत्मस्वरूपे जागर्मि प्रपञ्चे निद्रामीत्याशयः, किञ्चैतादृशविपरी-तकारिणमपि मा मां जरामरणादयो जरा वार्धक्यं मरणं च मृत्यु स्तावादी येषां जन्मादीनां ते तथोक्ता रोगाः पीडाहेतुत्वाद्व्या-धयस्ते न च बाधन्ते नैव पीडयन्ति, अतो भिषक्शास्त्रे यदुक्तं रात्रौ जागरणं दिवा निद्रा च न कर्तव्या रोगहेतुत्वादिति तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ७९ ॥

किञ्च बुद्धिमत एव बुद्धिमत्त्वं लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यतेऽत्र तून्मत्तो भगवता निर्बुद्धेरेव बुद्धिमत्त्वमर्जुनं प्रत्युपदिष्टमिति त-मुपहसन्प्रलपति ।

उत्तमाधममध्यानां भेदभानं धियां फलम् ।
ताभिर्हीनस्य हरिणा प्रोक्ता पण्डितराजता ॥ ८० ॥

उत्तमेति । हे शिष्य उत्तमाधममध्यानामुत्तमः श्रेष्ठोऽधमो नीचो मध्यः मध्यमस्तेषां भेदभानं भेदस्य पार्थक्यस्य भानं प्र-तीतिरेव धियां बुद्धीनां फलं प्रयोजनमस्तीति सर्वलोकेषु प्रसि-द्धं गीतायां तु ताभिर्बुद्धिभिर्हीनस्य रहितस्य पुरुषस्य हरिणा सर्वजगत्संहारशीलेन श्रीकृष्णेन पण्डितराजता पण्डिता बुद्धिम-

न्तस्तेषां राजेव शोभमानस्तस्य भावस्तत्ता प्रोक्ता कथिता । उपहसनपक्षे कृष्णस्य—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्त' इत्यादिवाक्यैर्लोकानां क्षयकर्तृत्वप्रतिपादनं प्रसिद्धमत इवार्जुनाय विरुद्धमुपदिशंस्तन्मिषेणैव तत्प्रहितसर्वजगन्नाशे प्रवृत्त इति हरिपदार्थाशयेनोपहसनं, प्रलपनञ्च निर्बुद्धेर्बुद्धिमत्वं विरुद्धमिति । वस्तुतस्तु विषमबुद्धिनिरासेनात्माकारसमबुद्धिमर्जुनायोपदिशन्मुक्तिप्रदत्वेन समस्तदुःखहरणशीलत्वाद्धरिरितिनानाम्नोऽन्वर्थकतेति भावः ॥ ८० ॥

किञ्च लोकशास्त्रे लोके च बुद्धियुक्तस्यैव बुद्धियुक्तत्वं प्रतिपाद्यतेऽत्र तून्मत्तो गीतायां भगवता जडस्यैव बुद्धियुक्तत्वं प्रतिपादितमित्येव तमुपहसन्प्रलपति ।

जडेन येन संत्यक्ते उभे सुकृतदुष्कृते ।
बुद्धियुक्तः स एवेति पार्थं प्राह जनार्दनः ॥ ८१ ॥

जडेनेति । हे शिष्य येन ज्ञानिसंमतेन लोकदृष्ट्या जडेन मूढेन पुरुषेण त्याज्यात्याज्यज्ञानशून्यत्वाज्जडत्वमत एव सुकृतदुष्कृते सुकृतं पुण्यकर्म दुष्कृतं च पापकर्म ते उभे द्वे अपि संत्यक्ते कालत्रयासत्त्वबुद्ध्या पुनरुत्पत्तिर्यथा न स्यात्तथा विसृष्टे स एवोक्तविधो जड एव बुद्धियुक्तो ज्ञानयुक्तो नान्य इत्येव ।

'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते' इत्यादिवाक्यैर्जनार्दनो जनानां जीवानामर्दनो गतिरूपः श्रीकृष्णः पार्थं पृथा कुन्ती तस्या अपत्यं पुमान्पार्थस्तं प्राहोक्तवान्, जडे बुद्धियुक्तत्वकथनमनर्थकत्वाभासेन प्रलापः, जनार्दनपदेन समस्तजीवानामेतादृशविरुद्धज्ञानोपदेशेन जनार्दननाम्नो निरर्थ-

कत्वेन प्रत्युतघातकत्वेन च विरोधिलक्षणान्यायस्यात्र सम्भवादभद्रायां भद्रा नामेवोपहसनं, पार्थपदेन च तथैव पृथापुत्रत्वेनातीव कातर्यवतोऽर्जुनस्य तथाकम्पनमतावि युक्तमेवाऽर्दधातोर्गतिकम्पनार्थवत्त्वादिति वोपहसनं, वस्तुतस्तु सुकृतदुष्कृतज्ञानरहितज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वेन तादृशज्ञानवत एव बुद्धियुक्तत्वमित्येवमुपदेशेन पृथापुत्रत्वेनाधीरस्यार्जुनस्याधीरत्वनिरासेन च मोक्षसाधनभूते ज्ञाने स्थिरीकरणाज्जनार्दनाम्नोऽन्वर्थकथनेन प्रमाणमेवैतदिति सुकृतिन एव लोके बुद्धियुक्तत्वं यदुच्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८१ ॥

किञ्च लोके तुच्छस्य तुच्छत्वमेव प्रतिपाद्यतेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतमर्जुनाय भगवतोक्तमिति प्रदर्शयन्नुपहसंश्च तं प्रलपति ।

कृताकृतैर्न यस्यार्थो नाश्रयो यस्य कुत्रचित् ।
पार्थसारिथिरित्याह स तुच्छः स्वच्छमुक्तिभाक् ॥८२॥

कृताकृतैरिति । हे शिष्य यस्य ज्ञानिनः कृताकृतैः कृतानि कर्मफलानि अकृतश्च मोक्षस्तैरर्थः प्रयोजनं न नास्ति, किञ्च यस्य ज्ञानिन आश्रयोऽभिनिवेशः कुत्र चिद्द्वैतेऽद्वैते वा क्वचिदपि न नास्ति उभयस्यापि मिथ्यात्वात्स उक्तलक्षणः पुरुषस्तुच्छ एव लोक उपेक्षाविषय एव यद्यपि तथापि पार्थसारथिः पार्थस्यार्जुनस्य सारथिः सूतः श्रीकृष्णः स स्वच्छमुक्तिभाक्स्वच्छा निर्मलाऽऽत्मस्थितिरूपा या मुक्ति र्मोक्षस्तां भजते सेवत इति स तथाविधोऽस्तीत्येवमाह कथितवानर्जुनायेति शेषः, तुच्छत्वलक्षणवतः परमपुरुषार्थमोक्षप्राप्तिर्भवतीति तस्य श्रेष्ठत्वकथनेन विरोधाभासान्निरर्थकत्वे प्र-

लापत्वम्, असमञ्जसकथनेनासमञ्जसबोधेनैव क्षत्रकर्मत्यागात्सूत-कर्मणि प्रवृत्तिस्तत्रापि पृथापुत्रत्वेन सूचितकातर्यवतोऽर्जुनस्ये-त्युपहसनं, वस्तुतस्तु तादृशलक्षणवत एवमुक्त्यधिकारित्वक-थनाद्यथार्थमेवोक्तम्, एवं च लोके तादृशस्य तुच्छत्वं यदुच्यते तदयुक्तमेवेति भावः। तथाहि गीतायां-

'नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रय' इति ॥ ८२ ॥

किञ्च धर्माधर्मादिज्ञानशून्यानां लोकशास्त्रेषु मूढत्वमुच्यते-ऽत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धमर्जुनाय भगवतोपदिष्टमित्युपहसन्प्रलपति।

धर्माधर्मौ न जानाति न जानाति शुभाशुभे।
सुखदुःखे न जानाति स ज्ञानीति मतं हरेः ॥ ८३ ॥

धर्माधर्माविति। हे शिष्य यः पुरुषो धर्माधर्मौ धर्मो वेद-प्रणिहितः स्वस्ववर्णाश्रमानुकूल आचारोऽधर्मश्च तद्विपरीत आचारस्तौ न जानाति न वेत्ति सत्त्वनिश्चयेन नावलोकयती-त्यर्थः, किञ्च शुभाशुभे पुण्यपापेपि न जानाति नवेत्ति, किञ्च सुखदुःखे सुखं शर्म दुःखं पीडा ते अपि न जानाति न वेत्ति, स उक्तविधोऽज्ञानी लोकदृष्ट्या प्रतीयमानोपि ज्ञानी ज्ञानवान-स्तीत्येवं हरेः श्रीकृष्णस्य मतं निश्चितमस्तीति त्वं विद्धि, अत्राज्ञानिलक्षणवतो ज्ञानित्वकथनं निरर्थकत्वाभासेन प्रलपनम्, अज्ञानिलक्षणवत एव ज्ञानित्वकथनरूपविरुद्धोपदेशेन च सर्व-जगन्नाशकधर्मवत्त्वाद्धरिति श्रीकृष्णस्योचितमभिधानमित्युपह-सनं, वस्तुतस्तु पारमार्थिकाखण्डैकरसात्मात्रज्ञाने धर्माधर्मादि-ज्ञानाभावाद्यथार्थमेवेति न लोकशास्त्रोक्तं धर्माधर्मादिज्ञानशू-न्यानामज्ञानित्वं समञ्जसमिति भावः, भगवद्वाक्यानि च 'गुण-दोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः, शुभाशुभफलैरेवं, सुखदुःखे समे

कुर्ते’त्यादीन्यत्रोह्यानि ॥ ८३ ॥

किञ्च शास्त्रे साकारचिन्तनं निराकारचिन्तनं च मोक्षसाधनत्वेन निरूपितमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति।

चिन्तनेनैव मुक्तिः स्यादिति सर्वत्र वर्णितम्।
अस्माकं तु मते स्वस्मिन्न किञ्चिदपि चिन्तयेत्॥ ८४ ॥

चिन्तनेनेति। हे शिष्य चिन्तनेनैव ध्यानेनैव मुक्तिर्मोक्षः स्यान्भवेदित्येवं सर्वत्र शास्त्रेषु ‘तद्बुद्धयस्तदात्मानः,ज्ञाना द्ध्यानं विशिष्यते, मामनुस्मर युध्य च, मच्चिता मद्गतप्राणा’ इत्यादिना गीतासु ‘ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तादि’ति श्रुतिषु च वर्णितं कथितम्, अस्माकं तु तुपदेन स्वमते ततो वैलक्षण्यं सूचितं, मते निश्चितेर्थे स्वस्मिन्नात्मनि किञ्चिदनात्मरूपमात्मरूपं वा न चिन्तयेन्नैव ध्यायेन्ध्येयध्यानध्यातृरूपत्रिपुटेर्मिथ्यात्वाद, अष्टावक्रोप्येतदाह।
‘अचिन्त्यं चिन्त्यमानोऽपि चिन्तारूपं भजत्यसौ।
त्यक्त्वा तद्भावनं तस्मादेवमेवाहमास्थित’ इति।
तस्मात्सर्वशास्त्रेषु ध्यानेन मुक्तिः स्यादित्येवं प्रतिपादितं यत्तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ८४ ॥

तदेव स्पष्टयति सार्धेन।

चिन्तनं सर्वशास्त्राणां मतमन्यन्मतं मम।
न किंञ्चिच्चिन्तनादेव स्वयं तत्त्वं प्रकाशते ॥ ८५ ॥

चिन्तनमिति। हे शिष्य सर्वशास्त्राणां सर्वाणि समस्तानि यानि शास्त्राणि तेषां चिन्तनं ध्यानं मतमिष्टं मोक्षसाधनत्वेनाभिमतमित्यर्थः, मम मेऽन्यद्भिन्नमेव मतं निश्चितमस्ति किं तदित्यत आह नेति, न किञ्चिच्चिन्तनादेव किञ्चिच्छब्दवाच्यं द्वैतम-

द्वैतं वा तस्य चिन्तनं ध्यानं तदभावान्नैकधेत्यादिवन्नशब्दस्य किञ्चिच्चिन्तनशब्देन सह समासः, तस्मादेव कारणात्स्वयं, स्वत एव तत्त्वमनारोपितं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मरूपं प्रकाशते प्रकाशितं भवति ॥ ८५ ॥

ततः किमित्यत आह ।

स्वयं प्रकाशिते तत्त्वे तत्क्षणात्तन्मयो भवेत् ।

स्वयमिति। तत्त्वेऽनारोपितात्मस्वरूपे स्वयमनन्यद्रूपं प्रकाशिते प्रकाशमाने सति तत्क्षणात्तत्त्वप्रकाशसमकालमेव तदन्यस्य सर्वस्य बाधितत्वात्तन्मयः स्वयंप्रकाशात्मस्वरूप एव भवेत्स्यात् अत्रैवैतच्छ्लोकव्याख्यानस्य समाप्तिं द्योतयति।

इति सार्धश्लोकौ ।

इतीति। सार्धश्लोकावर्धेन सहितौ श्लोकौ द्वौ श्लोकाविति समाप्ताविति उत्तरमन्यदेवेत्याशयः ।

इदानीं सगुणवर्णनं योग्यत्वाच्छ्लोके प्रशस्तमत्र तून्मत्तः श्रीकृष्णेन निर्गुणस्य गुणवर्णनं कृतमित्युपहसन्प्रलपति ।

एकोऽपि न गुणो यस्मिन्द्वौ त्रयो वा कुतः किल ।
गुणान्गायति गोविन्दो निस्त्रैगुण्यस्य तस्य हि ॥ ८६ ॥

एकोपीति। हे शिष्य यस्मिन्नात्मनि एकोपि सत्त्वं रजस्तमो वा, एकत्वसंख्यारूपो वा गुणो धर्मो न नास्ति तत्रात्मनि द्वौ गुणौ त्रयो वा गुणा द्वित्रिसंख्याश्च गुणा वा कुतः कारणाद्भवन्ति किलेति निश्चयेन नैव भवन्तीत्यर्थः, यद्वा यस्मिन्नात्मनि एकोपि एकत्वसंख्यारूपो धर्मो न नास्ति अद्वैतरूपो धर्मो नास्तीत्यर्थः, तत्रात्मनि द्वौ द्विरूपौ प्रकृतिपुरुषाख्यौ

धर्मौ त्रयो वा सत्त्वरजस्तमोभिधास्त्रयो गुणास्तदभिमानिनो हरिविष्णुरुद्राख्याश्च तद्विषयाः संख्या अपि कुतः कस्मात्कारणात्किलेति निश्चयेन नैव सन्तीत्यर्थः, तस्योक्तलक्षणस्य हि प्रसिद्धस्य ज्ञानिनां निस्त्रैगुण्यस्य निर्गतं निर्वृत्तं त्रैगुण्यं त्रिगुणकार्यं गुणाश्च यथा यस्मात्तत्तथोक्तं तस्यात्मनो गोविन्दो गोपालः श्रीकृष्णो गुणान्धर्मान्गायति उपदिशति अर्जुनायेति शेषः, अत्र च निर्गुणस्य गुणगानं विरोधाभासेन निरर्थकत्वप्रतिभासनात्प्रलपनं, निर्गुणस्य गुणकथनमयुक्तमिति विरुद्धभाषित्वेन गोविन्दनाम्नो ग्रामीणत्वार्थग्रहादन्वर्थकत्वमिति उपहसनं, वस्तुतस्तु निर्गुणस्यात्मनो गुणा असङ्गत्वसच्चिदानन्दादयो धर्मास्तेषां कथनमुपदेशनं मुक्तिसाधनमतो निर्गुणस्य गुणकथने मूढत्वं यदुच्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८६ ॥

किञ्च कस्मिन्नपि कर्मणि ज्ञान उपासनायां चाधिकारित्वं यस्य नास्ति धर्मार्थकाममोक्षे च तस्य लोके शास्त्रे च निन्द्यत्वं श्रूयतेऽत्र तून्मत्तस्तादृशस्यैव मोक्षाधिकारोऽस्तीति भगवता प्रतिपादितमिति तमुपहसन्प्रलपति ।

यस्य नैवाधिकारोऽस्ति कस्मिंश्चिदपि कर्मणि ।
मुख्योऽधिकारी कैवल्ये स गीतो नन्दसूनुना ॥८७॥

यस्येति। हे शिष्य यस्य पुरुषस्य कस्मिंश्चिदपि कुत्र चिदपि कर्मणि क्रियायामधिकारो योग्यत्वं नैवास्ति नैव भवति स उक्तलक्षणः सर्वत्रानधिकारवान्कैवल्ये मोक्षे मुख्यः प्रधानोऽधिकारवान्नन्दसूनुना नन्दस्य नन्दनाम्नो गोपस्य सूनुः पुत्रः श्रीकृष्णस्तेन गीतः प्रतिपादितः, अत्र च कुत्राप्यनधिकारिणो मोक्षे मुख्याधिकारित्वकथने विरोधाभासेनानर्थकत्वप्रतीत्या प्रलापत्वम्, एतादृशविरुद्धप्रतिपादनादेव नन्दसुतत्व योग्यमित्यु-

पहासः, वस्तुतस्तु सर्वकर्मोपासनफलेषु विरक्तस्यैव मोक्षे मुख्याधिकारित्वकथनं युक्तमिति सर्वत्रानधिकारवतो लोके शास्त्रे च निन्द्यत्वं यत्प्रतिपाद्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ८७ ॥

किञ्च विरुद्धभाषिणो लोकेऽनार्यत्वमुच्यतेऽत्र तून्मत्तस्तादृशस्य भगवताऽऽर्यत्वं प्रतिपादितमिति तमुपहसन्प्रलपति ।

पश्यन्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्यः प्रत्यक्षापलापकृत् ।
नैव किञ्चित्करोमीति तमार्यं प्राह केशवः ॥ ८८ ॥

पश्यन्निति । हे शिष्य यः पुरुषः पश्यश्चक्षुर्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन रूपजातमवलोकयन्सन् किञ्च शृण्वञ्छ्रोत्रद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्युपहितचैतन्येन शब्दजातं जानन्सन् किञ्च स्पृशन्त्वग्द्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन स्पर्शविषयमनुभवन्सन् किञ्च जिघ्रन्घ्राणद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन गन्धजातमनुभवन्सल्ँलोकदृष्ट्या प्रतीयमानोऽपि प्रत्यक्षापलापकृत्प्रत्यक्षस्य दृश्यमानस्यापलापो विरुद्धवचनव्यवहारस्तस्य कृत्कर्ता कथमपलापं करोतीति तत्राह नैवेति, अहमहम्पदलक्ष्यः प्रत्यगसङ्गचिद्रूप आत्मा किञ्चित्किमपि नैवकरोमि नैवाचरामीत्येवमपलापकृदस्ति केशवः श्रीकृष्णस्तं तादृशं विरुद्धभाषिणमाऽऽर्यं यथार्थवक्तारं प्राह कथयामास । अत्र च विरुद्धभाषिणोऽविरुद्धभाषित्वलक्षणमार्यत्वकथनं विरुद्धप्रतीत्या प्रलापः, एतादृशानार्यत्वलक्षणवति पुरुष आर्यत्वज्ञानवतो भगवतो भ्रान्तत्वादेव शयनायोग्ये जलोपलक्षिते सर्पे जल एव वा शयनेन केशव इति नाम योग्यमेवेत्युपहासः, वस्तुतस्तु अहम्पदलक्ष्यं कूटस्थात्मानमात्मत्वेन साक्षात्कृतवतः पुरुषस्य कर्तृत्वादिबाधेनान्तःकरणावच्छिन्नचिदाभासरूपेण यावत्प्रारब्धं तन्निर्वाहाद्व्यवहारनिर्वाहस्य लोकदृष्ट्या दर्शना-

द्व्यवहारे सत्यपि कूटस्थात्मनि तदसत्त्वादविरुद्धभाषिणस्तस्यार्थत्वकथनं युक्तमेवेति लोकशास्त्रे विरुद्धभाषिणामनार्यत्वकथनं यत्तदयुक्तमेवेति भावः ॥ ८८ ॥

किञ्च ये स्वयमुत्तममार्गं जानन्तोऽपि ततो भ्रष्टानां तदविदुषां सन्मार्गं न प्रदर्शयन्ति किञ्च प्रत्युततमेव मार्गं तदग्रे स्तुवन्ति तेऽसाधुलक्षणवन्तः खला इति लोकेशास्त्रे च वर्णिता, अत्र तून्मत्तस्ते एव साधव इति भगवदुक्तत्वात्तं भगवतन्तमुपहसन्प्रलपति ।

जानन्तोऽपि न सन्मार्गं मूढायोपदिशन्ति ये ।
मूढमार्गं प्रशंसन्ति तान्साधूनाह माधवः ॥ ८९ ॥

जानन्तोपीति । हे शिष्य ये पुरुषाः स्वयं स्वतः सन्मार्गमुत्तममार्गं मोक्षमार्गभूतं ज्ञानमित्यर्थः, जानन्तोऽपि विदन्तः सन्तोऽपि मूढायाज्ञाय मोक्षमार्गमज्ञायेत्यर्थः, नोपदिशन्ति न प्रदर्शयन्ति, किञ्च मूढमार्गं मूढानां ज्ञानानधिकारिणां मार्गः पन्थाः स्वर्गादिस्वस्वेष्टसाधनभूतं कर्म वोपासनं वेत्यर्थः, प्रशंसन्ति स्तुवन्ति तानुक्तलक्षणवतः खलानपि माधवः श्रीकृष्णः साधून्दयावतः सज्जनानित्यर्थः, आहोक्तवान् गीतायामितिशेषः । अत्र च खलत्वलक्षणवता साधुत्वकथनं विरुद्धत्वेन निरर्थकत्वात्प्रलापः, तादृशखलत्वलक्षणवतां साधुत्वकथनं विरुद्धमपि लोके यत्प्रमाणं मन्यते तत्तस्य श्रीमत्वादत्र न प्रमाणत्वादित्युपहासो माधवपदेनात्र ज्ञेयः, वस्तुतस्तु सन्मार्गपदवाच्यज्ञानानधिकारिणां ज्ञानमार्गाप्रदर्शनं कर्ममार्गस्तवनं च मूढानां कल्याणकारकत्वात्तत्कुर्वतां पुरुषाणां साधुत्वकथनं युक्तमेवेति लोके शास्त्रे सन्मार्गज्ञानवतां तत्र भ्रष्टानां तमजानानां तमप्रदर्श्य तत्स्तावकानामसाधुत्वं यदुच्यते तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥८९॥

किञ्च चौरादिदुष्टप्राणिमतो मार्गस्य प्राणिनां दुर्मरणेनाग्रे नीचजन्मप्रापकत्वान्निन्द्यत्वमुच्यते लोके शास्त्रे चाऽत्र तून्मत्तस्तादृशमार्गस्यैव श्रैष्ठ्यं भगवता प्रोक्तमिति तमुद्दहन्प्रलपति ।

यस्मिन्मार्गे प्रविष्टस्य भ्रष्टताऽग्रिमजन्मनि ।
तमेव योगिनां मार्गमस्तौषीत्पार्थसारथिः ॥ ९० ॥

यस्मिन्निति । हे शिष्य यस्मिन्विवेकिषु प्रसिद्धे मार्गे मोक्षप्राप्तिसाधनभूते ज्ञाने, यद्वा यस्मिन्विद्वत्प्रत्यक्षे मार्गे मार्गयन्ति वैराग्यादिसाधनपूर्वं श्रवणाद्युपायैरन्विष्यन्ति मुमुक्षवो यं स मार्गो ब्रह्मानन्दस्तस्मिन्प्रविष्टस्य प्रवेशं कृतवतो योगेन ब्रह्मणि समाहितस्य ज्ञानेन वा तदैक्यं प्राप्तस्य वेत्यर्थः, अग्रिमजन्मनि भाविजन्मविषये भ्रष्टता प्रच्युतिर्मुक्तिरित्यर्थः, भवतीति शेषः, तमेव तादृशमेव योगिनां ज्ञानिनां मार्गं मोक्षगतिप्रापकमुपायभूतं ज्ञानं ब्रह्मसुखं वा पार्थसारथिः पार्थस्यार्जुनस्य सारथिः सौत्ये कर्मणि स्थितः श्रीकृष्णोऽस्तौषीत् 'सुखमात्यन्तिकं यत्तदि'-त्यादिना ब्रह्मसुखं, 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यादिना ज्ञानं च प्रशंसितवान्,अत्र च यन्मार्गप्रविष्टस्याग्रिमजन्मनि नीचयोनिं प्राप्योत्तममार्गतो भ्रष्टता स्यात्तादृशदुष्टमार्गस्य प्रशंसा विरुद्धत्वेन निरर्थकत्वात्प्रलापः, मार्गज्ञानिनामेव सारथित्वमपि युक्तमत्र तादृशमार्गाज्ञानिनः श्रीकृष्णस्य तत्सारथ्यमयुक्तमेवेत्युपहासः, वस्तुतस्तु ज्ञानमार्गप्रविष्टस्याग्रिमजन्मभ्रंशेन मोक्षप्रसिद्धेस्तत्प्रशंसनेनाधीरस्यार्जुनस्य तारकत्वेन तत्सारथित्वमुचितमेवेति पुरोभाविजन्मभ्रंशकमार्गस्य निन्दा धर्मशास्त्रे कृता साऽयुक्तेति भावः ॥ ९० ॥

किञ्च हठयोगिनां स्वाभाविकदेहेन्द्रियादिचेष्टावरोधो मु-

क्तिसाधनत्वेनाभिमतः, अत्र तून्मत्तस्तद्विरुद्धं प्रलपति ।

यथेष्टचेष्टारोधो हि सिद्धिदो हठयोगिनाम् ।
यथेष्टचेष्टा कैवल्यमस्माकं ज्ञानयोगिनाम् ॥९१॥

यथेष्टेति । हे शिष्य हठयोगिनां हठेन बलात्कारेण युञ्जन्ति आत्मानं परमात्मनि ते हठयोगिनस्तेषां यथेष्टचेष्टारोधो यथेष्टाः स्वाभाविक्यो याश्चेष्टाः क्रियास्तासां रोधोऽवरोधनं हि प्रसिद्धो योगशास्त्रे स सिद्धिदः सिद्धिर्मुक्तिस्तां ददातीति सिद्धिदोऽस्तीति मतं तत्तद्युक्तमेव, अस्माकं तु तेभ्योऽतीव विलक्षणं मतमिति तुपदेन सूचितम्, अस्माकं ज्ञानयोगिनां ज्ञानमेव जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं बोधस्तदेव योगो जीवब्रह्मैक्ययोगजनकं साधनं येषामस्ति तेषामस्मदादीनां यथेष्टचेष्टा यथेष्टा स्वाभाविक्यायासरहितेत्यर्थः, चेष्टा देहादिनिर्वाहाय देहादिभिर्निर्वर्त्यमाना क्रिया सैव कैवल्यं मोक्षमस्ति तदुक्तं

'अप्रवेश्य' चिदात्मानं पृथक्पश्यन्नहंकृतिम् ।
इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्रन्थिभेदत' इति ।

अतो हठयोगिमतमुक्तेः कादाचित्कत्वादसमञ्जसमेव तन्मतमिति भावः ॥ ९१ ॥

किञ्च सर्वप्राणिघातकस्य सङ्गत्या नरकप्राप्तिर्भवतीति धर्मशास्त्रे प्रतिपादितमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

हत्त्वापि य इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ।
अस्माकं तु मते तस्य सङ्गतिः शान्तिसाधनम् ॥९२॥

हत्त्वेति । हे शिष्य यः कोपि पुरुषः इमान्प्रत्यक्षाँल्लोकाल्लोक्यन्त दृश्यन्त इति लोकास्तान्पञ्चभूतानि भौतिकांश्च ब्रह्माण्डादीन्दृश्यानित्यर्थः, हत्त्वापि स्वात्मनः पृथक्सत्त्वरहितान्कृत्त्वापि

यद्वा लोकप्रसिद्ध एवार्थः, तस्मिन्नपि कर्तृत्वबाधेन सर्वप्राणिनो नाशयित्वापि न हन्ति न नाशयति विनाश्यलोकस्य तद्विनाशकस्य चोभयोरप्यसत्त्वादत एव न निबध्यतेऽहमेषां घातक इति जगन्नाशकर्तृचिदाभासतत्साक्षिचिदात्मनोरन्योन्यारोपेण स्वात्मनि घातकत्वं नानुभवतीत्यर्थः, किञ्च तद्बाधपूर्वमात्मनः पृथगनुभवतीति भावः, तस्योक्तविधघातकस्य सङ्गतः सङ्गः शान्तिसाधनं तन्मुखवाक्यश्रवणादिना शान्तेर्मोक्षस्य साधनं साधिका भवतीत्येवमस्माकं तु अस्मदादीनामेव मतं निश्चितमस्तीति ज्ञेयमतो लोकघातकानां सङ्गतिर्नरकप्रदेत्युक्तमसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ९२ ॥

किञ्च गीतायां भगवतोक्तं ।

'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि' ॥

इति जन्ममरणयोरपरिहार्यत्वमत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
एतस्यापरिहार्यस्य परिहारो मतं मम ॥ ९३ ॥

जातस्येति । हे शिष्य हि लोके शास्त्रे च प्रसिद्धमेवेदं जातस्योत्पन्नस्य मृत्युर्मरणं ध्रुवोऽवश्यंभावीत्यर्थः, मृतस्य च मरणं प्राप्तस्यापि जन्म जननं ध्रुवमवश्यंभावि अस्ति एतस्य भगवदुक्तस्यापरिहार्यस्य परिहर्तुं निवर्त्तयितुं योग्यं परिहार्यं न परिहार्यमपरिहार्यं तस्यापि मम मे मतमिष्टमात्मस्वरूपमेव परिहारो निवृत्तिरस्ति जन्ममरणादिवद्देहतादात्म्यनिरसनेनात्मन आत्मत्वेनावस्थाने सति तयोः परिहारः स्यादिति तयोरपरिहार्यत्वोक्तिरयुक्तेति भावः ॥ ९३ ॥

किञ्च कर्मभ्रष्टानामधोगतिः श्रूयते धर्मशास्त्रेऽत्र तून्मत्तस्तद्विपरीतं प्रलपति ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि कुरुते यस्य भस्मसात् ।
न तस्य कर्मभ्रष्टस्य कर्मठैर्लभ्यते पदम् ॥ ९४ ॥

ज्ञानाग्निरिति । हे शिष्य यस्य पुरुषस्य ज्ञानाग्निः सकारणासर्वसंसारदाहकत्वाज्ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयो बोध एवाग्निर्वह्निः सर्वकर्माणि समस्तानि सञ्चितप्रारब्धक्रियमाणानि भस्मसादबाधकत्वेन भस्मरूपाणि कुरुते सम्पादयति तस्योक्तविधस्य कर्मभ्रष्टस्य कर्मभ्यो भ्रष्टस्य मुक्तस्य यत्पदं जीवन्मुक्तिस्वरूपं तत्कर्मठैः कर्मिभिर्न लभ्यते न प्राप्यतेऽतः कर्मभ्रष्टानामधोगतिर्भवतीति धर्मशास्त्रे यत्प्रतिपादितं तदसमञ्जसमेवेति भावः ॥ ९४ ॥

किञ्च सर्वकामहीनस्य लोके कुत्सितपुरुषत्वमुच्यतेऽत्र तून्मत्तो भगवता तद्विपरीतमेव प्रतिपादितमिति तमुपहसन्प्रलपति ।

यस्तु कापुरुषः कामात्सर्वस्मादपि निर्गतः ।
स एव पुरुषार्थीति जगाद पुरुषोत्तमः ॥ ९५ ॥

यस्त्विति । हे शिष्य यस्तु प्रसिद्धः पुरुषः सर्वस्मादपि सकलादपि धर्मार्थकाममोक्षाख्यविषयात्कामादभिलाषान्निर्गतो निवृत्तोऽस्ति स कापुरुषः कुत्सितः पुरुषो लोकमते नरो ज्ञेयस्तथापि पुरुषोत्तमः पुरुषेषु पुरुषार्थिषूत्तमः श्रीकृष्णः स एवोक्तविधः सर्वकामहीन एव पुरुषः पुरुषार्थीति पुरुषार्थो मोक्षाख्यो विद्यतेऽस्य स तथोक्तोऽस्तीत्येव जगादोवाच स्पष्टम्, अत्र च कापुरुषस्य पुरुषार्थित्वकथनं विरुद्धत्वा-

त्मलपनमेव, तादृशस्य पुरुषार्थित्वप्रतिपादनेन पुरुषज्ञानहीनत्वात्पुरुषत्वस्याप्यसम्भवे सति पुरुषोत्तमनाम्नोऽयोग्यत्वमेवेत्युपहासः, वस्तुतस्तु सिद्धान्ते ।

'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' ॥

इति श्रुतेः सर्वपुरुषार्थानामना'ऽऽत्मत्वेनात्मकाम'इति आत्मकामत्वप्रतिपादनात्तादृशात्मकामे पुरुषे सर्वकामानन्दत्युपलब्ध्या पुरुषार्थित्वप्रतिपादनं युक्तमेवेति सर्वकामहीनस्य कापुरुषत्वप्रतिपादनमयोग्यमेवेति भावः ॥ ९५ ॥

किञ्च धर्मशास्त्रे तावत्सर्वधर्मत्यागिनां नरकप्राप्तिरेवाभिहिताऽत्र तून्मत्तस्तादृशसर्वधर्मत्यागिनामेव सर्वपापनिर्वृतिरिति तद्विरुद्धं प्रलपति ।

विष्णुगीता मयाऽधीता निर्णयस्तत्र निर्गतः ।
सर्वधर्मपरित्यागी सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९६ ॥

विष्णुगीतेति । हे शिष्य मया साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासेन साधनचतुष्टयसम्पन्नेन विष्णुगीता विष्णुना श्रीकृष्णेन गीतोपदिष्टाऽर्जुनाय शिष्यायेति शेषः, साऽधीता पठिता तत्र च निर्णयो निश्चयो निर्गतः प्राप्तोऽस्ति कोऽसावित्यपेक्षायामाह सर्वधर्मेति, यः कोपि सर्वधर्मपरित्यागी सर्वे समस्ता ये धर्माः स्वस्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि निषिद्धानि च तेषां परित्याग आत्मैकशरणत्वेनात्यन्तं विसर्जनं सोऽस्यास्तीति स तथोक्तः स सर्वपापैः सर्वाणि समस्तानि पापानि कल्मषाणि तैः प्रमुच्यते मुक्तो भवति तस्यात्मत्वाद् 'य आत्मापहतपाप्मे'ति श्रुतेरिति, अतो धर्मशास्त्रे सर्वधर्मत्यागिनां पापप्रसक्तिः प्रति-

पादिता साऽयुक्तैवेति भावः ॥ ९६ ॥

इदानीमेतत्प्रकरणस्योन्मत्तप्रलापत्वं स्पष्टीकर्तुं तावत्प्रलापत्वं साधयति ।

असङ्गवस्तुविषये प्रलापोऽयं तु सङ्गतः ।
ध्यातो मुहुर्मुहुर्दद्यात्सतां पूर्णामसङ्गताम् ॥ ९७ ॥

असङ्गेति । हे शिष्य असङ्गवस्तुविषये न विद्यते सङ्गः केनापि वाच्यधर्मेण सम्बन्धो यस्य तत्तादृशं यद्वस्तु ब्रह्म तस्मिन्विषयेऽस्य शतकस्य वर्णयितुं प्रवृत्तत्वादयं श्लोकशतकरूपः प्रलापोऽनर्थकवचनरूपः सङ्गतस्तु युक्त एवाऽस्ति, ननु तर्हि प्रलापत्वादुपेक्ष्यः स्यादित्याशङ्क्याऽसङ्गत्वस्फूर्तिलक्षणफलसद्भावान्नोपेक्ष्य इत्याह ध्यात इति, अयं प्रलापो मुहुर्मुहुः पुनः पुनर्ध्यातश्चिन्तितो विचारितः सन् सतां साधनसम्पन्नानामेतच्चिन्तकानां पूर्णामखण्डामसङ्गतामसङ्गात्मरूपां स्थितिं दद्यात्समर्पयेदतो नोपेक्ष्यत्वमस्येति भावः ॥ ९७ ॥

नन्वस्य प्रलापत्वमस्तून्मत्तप्रलापत्वं कुत इत्यत आह ।

अगोचरविचारेऽस्य निन्द्यकामादिवर्त्मना ।
शतकस्य प्रवृत्तस्य व्यक्तोन्मत्तप्रलापता ॥ ९८ ॥

अगोचरेति । अस्य शतकस्यागोचरविचारे न गोचरं विषयो मनोवचसोः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चैतन्यं तस्य विचारो विवेकस्तस्मिन् निन्द्यकामादिवर्त्मना लोकशास्त्रयोर्निन्द्या गर्ह्या ये कामादयस्त एव वर्त्म मार्गो द्वारमित्यर्थः, तेन प्रवृत्तस्य प्रवर्तमानस्य शतकस्य शतश्लोकात्मकस्य प्रकरणस्योन्मत्तप्रलापतोन्मत्तस्य प्रमत्तस्य प्रपञ्चाननुसन्धानवत इत्यर्थः, प्रलापोऽनर्थकवाग्व्यवहारस्तस्य भावस्तत्ता व्यक्ता स्पष्टैवास्ति ॥ ९८ ॥

ननु तर्ह्येवमप्युपेक्ष्यत्वमस्येत्याशङ्क्याह ।

अस्योन्मत्तप्रलापत्वादुपेक्षां तात मा कुरु ।
नूनमेतस्य भावार्थो दुर्बोधो विषयात्मभिः ॥ ९९ ॥

अस्येति । हे तात हे शिष्य अस्य प्रकरणस्योन्मत्तप्रलापत्वादुन्मत्तप्रलापनाममात्रेणोपेक्षामनादरं मा कुरु नैव कर्त्तव्या कुत इत्यत आह नूनमिति, एतस्यास्य प्रकरणस्य भावार्थस्तात्पर्यं विषयात्मभिर्विषयेषु भोगेषु आत्माऽन्तःकरणं येषां तैः पुरुषैर्दुर्बोधो दुःखेनातिक्लेशेन बोद्धुं योग्यो न तु सुबोधो नूनमिति निश्चयेनास्तीत्यत इति योज्यम् ॥ ९९ ॥

अत एव तत्राग्रे मयैतन्निरूपितमित्याह ।

इत्युन्मत्तप्रलापोऽयं नाम्ना प्रोक्तो मया तव ॥ १०० ॥

इतीति । इत्यतो हेतोर्नाम्नाऽभिधानेनोन्मत्तप्रलाप उन्मप्रलाप इत्येवं तव ते मया त्वद्धितोपदेष्ट्रा प्रोक्तः कथितोऽस्ति ॥ १०० ॥

तर्हि किं कर्तव्यमित्याशङ्क्यमाह ।

नूनमेकान्तनिष्ठेन नित्यमेकाग्रचेतसा ।
इत्युन्मत्तप्रलापोऽयं विचार्यः कृतबुद्धिना ॥ १०१ ॥

नूनमिति । हे शिष्य नूनं निश्चयेनैकान्तनिष्ठेनैकान्ते विजने देशेऽद्वितीयब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः, लौकिकेऽपि विजने देशे निष्ठा सहजप्रीतिर्यस्य तथाभूतेन ब्रह्मणो विजनदेशशब्दवाच्यत्वे आचार्यवचनम् ।

'आदावन्ते च मध्ये च जनो यस्मिन्न विद्यते ।
येनेदं सकलं व्याप्तं स देशो विजनः स्मृत' इति ।

किञ्च नित्यं सर्वदैकाग्रचेतसैकं स्वगतादिभेदशून्यं ब्रह्मैवाग्रे स्फुरद्रूपं यस्य विषयभूतं तदेकाग्रं चेतोऽन्तःकरणं यस्य तेन तथाभूतेन कृतबुद्धिना कृता संपादिता बुद्धिर्ब्रह्माहमिति प्रमारूपा वृत्तिर्येन तादृशेन भवताऽन्येन वेति यत उपेक्षा न कर्तव्येत्यतो हेतोरयं मया त्वदग्रे निरूपितस्त्वया च श्रुत एष उन्मत्तप्रलाप उन्मत्तप्रलापनामकं प्रकरणं विचार्यो विचारणीयो न तूपेक्षणीय इति भाव ॥ १०१ ॥

येषामुन्मत्तानामयं प्रलापो यतश्चास्यानुपेक्षणीयत्वं तेषां लक्षणमस्य च लक्षणमप्याह ।

अवस्थाया मनोन्मन्या उन्मत्ता ये महाधियः ।
निधिस्तेषांप्रलापोऽयं स्थाप्यो हृदयमन्दिरे ॥१०२॥

इत्युन्मत्तप्रलापशतकमेकोनपञ्चाशत्तमम् ॥ ४९ ॥

अवस्थाया इति । हे शिष्य ये लोकप्रसिद्धोन्मत्तेभ्यो विलक्षणा मनोन्मन्या मनसोऽन्तःकरणस्योन्मनी मनोनाशरूपा ब्रह्माकारा या वृत्तिस्तस्या अवस्थायाः स्थितेः कारणादुन्मत्ता नष्टमनस्का अत एव महाधियो महत्यपरिच्छिन्नब्रह्मस्वरूपा धीर्बुधिर्येषां ते तथोक्तास्तेषामुन्मत्तानामयमेषः प्रलापो भाषणं यथा निधिर्द्रव्यपूर्णं पात्रं गृहे गुप्तमेव स्थाप्यते तथाऽयमपि निधिर्निधीयते विचिन्त्यते ब्रह्मतत्त्वमस्मिन्निति निधिरस्ति अतो हृदयमन्दिरे हृदयमन्तःकरणमेव मन्दिरं तस्मिन् स्थाप्यः सन्धार्यो मुमुक्षुभिरिति शेषः ॥ १०२ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीपिकायामुन्मत्तप्रलापशतकार्थप्रकाश एकोनपञ्चाशत्तमः ॥ ४९ ॥

अथ शिवपूजाशतकम् ।

एवमुन्मत्तप्रलापशतकं निरूप्येदानीं ज्ञानविनोदेन ज्ञानिनां कालातिक्रमणाय शिवपूजाशतकाख्यं शतश्लोकं प्रकरणमारभमाणो ग्रन्थेन प्रतिजानीते ।

अथ शिवपूजाशतकम् ।

अथेति । अथोन्मत्तप्रलापशतकनिरूपणानन्तरं शिवपूजाशतकं शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरोः पूजाऽर्चा तत्स्मरणरूपा तस्याः प्रतिपादकं शतकं शतश्लोकसमूहरूपं प्रकरणं निरूप्यत इति शेषः, तत्र तावदेतत्प्रकरणप्रतिपाद्यशिवपूजायां रुचिं जनयितुं शिवपूजायास्तत्सङ्कल्पस्य च फलं दर्शयति ।

शिवपूजात्मकं कर्म कर्मनिर्मूलनक्षमम् ।
सङ्कल्पः शिवपूजायाः सर्वसङ्कल्पदुःखहृत् ॥ १ ॥

शिवपूजेति । शिवपूजात्मकं शिवो महादेवस्तस्य पूजाऽर्चा सैवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथाविधं यत्कर्म क्रिया तत्कर्म बन्धनहेतुभूता या क्रियास्ति तस्य निर्मूलनं मूलमज्ञानं तेन सहैव निवर्त्तनं तस्मिन्क्षमं समर्थमस्ति अन्तःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञानजननेनाज्ञानसहितकर्मनाशनसमर्थमिति भावः, किञ्च शिवपूजायाः शिवस्य महादेवस्य या पूजाऽर्चा तस्याः सङ्कल्पोऽध्यवसायः स सर्वसङ्कल्पदुःखहृत्सर्वे समस्ता ये सङ्कल्पा अध्यवसायास्तेभ्यो यद्दुःखं पीडा तस्य हृद्धर्त्ता भवतीति शेषः, इति लौकिकार्थः। प्रकृतार्थस्तु शिवपूजात्मकं शिवः सुखरूपः प्रेमास्पदत्वाद्ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा 'यो वै भूमा तत्सुखं, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतेः, 'प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोयमात्मे'ति श्रुतेः स पूज्यतेऽर्च्यतेऽनया सा तथोक्ता सर्ववृत्तिपुष्पै-

रात्मनः पूजेत्यर्थः, प्रणाल्या ब्रह्मात्मविषया वृत्तिरिति भावः, सैवात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथाविधं यत्कर्म कर्तृसापेक्षत्वात्क्रिया तत्कर्मनिर्मूलनक्षमं कर्मणः समस्तबन्धनरूपाक्रियाया निर्मूलनं मूलमात्माज्ञानं तत्सहितं यत्कर्तृत्वं तेन सहितकर्मनिवर्त्तनं तस्मिन्क्षमं समर्थमस्ति ज्ञानस्वरूपत्वात् किञ्च शिवपूजायाः शिवस्य परमानन्दरूपस्यात्मनः पूजा पूर्वोक्तात्मविषया वृत्तिस्तस्याः संकल्पोऽध्यवसायः सर्वसङ्कल्पदुःखहृत् सर्वस्य जगतो यः संकल्पो मननं 'स ईक्षत लोकान्नु सृजा'इति श्रुत्युक्तस्ततो यद्दुःखं पीडा तस्य हृन्निवर्त्तको भवति अतः शिवपूजायां शिवपूजासंकल्पे च मुमुक्षुभी रुचिः कर्त्तव्येति भावः ॥ १ ॥

एवं शिवपूजायां रुचिमुत्पाद्येदानीं तत्रैव योग्यं मन्त्रमाह।

शिवपञ्चाक्षरी दीक्षा शब्दब्रह्ममयी हिता।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २ ॥

शिवपञ्चाक्षरीति । शब्दब्रह्ममयी शब्दरूपं यद्ब्रह्म प्रणवाख्यं वाच्यवाचकयोरभेदोपचारात्प्रणवस्य ब्रह्मत्वम् 'ओमित्येतदक्षरमिदꣳ सर्वमि'त्यादिश्रुतेस्तन्मयी तद्रूपा शिवपञ्चाक्षरी शिवस्यानन्दरूपस्यात्मनः पञ्चाक्षरी पञ्चाक्षरसमूहरूपा दीक्षा विद्या हिता मुमुक्षूणामिष्टा कर्तृतया ग्राह्यतया च विहितेति भावः, पञ्चाक्षराणां प्रणवरूपत्वं श्रीभैरवेण मार्कंडेयं प्रत्युक्तम्।

'ॐकारस्तु शिवः स्वात्मा नकारः शक्तिरुच्यते।
मकार ईश्वरप्राज्ञौ शिः सूत्रात्मकतैजसौ ॥
वकारश्च विराड्विश्व एतत्मङ्गप्रकाशकः।
यकारः पञ्चमो वर्ण ॐकारो बीजमुच्यते ॥
पञ्चाक्षरीयं प्रणवब्रह्मरूपा प्रकीर्त्तिते'ति।

अस्तु पञ्चाक्षरीविद्यायाः प्रणवरूपत्वं ततश्च किं तत्राह शब्दब्रह्मणीति, शब्दब्रह्मणि निष्णातः शब्दब्रह्म प्रणवस्तस्मिन्निष्णातस्तद्वाच्ये ब्रह्मणि ध्यानादिना रतश्चेत्तर्हि परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशाद्यनवच्छिन्नं निरतिशयसुखस्वरूपं वस्तु अधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः, अतो मुमुक्षुभिः सैवाङ्गीकर्तव्येति भावः । लौकिकार्थस्तु स्पष्ट एव ॥ २ ॥

एवं मन्त्रमभिधायेदानीं वक्ष्यमाणलक्षणपूजाधिकारार्थं मुमुक्षूणां लोकप्रसिद्धविभूतिरेखात्रयविलक्षणं रेखात्रयस्य विभूतेर्विधारणं विधत्ते ।

तिस्रो रेखा विभूतेस्तु श्रद्धाभक्तिविरक्तयः ।
पूजाधिकारसिद्ध्यर्थं धार्याः स्वाङ्गेषु शाम्भवैः ॥ ३ ॥

तिस्र इति । विभूतेर्विशिष्टा जीवस्य ब्रह्मस्वरूपेण या भूतिराविर्भावस्तस्याः साधनभूतास्तु लोकप्रसिद्धविभूतिरेखात्रयविलक्षणाः श्रद्धाभक्तिविरक्तयः श्रद्धा गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासरूपा वृत्तिस्तस्या अपि जीवस्य स्वस्मिन्नया ब्रह्मत्वस्मृतिस्तस्याः साधनत्वं 'श्रद्धस्व सौम्ये'ति च श्रुतेः, भक्तिश्च गुरुब्रह्मात्मनामभेदे सहजप्रीतिलक्षणा पराऽत्र ग्राह्या, तस्या अपि जीवस्य ब्रह्मरूपत्वस्मृतिसाधनत्वं 'निरुद्ध्य भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्ये'ति श्रुतौ दर्शितं, विरक्तिश्चात्मव्यतिरिक्तविषयेषु विरसता तस्याश्चापि 'नाविरत' इति श्रुतौ जीवस्य ब्रह्मरूपत्वस्मृतौ साधनता प्रतिपादिता, एतास्तस्त्रिसङ्ख्या रेखा ब्रह्माकारवृत्तेरंशभूताः सन्तीति ज्ञेयाः, शाम्भवैः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुस्तस्य सकलजगदानन्दकरस्य परमात्मन एते साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासा मुमुक्षवस्तैः स्वाङ्गेषु स्वाङ्गभूताः प्रमारूपा अहंब्रह्मास्मीत्याकारा

वृत्तयस्तासु स्वस्य चिदाभासस्य पूजाधिकारसिद्ध्यर्थं ब्रह्माभिन्नस्वात्मचिन्तनरूपा या वक्ष्यमाणलक्षणा पूजाऽर्चा तस्यामधिकारो योग्यता तस्य सिद्धिः प्राप्तिः साऽर्थः प्रयोजनं यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा धार्या धारणीयाः ॥ ३ ॥

एवमलौकिकं विभूतिरेखात्रयधारणं विधायेदानीमलौकिकरुद्राक्षमालाधारणमपि विधत्ते ।

रुद्राभरणमुद्रास्तु धार्या रुद्राक्षमालिकाः ।
देवो भूत्वा यजेद्देवमितीयं शाश्वती श्रुतिः ॥ ४ ॥

रुद्राभरणेति। हे शिष्य रुद्राभरणमुद्रास्तु रोदयति असङ्गानन्दादिस्वभावं विस्मार्य दुःखीकरोति स रुद्रोऽहङ्कारस्तस्याभरणानि अलङ्कारभूताः ससङ्गदुःखित्वादिस्वभावं विस्मार्यासङ्गानन्दाद्यात्मधर्मस्फूर्तिकारणभूता इत्यर्थः, या मुद्राः शाम्भव्यादिनाम्न्यस्ता एव रुद्राक्षमालिकाः रुद्रस्याहङ्कारस्याक्षीणी वाक्षीणि नेत्राणि स्वात्मदर्शनसाधनत्वात् तेषां धारणारूपाणां मालिका मालाः सन्ततावृत्तिरूपा इत्यर्थः, धार्या अङ्गीकार्याः स्वाङ्गेष्वित्याववर्त्तनीयं प्रमाख्यवृत्तिष्वित्यर्थः, नन्वेतादृशं विभूतिरेखात्रयविधारणं रुद्राक्षमालाधारणं च शिव एव सम्भाव्यते न तु तत्पूजके क्वापि दृष्टमित्यशङ्क्यास्यां पूजायां शिवः स्वयं भूत्वैवाधिकारी नान्यथेत्यर्थं दर्शयितुं श्रुतिमुदाहरति देव इति, हे शिष्य देवश्चिन्मात्ररूप आत्मा भूत्वा सम्भूय देवं चिन्मात्ररूपमात्मानं यजेत्पूजयेदित्येवमियमेषा शाश्वती शाश्वतोपनिषत्स्था श्रुतिर्वेदवागस्ति अत एवैतादृशविभूतिरेखात्रयरुद्राक्षमालाधारणेन शिवः सञ्छिवमर्चयेदिति भावः ॥ ४ ॥

एवं पूजाधिकारसिद्धये साधनान्युपदिश्येदानीं तादृशाधिकारवतः पूजाक्रमं दर्शयितुमाह ।

अथ पूजाक्रमः ।

अथेति । अथ पूजासाधननिरूपणानन्तरं पूजाक्रमः पूजाया अर्चाया क्रमोऽनुष्ठानं निरूप्यत इति शेषः, पूजनानुष्ठानप्रकारो वक्ष्यत इत्यर्थः, तत्रादौ मणिमयादिलिङ्गानि शिवपूजास्थानानि शैवतन्त्रेषु समाहात्म्यानि प्रतिपादितानि सन्ति तेषु च मृण्मयस्यैव लिङ्गस्यातिविस्तृतमाहात्म्यनिरूपणान्मृण्मयमेवात्र लिङ्गं कर्तव्यं पूज्यं चेत्याशयेनात्र पूजायां लौकिकमृद्विलक्षणां मृदं दर्शयति ।

आकाराः कल्पिता यस्यां ब्रह्माद्याः स्थिरजङ्गमाः ।
तन्मृत्तिकामयं शैवैः शिवलिङ्गं प्रपूज्यते ॥ ५ ॥

आकारा इति । हे शिष्य यस्यां लौकिकमृद्विलक्षणायां मर्दयति नाशयति सर्वं द्वैतमिति मृदिति व्युत्पत्त्या 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुतिदृष्ट्या सर्वद्वैतबाधावधित्वेन प्रतिपादितं ब्रह्मैवात्र मृच्छब्देन ग्राह्यं, तस्यां ब्रह्माद्या ब्रह्मा स्वयंभूराद्यः प्रथमो येषां ते तथोक्ताः स्थिरजङ्गमाः स्थिराः स्थावराः पर्वतादयो जङ्गमाश्च गतिमन्तो मनुष्यादयस्ते समस्ता आकारा आकृतयो लौकिकमृदि घटादय इव रूपाणीत्यर्थः, कल्पिताः कल्पनयोत्पादिताः सन्ति सा मृच्छैवैः शिवा एव शैवाः स्वार्थेऽण्‌तः शिवस्वरूपभूतैरधिकारिभिस्तन्मृत्तिकामयं सोक्तलक्षणा या मृत्सर्वद्वैतापमर्दकं ब्रह्म तन्मयं तद्रूपं प्रत्यगात्मस्वरूपं शिवलिङ्गं शिवो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगानन्दात्मा तस्य लिङ्गं लक्षकं चिद्घनानन्दमयाद्यन्नमयान्तं बाह्यं च घटाद्याकाशान्तं च जग'त्सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतिदृष्ट्या प्रपूज्यत आद्रियते. यद्वा शिवस्य सुखरूपस्य ब्रह्मणो लिङ्गं सच्चिदानन्दादिचिह्नं यस्मिन्प्रत्यगा-

त्मनि प्रपूज्यतेऽहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्क्रियत इत्यर्थः, स्वस्मिञ्जगति वा ब्रह्ममात्रत्वानुभव एवात्र पूजनमिति भावः ॥ ५ ॥

एवं मूर्त्तिकां निर्णीयेदानीं समन्त्रकं मृद्ग्रहणं विधातुं मृद्ग्रहणमन्त्रं च दर्शयितुं च गद्येन प्रतिजानीते।

तत्र प्रथमं हराय नम इति मृतिकाग्रहणम्।

तत्रेति। पूजाक्रमनिरूपणे प्रथममादौ हराय नम इति हरति सर्वं द्वैतमिति हरः समस्तद्वैतबाधावधित्वेनोपलक्षितः प्रत्यगभिन्नः परात्मा तस्मै नमोऽष्टप्रकृतिरूपाष्टाङ्गसहितेश्वरसहितजीवत्वबाधरूपः प्रह्वीभावोऽस्त्विति शेषः, इत्येवंप्रकारं मन्त्रार्थानुसन्धानमेवात्र मृत्तिकागृहणम् उक्तलक्षणमृच्छब्दवाच्यं ब्रह्मभावग्रहणं स्वस्मिन्कर्त्तव्यमिति भावः, तमिममर्थं श्लोकेनाह।

मृत्सत्या यच्छरावास्तु श्रुता ब्रह्माण्डकोटयः।
हराय नम इत्येव ग्राह्या सा मृत्तिका बुधैः ॥ ६ ॥

मृदिति। सत्या कालत्रयाबाध्यब्रह्मरूपा मृत्सर्वद्वैतोपमर्दकत्वान्मृन्नाम्नी ज्ञेया लोकप्रसिद्धमृत्साम्यमप्यस्यां दर्शयति यदिति ब्रह्माण्डकोटयो ब्रह्माण्डानां कोटयोऽनन्तकोटिब्रह्माण्डानीत्यर्थः, यच्छरावा यस्या ब्रह्मस्वरूपमृत्तिकायाः शरावाः शरावसदृशकार्यरूपास्तुपदेन लौकिकशराववैलक्षण्यमेतेषु सूचितं, श्रुताः श्रुतिभिः प्रतिपादिताः सन्ति अतो मृत्सादृश्यादपि ब्रह्मणो मृन्नामयोग्यतेति भावः, जगतो ब्रह्मकार्यत्वे श्रुतयः 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्याद्याः, सोक्तलक्षणा मृत्तिका ब्रह्मरूपा स्थितिरित्यर्थः, बुधैर्विवेकिभिर्हरायनमः सर्वद्वैतबाधेनावशिष्टस्वरूपः प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव हरस्तस्मै तद्रूपं प्राप्तुं नमोऽष्टप्रकृतिरूपाष्टाङ्गसहितेश्वराभिन्नजीवत्वबाधरूपः प्रह्वीभावोऽस्तु

इत्येवं मन्त्रार्थानुसन्धानेन प्राणाऽङ्गीकार्योऽन्यथा तदङ्गीकारो न स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

एवं लोकप्रसिद्धमृद्ग्रहणविलक्षणं मृद्ग्रहणं समन्त्रकं प्रदर्श्येदानीमेव तादृशमेव लिङ्गसङ्घट्टनं विभजंस्तत्रादौ तन्मन्त्रमाह ।

महेश्वराय नम इति लिङ्गसङ्घट्टनम् ।

महेश्वरायेति । महेश्वराय मायोपाध्यवच्छिन्नो य ईश्वरोऽन्तर्याम्यारोपाधिष्ठानभूतः सर्वेश्वरः 'सर्वेश्वरत्वमेतस्यादन्तर्यामित्वतः पृथग्' इति विद्यारण्यस्वामिभिरुक्तं ब्रह्म महेश्वरपदेनात्रोक्तः, श्रुति'श्चैष सर्वेश्वर' इति तस्मै तद्रूपत्वं प्राप्तुमित्यर्थः, नम उक्तविधाष्टाङ्गसहितेश्वराभिन्नजीवत्वबाधलक्षणः प्रह्वीभावः कार्यः, इत्येवमर्थानुसन्धानमेवात्र लिङ्गसङ्घट्टनं लिङ्गस्य ब्रह्मलक्षकत्वेन तच्चिह्नभूतस्य जगतोऽहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तेर्वा सङ्घट्टनं तेन ब्रह्मणा सहैक्यसंपादनं कार्यमिति भावः ।

इममेव मन्त्रार्थं श्लोकेनापि संगृह्णाति ।

अखण्डाकारवृत्तिस्तु वेदान्ते या निरूपिता ।
नमो महेश्वरायेति लिङ्गसङ्घट्टनं हि तत् ॥ ७ ॥

अखण्डाकारेति । या तु विद्वत्सु प्रत्यक्षमनुभूयमाना वेदान्ते वेदान्तशास्त्रेऽखण्डाकारवृत्तिरखण्डं भेदरहितं यद्ब्रह्म तस्याकार इवाकारो यस्याः सा तथाभूता स्वास्फुरणपूर्वकब्रह्ममात्रस्फुरणरूपा या वृत्तिः सैव निरूपिता प्रतिपादिता तद्ब्रह्माकारवृत्तित्वं हि प्रसिद्धं ज्ञानिनि नमो महेश्वरायेति महेश्वरोऽन्तर्याम्यारोपाधिष्ठानभूतो मायोपाध्यवच्छिन्नस्तत्पदलक्ष्यस्तस्मै तद्रूपं प्राप्तुं नमोऽष्टप्रकृत्यष्टाङ्गसहितेश्वरसहितजीवत्वबाधरूपः प्रह्वीभावः कार्य इत्येवं मन्त्रार्थानुसन्धानेन लिङ्गसङ्घट्टनं लिङ्गस्य

ब्रह्मलक्षकत्वेन चिद्भूतस्य जगतो वृत्तेर्वा प्रमारूपायाः सम्यग्घट्टनं पुनः पार्थक्यं न स्यादित्येवं ब्रह्मणा सहैक्यसम्पादनं भवति नान्यथेति भावः ॥ ७ ॥

एवमलौकिकं लिङ्गसंघट्टनं प्रदर्श्येदानीं तादृशलिङ्गप्रतिष्ठां प्रदर्शयितुं तावन्मन्त्रमाह ।

शुलपाणये नम इति प्रतिष्ठापनम् ।

शूलपाणय इति । शूलपाणये शूलमज्ञानशत्रुभेदकत्वाच्छूलमिवात्र ज्ञानशूलं ग्राह्यं, वक्ष्यति हि ।

शान्तिवैराग्यबोधाख्यैस्त्रिभिरग्रैस्तरस्विभिः ।
त्रिगुणत्रिपुरं हन्ति त्रिशूलेन त्रिलोचनः ॥

इति, तत्पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः, अनेनात्र स्वशरणागतमुमुक्षूणां ज्ञानप्रदो गुरुरेव ब्रह्म ।

'गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नम' ॥

इति स्मृतेस्तस्मै गुरुरूपब्रह्मत्वप्राप्तये नमः पूर्वोक्तलक्षणः प्रह्वीभावो विधेय इत्येवं ब्रह्मस्वरूपगुर्वभेदचिन्तनं स्वस्मिन्यत्तदेवास्यां पूजायां प्रतिष्ठापनं प्रतिष्ठा ज्ञेया, तमिममेवार्थं श्लोकेनापि संगृह्य दर्शयति ।

त्यक्त्वाऽसम्भवनां तद्वद्विपरीतत्वभावनाम् ।
शुलपाणिः प्रतिष्ठाप्यः पीठे निष्ठामये बुधैः ॥ ८ ॥

त्यक्त्वेति। हे शिष्य असम्भावनां स्वगुरुब्रह्मणामुक्ताभिन्नत्वेऽसम्भावनामनिश्चयरूपां वृत्तिं त्यक्त्वा विसृज्य तद्वत्तथा विपरीतत्वभावनां स्वगुरुब्रह्मणां भिन्नत्वनिश्चयरूपं विपरीतत्वं

तस्य भावनां स्फूर्तिं त्यक्त्वा विसृज्य बुधैः स्वगुरुब्रह्मणा-मभिन्नत्वनिश्चयवद्भिर्निष्ठामये स्वात्मगुरुब्रह्मणामखण्डरूपत्वे या निष्ठा सहजं प्रेम तन्मये तद्रूपे पीठ आसने शूलपाणिर-ज्ञानशत्रुभेदकत्वाच्छूलमिव शूलं तत्त्वबोधः पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः साङ्ख्ययोगौ निजौ बाहू इत्युक्तत्वात्स शूलपाणि-र्ब्रह्माभिन्नात्मस्वरूपो गुरुः प्रतिष्ठाप्यो ब्रह्माभिन्नस्वात्माभिन्न-त्वानुसन्धानं स्थिरीकर्त्तव्य इदमेवात्र प्रतिष्ठापनम् ॥ ८ ॥

एवमलौकिकं प्रतिष्ठापनं निरूप्येदानीमस्यां पूजायाम-लौकिकमेवावाहनं निरूपयितुं तावदावाहनमन्त्रमाह ।

पिनाकधृते नम इत्यावाहनम् ।

पिनाकधृत इति । पिनाकधृते 'पिनाकोऽजगवन्धनुरित्यम-रसिंहोक्तेरजोऽत्र चिन्मात्ररूपः परमात्मा गच्छति तत्त्वज्ञानेन निवृत्तो भवतीति गौरत्र माया प्रकृत्यपरपर्याया ग्राह्या तयोः स-मूहरूपं शबलं ब्रह्म प्रणवार्थभूतमजगवं पिनाकनामकं तद्वाचकः प्रणवश्चाभेदेनात्र ग्राह्यः, प्रणवस्य धनुष्ट्वे श्रुतिः 'प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मे'ति स पिनाकस्तस्य धृद्धारकस्तदधिष्ठानभूतं परं ब्रह्म तद्रूपो गुरुश्च तस्मै तदर्थं तत्स्वरूपप्राप्तय इत्यर्थः, नमः पूर्वोक्तलक्षणः प्रह्वीभावो विधेय इत्येवंमन्त्रार्थानुसन्धानमे-वावाहनमत्र शिवस्वरूपगुरुस्वात्मनोः सामीप्यकारणमिति भा-वः, इममेव मन्त्रार्थं श्लोकेन स्पष्टयति ।

सर्वगस्यापि देवस्य भक्तिरावाहनं तव ।
आवाहयामि भक्त्या त्वामित्यावाह्यः पिनाकधृत्॥९॥

सर्वगस्येति । सर्वगस्यापि सर्वत्रानुस्यूतस्यापि अस्तिभा-तिप्रियरूपेण सर्वत्र विद्यमानत्वाद्देवस्य चिन्मात्ररूपस्य शि-

त्वस्य भक्तिः सेवा सच्चिदानन्दरूपेणाङ्गीकार इत्यर्थः, आवाहनं समीपप्रापणं भवेत्तस्यावताहं प्रमाता तं सच्चिदानन्दरूपेण सर्वत्रानुस्यूतं शिवमावाहयामि समीपे प्रत्यक्षं करोमीत्येवं पिनाकधृत्पिनाकस्य पिनाकनाम्नोऽजगवधनुषः प्रणवस्य तद्वाच्यशबलब्रह्मणो वा धारक आधारभूतं ब्रह्म योगहस्ते च प्रणवतद्वाच्यशबलब्रह्मधृतवदत्र लक्ष्यं स आवाह्यः सर्वदा स्वप्रत्यक्षत्वेनानुभवनीयः ॥ ९ ॥

एवमलौकिकमावाहनं प्रदर्श्येदानीं तथाविधं ध्यानं दर्शयितुं सर्वलोकप्रसिद्धमेव ध्यानश्लोकमुदाहरन्नाह ।

अथ ध्यानम् ।

अथेति । अथावाहननिरूपणानन्तरं ध्यानं चिन्तनं निरूप्यत इति शेषः, तमेव प्रसिद्धं ध्यानश्लोकमुदाहरति ।

ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं
रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।
पद्मासीनं समन्तात्स्तुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं
विश्वाद्यं विश्ववन्द्यं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्॥१०॥

ध्यायेदिति। अस्यार्थः—षोडशश्लोकैर्ग्रंथकारो निरूपयिष्यत्यतः संक्षेपेणात्र वर्णयामि हे शिष्य रजतगिरिनिभं रजतगिरिणा रौप्यपर्वतेन निभं सदृशं चारुचन्द्रावतंसं चारुः सुन्दरो यश्चन्द्रः सोमः सोऽवतंसश्चूडाभूषणं यस्य तं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं रत्नश्रेष्ठैरुज्ज्वलं प्रकाशमानमङ्गं शरीरं यस्य स तथाविधस्तं परशुमृगवराभीतिहस्तमेकस्मिन्हस्ते परशुः कुठारोऽपरे च मृगस्तदन्ये च वरश्चतुर्थहस्ते चाभीतिर्भयनिवर्त्तनं क्रमेण यस्य तं प्रसन्नं हास्यमुखं पद्मासीनं पद्मे कमल आसीनं

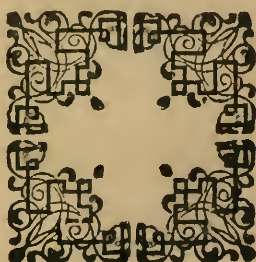
बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषानिबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये ऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ॥।) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रह अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं ख० ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ५ (प्रथमभागः प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहित खण्ड ३ । द्वितीयभागः तृतीयाकाण्डम् हेलाराजटीकासहित खण्ड २)	५	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपादप्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ४	४	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यम्	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ४	४	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम् खण्डानि ४	४	०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) ख० ८	८	०
वेदान्तदीपः (श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः) खण्डानि ३	३	०
टुप्टीका खण्डानि ४	४	०

पातञ्जलदर्शनम्।श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाऽऽख्यवृत्ति स०	१	०
व्याकरणमिताक्षरा। श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता खण्डानि ६	६	०
रसमञ्जरी । व्यङ्ग्यार्थकौमुद्या प्रकाशेन च सहिता ख० ३	३	०
भेदधिक्कारः व्याख्यासहितः श्रीमदप्पयदीक्षितकृत उपक्रमपराक्रमसहितः खण्डे २	२	०
बोधसारो नरहरिकृतः तच्छिष्यदिवाकरकृतटीकया स० ख०९	९	०
ब्रह्मसूत्रदीपिका श्रीमच्छङ्करानन्दभगवद्भिरचिता ।	१	०
दैवज्ञकामधेनुः अर्थात् प्राचीनज्योतिषग्रन्थः खण्डे २	२	०
श्रीमदणुभाष्यम् । श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितम् । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजी महाराजविरचितभाष्यप्रकाशाख्यव्याख्या समेतम् खण्डानि ५	५	०
तत्त्वशेखरः । श्रीभगवल्लोकाचार्यप्रणीतः । तथा–तत्त्वत्रयचुलुकसंग्रहः । कुमारवेदान्ताचार्यश्रीमद्वरदगुरुविरचितः ।	१	०



BENARES SANSKRIT SERIES;

A

COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, PH. D.

No. 113.

बोधसारः ।

श्रीविद्वद्वर्यनरहरिविरचितः ।

तच्छिष्यश्रीदिवाकरकृतयाऽर्थदीप्त्या सहितः ।

श्रीमदुदासीनवर्यस्वामिगोविन्दानन्दशिष्येण

दयानन्दस्वामिना परिशोधितः ।

BODHASÂR,

A TREATISE ON VEDÂNTA,

BY

ŜRÎ NARAHARI,

With a commentary by the author' s pupil

PANDIT DIVÂKAR.

EDITED BY

SWÂMÎ DAYÂNAND.

Fasciculus X.

BENARES:

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.,

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chowkhambâ Sanskrit Book Depôt.

Printed at the Vidyâ Vilâs Press,

BENARES.

1906.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४
गोलप्रकाशः	२	८
गंगालहरी	०	१
गुरुसारणी	०	४
जातकतत्त्वम्	०	१२
तत्त्वदीप	०	१
तर्कसंग्रहः	०	१
दत्तकमीमांसा	०	८
धर्म्मशास्त्रसंग्रहः	०	१
धातुपाठः (शिला -))	०	२
धातुरूपावली	०	२
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०
परिभाषापाठः	०	१
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२
प्रथम परीक्षा	०	२
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	८
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४
लघुकौमुदीभाषाटीका	४	०
लक्षणावली	०	२
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१
विष्णु सहस्रनाम	०	१
शब्दरूपावली	०	१
शृङ्गार सप्तशती	१	८
समासचक्रम्	०	१
समासचन्द्रिका	०	१
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	०	८
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	६
सिद्धान्तकौमुदी	३	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०
उपसर्गवृत्ति	०	१
क्षेत्रकौमुदी	०	६
क्षेत्रसंहिता	२	०

स्थितं समन्तात्सर्वतः स्थितैरिति शेषः, अमरगणैर्देवसमूहैः स्तुतं प्रशंसितं व्याघ्रकृत्तिं व्याघ्रस्य शार्दूलस्य कृत्तिश्चर्म तद्वसानं परिदधानं विश्वाद्यं विश्वस्य जगत आद्यं तत्कारणभूतमत एव विश्ववन्द्यं विश्वस्य वन्द्यं नमनार्हं निखिलभयहरं निखिलं समस्तं यद्भयं समस्तानां वा भयं भीतिस्तस्य हरं नाशकं पञ्चवक्त्रं पञ्चसंख्यानि वक्त्राणि वदनानि यस्य स तथोक्तस्तं त्रिनेत्रं त्रिसंख्यानि नेत्राणि लोचनानि यस्य तं नित्यं सद्रूपं महेशं शिवं ध्यायेच्चिन्तयेदिति लौकिकार्थः ॥ १० ॥

इत्यनेनैवं ध्यानं कर्त्तव्यमिति शेषः। प्रकृतपूजोपयुक्तमस्यार्थं निरूपयिष्यमाण आह गद्येन।

अथाऽस्य विवरणम्।

अथेति। अथ ध्यानश्लोकोदाहरणानन्तरमस्य ध्यानश्लोकस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः।

तत्र ध्यायेदित्यादिपदत्रयस्य विवरणम्।

एवं ध्यानश्लोकव्याख्याननिरूपणं प्रतिज्ञायेदानीमादौ ध्यायेन्नित्यं महेशमिति पदत्रयस्य तात्पर्यं निरूपयिष्यनाद्येनाह तत्रेति। तत्र ध्यानश्लोकविवरणे नित्यं महेशं ध्यायन्तीति पदत्रयस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः। तदेव श्लोकेनाह।

अनित्ये नित्यं विरसा नित्ये नित्यं धृतव्रताः।
नित्यं महेशं ध्यायन्ति नित्यानित्यविवेकिनः ॥ ११ ॥

अनित्य इति। हे शिष्य अनित्ये कालत्रयेऽप्यसद्रूपेऽनात्मभूते द्वैतप्रपञ्चे नित्यं सर्वदा विरसा विगतो रसः सुखं येषां तथाभूताः, किञ्च नित्ये कालत्रयेऽप्यबाध्य आत्मस्वरूपे नित्यं सर्वदैव धृतव्रता धृतं गृहीतं व्रतं श्रव-

णाद्यनुष्ठाननियमो यैस्ते तथोक्ता नित्यानित्यविवेकिनो नित्यं कालत्रयाबाध्यमात्मचैतन्यमनित्यमनात्मरूपं द्वैतं ते विविच्येते अनेनेति नित्यानित्यविवेक आत्मानात्मपृथक्कज्ञानं येषामस्ति ते तथाभूताः नित्यं कालत्रयाबाध्यमात्मस्वरूपं महेशमन्तर्याम्यारोपाधिष्ठानं सर्वेश्वरं, यद्वा नित्यं सर्वदैव यथा भवति तथा ध्यायन्ति चिन्तयन्ति अनित्यान्नित्यमात्मानं पृथक्कृत्य नित्यात्मस्वरूपस्य प्राप्तये सर्वदा श्रवणाद्यनुष्ठाननियमवन्तो नित्यात्मस्फुरणपूर्वकं श्रवणाद्यावृत्त्यैव कालमतिक्रामन्ति तदेवात्र ध्यानशब्देन विवक्षितमिति भावः ॥ ११ ॥

एवं ध्यायेन्नित्यमहेशपदानां तात्पर्यमभिधायेदानीं रजतगिरिनिभमिति पदं व्याख्यास्यन् गद्येन प्रतिजानीते।

अथ रजतगिरिनिभमित्यस्य विवरणम्।

अथेति। अथ ध्यायेन्नित्यं महेशमितिपदत्रयव्याख्यानानन्तरं रजतगिरिनिभमिति पदस्य विवरणं क्रियत इति शेषः। तदेव पद्येनाह।

रजतस्य गिरिः शंभुः शाम्भवानां परं धनम्।
धनेन तेन पूर्णानां दरिद्रत्वं न विद्यते॥ १२ ॥

रजतस्येति। रजतस्य यथा रूप्यं प्रपञ्चनिर्वाहकं सर्वेषां सुखजनकं च भवतीति प्रसिद्धं तथाऽऽनन्दोपि 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिभिः सर्वजगन्निर्वाहकत्वप्रतिपादनाद् 'एष ह्येवानन्दयाति, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'त्यादिश्रुतिभिश्चानन्दत्वनिरूपणाच्चानन्दस्य रजतसाम्यतया स रजतपदेनात्र ग्राह्यः, तस्य गिरिरिव गिरिः पर्वत आनन्दसमूहरूपः शिवोऽत एव शम्भुः शं सुखं

भवत्यस्मादिति शम्भुः समस्तसुखप्रदः परमात्माऽस्ति अतः स शाम्भवानां शम्भोरेव हिता ये सेवकास्तेषां, यद्वा शम्भुरेव शाम्भवास्तेषां हितार्थे स्वार्थे वा तद्धितः, परमुत्कृष्टं धनं द्रव्यमस्ति द्रव्यसाम्यमेव दर्शयति धनेनेति, तेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपेण धनेन द्रव्येण प्रीतिविषयेणेत्यर्थः, पूर्णानां तृप्तानां विदुषां दरिद्रत्वं दारिद्रं दुःखप्रदा दुर्गतिस्तस्य भावस्तत्त्वं न विद्यते नास्ति अत एव रजतवत्सुखसाधनत्वाद्दुःखस्वरूपदारिद्रनिवर्तकत्वाच्चानन्दसमूहरूपत्वाद्यपि आनन्दात्मनः शिवस्य रजतगिरिसाम्यं प्रतिपादितमिति भावः ॥ १२ ॥

एवं रजतगिरिनिभमिति पदस्य तात्पर्यमभिधायेदानीं चारुचन्द्रावतंसमिति पदतात्पर्यं दर्शयितुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ चारुचन्द्रावतंसमित्यस्य विवरणम्।

अथेति। अथ रजतगिरिनिभमितिपदव्याख्याननिरूपणानन्तरं चारुचन्द्रावतंसमित्यस्य चारुचन्द्रावतंसमित्येवं रूपं यत्पदं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः। तदेव श्लोकेनाह।

शुद्धात्मा शीतला कान्ता सूक्ष्मा बोधकला परा।
वक्रायते दुरापेयं चन्द्रचूडा बिभर्ति ताम् ॥ १३ ॥

शुद्धेति। हे शिष्य शुद्धात्मा शुद्धः प्रपञ्चरागादिकलङ्कशून्य आत्मा स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ताऽत एव शीतला तापत्रयानवर्त्तयित्री स्वतश्च तापत्रयहीनाऽत एव कान्ताऽऽनन्दरूपत्वात्कमनीया सूक्ष्मा सूक्ष्मात्मविषयत्वाद्वृत्त्यन्तराविषयत्वाच्च तन्वी परा सर्वोत्कृष्टाऽऽत्मविषयत्वात्स्वतश्च सर्ववृत्तिभ्य उत्कृष्टत्वाच्च परा प्रपञ्चादन्या, एवं विधा या बोधकला बोधरूपं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मचैतन्यं कलयति अनुभवतीति सा तथोक्तेयमुक्तलक्षणा विद्यारूपा

वृत्तिर्दुरापा दुःखेन क्लेशेनाऽप्नोतीति सा तथाभूताऽत एव वक्रायते वक्रमिवाचरतीति सा तथा भवति दुरापत्वमेव तस्या वक्रभाव इति भावः, तामुक्तलक्षणां ज्ञानकलामाह्लादकत्वाच्चन्द्रत्वं तस्यास्तां बिभर्ति धरति अतः शिवस्तया बोधकलाधारणया चन्द्रचूडश्चन्दयति स्वसंसृष्टं प्रमातारमाह्लादयतीति चन्द्रो बोध श्चूडायां चूडोपलक्षितमस्तके यस्य स तथोक्तः प्रसिद्धोऽस्तीति शेषः ॥ १३ ॥

एवं चारुचन्द्रावतंसमिति पदस्य तात्पर्यमभिधायेदानीं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य तात्पर्यमभिधातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ रत्नाकल्पोवज्ज्लाङ्गमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ चारुचन्द्रावतंसमिति पदस्य तात्पर्यनिरूपणानन्तरं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

योगदीक्षामयान्येव बोधरत्नानि कानि चित् ।
दधाति शंकरोऽतोऽस्य रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गता॥ १४॥

योगदीक्षेति । हे शिष्य योगदीक्षामयानि योगः कूटस्थब्रह्मणोर्भागत्यागलक्षणया विरुद्धांशत्यागेन चिन्मात्ररूपेणैक्यं तस्य दीक्षा संस्कारो वासनेत्यर्थः, तन्मयानि तत्प्रचुराणि कानि चिदनिर्वचनीयानि बोधरत्नान्येव बोधा जीवब्रह्मैक्यविषयाणि ज्ञानान्येव रत्नानि स्वप्रकाशरूपेण रत्नसादृश्याद्रत्नानीव दधाति बिभर्ति अत एव शङ्करस्तैरेव ज्ञानरत्नैः समस्तस्वशरणागतजीवानां शं सुखं करोतीति शङ्करः, अनेन स्वज्ञानप्रदो गुरुरेव परमात्मरूपतया पूज्य इति ध्वनितमतो बोधरत्नधारणादेवाऽस्य

ब्रह्मात्मगुरुशिवस्य रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गता स्वप्रकाशत्वेन रत्नतुल्यबोधैरुज्ज्वलमङ्गं स्वरूपं यस्य स्वप्रकाशेन बोधप्रकाशेन चात्यन्तं प्रकाशस्वरूप इत्यर्थः, तस्य भावस्तत्ताऽस्तीति ज्ञेया ॥१४॥

एवं रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य तात्पर्यं निरूप्येदानीं परशुहस्तपदस्य तात्पर्यमभिधातुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ परशुहस्तपदविवरणम्।

अथेति। अथ रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गमिति पदस्य व्याख्यानानन्तरं परशुहस्तपदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः-तदेव श्लोकेनाह।

येन मोहवनं छिन्नं कदाचिन्न प्ररोहति।
स बोधः परशुस्तीक्ष्णो हस्ते रुद्रस्य वर्त्तते॥ १५॥

येनेति। हे शिष्य येन जीवब्रह्मैक्यविषयेण बोधपरशुना मोहवनं मोहोऽज्ञानं तदेव वनमरण्यं कामादिव्याघ्रनिवासत्वेन भयहेतुत्वादरण्यत्वं मोहस्येति भावः, तच्छिन्नं सन्निकृत्तं सत्कदाचित्कस्मिन्नपि समये कालत्रयेपीत्यर्थः, न प्ररोहति नोत्पद्यते स उक्तलक्षणः परशुः परमभिन्न आत्मनि भेदकारणभूतं मायां तत्कार्यं च शातयति खण्डयतीति परशुस्तीक्ष्णो भेदकारणाज्ञानादिभेदने तीव्रो बोधो ज्ञानमेव ज्ञेयः, स रुद्रस्य रोदयति स्वसम्बद्धं जीवमिति रुदहङ्कारस्तं राति 'नेहनानास्ति किञ्चने'ति श्रुतिदृष्ट्या बाधितत्वात्स्वात्ममात्रत्वेनाङ्गीकरोतीति रुद्रः परमात्मस्वरूपो गुरुस्तस्य हस्ते सांख्ययोगौ निजौ बाहू इत्युक्तत्वात्सांख्याख्यहस्ते वर्त्तते तिष्ठति ॥ १५ ॥

एवं परशुहस्तत्वं व्याख्यायेदानीं मृगहस्तत्वं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ मृगहस्तपदविवरणम् ।

अथेति । अथ परशुहस्तत्वव्याख्यानानन्तरं मृगहस्तत्वविवरणं मृगहस्तत्वं यच्छिवस्योक्तं तस्य व्याख्यानं विवरणं क्रियत इति शेषः । तदेवश्लोकेनाह ।

धर्तुं न शक्यते धीरैर्यो धृतोऽपि पलायते ।
लीलयैव धृतो हस्ते शम्भुना स मनोमृगः ॥ १६ ॥

धर्तुमिति । हे शिष्य धीरैर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नैर्विद्वद्भिः पराभूतावपि मनसः स्थैर्यसम्पादने योगाभ्यासादपरावृत्तैश्चायं मनोमृगो मृग्यन्ते विषया अनेनेति मृगो मनोरूपो मृगो धर्तुं स्वाधीनीकर्तुं न शक्यते न समर्थ्यते, किञ्च कदाचिद्यो मनोमृगो धृतोऽपि स्वाधीनीकृतोऽपि पलायते दूराद्दूरं गच्छति स उक्तलक्षणो मनोमृगो मनश्चित्तं तदेव मृगयति विषयानिति मृगो मन एव मृगोऽत्र ग्राह्यः, शम्भुना शम्भवत्यस्माज्जगतो मुमुक्षूणां च स शम्भुस्तेन, एतेन ज्ञानयोगाभ्यां मुमुक्षूणां मुक्तिप्रदः परब्रह्मस्वरूपोगुरुशिवो ग्राह्यः, गुरुर्ब्रह्मे'त्यादिस्मृतेः, 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेश्च ब्रह्मात्मगुरोः शम्भुत्वं ज्ञेयं, लीलयैव क्रीडयैव हस्ते योगाख्यहस्ते धृतो भृतः स्थिरत्वं सम्पाद्य वशीकृत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं मृगहस्तत्वं व्याख्यायेदानीं वरहस्तत्वं व्याचिख्यासुर्गद्येनाह ।

अथ वरहस्तत्वविवरणम् ।

अथेति । अथ मृगहस्तत्वव्याख्यानानन्तरं वरहस्तत्वविवरणं शिवे यद्वरहस्तत्वं प्रोक्तं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

वरार्थिभिर्वरेण्याय वृतो यैस्तु वरः स तम्।
वरं ददाति हस्तेन वरदस्तेन शंकरः ॥ १७ ॥

वरार्थिभिरिति। हे शिष्य यैर्मुमुक्षुभिर्वरार्थिभिर्वरं जीवब्रह्मैक्यमात्रलक्षणं मोक्षमर्थयन्त इच्छन्ति ते तथोक्तास्तैर्मोक्षस्यैव धर्माद्यर्थेषु श्रेष्ठत्वाद्वरेण्याय वरेण्यं सर्वजनैः प्रार्थनीयं ब्रह्मसुखं तत्प्राप्तुं वृतो याचितः सेवितो वा यः शिवः स तूक्तलक्षणो ब्रह्मरूपो गुरुरेव तं वरं ब्रह्मभावलक्षणं श्रेष्ठमर्थं हस्तेन वेदान्ताविरुद्धसांख्यहस्तेन ददात्यर्पयति स्वात्मन्येवासङ्गत्वादिलक्षणप्रदर्शनेन ब्रह्मभावप्रापकत्वान्मोक्षं ददातीत्यर्थः, तेन कारणेन वरदो वरं मोक्षं ददातीति वरदोऽत एव शङ्करः समस्तस्वशरणागतसुखकरोऽस्तीति ज्ञेयः ॥ १७ ॥

एवं वरदहस्ततत्त्वं व्याख्यायेदानीमभीतिहस्ततत्त्वं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथाऽभीतिहस्ततत्त्वविवरणम्।

अथेति। अथ वरहस्ततत्त्वविवरणानन्तरमभीतिहस्ततत्त्वविवरणमभीतिहस्तमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः। तदेव पद्येनाह।

मृत्योर्बिभेति ब्रह्मापि मृत्युरेव भयं महत्।
तस्मादमृत्युरभयं हस्ते मृत्युञ्जयस्य तत् ॥ १८ ॥

मृत्योरिति। हे शिष्य ब्रह्मापि स्वयम्भूरपि किम्पुनरितर इत्यपिशब्देन सूचितं, मृत्योर्मरणाद्बिभेति भीतिं प्राप्नोति अतो महदुत्कृष्टं भयं भीतिर्मृत्युरेव मरणमेवास्ति तस्माद्धेतोरमृत्युर्न विद्यते मृत्युर्मरणं यत्र साऽमृत्युर्मोक्षोऽभयं भयं मरणं नास्ति यस्मिन्तदस्ति तदभयाख्यं पदं मोक्षरूपं मृत्युज-

यस्य मृत्युर्मरणं जयति स्ववशं सम्पादयतीति मृत्युञ्जयोब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मरूपो गुरुस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाद्वशीकृतमृत्योरिति भावः, हस्ते योगाख्ये करे वर्त्तते मृत्युरूपद्वैताप्रतीतिस्तु योग एववर्त्तत इति भावः ॥ १८ ॥

एवं परशुमृगवराभीतिहस्तमिति पदं चतुर्भिः श्लोकैर्व्याख्यायेदानीं प्रसन्नमिति पदं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ प्रसन्नमित्यस्य विवरणम्।

अथेति। अथ परशुमृगवराभीतिहस्तमितिव्याख्यानानन्तरं प्रसन्नमित्यस्य प्रसन्नमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः। तदेव श्लोकेनाह।

सिद्धिमेकामपि प्राप्य कश्चिदन्तः प्रसीदति।
निधानं सर्वसिद्धीनां प्रसन्नः सर्वदा हरः॥ १९॥

सिद्धिमिति। हे शिष्य कश्चित्कोपि जीव एकामाकाशगमनादिषु गौणसिद्धिषु अणिमादिषु प्रधानसिद्धिषु वा काश्चनैकां सिद्धिं विभूतिं प्राप्योपलभ्याऽन्तरन्तःकरणे प्रसीदति प्रसन्नो भवति तर्हि सर्वसिद्धीनां सर्वाः समस्ता याः सिद्धयो विभूतयस्तासां निधानं निधीयन्ते स्थाप्यन्तेऽस्मिन्सिद्धय इति निधानमाधारः शिवोऽतः सुखरूपः प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुरस्ति अतः सर्वदा सर्वकालं प्रसन्नः सुखरूपोऽस्ति अतो मुक्त्यादिसर्वसिद्धिप्रदो गुरुरेव प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूप इत्यर्थः॥१९॥

एवं प्रसन्नमिति पदं व्याख्यायेदानीं पद्मासीनमिति पदं व्याख्यातुं पद्येन प्रतिजानीते।

अथ पद्मासीनमित्यस्य विवरणम्।

अथेति। अथ प्रसन्नमिति पदविवरणानन्तरं पद्मासीनमि-

त्यस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः। तदेव पद्येनाह।

सतां हृदयपद्मेषु यदासीनः सदाशिवः।
अत एव हि वेदेषु पद्मासीन इतीरितः॥ २०॥

सतामिति। हे शिष्य यद्यस्मात्कारणाच्छिवो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दरूपो गुरुः सतामात्मसाक्षात्कारवताम्, 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरि'तिश्रुतेः, हृदयपद्मेषु हृदयान्यन्तःकरणान्येव पद्मानि कमलानीव तेषु, यद्वा हरति सर्वं द्वैतमिति हृत्सर्वद्वैतनिषेधः–'अथात आदेशो नेति नेति, नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतिकृतस्तमयते प्रकाशयतीति हृदयं समस्तजगदत्यन्ताभावप्रकाशकं चैतन्यं तदेव पद्मानि पद्यते गम्यते श्रवणादिसाधनैः प्राप्यत इति पद्ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मचैतन्यं माति साक्षात्करोतीति पद्मं जीवब्रह्मैक्यविषयो बोध आदरे बहुवचनं तेषु तत्रैव सर्वदा प्रतीतेरासीनः स्थितोऽत एवास्मादेव कारणाद्वेदेषु श्रुतिषु 'हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धमि'त्यादिषु हि प्रसिद्धमेतद्विद्वत्स्वपि पद्मासीनः पद्मे सतां हृदयकमले उक्तविधजीवब्रह्मैक्यविषयकबोधे वाऽऽसीनः स्थित इत्येवमीरितः कथित इति निश्चेतव्यम्॥ २०॥

एवं पद्मासीनमिति पदं व्याख्यायेदानीं समन्तात्स्तुतममरगणैरिति पदत्रयं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ समन्तात्स्तुतममरगणैरित्यस्य विवरणम्।

अथेति। अथ पद्मासीनमिति पदव्याख्यानन्तरं समन्तात्स्तुतममरगणैरित्येवं यत्पदत्रयं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः। तदेव श्लोकेनाह।

स्तुवन्ति देवान्मनुजास्ते देवा देवनायकान्।

देवदेवो महादेवः स्तूयते देवनायकैः ॥ २१ ॥

स्तुवन्तीति । मनुजा मनुष्या देवान्मरुत्प्रभृत्यमरान् स्तुवन्ति प्रशंसन्ति ते मनुष्यैः स्तुता देवा मरुत्प्रभृत्यमरा देवनायकान्देवानां मरुदाद्यमराणां ये नायका ईश्वरा इन्द्रब्रह्मादयस्तान्स्तुवन्ति प्रशंसन्ति देवदेवो देवानां मरुत्प्रभृत्यमराणां तदीश्वराणामिन्द्रब्रह्मादीनां देवः प्रकाशात्मस्वरूपत्वात्प्रकाशकः प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यरूपो गुरुरत एव महादेवो महानपरिच्छिन्नात्मस्वरूपो यो देवश्चिन्मात्रस्वरूपः स्वयंप्रकाशः स देवनायकैर्देवानां मरुदाद्यमराणां ये नायका ईश्वरा इन्द्रब्रह्माद्यास्तैः स्तूयते प्रशस्यते सर्वदेवानामात्मत्वात्सर्वदेवैः शिव एव स्तुत्य इति भावः ॥ २१ ॥

एवं समन्तात्स्तुतममरगणैरिति पदत्रयं व्याख्यायेदानीं व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ व्याघ्रकृत्तिं वसानमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ समन्तात्स्तुतममरगणैरिति पदत्रयव्याख्यानानन्तरं व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयस्य व्याघ्रकृत्तिं वसानमित्येवं पदयोर्यद्द्वयं युग्मं तस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव श्लोकेनाह ।

शङ्करेण किरातेन मोहव्याघ्रो निपातितः ।
कटौ कृत्तिस्वरूपेण पश्य तस्य निदर्शनम् ॥ २२ ॥

शङ्करेणेति । हे शिष्य शङ्करेण शं सुखं करोतीति शङ्करः सकलजगदानन्दकरः परमात्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तेन—'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेः किरातेन वक्ष्यमाणलक्षणव्याघ्रघातकत्वेन किरातेन व्याधभूतेन, यद्वा किरति स्वात्मसुखसाक्षा-

त्काररूपं धर्मं वर्षतीति किरो धर्ममेघाख्यः समाधिस्तमात-
नोति विस्तारयतीति किरातः स्वात्मसाक्षात्कारसाधनभूतो जी-
वब्रह्मैक्यविषयो बोधस्तदुपदेशेन कृत्वा धर्ममेघाख्यसमाधिवि-
स्तारको गुरुरूपः परमात्मा तेन स्वरूपेण मोहव्याघ्रो मोह-
यति विस्मारयतीति स्वात्मानं स मोह एव दुःखदत्वाद्भीति-
हेतुत्वाच्च व्याघ्रः शार्दूल इव स मोहव्याघ्रो निपातितो घातित
इति निश्चेतव्यम्, इत्थं कुतो निश्चेतव्यमित्यत आह कटीति ।

तस्योक्तस्य मोहव्याघ्रघातस्य निदर्शनं चिह्नं कटौ कटति
आवृणोति स्वात्मानमिति कटिरहङ्कारस्तस्मिन्स्वात्मनि कृत्तिस्व-
रूपेण कृत्तिश्चर्म तदिव स्वसम्बद्धव्याघ्रसूचकं यथा तथा स्वका-
रणमोहसूचकं बाधितं देहद्वयसहितं चिदाभासरूपं कृत्तिसाद-
श्यादत्र कृत्तिपदेन ग्राह्यं, यद्वा कृन्तति भिनत्ति स्वात्मानमिति
व्युत्पत्याऽऽत्मनि भेदप्रतीतिहेतुर्देहद्वयसहितश्चिदाभासो मोह-
व्याघ्रस्य बाधितत्वेन चर्मैवावशिष्टोऽत्र ग्राह्यः, सैव स्वरूपं यस्य
तेन पश्यावलोकय तेनैव चिह्नेन मोहव्याघ्रो घातितः स्वात्मशिव-
गुरुणेति निश्चेतव्यमिति भावः ॥ २२ ॥

एवं व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयं व्याख्यायेदानीं वि-
श्वाद्यं विश्ववन्द्यमिति पदद्वयं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ विश्वाद्यं विश्ववन्द्यमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ व्याघ्रकृत्तिं वसानमिति पदद्वयव्याख्याना-
नन्तरं विश्वाद्यं विश्ववन्द्यमित्यनयोर्व्याख्यानं विवरणं क्रियत
इति शेषः । तदेव गद्येनाह ।

विश्वकृद्विश्वरूपोऽसौ विश्वहृद्विश्वपालकः ।

विश्वाद्यो विश्ववन्द्यश्च विश्वेशो गिरिजापतिः ॥२३॥

विश्वकृदिति । हे शिष्य असौ शिवः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा विश्वकृद्विश्वं जगत्करोति उत्पादयतीति विश्वकृत्समस्तजगत्कर्त्तुरन्तर्यामिणस्तदाधारभूतचिदखण्डैकरसात्पृथगसत्त्वात, किञ्च विश्वरूपो विश्वं जगदेव रूपमाकारो यस्य, यद्वा विश्वं जगद्रूप्यते प्रकाश्यऽतेनेनेति विश्वरूपो जगत्प्रकाशकः, तथा विश्वहृद्विश्वं समस्तं जगन्मायातत्कार्यरूपं हरति विनाशयतीति स तथोक्तो जगत्प्रलयकर्त्तुरहङ्कारस्य तदधिष्ठातू रुद्रस्य च प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः पृथगसत्त्वात्तथा विश्वपालको विश्वस्य जगतः पालको रक्षकः स्वसत्ताचितिसुखार्पणेन प्रसिद्धजगत्पालकस्याऽपि विष्णोस्ततः पृथगसत्त्वादपि तथा विश्वेशो विश्वस्य जगत ईशो नियन्ता तस्यापि ततः पृथगसत्त्वाच्च गिरिजापतिर्गिरति विनश्यति तत्त्वज्ञानादिति गिरिर्मोहस्तत्कार्यरूपो विक्षेपश्च तस्माज्जातोत्पन्ना गिरिजाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमा वृत्तिस्तस्याः पतिः पालकस्तं विना तस्या जीवनासिद्धेः प्रसिद्धं च वृत्तेर्विषयाधिष्ठानयोरधीनं जीवनमत एवंभूतत्वाद्विश्वाद्यो विश्वस्य जगत आद्य आदौ भवः समस्तजगत्कारणमित्यर्थः, अत एव विश्ववन्द्यश्च विश्वस्य जगतो वन्द्यो वन्दनार्होऽपि अस्तीति निश्चेतव्यम् ॥ २३ ॥

एवं विश्ववन्द्यमिति पदे व्याख्यायेदानीं निखिलभयहरमिति व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ निखिलभयहरामित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ विश्वाद्यं विश्ववन्द्यमिति पदव्याख्यानानन्तरं निखिलभयहरमित्येतस्य निखिलभयहरमिति पदस्य

विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः। तदेव श्लोकेनाह।

श्रुतिर्भयमिति प्राह 'द्वितीयाद्वै भयं भवेत्'।
हरो हरति भक्तानां मुक्तिदो निखिलं भयम् ॥२४॥

श्रुतिरिति। हे शिष्य 'द्वितीयाद्वै भयं भवेद्वि'तीयं द्वैतं तस्माद्धेतोर्भयं भीतिर्भवेत्स्याद्वै इति निश्चय इत्येवं श्रुतिर्वेदो भयं भयकारणं द्वैतं प्राहोक्तवान्, किञ्च मुक्तिदो मुक्तिं मोक्षं ददातीति मुक्तिदोऽद्वैतस्वरूपमुक्तिप्रद इत्यर्थः, अत एव हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरः समस्तभक्तक्लेशनिवारक इत्यर्थः, प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपो गुरुर्भक्तानां स्वसेवकानां मुमुक्षूणामित्यर्थः, निखिलं समस्तं भयं भयकारणं द्वैतं हरति विनाशयति ॥२४॥

एवं निखिलभयहरमितिपदं व्याख्यायेदानीं पञ्चवक्त्रमिति पदं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ पञ्चवक्त्रमित्यस्य विवरणम्।

अथेति। अथ निखिलभयहरमिति पदव्याख्यानानन्तरं पञ्चवक्त्रमिति पदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः,। तदेव पद्येनाह।

ध्यायन्ति भक्ताः सर्वत्र सर्वेषामपि सन्मुखः।
उन्मुखो विमुखानां यस्तस्य सा पञ्चवक्त्रता॥ २५।

ध्यायन्तीति। हे शिष्य भक्ताः सेवका मुमुक्षव इत्यर्थः, सर्वत्र चतुर्दिक्षु स्थिताः सन्तो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुं ध्यायन्ति चिन्तयन्ति तेषां स्वचिन्तकानां सर्वेषामपि समस्तानामपि यः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुः सन्मुखः प्रत्यक्षत्वेन प्रतीयमानो भवति, किञ्च विमुखानां स्वस्मिन्पराङ्मुखानां य

उक्तलक्षणः परमात्मशिवगुरुरुन्मुखः पराङ्मुखो भवति सा सर्वपदवाच्यचतुर्दिक्स्थभक्तसान्मुख्येन चतुर्मुखता पराङ्मुखेषु च पराङ्मुखता, एवंप्रकारा तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पञ्चवक्त्रता पञ्चसङ्ख्यमुखवत्त्वं भवतीति ज्ञेया ॥ २५ ॥

एवं पञ्चवक्त्रमिति पदं व्याख्यायेदानीं त्रिनेत्रमिति पदं व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ त्रिनेत्रमित्यस्य विवरणम् ।

अथेति । अथ पञ्चवक्त्रमितिपदव्याख्यानानन्तरं त्रिनेत्रमित्यस्य त्रिनेत्रमितिपदस्य विवरणं व्याख्यानं क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

कर्मोपास्ती उभे नेत्रे ज्ञानं नेत्रं तृतीयकम् ।
ललाटे राजते यस्य त्रिनेत्रस्तेन शङ्करः ॥ २६ ॥

कर्मोपास्ती इति । हे शिष्य प्रत्यगभिन्नपरात्मशिवगुरुं विना निर्वाहाभावात्तस्यैव कर्मोपास्ती कर्मज्ञानमुपासनाज्ञानं चेत्येते उभे द्वे नेत्रे नयने स्तस्तृतीयकं तृतीयं नेत्रं नयनं ज्ञानं ज्ञायते साक्षात्क्रियते ब्रह्माऽनेनेति ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयको बोधो ज्ञेयं, पितृलोकदेवलोकमोक्षप्रापकत्वादेतेषां नेत्रत्वमिति भावः, तत्तृतीयं ज्ञाननेत्रं यस्य प्रत्यगात्मशिवगुरोर्ललाटे भालवदेकदेशे यस्मात्कारणाद्राजते प्रकाशते तेन कारणेन शङ्करः सकलजगदानन्दकरः परमात्मगुरुस्त्रिनेत्रस्त्रीणि नेत्राणि नयनानि यस्य स तथोक्तोऽस्ति कर्मोपासनज्ञानाधिकारिणां तत्तत्फलप्रापकत्वात्कर्मोपासनज्ञानानां नेत्रत्वं तेषां चाधेयानामाधारत्वाच्छिवगुरोश्च संबन्धित्वं ज्ञेयमिति भावः ॥ २६ ॥

एवं ध्यानश्लोकं व्याख्यायेदानीं तत्प्रसङ्गादेव तदुपयोगितया

चोपकरणानां विचारं कर्तुमस्यां पूजायां तद्याख्यानं निरूपयितुं पूर्वोक्तस्योत्तरवक्ष्यमाणस्य चासङ्करायोपसंहरति गद्येन ।

इति ध्यानम् ।

इतीति । ध्यानविवरणं ध्यानस्य ध्यानप्रतिपादकश्लोकस्य विवरणं व्याख्यानमिति एवं कथितम्, एवं ध्यानश्लोकं व्याख्यायेदानीमुपकरणानां विचारं निरूपयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथोपकरणविचारः ।

अथेति । अथ ध्यानव्याख्यानानन्तरमुपकरणविचार उपकरणानामुपाङ्गानां विचारो विवेको ध्यानोपकारकाङ्गानां विवेक इत्यर्थः, क्रियत इति शेषः । तेषु प्रथमं शुद्धस्फटिकसङ्काशतां व्याख्यातुं गद्येन प्रतिजानीते ।

तत्रादौ शुद्धस्फटिकसङ्काशताविचारः ।

तत्रेति । तत्र प्रतिज्ञात उपकरणविचार आदौ प्रथमं शुद्धस्फटिकसङ्काशताविचारः शुद्धो निर्मलो यः स्फटिकः स्फटिकनामाश्मा तेन सङ्काशता सादृश्यं यच्छिवे निरूपितं तस्य विचारो विवेकः क्रियत इति शेषः । तामेव शुद्धस्फटिकसङ्काशतां विचारयन्गद्येनाह ।

निर्मले सर्वमेवेदं यदस्मिन्प्रतिबिम्बति ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशो नीरागः सोऽयमीश्वरः ॥२७॥

निर्मल इति । हे शिष्य यद्यस्मात्कारणान्निर्मले निर्गतं माया तत्कार्यजगद्रूपं मलं यस्मात्तत्तथोक्तं तस्मिन्नस्मिन्स्वयं प्रकाशत्वेन सदैवापरोक्षरूपे प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरौ सर्वमेव समस्तमपीदं जगत्प्रतिबिम्बति जीवा ईश्वरश्च ताभ्यां सहितं

प्रत्यगात्मशिवगुरावाभासत इत्यर्थः, स जगत्प्रतिबिम्बवानयं स्वयं प्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षरूपः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्नीरागः पारमार्थिकरागशून्योऽत एवेश्वर उक्तलक्षणैश्वर्यसंपन्नोऽस्ति अतः शुद्धो निर्मलो यः स्फटिक एतन्नामाश्मा तेन सङ्काशः सदृशो ज्ञेयः, यथा स्फटिकाश्मनि नीलपीतादिरागप्रतिबिम्बवत्यपि प्रतीयमाने सति वस्तुतो रञ्जनारहित एव तिष्ठति तद्वत्प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुरपि जगत्प्रतिबिम्बवानिव प्रतीयमानोऽपि वस्तुतस्तद्रहित एव विद्वद्भिरनुभूयतेऽतः स्फटिकसङ्काशत्वं प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ २७ ॥

एवं शुद्धस्फटिकसङ्काशत्वं विचार्येदानीं कर्पूरगौरतां व्याचिख्यासुर्ग्रन्थेन प्रतिजानीते ।

अथ कर्पूरगौरताविचारः ।

अथेति । अथ शुद्धस्फटिकसङ्काशत्वविचारानन्तरं कर्पूरगौरताविचारः शिवे कर्पूरगौरता या निरूपिता तस्या विचारो विवेकः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

यद्वासनाप्रसादेन सर्वा दुर्वासना गता ।
स्वभावशीतला सेयं शिवे कर्पूरगौरता ॥ २८ ॥

यद्वासनेति । हे शिष्य यद्वासनाप्रसादेन यस्य शिवस्य सम्बन्धिनी या वासना भावना तस्याः प्रसादः प्रसन्नतोत्पत्तिरित्यर्थः, तेन कृत्वा सर्वा समस्ता दुर्वासना दुष्टा स्वसंस्पृष्टजीवानां दुःखदात्री या वासना संस्कारः समस्तजगद्विषयिणी जीवानां बन्धकारणभूता वासनेति भावः, गता निवृत्ता भवति सोक्तलक्षणा स्वात्मशिवविषयिणी वासनेयं विद्वत्सु प्रत्यक्षाऽनुभूयमाना स्वभावशीतला स्वभावेनाकृत्रिमरूपेण शीतला

तापत्रयनिवर्तयित्र्यस्ति, लोकेपि कर्पूरे गौरता शीतलता चाभिन्नाऽनुभूयते तथात्र प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुविषयवासनायामपि तापत्रयनिवर्तकत्वेन शीतलत्वं शुद्धत्वेन गौरत्वं चाभिन्नमनुभूयतेऽत इयमेव कर्पूरगौरता कर्पूरस्य गौरतेव गौरता ज्ञेया शिवे प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरौ विषये ॥ २८ ॥

एवं कर्पूरगौरतां विचार्येदानीं दिगम्बरतां विचारयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ दिगम्बरताविचारः ।

अथेति । अथ कर्पूरगौरताविचारणानन्तरं दिगम्बरताविचारः शास्त्रे लोके च या दिगम्बरतोच्यते तस्या विचारो विवेकः क्रियत इति शेषः । तमेव विचारं गद्येनाह ।

निरावरणविज्ञानस्वरूपो हि स्वयं हरः ।
स्वैरं चरति संसारे तेन प्रोक्तो दिगम्बरः ॥ २९ ॥

निरावरणेति । हे शिष्य हि यस्मात्कारणाद्धरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुः स्वयं स्वतो निरावरणचैतन्यस्वरूपो निर्गतं निवृत्तमावरणं ब्रह्मात्मा न भाति नास्तीत्येवंरूपव्यवहारकारणं कारणाविद्यासहितं यस्मात्तत्तथोक्तं यच्चैतन्यं चिन्मात्रं तदेव स्वमसाधारणं रूपं यस्येति स तथोक्तोऽस्ति, किञ्च स तथाविधोपि संसारे समष्टिव्यष्टिदेहत्रयरूपे प्रपञ्चे स्वैरं स्वेच्छं यथा भवति तथा चरति वर्तते विधिनिषेधातीतः सन्संसारे तिष्ठतीति भावः, तेन हेतुना दिगम्बरो निरावरणत्वान्नग्नः प्रोक्तस्तदेतादृशं दिगम्बरत्वं मूढजनैर्नग्नत्वेन प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ २९ ॥

एवं दिगम्बरत्वं विचार्येदानीं भस्मोद्धूलनं व्याख्यातुं

गद्येन प्रतिजानीते।

अथ भस्मोद्धूलनविचारः।

अथेति। अथ दिगम्बरत्वविचारानन्तरं भस्मोद्धूलनविचारो भस्मनो विभूतेर्यदुद्धूलनं लेपनं लोके लौकिकशास्त्रे च शिवे प्रतिपाद्यते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः। तदेव पद्येनाह।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते किल।
तेनैव भस्मना गात्रमुद्धूलयति धूर्जटिः॥ ३०॥

ज्ञानाग्निरिति। हे शिष्य ज्ञानाग्निर्ज्ञानं जीवब्रह्मैक्यविषयं महावाक्यजन्यमपरोक्षं तदेव सकलकर्मदाहकत्वादग्निरिव स यस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोः समष्टिव्यष्टिदेहद्वयसहितचिदाभासेऽहंप्रतीत्या कृतानि यानि सर्वकर्माणि सञ्चितप्रारब्धक्रियमाणाख्यानि क्रियापरपर्यायाणि भस्मसाद्भस्मरूपाणि कुरुते करोति किलेति निश्चये एवं निश्चते श्रुतिषु 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'ति श्रुतेः, तेनैव तादृशेनैव भस्मना बाधितसर्वकर्मणामकिञ्चित्करत्वाद्भस्मसादृश्यं न त्वन्येनेत्यर्थः, गात्रं गा बुद्धीन्द्रियाणि बुद्धीश्च त्रायते पालयतीति गात्रं सच्चिदानन्दं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नमुद्धूलयति मलिनं लोकदृष्टौ दर्शयति बाधितसर्वकर्मणां प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिव एवाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वेन लोकदृष्टौ प्रतीयमानतैव भस्मोद्धूलनत्वेनोपचर्यत इति भावः, अतः शिवगुरुधूर्जटिर्धूम्रवर्णा जटा यस्य स तथोक्तः, अत्र वेदान्तसाङ्ख्ययोगाख्या जटा ग्राह्याः॥ ३०॥

एवं भस्म विचार्येदानीं तादृशभस्मनः शिवस्य च मूढदृष्टौ प्रतीयमानं भेदं निरस्यति।

भासते भिन्नभावानामपि भेदो न भस्मनि ।
स्वस्वभावस्वभावेन भस्म भर्गस्य वल्लभम् ॥ ३१ ॥

भासतेति । हे शिष्य भिन्नभावानां भिन्नोऽन्योन्यव्याव्यावृत्तो भावोऽन्तःकरणं सत्ता वा येषां तेषां भेदः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोः सकाशात्पृथक्त्वं बाधितकर्मकर्तृरूपप्रपञ्चविभूतौ यद्यपि भासते प्रतीयते तथापि प्रभेदः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः सकाशाद्भस्मनि बाधितकर्त्रादिप्रपञ्चरूपविभूतौ न नास्ति, कुत इत्यत आह स्वस्वभावेति, भर्गस्य भर्जति संसारबीजं दहतीति भर्गः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुस्तस्य स्वस्वभावस्वभावेन स्वस्यात्मनो यः स्वभावो धर्मो जगद्बीजभर्जकरूपः स इव स्वभावो धर्मो यस्य भस्मनस्तेन कारणेन भस्मोक्तलक्षणा विभूतिरबाधरूपत्वाद्वल्लभं प्रियमस्ति, अत आत्मशिवस्य बाधितकर्मरूपभस्मनश्च न भेद आत्मत्वेनैव प्रियत्वस्योपलभ्यमानत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

एवं भस्मोद्धूलनत्वं विचार्येदानीं शिवे या चन्द्रचूडतोच्यते लोके शास्त्रे च तां विचारयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ चन्द्रचूडताविचारः ।

अथेति । अथ भस्मोद्धूलनविचारानन्तरं चन्द्रचूडताविचारः शिवे या चन्द्रचूडता निरूपिता तस्या विचारो विवेकः क्रियत इति शेषः, तमेव पद्येनाह ।

नश्यन्त्यस्य कलाः सर्वाः सा कला नैव नश्यति ।
याऽर्पिता शङ्करे भक्त्या चन्द्रचूडस्तया हरः ॥३२॥

नश्यन्तीति । हे शिष्य अस्यान्तःकरणोपाहितचैतन्यस्य च-

न्द्रस्य सर्वाः समस्ताः कला अवयवा नश्यन्ति नष्टा भवन्ति पञ्चज्ञानेन्द्रियपञ्चकर्मेन्द्रियपञ्चप्राणमनोरूपाः षोडश कला ज्ञेयाः, तद्वत्त्वेन पुरुषस्य चन्द्रसादृश्याच्चन्द्रत्वं चेति भावः, किञ्च सोक्तलक्षणकलासु मध्ये काप्येका नैव नश्यति नैव नष्टा भवति सा केत्यपेक्षायां तां दर्शयति येति, चिदाभासरूपचन्द्रेण भक्त्या प्रत्यगभिन्नपरमशिवगुरुविषयकप्रेम्णा शङ्करे सकलजगदानन्दकरे प्रत्यगभिन्नपरमात्मविश्वगुरौ या कला कापि अर्पिता तदाकारत्वेन संपादिता सेति योज्यम्, अतः शिवाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेः शिवस्वरूपत्वेनाविनाशात्तया प्रत्यगभिन्नपरमात्माकारवृत्त्यैव हरो हरति सर्वं द्वैतमितिहरः सर्वद्वैतहरणशीलः प्रत्यभिन्नः परमात्मा चन्द्रचूडश्चन्द्रश्चन्द्रकला चूडायां शिखायामिवैकदेशे यस्यास्ति स तथाविध उक्तो लोके शास्त्रेचेति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

एवं चन्द्रचूडतां विचार्येदानीं जटाजूटं विचारयिष्यन्ग्रन्थेन प्रतिजानीते ।

अथ जटाजूटविचारः ।

अथेति। अथ चन्द्रचूडताविचारानन्तरं जटाजूटविचारः शिवस्य यो जटाजूटो लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः। तदेव पद्येनाह ।

विश्रामोऽयं मुनीन्द्राणां पुरातनवटो हरः ।
वेदान्तसाङ्ख्ययोगाख्यास्तिस्रस्तज्जटयः स्मृताः ॥ ३३ ॥

विश्राम इति । हे शिष्य अयं स्वयंप्रकाशत्वेन नित्यापरोक्षः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरो गुरुर्मुनीन्द्राणां मुनीनां ज्ञानिनां य इन्द्रा श्रेष्ठाः पञ्चम्यादिभूमिषु स्थितास्तेषां विश्रामो विश्रम्यतेऽस्मिन्निति विश्रामोऽधि-

करणे घञ् 'हलश्चे'ति सूत्रेण, आवासस्थानमित्यर्थः, अतः पुरातनवटोऽनादिकालस्थितो वट इव स इवः, किञ्च वेदान्तसाङ्ख्ययोगाख्या वेदान्तो वेदान्तशास्त्रं साङ्ख्यं च साङ्ख्यनामकं शास्त्रं योगो योगशास्त्रमेता आख्या आह्वा यासां तास्तथोक्तास्तिस्त्रस्त्रिसंख्यास्तज्जटयस्तस्य प्रसगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्जटयो जटा इव तदलङ्कारत्वाज्ज्ञेयाः ॥ ३३ ॥

एवं जटाजूटं विचार्येदानीं गङ्गाधरत्वं विचारयन्ग्रन्थेन प्रतिजानीते ।

अथ गङ्गाधरत्वविचारः ।

अथेति । अथ जटाजूटविचारानन्तरं गङ्गाधरत्वविचारो गङ्गाधरत्वं यच्छिवस्योक्तं तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

ब्रह्मलोका च या गङ्गा सुषुम्णा शीतलद्रवा ।
मस्तके राजते यस्य तेन गङ्गाधरो हरः ॥ ३४ ॥

ब्रह्मलोका चेति । हे शिष्य या निदग्धप्रसिद्धा ब्रह्मलोका ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु तस्य लोका प्रकाशिकाऽहंब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृत्तिः सैव शीतलद्रवा शीतलस्तापत्रयनिवर्तको द्रव आनन्दरूपो रसो यस्याः सा तथोक्ताऽत एव सन्ततगमनत्त्वाच्छीतलद्रवत्त्वेन च गङ्गासादृश्याद्गङ्गेव सुषुम्णा च सुषुम्णा नाडी च तादृशावशेषणविशिष्टत्वेन गङ्गासादृश्याद्गङ्गेव यस्य प्रसगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्मस्तके मस्तक इवैकदेश उच्चस्थाने च सर्वोद्गविषयत्वाद्राजते प्रकाशते तेन हेतुना हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरः सर्वद्वैतबाधावधित्वेन प्रकाशमानः प्रसगभिन्नब्रह्मशिवगुरुर्गङ्गाधरो गङ्गाया अहं-

ब्रह्मास्मीति प्रमारूपवृत्तेः सुषुम्णानाड्याश्च धरो धारकोऽस्तीति लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यत इति भावः ॥ ३४ ॥

एवं गङ्गाधरत्वं निर्णीयेदानीं त्रिनेत्रतां विचारयिष्यन्गद्येनाह।

अथ त्रिनेत्रताविचारः।

अथेति। अथ गङ्गाधरत्वविचारानन्तरं त्रिनेत्रताविचारः शिवस्य या त्रिनेत्रता प्रतिपादिता तस्या विचारः क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येनाह।

आप्यायनस्तमोहन्ता विद्यया दोषदाहकृत्।
सोमसूर्याग्निनयनस्त्रिनेत्रस्तेन शङ्करः ॥ ३५ ॥

आप्यायन इति। हे शिष्य आप्यायनः आप्याययति तर्पयति जगत्स्वानन्ददानेनेति स तथोक्त आप्यायन आनन्दोऽतः स सोम इव, किञ्च तमोहन्ता तमसोऽज्ञानस्य हन्ता नाशकोऽज्ञानतमसो नाशयित्री चित्ताऽत्र ग्राह्या, अतः सा सूर्य इव, किञ्च विद्यया दोषदाहकृद्विद्यया ज्ञानरूपवृत्त्या दोषदाहकृद्दोषा रागादयस्तेषां दाहो दहनं तस्य कृत्कर्त्ता तेन धर्मेणाग्निसादृश्यादग्निरिव सः, अत एव सोमसूर्याग्निनयन उक्तविधसोमसूर्याग्निनयनोऽस्ति तेनोक्तविधसोमसूर्याग्निनयनवत्त्वेन शङ्करः समस्तजगत्सुखकारकस्त्रिनेत्रस्त्रिनेत्रत्वेन लोके शास्त्रे च प्रतिपादितो न तु लोकप्रसिद्धमत्र सोमसूर्याग्निनयनवत्त्वं ललाटस्थिताग्निनेत्रेण वा त्रिनेत्रत्वं ग्राह्यमिति भावः ॥ ३५ ॥

एवं त्रिनेत्रत्वं विचार्येदानीं नीलकण्ठत्वं विचारयितुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ नीलकण्ठताविचारः।

अथेति। अथ त्रिनेत्रताविचारानन्तरं नीलकण्ठताविचारः

शिवस्य या नीलकण्ठता प्रतिपाद्यते तस्या विचारो निर्णयः क्रियते इति शेषः। तमेव पद्येनाह।

कण्ठे ब्रह्माण्डनभसां गिलितानामनेकधा।
छाया स्फटिकसङ्काशे नीलकण्ठत्वकारणम्॥३६॥

कण्ठ इति। हे शिष्य स्फटिकसंकाशे स्फटिकनामाश्मा यथा नीलपीतादिद्रव्यसामीप्येन तत्प्रतिविम्बवत्त्वेन नीलपीतादिरूपः प्रतीयमानोपि वस्तुतस्तु शुद्ध एव तेनानेन धर्मेण तुल्यः शिवः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा जगत्तत्कारणमायासन्निधानेन शबलः प्रतीयमानोपि वस्तुतश्चैत्यरहितचिन्मात्ररूपत्वाच्छुद्ध एवातः स्फटिकतुल्ये तस्मिन्नेवैकदेशे सर्वब्रह्माण्डानां स्थितेः कण्ठ एकदेशे गिलितानां निगीर्णानां ब्रह्माण्डनभसां ब्रह्माण्डेषु जगत्सु यानि लोकदृष्टौ प्रतीयमानानि भ्रान्त्या नीलान्याकाशानि तेषां छाया प्रतिविम्बोऽस्ति स नीलकण्ठत्वकारणं प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुशिवे नीलकण्ठत्वं यदुच्यते लोके शास्त्रे च तस्य कारणं बीजं ज्ञेयं नान्यदित्यर्थः॥ ३६॥

किञ्चोक्तधारणानधिकारिणां द्वितीयं नीलकण्ठत्वकारणमाह।

यद्ब्रह्माण्डशरीरस्य श्यामलं पार्वतीपतेः।
कण्ठदेशे स्थितं व्योम नीलकण्ठस्ततो हरः॥३७॥

यदिति। हे शिष्य ब्रह्माण्डशरीरस्य ब्रह्माण्डं जगदेव शरीरं देहो यस्य शिवस्य तस्यात एव पार्वतीपतेः पर्वाणि तमोमोहादिरूपाणि पञ्च तनोति विस्तारयति असौ पर्वतो महामोहस्तस्मादुत्पन्ना पार्वती ब्रह्माण्डाहंबुद्धिस्तस्याः पतिः पालकस्तस्य विराजः कण्ठदेशे कुकस्थाने यत्प्रसिद्धं सर्वलोक-

दृष्ट्या श्यामलं श्यामत्वं स्थितं वर्त्तमानं प्रतीयते शास्त्रतश्च ज्ञायते तद्व्योमाकाशमेव श्यामरूपेण भासते ततो हेतोर्हरः सर्वदुःखहरणशीलः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्नीलकण्ठो विराड्रूपेण श्यामगलोऽस्तीति निश्चेतव्यम् ॥ ३७ ॥

साकाराशिवोपासकान्प्रति तत्कारणं दर्शयति ।

शङ्करेणाभ्रशुभ्रेण यद्विषाम्बु दयालुना ।
कण्ठे धृतमतः कण्ठेः नवाम्बुधरसुन्दरः ॥ ३८ ॥

शङ्करेणेति । हे शिष्य दयालुना सर्वप्राणिषु दयावताऽभ्रशुभ्रेणाऽभ्रं शरत्कालीनो निर्जलो मेघस्तद्वच्छुभ्रेण श्वेतरूपेण शङ्करेण शं सुखं करोतीति शङ्करो जगज्जीवनप्रदस्तेन यद्यस्मात्कारणाद्विषाम्बु समुद्रस्य मथनसमये विषरूपं जलं निःसृतं तत्कण्ठे गले धृतं स्थापितमतः कारणाच्छिवः कण्ठे गले नवाम्बुधरसुन्दरो नवो नवीनो योऽम्बुधरो मेघस्तद्वत्सुन्दरः कमनीयो दृश्यत इति शेषः ॥ ३८ ॥

किञ्च ।

शुद्धस्फटिकसङ्काशः स्थितोऽयं मन्दराचले ।
इन्द्रनीलाचलच्छाया नीलकण्ठत्वकारणम् ॥ ३९ ॥

शुद्धेति । हे शिष्य अयं साकारः शिवः शुद्धस्फटिकसङ्काशः शुद्धो निर्मलः स्फटिकनामाश्मा तेन सङ्काशस्तुल्योऽस्ति, किञ्चाऽयं शिवो मन्दराचले मन्दरनाम्नि पर्वते स्थित उषितोऽत एव तस्मिञ्छिवकण्ठे इन्द्रनीलाचलच्छायेन्द्रनीलमणिरूपमन्दरपर्वतस्य च्छाया प्रतिबिम्बो भवतीति शेषः, तदेव नीलकण्ठत्वकारणं शिवस्य यन्नीलकण्ठत्वं तस्य कारणं बीजं निश्चेतव्यम् ॥ ३९ ॥

इदानीं भक्तेरेव श्रैष्ठ्यं मन्यमानान्प्रत्याह।

रामोऽस्य परमो भक्तः शङ्करो भक्तवत्सलः।
रामरत्नं धृतं कण्ठे नीलकण्ठत्वकारणम्॥ ४०॥

राम इति। हे शिष्य रामो दाशरथिः परमः श्रेष्ठोऽस्य शिवस्य भक्तः सेवको मुख्यसेवक इत्यर्थः, अस्ति किञ्च शङ्करो भक्तानां सुखकर इत्यर्थः, भक्तवत्सलो भक्तेषु वत्सलः प्रीतिमानस्तीति ततो हेतो रामरत्नं रामो दाशरथिरेव रत्नं नीलमणिस्तत्कण्ठे गले धृतं स्थापितं शिवेन तन्नीलकण्ठत्वकारणं शिवस्य यन्नीलकण्ठत्वं तस्मिन्कारणं हेतुरतः कर्मज्ञानाभ्यां भक्तेरेव श्रैष्ठ्यमिति भावः॥ ४०॥

एवं नीलकण्ठत्वकारणं विचार्येदानीं भुजङ्गभूषणतां व्याख्यातुं गद्येनाह।

अथ भुजङ्गभूषणताविचारः।

अथेति। अथ नीलकण्ठत्वकारणविचारानन्तरं भुजङ्गभूषणताविचारो भुजङ्गाः सर्पा भूषणमलङ्कारो यस्य तस्य भावस्तत्ता तस्या विवेको विचारः क्रियत इति शेषः। तदेव पद्येनाह।

योगिनः पवनाहारास्तथा गिरिबिलेशयाः।
निजरूपे धृतास्तेन भुजङ्गाभरणो हरः॥ ४१॥

योगिन इति। हे शिष्य पवनाहाराः पवनः प्राणनामा वायुराह्रियते वशीक्रियते यैस्ते तथोक्ताः, तथा तद्वद्गिरिबिलेशया गिरति पतति तत्त्वज्ञानेनेति गिरिर्देहसमूहः स एव बिलं छिद्रं तस्य वा बिलमवकाशं तस्मिञ्छयाः शेरत इति

यया निद्रिताः स्वाभिन्ने परमात्मनि जागरिता इत्यर्थः, अतः पवनाहारबिलेशयत्वाभ्यां योगिभुजङ्गयोः सादृश्याद्योगिनां भुजङ्गपदेनात्र ग्रहणमिति भावः, ते योगिरूपा एव भुजङ्गा निजरूपे स्वस्वरूपे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनीत्यर्थः, धृताः स्वाभिन्नत्वेन स्थापितास्तेन कारणेन हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्भुजङ्गाभरण सर्पभूषणः उक्तः, यद्वा भुजाभ्यां साङ्ख्ययोगहस्ताभ्यां गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति स्वस्वरूपमिति व्याख्येयम् ॥ ४१ ॥

योगरीत्यापि तद्विचारमाह ।

का चित्कुण्डलिनी शक्तिः शङ्करेण वशीकृता ।
कुण्डलिन्या कुण्डलिनो देहाभरणतां गताः ॥ ४२ ॥

काचिदिति । हे शिष्य काचित्सूक्ष्मनाडीरूपा कुण्डलिनी कुण्डलिनीनाम्नी शक्तिर्जीवशक्तिः सर्वशरीरेषु वर्त्तते सा शङ्करेण शिवेन वशीकृता वशत्वेन सम्पादिता तयैव कुण्डलिन्या वशीकृतकुण्डलिनीशक्त्या तस्या एव सर्वसर्पेष्वपि स्थितत्वादित्यर्थः, कुण्डलिनः सर्पाणां कुण्डलाकारत्वप्रसिद्धेः सर्पा देहाभरणतां देहस्य शरीरस्याभरणतां भूषणत्वं गताः प्राप्ता इति योगमतेन निश्चेतव्यम् ॥ ४२ ॥

साकारोपासकमतेनापि तद्विचारयन्नाह ।

अनन्तवासुकी शम्भोः कर्णकुण्डलतां गतौ ।
तत्प्रधानतयाऽन्येपि ख्याताः कुण्डलिसंज्ञया ॥ ४३ ॥

अनन्तेति । हे शिष्य अनन्तवासुकी अनन्तानाम सर्पो वासुकिनामा च सर्प एतौ शम्भोः शिवस्य कर्णकुण्डलतां कर्णयोः श्रवणयोः कुण्डलतां कुण्डलनामकभूषणत्वं गतौ प्रा-

ऽसौ कुत एतन्निश्चेतव्यमित्यत आह तदिति, तत्प्रधानतया तयो-रनन्तवासुकिनामकसर्पयोः प्रधानता मुख्यता तया स्वच्छत्रिन्यायेनेत्यर्थः, अन्येपि सर्पाः कुण्डलिसञ्ज्ञया कुण्डलिरिति सञ्ज्ञा-नाम तया ख्याताः प्रसिद्धाः सन्तीसतो हेतोरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं भुजङ्गभूषणत्वं विचार्येदानीं त्रिशूलं विचारयान्नाय-न प्रतिजानीते ।

अथ त्रिशूलविचारः ।

अथेति । अथ भुजङ्गभूषणत्वव्याख्यानानन्तरं त्रिशूलवि-चारः शिवस्य हस्ते यस्त्रिशूलोऽस्तीत्युच्यते तस्यायुधविशेषस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

> शान्तिवैराग्यबोधाख्यैस्त्रिभिरग्रैस्तरस्त्रिभिः ।
> त्रिगुणत्रिपुरं हन्ति त्रिशूलेन त्रिलोचनः ॥ ४४ ॥

शान्तीति । हे शिष्य शान्तिवैराग्यबोधाख्यैः शान्तिरु-परतिरष्टाङ्गयोगसाधनजन्या जगद्भानरूपा व्यवहाराभाव-कार्येतिलक्षणलक्षिता, तदुक्तं 'यमादिर्धीनिरोधश्च व्यवहारस्य संक्षयः । स्युर्हेत्वाद्या उपरतेरिति । वैराग्यं च दोषदृष्टिजन्यं सर्व-विषयत्यागेच्छारूपं भोग्यादैन्याभावकार्यं चेति लक्षितं, तदुक्तं-

> दोषदृष्टिर्जिहासा च पुनर्भोग्येष्वदीनता ।
> असाधारणहेत्वाद्या वैराग्यस्य त्रयोप्यमीति ॥

बोधश्च ज्ञानं श्रवणादिजन्यं सत्यमिथ्याविवेचनरूपं चिदा-त्माहङ्कारैकत्वोपलक्षितग्रन्थ्युत्पत्त्यभावकार्यमित्युपलक्षितं, तदुक्तं-

> श्रवणादित्रयं तद्वत्तत्त्वमिथ्याविवेचनम् ।
> पुनर्ग्रन्थेरनुदयो बोधस्यैते त्रयो मताः । इति ।

एता आह्वा येषां तैस्तरस्त्रिभिरज्ञानतत्कार्यभेदने वेगवद्भि-

स्त्रिभिस्त्रिसंख्याकै रग्रैः फलैरुपलक्षितेन त्रिशूलेनोक्तलक्षणानि त्रीणि शूलानि फलानीव यस्य स तथाविधस्तेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मबोधेन त्रिलोचनः पूर्वोक्तलक्षणस्त्रिनेत्रः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्त्रिगुणत्रिपुरं त्रयो रजःसत्त्वतमोऽभिधा ये गुणाः प्रकृतेर्विकारास्तान्तत्कार्यं च त्रयाणां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यं देहत्रयमित्यर्थः, 'नवद्वारे पुरे देहीत्युक्तेः, हन्ति नाशयति ॥ ४४ ॥

एवं त्रिशूलं विचार्येदानीं डमरुं विचारयन्गद्येनाह ।

अथ डमरुविचारः ।

अथेति । अथ त्रिशूलविचारनिरूपणानन्तरं डमरुविचारः शिवस्य हस्ते यो डमरुः प्रसिद्धस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

टण्टङ्कारच्छलेनासौ शैवानां मुक्तिहेतवे ।
नेति नेति मुहुः प्राह डमरुः शाम्भवो हि सः ॥ ४५ ॥

टण्टमिति । हे शिष्य टण्टङ्कार इति डमरुध्वनेरनुकरणं तादृशध्वनिरेव च्छलं मिषं तेन कृत्वाऽसौ शास्त्रेषु प्रतिपादितः परोक्षतया श्रूयते शाम्भवः शम्भोर्जगत्सुखप्रदस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोरयं शाम्भवो वेदो वेदशिवयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धेन सम्बन्धवत्त्वं, हि विद्वत्सु प्रत्यक्षसिद्धः सोऽविद्वत्सु परोक्षतया श्रुतो डमरुर्डमरुत्वेन कल्पितः शैवानां शिवस्यैते शैवाः प्रत्यगभिन्नब्रह्मांशभूता जीवास्तेषां मुक्तिहेतवे मुक्तिर्मोक्षः स एव हेतुः प्रयोजनं तस्मै तत्प्राप्त्यर्थमित्यर्थः, मुहुः पुनः पुनर्नेति नेतीति निरूपितं यद्द्वैतं तन्न नास्तीत्येवं प्राहोपदिशति, अत्र वेदस्य डमरुत्वम्, 'अथातऽऽदेशो नेति नेती'त्यादी

नां सर्वद्वैतनिषेधकवाक्यानां ध्वनित्वं च विवक्षितमिति भावः ॥ ४५ ॥

एवं डमरुं विचार्येदानीं मुण्डमालां विचारयनाद्येन प्रतिजानीते ।

अथ मुण्डमालाविचारः ।

अथेति । अथ डमरुविचारनिरूपणानन्तरं मुण्डमालाविचारो मुण्डमालायाः शिवे या प्रोक्ता मुण्डमाला तस्या विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव प्रतिज्ञातं पद्येनाह ।

अनन्तमृतब्रह्माण्डमुण्डमालाविधारणे ।
अनाद्यनन्तरूपत्वात्समर्थः शिव एव हि ॥ ४६ ॥

अनन्तेति । हे शिष्य अनन्तमृतब्रह्माण्डमुण्डमालाविधारणेऽनन्तानि अपरिमितानि मृतानि नष्टानि यानि ब्रह्माण्डानि तेषु चापरिमितानि यानि मुण्डानि कपालानि तेषां माला स्रक्तस्या विधारणे परिधानेऽनाद्यनन्तरूपत्वान्नाऽऽदिर्यस्य तदनादि न विद्यतेऽन्तो नाशश्च यस्य तदनन्तमनादि यदनन्तमेतादृशं रूपं स्वरूपं यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्माच्छिव एव प्रत्यगभिन्नपरमात्मगुरुरेव समर्थः प्रभुरस्ति हि एतद्विद्वत्सु प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवं मुण्डमालाविधारणं निर्णीयेदानीं वृषवाहनत्वविचारं प्रतिजानीते गद्येन ।

अथ वृषवाहनविचारः ।

अथेति । अथ मुण्डमालाविधारणनिर्णयनिरूपणानन्तरं वृषवाहनविचारः शिवस्य यद्वृषवाहनं निरूपितं शास्त्रेषु तस्य विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव श्लोकेनाह ।

ब्रह्माद्या यत्र नारूढास्तमारोहति शङ्करः।
समाधिं धर्ममेघाख्यं तेनायं वृषवाहनः ॥ ४७ ॥

ब्रह्माद्या इति । हे शिष्य ब्रह्माद्या ब्रह्मा विरञ्चिराद्यो मुख्यो येषां ते तथोक्ता यत्र समाधौ नारूढा न स्थितिं प्राप्ताः शङ्करः समस्तजगत आनन्दकरः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तं शास्त्रेषु प्रसिद्धं धर्ममेघाख्यं धर्मवृष्टिकर्तारं समाधिं 'क्षणमेकं क्रतुशतस्यापी'ति श्रुतेः, आरोहति आरूढो दृश्यते तत्रैव तदुपलब्धेस्तेन हेतुनाऽयं प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्वृषवाहनो वृषः सर्वश्रेष्ठः समाधिर्धर्ममेघाख्यो वाहनं गमनसाधनं यस्य स तथाविधोऽस्ति न त्वत्र लौकिकं वृषवाहनत्वं ग्राह्यम्, उपासनायां 'मनो ब्रह्मेत्युपासीते'ति श्रुतेर्मनसि ब्रह्मत्वबुद्धिरिव नन्दिनि वृषे धर्ममेघसमाधिबुद्धिः शिवे च ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरुबुद्धिश्च कार्येति भावः ॥ ४७ ॥

एवं वृषवाहनत्वं विचार्येदानीं कैलासविचारं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ कैलासविचारः ।

अथेति । अथ वृषवाहनविचारनिरूपणानन्तरं कैलासविचारः कैलासनाम्नः पदार्थस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

कैवल्ये लसते रुद्रस्तद्भक्ता अपि सर्वदा ।
तत्कैवल्यविलासेन कैलासं शम्भुमन्दिरम् ॥ ४८ ॥

कैवल्यइति । हे शिष्य रुद्रो रोदयति मायया दुःखीकरोति जीवमिति रुद्रः परमात्मा कैवल्येऽखण्डैकरस आत्मनि

ब्रह्माभिन्ने लसते स्वयंप्रकाशमानो वर्त्तते तद्भक्ता अपि तस्य प्रत्यगात्मनोऽभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्भक्ताः सेवकास्तच्चिन्तकाश्च सर्वदा सर्वकालं तस्मिन्नेव कैवल्ये लसन्ति स्वयंप्रकाशमाना वर्त्तन्ते तत्कैवल्यविलासेन तादृशकैवल्यविलसनेन कैलासमखण्डैकरसस्वयंप्रकाशनमेव शम्भुमन्दिरं शंभवत्यस्मादिति शम्भुः समस्तजगत्सुखकारणं प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्तस्य मन्दिरमिव वासस्थानं ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

एवं कैलासं निर्णीयेदानीं मन्दरं विचारयन्नग्रेनाह ।

अथ मन्दरविचारः ।

अथेति। अथ कैलासविचारनिरूपणानन्तरं मन्दरविचारो मन्दरस्य मन्दरनाम्नः पर्वतस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

मथितो मुक्तिरत्नार्थं येनायं भवसागरः ।
स बोधो मन्दरो नाम मन्दिरं शङ्करस्य तत् ॥ ४९ ॥

मथित इति । हे शिष्य येन बोधेनाऽयं सर्वलोकप्रत्यक्षो भवसागरो भवत्यस्मात्संसार इति भवोऽविद्यातत्कार्यरूपः प्रपञ्चो गिरति भक्षतीति गरो मृत्युस्तेन सह वर्त्तत इति स एव सागरः स्वार्थेण्, यद्वा गरो विषं विषयरूपं तत्स्पर्शेन तद्भोगेन च मरणसम्भवात्तेन सहितः सगरः स एव सागरः स मुक्तिरत्नार्थं मुक्तिर्मोक्षः स एव रत्नमिव तस्मै तं प्राप्तुं मथित आलोडितः स उक्तविधो बोधः प्रत्यगात्मपरमात्मैक्यविषयं ज्ञानं मन्दरो मकारवाच्यं कारणशरीरमज्ञानं समष्टिव्यष्टिरूपं तदुपहितौ प्राज्ञेश्वरौ च दराति विनाशयतीति व्युत्पत्त्या मन्दरो नाम प्रसिद्धोऽस्ति । तत्स बोध एव शङ्करस्य शं सुखं क-

रोति स शङ्करो जगदानन्दकरः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुस्तस्य मन्दिरं वासस्थानं ज्ञेयं तत्रैव तत्प्राप्तेः प्रसिद्धत्वादित्यर्थः, उपासनापक्षे 'मनो ब्रह्मे'ति श्रुत्या मनसि ब्रह्मत्वचिन्तनमिव लोकप्रसिद्धमन्दरपर्वते बोधरूपत्वचिन्तनं तत्रस्थे शिवे च प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुरूपत्वचिन्तनं च कार्यमिति भावः ॥ ४९ ॥

एवं मन्दरं निर्णीयेदानीं लोके शास्त्रे च शिवस्य श्मशानवासोऽभिहितस्तन्निर्णयं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ श्मशानविचारः ।

अथेति । अथ मन्दरविचारनिरूपणानन्तरं श्मशानस्य प्रेतावासस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

नित्यं क्रीडति यत्रायं स्वयं संहारभैरवः ।
तत्र श्मशाने संसारे शिवः सर्वत्र दृश्यते ॥ ५० ॥

नित्यमिति । हे शिष्य स्वयं स्वतः सिद्धोऽयं प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्विद्वत्प्रत्यक्षः संहारभैरवः सन्संह्रियते विनाश्यते विश्वमनेनेति संहारो मृत्युः सर्वजगल्लयाधिष्ठानमित्यर्थः, अतः सर्वभयहेतुत्वादेव भैरवो भीतिप्रदः सन् यत्र संसारे जगति नित्यं सर्वदा क्रीडति रमते, तत्रोक्तविधे संसाररूपे सर्वदा मङ्गलरूपत्वाच्छ्मशाने सर्वत्र सर्वपदार्थेषु सर्वकाले च शिवः प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुर्दृश्यतेऽवलोक्यते ज्ञानिभिरिति शेषः, उपासनापक्षे श्मशाने संसारत्वं तत्र शिवप्रत्यगभिन्नगुरुरूपत्वं च ध्येयमिति भावः ॥ ५० ॥

एवं श्मशानं निर्णीयेदानीं गणान्विचारयितुं गद्येनाह ।

अथ गणविचारः ।

अथेति। अथ श्मशानविचारनिरूपणानन्तरं गणविचारो गणानां विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येनाह।

आनन्दसागरः शम्भुस्तच्छक्तिर्द्रव उच्यते।
शीकरा इव सामुद्रास्तदानन्दकणा गणाः॥ ५१॥

आनन्देति। हे शिष्य शम्भुः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः प्रत्यगानन्दाभिन्नब्रह्मानन्दशिवगुरुरानन्दसागर आनन्दानां चतुर्विधानां विद्यानन्दानां विषयानन्दानां च जलस्थानीयानां सागरः समुद्र इव ज्ञेयः, तस्याऽऽनन्दसागरस्य शक्तिर्जगज्जननसामर्थ्यं द्रव आर्द्रतोच्यते कथ्यते मुनिभिरिति शेषः। तदानन्दकणास्तस्यानन्दरूपस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्ये कणा अंशा विषयानन्दास्ततः समीपे वर्त्तमाना विद्यानन्दाश्च सामुद्राः समुद्रसम्बन्धिनः शीकरा इवाम्बुकणा इव सन्ति तेषां च समूहरूपत्वेनोक्तविधशिवसांनिध्येन च गणाः सेवका इव ज्ञेयाः। उपासनापक्षे च शिवे प्रत्यगभिन्नपरमात्मगुरुरूपत्वं पार्वत्यां च तच्छक्तिरूपत्वं तद्गणेषु च विद्यानन्दविषयानन्दरूपत्वं च ध्येयमिति भावः॥ ५१॥

ननु शिवगणेषु जगद्विलक्षणत्वं स्वभावाकृतिभिरुक्तं पुराणेषु श्रुतं तदत्र कथं सम्भाव्यं तत्राह।

जगद्विलक्षणः स्वामी स्वरूपाकृतिलक्षणैः।
जगद्विलक्षणा एव गणास्तस्य किमद्भुतम्॥५२॥

जगद्विलक्षण इति। हे शिष्य उक्तलक्षणानां विद्यानन्दादिरूपगणानां स्वामी सच्चिदानन्दादिसमर्पणेन पालकः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुर्जगद्विलक्षणो जगतोऽसज्जडदुःखरूपात्प्रपञ्चाद्विलक्षणो विपरीतलक्षणवान्स्वरूपाकृतिलक्षणैः स्व-

नैव रूप्यते प्रकाश्यत इति स्वरूपं स्वप्रकाशं जगत्तु परप्रकाशम्, आकृतिर्निराकाररूपा जगत्तु साकाररूपम्, लक्षणं च सच्चिद्रूपं जगतस्तु असज्जडदुःखरूपं लक्षणं तैः प्रत्यगभिन्नब्रह्मणो जगतश्च वैलक्षण्यमस्ति यदि तर्हि तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्दस्य गणा उक्तविधा विद्यानन्दादिरूपाः सेवका जगद्विलक्षणा एव जगन्ति गच्छन्तीति जगन्ति विषयानन्दास्तेभ्यो विलक्षणा विपरीतलक्षणा एव निश्चयेन सन्ति, अत्रार्थे किमद्भुतं किमाश्चर्यं न किमपीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

एवं साधारणच्छिवगणान्निर्णीयेदानीं योगिनीगणान्विचारयितुं गद्येनाह ।

अथ योगिनीगणविचारः ।

अथेति । अथ गणनिर्णयनिरूपणानन्तरं योगिनीगणविचारो योगिनीनां योगिनीनामदेवतानां यो गणः समूहः शिवसमीपेऽस्तीति शैवपुराणेषु श्रूयते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

यैव यैव मनोवृत्तिर्योगाभ्यासेन योगिनाम् ।
सा समीपं गता शम्भोः सैवायं योगिनीगणः ॥ ५३ ॥

यैव यैवेति । योगिनां योगेन प्राप्तजीवब्रह्मैक्यभावानां योगाभ्यासेन योगस्य निरोधलक्षणस्य योऽभ्यासः पुनः पुनरावर्तनं तेन यैव यैव या या च प्रसिद्धा रुद्धा मनोवृत्तिर्मनसोऽन्तःकरणस्य वृत्तिः साभासांशरूपाऽस्ति, सा सेत्यावृत्तिः कर्तव्या सा सा वृत्तिः शम्भोर्जगदानन्दकरस्य प्रत्यगानन्दपरमात्मनः समीपं निकटदेशं गता प्राप्ताऽस्ति सैवोक्तलक्षणवृत्तिसमूहरूप एवायं विद्वत्प्रत्यक्षो योगिनीगणो योगि-

न्यो निरोधाख्ययोगवत्यो वृत्तयस्तासां गणः समूहो ज्ञेयः। उपासनापक्षे योगिनीगणे निरुद्धचित्तवृत्तित्वं शिवे च तद्ध्येयप्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुत्वं च चिन्त्यमिति भावः ॥ ५३ ॥

ननु लोके शास्त्रे च शिवगणानां पिशाचत्वं श्रूयत इत्याशङ्क्य तेषु पिशाचत्वबुद्धिर्मूढानामेवेत्याह ।

सखायः शङ्करस्यैते योगिनीभैरवादयः ।
जीवन्मुक्ता जडैरुक्ता भूतप्रेतपिशाचकाः ॥ ५४ ॥

सखाय इति । हे शिष्य एत उक्ता वक्ष्यमाणाश्च गणादयः शङ्करस्य जगदानन्दकरस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मांशगुरोर्योगिनीभैरवादयो योगेन निरुद्धवृत्तयो योगिन्यो भैरवश्च जगद्भयजनको मृत्युश्चादी मुख्यौ येषां ते तथोक्तास्ते सखायः सुखरूपत्वेनात्मसुखसाधनत्वेनेष्टा जीवन्मुक्ता जीवन्त एव मुक्ता ब्रह्मभावं प्राप्ता अत एव विधिनिषेधातीतास्ते जडैर्मूढैर्भूतप्रेतपिशाचका भूता भूतनामानः प्रेताः प्रेतनामानः पिशाचकाः पिशाचनामान इति जातिभेदान्नामभेदेनोक्ताः कथिता इति ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

एवं योगिनीगणं निर्णीयेदानीं कालभैरवविचारं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ कालभैरवविचारः ।

अथेति । अथ योगिनीगणविचारनिरूपणानन्तरं कालभैरवविचारः शिवसमीपे यः कालभैरवो गणोऽस्तीति लोके शास्त्रे च प्रसिद्धस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

विवर्त्तितजगज्जालः कालोऽस्य द्वारपालकः ।

कालाद्बिभेति यद्विश्वं स गणः कालभैरवः॥ ५५॥

विवर्तितेति । हे शिष्य विवर्तिजगज्जालो विवर्तितं विपरीतरूपत्वेन कल्पितं जगद्रूपं जालमिव जीवबन्धनकारणं येन स तथाविधः कालः कलयति जगदिति व्युत्पत्त्या कालः सर्वजगत्कल्पक ईश्वरोऽस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्द्वारपालको द्वारं प्रत्यगभिन्नपरमात्मत्वप्रापकं प्रत्यगात्मपरमात्मैक्यविषयं ज्ञानं तस्य पालको रक्षकोऽस्ति कालपदं व्याख्याय भैरवपदं व्याख्यास्यन्नाह कालादिति, यद्यस्मात्कालादीश्वराद्विश्वं समस्तं जगद्बिभेति भयं प्राप्नोति अतः स ईश्वरोऽनन्तब्रह्माण्डापेक्षयाऽनन्तेश्वराणां गणः समूहरूपः कालभैरवः कालभैरवनामाऽस्तीति ज्ञेयम्, उपासनापक्षे तु कालभैरवनाम्नि शिवगणे जगत्कलाकत्वसर्वभयहेतुत्वोपलक्षितमीश्वरत्वं शिवे च प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपत्वं च समारोप्य ध्येयमिति भावः॥५५॥

एवं कालभैरवं निर्णीयेदानीं दण्डपाणिनिर्णयं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ दण्डपाणिविचारः।

अथेति। अथ कालभैरवविचारनिरूपणानन्तरं दण्डपाणिविचारो दण्डपाणिनामको यः शिवस्य गणो लोके शास्त्रे च प्रोक्तस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येनाह।

मनसो दण्डनेनैव दण्डपाणिर्गणो भवेत्।

तादृशा एव देवस्य गणत्वमुपयान्ति हि॥ ५६॥

मनस इति। हे शिष्य मनसः सङ्कल्पात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्मनस्तस्य दण्डनेनैव निरोधलक्षणदण्डनेन शासनेनैव नान्यसाधनेनेत्यर्थः, दण्डपाणिर्दण्डो मनोनिग्रहाय निरोधाख्यः

समाधिः पशूनां निग्रहार्थं दण्ड इव पाशाविनाशरूपं द्वैतं सत्का-ऽऽत्मस्वरूपब्रह्मग्रहणकरणत्वादष्टाङ्गयोगोऽत्र पाणिग्रांह्यस्तास्म-न्यस्य स तथोक्तो गणः सेवकस्तेषां ब्रह्माण्डबहुत्वापेक्षया ब-हुत्वं तेषां समूहो वा भवेत्स्यादेवं सम्भावना कार्येति भावः, ततश्च किमित्यत आह तादृशा इति तादृशा एवोक्तलक्षण-दण्डपाणिसदृशा एव इदानीन्तना अपि ये भवन्ति ते एव नान्य इत्यर्थः, देवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यरूपगुरोर्गणत्वं से-वकत्वमुपयान्ति प्राप्नुवन्ति हि प्रसिद्धमेतद्विद्वत्सु अतोऽत्र वि-श्वासः कार्य इति भावः ॥ ५६ ॥

एवं दण्डपाणिं विचार्येदानीं क्षेत्रपालान्विचारयितुं ग-द्येन प्रतिजानीते ।

अथ क्षेत्रपालविचारः ।

अथेति । अथ दण्डपाणिविचारानन्तरं क्षेत्रपालविचारः क्षेत्रपालनामको यः शिवस्य गणः प्रोक्तस्तस्य विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

परमात्मा स्वयं शम्भुस्तदंशाः क्षेत्रपालकाः ।
अंशांशिभावभेदेन क्षेत्रपालैर्वृतो हरः ॥ ५७ ॥

परमात्मेति । हे शिष्य शम्भुः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुर्जगदानन्दकरः परमात्मा कार्यकारणातीत आत्मा स्वयं स्वतः सिद्ध एवाऽस्ति किञ्च तदंशास्तस्य प्रत्यगभिन्नपरमा-त्मशिवगुरोरंशाः प्रतिबिम्बा जीवाः क्षेत्रपालकाः क्षेत्राणि समष्टिव्यष्टिसूक्ष्मशरीराणि समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीराणि च तेषां पालका रक्षितारो भवन्ति अतः अंशांशिभावभेदेनांशा जीवा अंशी च प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्तयोरारोपितयोर्भाव

आरोपितं यत्सत्त्वं तस्मिन्यो भेदः सोऽप्यारोपित एव तेन कृत्वाऽऽरोपावस्थायां क्षेत्रपालैर्जीवैर्हरः सर्वद्वैतहरणशीलोऽद्वैतरूपो वस्तुतः सन्नपि प्रत्यगभिन्नः परमात्मा वृत आवृतत्वेन व्यवहृतोऽतोऽत्र क्षेत्रपालपदेन जीवा ग्राह्याः। उपासनापक्षे तु शिवक्षेत्रपालगणेषु जीवत्वं शिवे च प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपत्वं समारोप्य ध्येयमिति भावः ॥ ५७ ॥

एवं क्षेत्रपालान्निर्णीयेदानीं नन्दिगणविचारं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ नन्दिगणविचारः।

अथेति। अथ क्षेत्रपालविचारानन्तरं नन्दिगणविचारो नन्दिनामा यो गणः सेवकस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येनाह।

यस्योपरि स्फुरद्रूपो दृश्यते परमेश्वरः।
स बोधः शुद्धभावात्मा गीयते नन्दिकेश्वरः ॥ ५८ ॥

यस्येति। हे शिष्य यस्य बोधस्य उपरि ऊर्ध्वं परमेश्वरः परमः कार्यकारणाभ्यामतीत ईश्वरः सर्वेश्वरः प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुः स्फुरद्रूपः स्फुरत्प्रकाशमानं रूपं यस्य स तथाभूतो दृश्यते साक्षादनुभूयते स उक्तलक्षणः शुद्धभावात्मा शुद्धो मायातत्कार्यरहितोऽयो भावः प्रेमसहितः जीवब्रह्मैक्यबोधः स एवात्मा स्वरूपं यस्य स नन्दिकेश्वरो नन्दिक आनन्दात्मविषयत्वान्नन्दिनामक ईश्वरविषयत्वादीश्वररूपत्वाच्चेश्वर एतन्नामको गणः सेवको गीयते कथ्यते विवेकिभिरिति शेषः। उपासनापक्षे तु प्रसिद्धनन्दिगणे सप्रेमजीवब्रह्मैक्यविषयकबोधारोपं कृत्वा शिवे च तद्विषयजीवब्रह्मैक्यं समा-

रोप्य ध्येयमिति भावः ॥ ५८ ॥

एवं नन्दिकेश्वरं विचार्येदानीं भृङ्गिनामानं गणं विचारयितुं गद्येनाह ।

अथ भृङ्गिविचारः ।

अथेति । अथ नन्दिगणविचारानन्तरं भृङ्गिविचारः शिवस्य यो भृङ्गीनामा गणः प्रोक्तस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

यः कीटभृङ्गभावेन भक्तः सारूप्यमागतः ।
स एव खण्डपरशोर्भृङ्गिनामा गणः किल ॥ ५९ ॥

य इति । हे शिष्य यः कोपि भक्तः सेवकः कीटभृङ्गभावेन भृङ्गे भ्रमरविशेषे भावः प्रेम्णा भयेन स्मरणं कीटसंबन्धि कीटकृतं भ्रमरस्य चिन्तनमित्यर्थः, तेन तादृशेन भावेन सारूप्यं रूप्यते प्रकाश्यत इति रूपं स्वयंप्रकाशचिन्मात्रं तेन सह वर्त्तत इति सरूपं प्रत्यगात्मरूपं ब्रह्मणोऽभिन्नं तस्य भावः सारूप्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वमागतः प्राप्तः स एव प्रत्यगभिन्नब्रह्मानुभववानेव खण्डपरशोः खण्डयति नाशयति अज्ञानं तत्कार्यं चेति खण्डो बोधः स एव परशुः कुठारो यस्य स तथोक्तस्तस्य येन मोहवनं छिन्नमित्युक्तत्वात्तस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्भृङ्गिनामा भृङ्गिनाम्ना प्रसिद्धो गणः सेवकः किलेति निश्चयेन ज्ञातव्यः । तेन सेवकसेव्ययोर्व्यवहारदृष्ट्या भेदः पारमार्थिकदृष्ट्याऽभेद इति निश्चेतव्यम् ॥ ५९ ॥

एवं भृङ्गिगणं निर्णीयेदानीं महाकालं विचारयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ महाकालविचारः।

अथेति। अथ भृङ्गीविचारनिरूपणानन्तरं महाकालविचारः शिवस्य यो महाकालनामको गणोऽस्ति तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येनाह।

कालेन भक्षितं विश्वं कालो बोधेन भक्षितः।
बोधात्मा कालकालोऽयं महाकालो परो गणः॥ ६०॥

कालेनेति। कालेन सर्वं द्वैतं कलयति नाशयतीति कालो मृत्युस्तेन विश्वं जगद्भक्षितं ग्रस्तं स कालो मृत्युर्जगन्मिथ्यात्वेन तदसत्त्वाद्बोधेन ज्ञानेन भक्षितो ग्रस्तोऽतोऽयं त्रिद्रुत्मसक्षो बोधात्मा बोधो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं जगदसत्त्वेन मृत्युविषयासत्त्वज्ञानं चात्मा स्वरूपं यस्य स तथोक्तः कालकालो मृत्योरपि मृत्युरतः स एव परोऽन्यो महाकालो महामृत्युनामको गणः सेवकोऽस्तीति निश्चेतव्यम्। उपासनायां तु प्रसिद्धमहाकाले जीवब्रह्मैक्यजगन्मिथ्यात्वविषयबोधत्वं समारोप्य चिन्तनीयमिति ज्ञेयम्॥ ६०॥

एवं महाकालं निर्णीयेदानीं स्कन्दं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ स्कन्दविचारः।

अथेति। अथ महाकालविचारानन्तरं स्कन्दविचारः स्कन्दः कार्तिकेयस्तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येनाह।

बोधस्वसेनया येन मोहस्य स्कन्दनं कृतम्।
स बुद्धिमान्महासेनः स्कन्दो नाम शिवात्मजः॥ ६१॥

बोधेति । येन प्रत्यगात्मरूपस्कन्देन बोधस्वसेनया बोधः स्वपरमात्माभेदविषयः स एव स्वस्य प्रत्यगात्मस्कन्दस्य सेना चमूस्तया मोहस्य स्वपरमात्मनोरभेदाज्ञानस्य स्कन्दनं नाशनं कृतं संपादितम्, अज्ञानशत्रुनिबर्हणसाधनत्वाद्बोधस्य सेनात्वं ज्ञेयं, स उक्तलक्षणः प्रत्यगात्मैव बुद्धिमान्स्वपरमात्मैक्यविषयिणी बुद्धिर्मतिर्यस्य विद्यते स तथोक्तोऽत एव महासेनो महती बृहती तादृश्यज्ञानशत्रुजयसामग्रीरूपा मतिः सेनेव यस्य स तथाभूतोऽत एव स्कन्दो नाम स्कन्दनामकः प्रसिद्धः शिवस्य परमात्मशिवगुरोरात्मजः पुत्र इवात्मेत्यर्थः, 'आत्मा वै पुत्रनामासीति' श्रुतेर्ब्रह्मशिवस्वरूप एवेत्यर्थः । उपासनापक्षे तु प्रसिद्धस्कन्दे प्रत्यगात्मत्वं शिवे च परमात्मत्वं स्कन्दसेनायां प्रत्यगात्मपरमात्मनोरभिन्नविषयमतित्वं च समारोप्याभेदेनैतत्त्रयं ध्येयमिति भावः ॥ ६१ ॥

एवं स्कन्दं विचार्येदानीं गणेशविचाराय गद्येनाह ।

अथ गणेशविचारः ।

अथेति । अथ स्कन्दविचारानन्तरं गणेशविचारो गणेशस्य गणेशनामकशिवपुत्रस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

सुतोऽन्यो विघ्नराशिघ्नः सर्वविद्याविशारदः ।
आनन्दतुन्दिलः साक्षात्सिद्धिदाता गणेश्वरः ॥ ६२ ॥

सुत इति । हे शिष्य अन्यः स्कन्दादन्य उक्तलक्षणस्कन्दाद्गुणैर्विलक्षणो न त्वात्मतया वक्ष्यमाणलक्षणैर्लक्षितः सुतः पुत्र आत्मेत्यर्थः, 'आत्मा वै पुत्रनामासीति' श्रुतेः, तान्येव लक्षणान्याह विघ्नेत्यादिभिः, विघ्नराशिघ्नो विघ्नाः परिपन्थिभूता

मोक्षसाधनभूते ज्ञाने रागादयस्तेषां राशिः समूहस्तं हन्ति-नाशयतीति स तथोक्तो वैराग्यलक्षणेन लक्षित इति भावः। तत्र हेतुमाह सर्वेति, सर्वविद्याविशारदः सर्वाः समस्ता या विद्या ज्ञानानि रागादिदोषनिवर्तकानि तेषु विशारदः कुशल इति भावः, अत एवानन्दतुन्दिलो विक्षेपहेतुरागादिशून्यत्वेन विद्यानन्दपूर्णोदरत्वाद्बृहदुदर इव लक्षितः साक्षात्सिद्धिदाता प्रत्यक्षं यथा भवति तथा सिद्धेर्मुक्तेर्दाता प्रापकोऽव्यधानेन मुक्तिप्रद इत्यर्थः, यः प्रत्यगभिन्नपरमात्मविषयबोधोपलक्षितः प्रत्यगात्मा सोऽत्र गणेश्वरो गणस्य शान्त्यादिसमूहस्येश्वरः स्वामी स्वाधीनीकृतशान्त्यादिवृत्तिरित्यर्थः, अस्ति, सोऽत्र गणेशो ज्ञेयः। उपासनायां तु रागादिसमूहे विघ्नराशित्वं तन्निवर्त्तकविषयदोषज्ञानेषु विद्यात्वं समारोप्य ताभिश्च करणैरुक्तविधविघ्ननाशकत्वेनोपलक्षितो विक्षेपराहित्येन पुष्ट आनन्दस्तं गणेशोदरे समारोप्य मुक्तिदातृत्वं च प्रत्यगात्मत्वं च गणेशे समारोप्योपास्यमिति भावः ॥ ६२ ॥

एवं गणेशं विचार्येदानीं शिवरात्रिं विचारयितुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ शिवरात्रिविचारः ।

अथेति । अथ गणेशविचारानन्तरं शिवरात्रिविचारः शिवस्य या रात्रिर्निशा प्रोक्ता तस्या विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः, इदानीं लोकप्रसिद्धशिवरात्रिविलक्षणां शिवरात्रिं तस्यां तल्लोकप्रसिद्धजागरणविलक्षणं च तत्फलं च तावद्दर्शयति।

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्त्ति संयमी ।
जागर्त्ति शिवरात्रौ यः शिवस्तस्मिन्प्रसीदति ॥ ६३ ॥

यानिशेति । हे शिष्य सर्वभूतानां सर्वाणि समस्तानि यानि भूतानि तेषां या शास्त्रप्रसिद्धा निशा यथा रात्रौ व्यवहारोपसंहारस्तथा यस्यामात्मस्थितौ सर्वप्राणिनां व्यवहारोपसंहारः, किञ्च सर्वप्राणिनां रात्रौ निद्रया व्यवहाराज्ञानं तथा त्र्यात्माज्ञानं लक्ष्यतेऽतोऽत्र सर्वप्राणिनामात्मैव निशात्वेन ग्राह्यः सैवात्र मोक्षकारणत्वेन सुखसाधनत्वाच्छिवरात्रिरिति भावः, नन्वस्यां रात्रौ को जागर्ति लोकप्रसिद्धशिवरात्रौ तु बहवो जागरकर्तार उपलभ्यन्त इत्यत आह तस्यामिति, हे शिष्य यद्यपि सर्वप्राणिनोऽस्यां जागरणं न कुर्वन्ति तथापि तस्यामुक्तलक्षणायामात्मस्थितिरूपायां शिवरात्रौ संयमी संयम्यन्ते बुद्धिवृत्तयोऽस्मिन्निति संयमो निरोधनामको योगः—

'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥

इत्युक्तलक्षणो ब्रह्माभ्यासो वा विद्यते यस्य स योगाभ्यासवान्ब्रह्माभ्यासवान्वा जागर्ति जागरणं करोति सर्वप्राणिनां व्यवहारप्रतीतिरिव ज्ञानिनामात्मप्रतीतिरेव जागरणशब्देनात्र ग्राह्येति भावः, नन्वेतवंविधजागरणे कृते च किं फलं भवतीत्यत आह जागर्तीति, हे शिष्य यः कोऽपि पुरुष इदानींतनो योगाभ्यासेन ब्रह्माभ्यासेन वा शिवरात्रावुक्तलक्षणायां शिवरात्रौ सुखस्वरूपायां लोकव्यवहाराभानवत्यामात्मस्थितावित्यर्थः, जागर्ति जागरणं करोति सर्वदैवात्मस्वरूपमनुभवतीत्यर्थः, तस्मिन्स्वात्मानुसन्धानवति बुद्धिगतचिदाभासे शिवस्तच्चिन्तितो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा शिवगुरुः प्रसीदति प्रसन्नो भवतीत्यर्थः, निर्मलत्वेन स्फुरतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु लोकप्रसिद्धशिवरात्रेश्चतुर्दशीत्वं प्रसिद्धमस्यान्तु तत्सम्भवः कथमित्याशङ्क्य तदस्यामपि सम्भावयितुमाह ।

पञ्चकर्मेन्द्रियाण्येव पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि च ।
मनोऽहंकृतिचित्तानि त्रीणि बुद्धिश्चतुर्दशी ॥ ६४ ॥

पञ्चेति । कर्मेन्द्रियाणि क्रियासाधनानि करणानि पञ्च पञ्चसङ्ख्यानि सन्ति तु पुनर्ज्ञानेन्द्रियाणि ज्ञानकरणानि पञ्च पञ्चसङ्ख्यानि सन्ति एवं तानि दशैव भवन्ति मन एकमहंकृतिरहङ्कारश्चैकश्चित्तं चैकमेतानि पूर्वोक्तदशेन्द्रियैः सहितानि त्रीण्येतानि त्रयोदश भवन्ति एतेषां बोधरूपा बुद्धिश्च साक्षी पूर्वत्रयोदशापेक्षया चतुर्दशी चतुर्दशसंख्यापूरकत्वाच्चतुर्दशीत्वं ज्ञेयम्, अन्तःकरणान्तर्गतबुद्धेस्तु त्रयोदशस्वन्तर्भावं मत्वा बुद्धिपदवाच्योऽत्र बोधात्मा चतुर्दशत्वेन ग्राह्यस्तस्य च पुंस्त्वे प्रतीतेऽपि लोकप्रसिद्धशिवरात्रेर्वाचकचतुर्दशीशब्दस्य स्त्रीलिङ्गप्रसिद्धेस्तत्सादृश्यमात्रविवक्षया बुद्धित्वं चतुर्दशीत्वं स्त्रीत्वं चेति निर्द्दिष्टानि, यद्वा ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मविषयकबुद्धिवृत्तेरेव ब्रह्माहमस्मीति प्रमायाः पूर्वत्रयोदशापेक्षया चतुर्दशीत्वं ज्ञेयमिति भावः ॥ ६४ ॥

नन्वस्या बुद्धिवृत्तेर्बोधात्मनो वा शिवरात्रित्वं न क्वापि शास्त्रे प्रतिपादितमित्याशङ्क्य ज्ञानिष्वेवास्याः शिवरात्रित्वं प्रसिद्धमज्ञानिनां तु लोकप्रसिद्धशिवरात्रावेव शिवरात्रित्वमित्याशयेनाह ।

इयं तु शाम्भवैः प्रोक्ता शिवरात्रिचतुर्दशी ।
निराहारतया तत्र वृत्तिरोधी भवेद्बुधः ॥ ६५ ॥

इयं त्विति । हे शिष्य शाम्भवैः शम्भवस्यमादिति श-

म्भुर्जगदानन्दकरः परमात्मा तस्यैते शाम्भवास्तदात्मभूता ज्ञानिन इत्यर्थः, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमि'ति भगवदुक्तेः, तैरियं तु मदुक्तैव लोकप्रसिद्धशिवरात्रिविलक्षणा शिवरात्रिचतुर्दशी शिवरात्रिनाम्नी चतुर्दशी सुखस्वरूपत्वाच्छिवा व्यापाराभावाद्रात्रिः कर्मेन्द्रियादित्रयोदशत्रिपुटीप्रकाशकत्वेन तदपेक्षया चतुर्दशी प्रोक्ता कथिता, लोकप्रसिद्धा तु शिवरात्रिचतुर्दशी मूढजनायेति भावः । ननु लोकप्रसिद्धशिवरात्रावुपवासो विहितः सोत्र कथं कार्य इत्याशङ्क्यात्रापि विशिष्टमुपवासं विधत्ते निराहारतयेति, बुधो ज्ञानी तत्रोक्तलक्षणायां शिवरात्रौ निराहारतयाऽऽह्रियन्त उपभुज्यन्ते विषया यैस्त आहारास्तत्तद्वृत्तिभिस्तत्तद्विषयोपभोगास्ते निर्गता निवृत्ता यस्मात्स निराहारो विषयासेवनप्रसक्तेन विषयतद्भोगभोक्तृणां अवलोकनमित्यर्थः, तस्य भावस्तत्ता तया वृत्तिलोपी वृत्तीनां ज्ञानविरुद्धकामादिवृत्तीनां लोपो नाशः सोऽस्यास्तीति तथाविधो भवेत्स्यादयमेवास्यां शिवरात्रावुपवासः कार्य इति भावः॥६५॥

ननु शिवरात्रिसामान्याल्लोकप्रसिद्धायामेव शिवरात्रौ प्रवृत्तिरस्तु किमप्रसिद्धायामस्यां प्रवृत्त्येत्याशङ्क्य मुमुक्षूणामत्रैव प्रवृत्तिरुच्युत्पादनायास्यामेव शिवप्रीतिरधिकेति ज्ञानिनामत्रैव प्रवृत्तिरित्याह ।

शिवभक्तैः कृता पूर्वं शिवस्यात्यन्तवल्लभा ।
शिवरात्रिरियं पुत्र शिवसायुज्यदायिनी ॥ ६६ ॥

शिवभक्तैरिति । यतः कारणादियं मदुक्ता शिवरात्रिः शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्दगुरोरत्यन्तं वल्लभाऽत्यन्तमतिशयेन वल्लभा प्रियाऽऽत्मत्वात् 'प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोयमात्मे'ति श्रुतेः, अतः शिवभक्तैः शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्र-

ह्मगुरोर्ये भक्ताः सेवकाः प्रत्यगभिन्नब्रह्मचिन्तकाश्चिदाभासा इत्यर्थः, तैः पूर्वं प्राक्काले कृतोपासिताऽस्ति कुत इत्यत आह पुत्रेति, हे पुत्र हे शिष्य इयं शिवरात्रिः कृता सत्युपासिता सती शिवसायुज्यदायिनी शिवेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरुणा सह सायुज्यमैक्यं तस्य दायिनी दात्री चिदाभासस्येत्यर्थः, भवतीति शेषः ॥ ६६ ॥

नन्वन्यदेवानां दिनमेव पूजादिकर्मणि गृहीतं शिवस्य तु रात्रिरेव गृहीतेत्यत्र किं कारणमित्याशङ्क्याह ।

निशीथ एव मध्याह्नो रात्रिरेव दिनं विभोः ।
न यत्र किञ्चित्काशेत स प्रकाशस्तु शाम्भवः ॥६७॥

निशीथ इति । हे शिष्य विभोर्व्यापकस्य सर्वत्र विशेषेषु कार्यकारणरूपेषु सामान्यरूपेणानुवृत्तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरो रात्रिरेव सामान्यप्रकाशत्वेन विशेषाप्रकाशाद्रात्रिरेव आत्मप्रकाशरूपा सर्वव्यवहारोपसंहारवत्त्वाद्रात्रित्वमात्मप्रकाशस्य दिनं दिवसोऽस्ति प्रकाशरूपत्वादतो निशीथ एव लोकव्यवहारसाधनभूतकार्यकारणादिरूपप्रपञ्चासन्तास्फुरणोपलक्षितोऽर्धरात्र एव मध्याह्नो मध्यदिनमस्तीति ज्ञेयं, ननु दिवसे मध्याह्ने च प्रकाशोऽनुभूयते लोके तस्याभावादत्र रात्रेर्दिनत्वमर्धरात्रस्य मध्याह्नत्वं च कथं संभाव्यं तत्राह नेति, यत्र यस्मिन्सामान्यचिद्रूपे प्रकाशे किञ्चित्किमपि विशिष्टं वस्तुजातं न काशेत प्रतीयेत स उक्तविधः शाम्भवः शम्भवत्यस्मादिति शम्भुर्जगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरुस्तस्य तद्रूप एव शाम्भवः प्रकाशो ज्ञानं ज्ञेयः, अतो रात्रेर्दिनत्वमर्धरात्रस्य मध्याह्नत्वमुक्तं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ६७ ॥

एवं शिवगतिं व्याख्यायेदानीं शिवताण्डवं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ शिवताण्डवविचारः ।

अथेति । अथ शिवरात्रिविचारनिरूपणानन्तरं शिवताण्डवविचारः शिवस्य महादेवस्य यत्ताण्डवं नृत्तं यच्छिवपुराणे निरूपितं तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तदेव पद्येनाह ।

यस्यानन्दलयेनैव नन्दिता नारदादयः ।
तदानन्दविनोदाख्यं शाम्भवं विद्धि ताण्डवम् ॥६८॥

यस्येति । यथा लोके नृत्तं लयसारं लयश्च स्वरगानतालमृदङ्गादिवाद्यपादप्रक्षेपहावभावानां समत्वं तस्मिंश्च सति तद्द्रष्टॄणां समाजः सुखितो भवति तद्वदत्र यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूपगुरोरानन्दलयेनैव 'स एको ब्रह्मण आनन्दः, यो वै भूमा तत्सुखं, रसो वै सः' इत्यादिभिः श्रुतिभिर्य आनन्दः प्रतिपादितस्तस्मिन्यो लयः साम्यं सर्वे वेदादिशब्दा गानं तत्तदुक्तक्रियोपासनाज्ञानाख्याः पादनिक्षेपास्तत्तत्फलवासनापूर्वकावेशाश्च हावभावास्तेषां सर्वेषामानन्दप्रयोजकत्वेनानन्दे साम्यं पर्यवसानं तेनैव क्रियादीनामिच्छापूर्वकत्वादिच्छायाश्च सुखविषयत्वाद् 'वरेण्यमि'तिश्रुतेः, ब्रह्मानन्दस्यैव 'नाल्पे सुखमस्ती'ति श्रुत्या विशेषसुखे सुखनिषेधात्सुखत्वसिद्धेश्च ब्रह्मसुखस्यैव सुखत्वमनस्तस्मिन्नेव सर्वक्रियादिनृत्यसाम्यमिति भावस्तेनैव तादृशनृत्येनैव नारदादयो नारदो ब्रह्मपुत्र आदिर्मुख्यो येषु ते नारदचतुःसनकादिशुकदत्तप्रभृतयस्तादृशनृत्यस्य स्वस्मिन्नाविर्भावेन नन्दिता नन्दो ब्रह्मानन्दः सञ्जात उत्पन्नो

येषां ते तथोक्ताः सन्तीति शेषः, ब्रह्मानन्दं प्राप्ता इत्यर्थः, 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'ति श्रुतेस्तदुक्तविधमानन्दविनोदाख्यमानन्दाय यो विनोदः क्रीडा स आख्या आह्वा यस्य तदानन्दपूर्वको वा यो विनोदोऽनायामेन कर्मोपासनाज्ञानानुष्ठानरूपं रमणं साऽऽख्याऽऽह्वा यस्य तत्तथाभूतं शाम्भवं शम्भवत्यस्मादिति शम्भुः सकलजगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्येदं शाम्भवं ताण्डवं नटनं विद्धि जानीहि 'ताण्डवं नटनं नाट्यं लयः साम्यमथास्त्रिया-मिति चामरसिंहः ॥ ६८ ॥

एवं शिवताण्डवं निर्णीयेदानीं शिवे स्मरहरत्वं यल्लोके शास्त्रे च प्रतिपाद्यते तद्विचारयिष्यन्नग्रेऽनगह।

अथ स्मरहरत्वविचारः।

अथेति। अथ शिवताण्डवविचारानन्तरं स्मरहरत्वविचारः स्मरहरनाम्नो विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येनाह।

हृते स्मरे हृता एव षडप्येते स्मरादयः।
स्मरादिहरणादेव देवः स्मरहरो हरः ॥ ६९ ॥

हृत इति। हे शिष्य स्मरे स्मरति जगदिति स्मरो जगद्विषयको बोधस्तस्मिन्हृते 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतिदृष्ट्योपसंहृते सति बाधिते सतीत्यर्थः, षडपि षट्सङ्ख्याका अपि स्मरादयो जगत्स्मरणरूपमनस उत्पन्नः काम आदिर्येषां ते कामक्रोधलोभमोहमत्सराख्या विकारा हृता एव उपसंहृता एव तेषां विषयस्य जगतो बाधितत्वेन तेऽपि बाधिताः स्युरिति भावः। यतोऽतः स्मरादिहरणादेव स्मरः काम आ-

दिर्मुख्यो येषां तेषां हरणादेव तत्कारणजगद्बोधबाधेनैव तेषां कामादीनामपि बाधितत्वात्केवलं देवश्चिन्मात्रस्वरूपो हरो हरति सर्वं द्वैतमिति हरोऽद्वैतलक्षणो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मशिवगुरुः स्मरहरः स्मरस्य जगद्बोधस्य हरो नाशकोऽस्ति न तु केवलं लोकप्रसिद्धकामदाहकत्वेनैव स्मरहरत्वं संभाव्यमिति भावः। उपासनापक्षे तु लोकप्रसिद्धशिवेऽद्वैतब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुत्वं समारोप्य ध्येयमिति भावः ॥ ६९ ॥

एवं स्मरहरत्वं विचार्येदानीं गौरीं विचारयन्ग्रन्थेन प्रतिजानीते ।

अथ गौरीविचारः ।

अथेति । अथ स्मरहरत्वविचारानन्तरं गौरीविचारो गौरी पार्वती तस्या विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः । तच्चैतद्द्वादशभिः पद्यैर्निरूपयितुं तस्याः स्वरूपं तावद्दर्शयति ।

सा स्वभावेन वामैव मनोवाचामगोचरा ।
वामाङ्गी वामदेवस्य वामे गौरी विराजते ॥ ७० ॥

सेति । हे शिष्य येत्यध्याहार्यं या प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रे विद्वत्सु च मनोवाचां मनसो वाचां च नामरूपातीतब्रह्मविषयत्वादगोचरा न गोचरा विषया भवति अहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृत्तिः सोक्तविधा स्वभावेनैव स्वरूपेणैव वामा कमनीया सुन्दरी सुखरूपत्वादित्यर्थः, गौरी शुद्धा मायाविद्यारहितब्रह्माभिन्न प्रत्यगात्मविषयत्वाच्छुद्धत्वमस्या अतो गौरीनाम्ना साऽत्र ग्राह्येति भावः, तस्याः स्थानमाह वामदेवस्य वामः सुखरूपत्वात्कमनीयो यो देवश्चिन्मात्रस्वरूपो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य वामे कमनीये सुखस्वरूपेऽङ्क इत्यर्थः, विराजते

प्रकाशत आनन्दमात्रविषयतया स्फुरतीत्यर्थः, अत एव वामाऽङ्गी वामं कमनीयं सुखरूपमङ्गं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता प्रसिद्धा लोके शास्त्रे च ज्ञेया न केवलं देहमात्रसौन्दर्येणेति भावः॥७०॥

तस्या एव श्रेष्ठत्वं कारणसहितं दर्शयति।

सा ब्रह्मवादिनां श्रेष्ठा भवानी ब्रह्मवादिनी।
या कटाक्षेण सर्वत्र शिवाख्यं ब्रह्म वीक्षते॥७१॥

सेति। हे शिष्य साऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपा पार्वती यतो भवानी भवन्त्यस्मिँश्चिदाभासरूपा जीवा इति भवः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तमनिति जीवयति सा भवान्यसद्रूपं जीवेश्वरत्वं मरणतुल्यं निरस्यामरब्रह्मभावस्मारकत्वेन जीवकत्वमस्या इति भावः, तत्रहेतुर्ब्रह्मवादिनी जीवे ब्रह्मत्वं वदते तच्छीलाऽत एव ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदितुं निरूपयितुं शीलं येषां तेषां मध्ये श्रेष्ठा महत्यस्ति अनयैव हेतुभूतया सर्वेषामपि ब्रह्मवादित्वसिद्धिरिति भावः, नन्वस्या ब्रह्मवादित्वं ब्रह्मजीवकत्वं ब्रह्मवादिश्रेष्ठत्वं च कुतः संभाव्यमित्याशङ्क्याह येति, हे शिष्य या विवेकिषु प्रत्यक्षा ब्रह्माकारवृत्तिरूपा गौरी कटाक्षेण कटाक्षं दृष्ट्यैकदेशेनावलोकनं तदिव चिदाभाससहितवृत्तिदृष्ट्या चिदाभासस्य निष्फलत्वात्केवलवृत्तिमात्रस्यैकदेशत्वतया, यद्वा कटति वर्षति धर्ममिति कटं धर्ममेघाख्यसमाधिरूपमेवाऽक्षं नेत्रमिव ब्रह्मदर्शनसाधनं तेनेत्यर्थः, सर्वत्र जाग्रदाद्यवस्थासु तत्रापि सर्वपदार्थेषु शिवाख्यं सुखस्वरूपत्वाच्छिव इत्याख्याऽऽह्वा यस्य तद्ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु 'शिवमद्वैतमि'ति श्रुतेः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः, वीक्षते साक्षादनुभवतीत्यर्थः, अत इति योज्यम्॥ ७१॥

इदानीं तस्यां सर्वत्र ब्रह्मानुभवं सम्भावयंस्तस्या ब्रह्मविषयप्रेमनिरूपणपूर्वकं कृतकृत्यतामाह।

मम प्रियो मम स्वामी ममाऽऽत्मा मे गृहेश्वरः।
इति यस्याः शिवे भावः सा धन्या शैलकन्यका॥ ७२॥

ममेति। हे शिष्य यस्याः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकवृत्तेर्विद्वत्सु प्रसिद्धाया मम मे प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयवृत्तिगौर्या एवमुत्तरत्र त्रिष्वपि ममशब्देषु व्याख्येयं प्रिय इष्ट आनन्दरूपत्वात् किञ्च मम मे स्वामी पालको मम तत्सत्तयैव सत्त्वात् किञ्च मम म आत्मा पारमार्थिकं रूपं तं विना ममासत्त्वात् किञ्च मे मम गृहेश्वरो गृह्यते स्वात्मतयाऽङ्गीक्रियत इति गृहं प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वस्वीकरणमित्यर्थः, तस्येश्वरो नियन्ता ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुरेव स्वस्मिन्यद्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्वीकरणमपि तदधीनमेवेत्यर्थः, इत्येवं शिव आनन्दरूपेऽद्वैतात्मनि भावः प्रेमाऽस्ति सोक्तलक्षणा प्रमारूपा वृत्तिः शैलकन्यका पार्वती धन्या कृतकृत्याऽस्ति शिलति दुःखयतीति शिलः स एव शैलो मोहस्तस्य कन्यका सुतेति व्याख्येयं तज्जत्वात्तस्या इति भावः॥७२॥

पुनरपि तदेव द्रढयितुं तस्याः सर्वदेक्षणादिभिस्तद्विषयीकरणमेवाह।

स ईक्षितः स आश्लिष्टः स भुक्तः स च पूजितः।
स एव हृदये ध्यातः पार्वत्या परमेश्वरः॥ ७३॥

स इति। हे शिष्य पार्वत्याः पर्वाणि पञ्च तमोमोहादीनि तनोति विस्तारयतीति पर्वतोऽज्ञानं तत्कार्यभूतो वा तनुविस्तार इति धातो'रन्येभ्योपि दृश्यते' इति डः प्रत्ययः, 'डिति चे'ति टेर्लोपे पर्वत इति सिद्धं तस्मादुत्पन्ना पार्वती तत एवोत्पन्ना नगा

प्रमारूपया वृत्त्याऽहं ब्रह्मास्मीत्येवं रूपया स तद्विषयत्वेनोक्तः परमेश्वरः परमः कार्यकारणातीतो य ईश्वरः प्रत्यगभिन्नः परमात्मेक्षितोऽवलोकितः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिश्रुतिभिर्नानात्वस्य निषेधेन प्रत्यगभिन्नब्रह्ममात्रं साक्षात्कृतमित्यर्थः, अत स उक्तलक्षणो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मैवाऽऽश्लिष्ट आलिङ्गितः स एव भुक्तोऽनुभूतः स चोक्तलक्षण एव प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्न एव पूजित आदृतः किञ्च स एव प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव हृदये सर्वबाधप्रकाशे ध्यातश्चिन्तितो नान्यः ॥ ७३ ॥

ननु सर्वशास्त्रेषु लोके च पार्वत्याः सौभाग्यं प्रसिद्धं लोकेपि सौभाग्यार्थं पूज्यते च तदत्र कथं संभाव्यमित्याशङ्क्यात्रापि तत्संभावयति ।

शिवं भजति भावेन पातिव्रत्येन पार्वती ।
अतः सौभाग्यमेतस्या लोके वेदे च गीयते ॥७४॥

शिवमिति । हे शिष्य पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहजन्याहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिः पार्वती पातिव्रत्येन पतिरहं ब्रह्मास्मीति वृत्तेः स्वविषयत्वेन सत्त्वदानेन च पालको ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तस्य व्रतमखण्डैकरसत्वेनावस्थानरूपो नियम इव नियमो यस्या विद्यते तस्या भावः पातिव्रत्यमखण्डैकरसस्थितिरूपं तेन भावेन प्रेम्णा तद्रूपावस्थानेन वा शिवं सुखस्वरूपं ब्रह्माभिन्नं प्रत्यगात्मानं भजति सेवते यतोऽतः कारणादेतस्या विद्वत्प्रत्यक्षायाः प्रमावृत्तेः सौभाग्यं सु शोभनं भगपेश्वर्यं सच्चिदानन्दसमवस्थितिरूपं तदेव सौभाग्यं लोक ऋषिप्रणीतशास्त्रे वेदे च श्रुतौ च गीयते वर्ण्यते तद्द्वारा च जनेष्वपि वर्ण्यते ॥७४॥

ननु शास्त्रेषु पार्वत्यादिव्ययोगिनीत्वं प्रोक्तं तदत्र कथं संभाव्यमित्याशङ्क्य तदप्यत्र संभावयति ।

योगेश्वराणां योगोऽयं भुज्यते यन्महेश्वरः ।
तेन योगेन सम्पन्ना भवानी दिव्ययोगिनी ॥७५॥

योगेश्वराणामिति । हे शिष्य यद्यतो योगाज्जीवब्रह्मैक्यविषयकज्ञानादित्यर्थः, महेश्वरो महान्मायोपाध्यनवच्छिन्नः प्रत्यगभिन्नब्रह्मरूप एवेश्वर ईश्वरत्वारोपाधिष्ठानभूतो भुज्यतेऽनुभूयते सोयं प्रत्यक्षो योगेश्वराणां योगो जीवब्रह्मैक्यविषयं ज्ञानं तस्येश्वराः स्वाधीनज्ञाना इत्यर्थः, यस्योपर्यनुग्रहं कुर्वन्ति तस्य योगं समर्पयितुं समर्था इति भावः, तेषां ब्रह्मादीनां योगो युज्यते जीवो ब्रह्मणा सहैकीक्रियत इति योगो ज्ञानमस्ति तेन तादृशेन योगेन जीवब्रह्मैक्यज्ञानेन संपन्ना युक्ता भवानी सर्वसंसारोत्पत्तिकारणभूतप्रत्यगभिन्नब्रह्मजीवनहेतुभूतेव प्रमारूपा वृत्तिरेव दिव्ययोगिनी दिव्योऽलौकिको योगो ज्ञानं विद्यतेऽस्याः सा तथोक्ता शास्त्रेषु प्रोक्ता ॥ ७५ ॥

ननु शैवशास्त्रेषु पार्वत्याः पुरतः शिवो नृत्यतीत्युक्तं तदत्र न सम्भवतीत्याशङ्क्यास्यां तदपि सम्भावयति ।

नित्यं नृत्यति पार्वत्याः पुरतः परमेश्वरः ।
यदन्तस्तादृशं प्रेम तदग्रे किं न नृत्यतु ॥ ७६ ॥

नित्यमिति । हे शिष्य परमेश्वरः परमः कार्यकारणातीत ईश्वरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा शिवगुरुः पार्वत्याः पञ्चपर्वविस्तारक्रमोहजन्यायाः प्रमावृत्तेः पुरतोऽग्रभागे नित्यं सर्वदा नृत्यति नृत्यं करोतीव स्फुरतीत्यर्थः, कुतः इत्यत आह य-

दन्तरिति, हे शिष्य यदन्तर्यस्याः प्रमाख्यवृत्त्या अन्तरन्तरे तादृशं शिवस्य साक्षात्स्फुरणानृत्ययोग्यं पूर्वत्र मम प्रिय इत्यादिश्लोकद्वयोक्तं प्रेम प्रीतिरस्ति तदग्रे तस्यास्तादृशप्रेमवत्याः प्रमापार्वत्या अग्रे पुरो भागे किं कुतो न नृत्यतु नर्त्तनं न करोतु किन्तु नृत्यत्वेवेत्यर्थः, संभावनायां लोट् सर्वदैव स्फुरत्विति भावः ॥ ७६ ॥

इदानीं ब्रह्माकारवृत्तेर्ब्रह्मणश्च भिन्नत्वेन प्रतीतावपि तयोर्वास्तवमेकत्वं निश्चित्य तदनुसन्धाय च तौ प्रणमति ।

एकात्मभावसम्पन्नौ स्थितौ भिन्नात्मकाविव ।
भवानीशङ्करौ वन्दे ब्रह्मविद्ब्रह्मणी यथा ॥ ७७ ॥

एकात्मेति । हे शिष्य यथा यद्वदेकात्मभावसम्पन्ने एकोऽद्वितीयो य आत्मा तत्त्वं तस्य भावस्तादात्म्यं तत्सम्पन्ने अपि प्राप्ते अपि भिन्नात्मके भिन्नावात्मानौ स्वरूपे ययोस्ते तथोक्ते अत एव ब्रह्मविद्ब्रह्मणी ब्रह्मवेत्ता ब्रह्म च तज्ज्ञानविषय इत्येवमर्थवाचकशब्दाभ्यामुच्येते तथा तद्वदेकात्मभावसंपन्नावेकोऽद्वितीयः सच्चिदानन्दरूप आत्मा स्वरूपं ययोस्तौ तथोक्तौ वस्तुतो विद्यमानावपि भिन्नात्मकौ भिन्नः पृथगात्मा स्वरूपं ययोस्तौ तथाभूतौ लोकदृष्ट्या प्रतीतौ भवानीशङ्करौ भवत्यस्मान्माया तत्कार्यं च प्रपञ्चश्चेति भवो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा तमनिति जीवयति असद्रूपं जीवेश्वरभावरूपं मरणं वाधित्वा सच्चिदानन्दस्फोरकत्वेन जीवयतीति भवानी ब्रह्मास्मीति प्रमारूपा ब्रह्माकारा वृत्तिः शङ्करश्च जगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नो प्रत्यगात्मा तावहं साधनसंपन्नः साधिष्ठानांश्चिदाभासो वन्दे प्रणमामि चिदाभासस्य स्वतस्तदग्र

स्फुरणाभावेन बुद्धिवृत्त्यधीनत्वाद्ब्रह्माकारवृत्त्यनुसरणेनैव ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मतादात्म्यं स्वस्मिन्ननुसन्दधामीत्यभिप्रायः । लौकिकार्थस्तु पूर्वत्रोत्तरत्र च स्पष्ट एवेति न दर्शितः स स्वबुद्ध्यैवानुसन्धेयः ॥ ७७ ॥

एवं ब्रह्मविद्ब्रह्मणी परमार्थत एकत्वेन लौकिकदृष्ट्या च भिन्नत्वेन लक्षयित्वेदानीं ब्रह्मणि तु सर्वदैव प्रपञ्चाभाव इति मुक्तिसुखं वृत्तावेवेति वृत्तावादरं विशिष्टं विधातुं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनः सकाशाद्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माकारवृत्तेरेव श्रैष्ठ्यमाह चतुर्भिः तत्रादावुभयोरुभयत्र प्रेम्णोऽतिशयेन स्वेष्टब्रह्मतोऽपि तद्विषयकवृत्तावेवादरः कर्त्तव्य इत्याशयेन वृत्तेरेव स्तुतियोग्यत्वं विशेषतो ब्रह्मत इत्याह ।

प्रकाराद्वितयेनापि पार्वती स्तुतिमर्हति ।
यदस्याः शङ्करे प्रेम यदस्यां प्रेम शाङ्करम् ॥७८॥

प्रकारेति । हे शिष्य प्रकारद्वितयेनापि प्रकारस्य धर्मस्य द्वितयं द्वयं तेन हेतुनापि पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहजन्यापि अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्माकारा वृत्तिः स्तुतिं स्तवनं आदरमित्यर्थः, अर्हति युनक्ति स्तुति योग्या भवतीति भावः, किं तत्प्रकारद्वयमित्यपेक्षायां तद्दर्शयति, यदिति यद्लौकिकं प्रेम स्नेहोऽस्या ज्ञानिप्रत्यक्षाया अहं ब्रह्मास्मीतिवृत्तेः शङ्करे सकलजगदानन्दकरे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि अस्तीत्येकः प्रकारः, यच्चालौकिकं शाङ्करं सकलजगदानन्दकरप्रत्यगात्माभिन्नब्रह्मसम्बन्धि प्रेम स्नेहोऽस्यां प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकाविद्वत्प्रत्यक्षायां वृत्तावस्तीत्येवं द्वितीयः प्रकारो ज्ञेयः ॥ ७८ ॥

आनन्दाधिक्यहेतुत्वादपि सामान्यानन्दरूपात्प्रत्यगभिन्न-

ब्रह्मणः सकाशाद्ब्रह्माकारवृत्तावेवादरो विधेय इत्याह।

पूजनीया विशेषेण शङ्करादपि पार्वती।
साक्षादानन्दरूपो यस्तस्याप्यानन्दवर्धिनी ॥ ७९ ॥

पूजनीयेति। हे शिष्य शङ्करादपि सकलजगदानन्दप्रदा त्प्रत्यगभिन्नब्रह्मणोऽपि सकाशाद्विशेषेणातिशयेन पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकाज्ञानोत्पन्नाप्यहंब्रह्मास्मीति वृत्तिः पूजनीया ऽऽदरणीया कुत इत्यत आह साक्षादिति, यो विद्वत्प्रत्यक्षो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माऽऽनन्दरूपः सुखस्वरूपः साक्षात्स्वत एवास्ति 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्,यदेष आकाश आनन्दो न स्याद्, एष ह्येवानन्दयाति, यो वै भूमा तत्सुखमि'त्यादिश्रुतेस्तस्य तादृशस्यापि आनन्दवर्धिन्यानन्दं सुखं वर्धयतीति सा तथोक्ता स्वाविषयब्रह्मानन्दस्वात्मानन्दाभ्यामानन्दद्वैगुण्यकारिणीति भावः, अस्तीति शेषः, अत इति पूर्वत्र योज्यम् ॥ ७९ ॥

ननु मुमुक्षूणां प्रत्यगभिन्नब्रह्मभाव एवेष्टः साक्षान्मुक्तिप्रदत्वाद्वास्तवत्वाच्चास्तु किमापातिकया वृत्त्येत्याशङ्क्य तस्या एव ब्रह्मत्वं सोपपत्तिकमाह।

परब्रह्मस्वरूपैव पार्वती नात्र संशयः।
यदस्यां प्रचुरप्रेमा ब्रह्मज्ञानी सदाशिवः ॥ ८० ॥

परब्रह्मेति। हे शिष्य पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहोत्पन्ना प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रमारूपा वृत्तिः पार्वती परब्रह्मस्वरूपैव परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु स्वमसाधारणं रूपमाकृतिर्यस्याः सा तथाभूतैवास्तीति निश्चेतव्यम्, अत्र ब्रह्माकारवृत्तेर्ब्रह्मरूपत्वे संशयः सन्देहो न नास्ति कुत इत्यत आह यदिति, यद्यस्मात्कारणाद्ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मणः प्र-

त्यगभिन्नब्रह्मणो ज्ञानं साक्षात्कारो विद्यते यस्य स तादृशोपि अत एव सदाशिवः सर्वदा सुखस्वरूपः सन्नपि प्रत्यगभिन्न-ब्रह्मशिवगुरुरस्यां प्रकृतायां ब्रह्माकारवृत्तौ पार्वत्यां प्रचुर प्रेमा प्रचुरमुत्कृष्टं प्रेम स्नेहो यस्य स तथाविधोऽस्ति अत इति योज्यम् ॥ ८० ॥

ननु प्रत्यगात्मशिवगुरौ साकारे च शिवे वृत्तिसुखाभि-लाषेण स्त्रीभोगजन्यसुखाभिलाषेण च विषयित्वमेव कुतो न स्यात्कुतश्च ब्रह्मज्ञानित्वं तयोर्निश्चेतव्यमित्याशङ्क्योभयत्र विष-यित्वलक्षणाभावं दर्शयति।

मन्दारास्तरवो वनेषु परिखातोयं सुधासागरो
द्वारेप्यष्टविभूतयो निधिगणैरन्तःपुरे पार्वती।
शूलं शस्त्रवरं वृषः प्रियसखा नारः कपालः करे
ग्रैवेयं गरलं भुजेषु भुजगा भस्माङ्गरागे रुचिः ॥८१॥

मन्दारा इति। हे शिष्य साकारपक्षे यस्येत्यध्याहार्यं, यस्य शिवस्य वनेषु अरण्येषु आरामेषु वा मन्दारा मन्दारनामका-स्तरवः कल्पवृक्षाः सन्ति अन्यकामिनां कामानुरूपफलप्रदत्वा-द्यत्प्राप्तये कर्माद्यनुष्ठानं क्रियते ते कल्पवृक्षाः शिवस्यारण्ये साहजिकाः स्थिता इति भावः, किञ्च यस्य शिवस्य परिखातोयं परिखा शिवनगरस्य परितः खातरूपा तस्यास्तोयं जलं सुधासा-गरोऽमृतसमुद्रोऽस्ति कामिनां विषयभोगाय बहुकालशरीरजी-वनहेतुभूतममृतं काम्यमिति तत्प्राप्तये कर्माद्यनुष्ठानक्लेशस्त-त्तस्य समुद्र इव शिवनगरपरिखाभूतं विद्यत इति भावः, किञ्च द्वारेपि यस्य शिवस्य द्वार्यपि निधिगणैः सह निधयः पद्मशङ्खा-दयो नव तेषां गणैः समूहैः सह साकमष्टविभूतयोऽष्टाव-

ष्टसङ्ख्या विभूतयोऽणिमाद्याः सिद्धयः सन्ति सर्वकामसाधनत्वान्नवनिधिषु अष्टसिद्धिषु च कामिनां कर्मोपासनाद्यनुष्ठानप्रयासः प्रदृश्यते ते नव निधयस्ताश्चाष्टसिद्धयः शिवस्य नित्य प्राप्तत्वादनादरणीयत्वाच्च शिवदर्शनविघ्नरूपत्वेन द्वारे स्थापितांस्तिष्ठन्तीति भावः, किञ्च यस्य शिवस्याऽन्तःपुरेऽवरोधे पार्वत्यस्ति गौरी विद्यते सुन्दरस्त्रीलाभायान्यकामिभिः गौरी पूज्यते सैव शिवस्यानुकूला भार्येति भावः, एवं भोगसामग्र्यां विद्यमानायामपि शिवस्य कामित्वाभावे चिह्नान्याह शूलमिति, शूलं त्रिशूलं तस्य शिवस्य शस्त्रवरं शस्त्रेषु आयुधेषु वरं श्रेष्ठमायुधमस्ति निर्धारणे षष्ठी सप्तमी वा श्रेष्ठमायुधं मतमित्यर्थः, कामिनां स्वल्पसम्पतावपि विद्यमानायां सत्यां धनुःखड्गादीन्यायुधानि तेषां स्वस्य च सौन्दर्याय सुवर्णादिधातुभिश्चित्रितानीष्टानि दृश्यन्ते शिवस्य तु सर्वलोकारुचिविषयं लौहं सुवर्णादिभिरचित्रितं त्रिशूलं मान्यं शस्त्रमतस्तस्मिन्कामिलक्षणाभावात्कामित्वं नास्तीति निश्चेतव्यमिति भावः, किञ्च तस्य शिवस्य प्रियसखा प्रिय इष्टः सखा मित्रमिष्टं वाहनमित्यर्थः, वृषो बलीवर्दोऽस्ति कामिनां तु स्वल्पायामपि सम्पदि प्राप्तायां सत्यां करितुरगरथादियानानि सुवर्णादिभूषितानि दृश्यन्ते शिवस्यैतादृशि संपदि विद्यमानायामपि लोकगर्ह्यं वृषवाहनमस्ति ततस्तस्मिन्कामिलक्षणाभावान्न कामित्वमिति निश्चेतव्यमिति भावः, किञ्च शिवस्य करे हस्ते नारो नुर्मनुष्यस्यायं नारः कपालो नृकरोटयस्ति कामिनां तु किञ्चित्संपन्नानामपि पानभोजनपात्राणि सुवर्णादिनिर्मितानि दृश्यन्ते शिवस्य तु पानभोजनार्थं मनुष्यशिरोऽस्थिभूतं लोकनिन्द्यं कपालमस्ति ततोपि कामिलक्षणाभावान्न शिवे कामित्वमिति भावः, किञ्च शिवस्य

ग्रैवेयं ग्रीवाभूषणं गरलं विषमस्ति कामिनां स्वल्पायामपि संपदि विद्यमानायां सुवर्णरत्नादिनिर्मितानि ग्रीवाभूषणानि दृश्यन्ते शिवस्य तु कण्ठभूषणं विषमतः कामित्वलक्षणाभावान्न शिवे कामित्वं सम्भाव्यमिति भावः, किञ्च भुजेषु शिवस्य हस्तेषु भुजगाः सर्पाः सन्ति कामिनां तु किञ्चित्संपत्तौ विद्यमानायां बाहुषु सुवर्णरत्नादिनिर्मितानि भूषणानि दृश्यन्ते शिवभुजेषु तु लोकभीतिप्रदाः सर्पा एव भूषणत्वेन धृता अतश्च कामिलक्षणाभावान्न शिवे कामित्वमिति भावः, किञ्च शिवस्य भस्माङ्गरागे भस्म विभूतिरेवाङ्गस्य शरीरस्य रागो रञ्जनद्रव्यं तस्मिन्रुचिः प्रीतिरस्तीति शेषः, कामिनां तु स्वल्पायामपि संपदि विद्यमानायां चन्दनकस्तूर्याद्यङ्गरागे रुचिर्दृश्यते शिवस्य तु सर्वलोकाप्रिये भस्मन्येव प्रीतिरधिकाऽतो न तस्मिन्कामित्वं किन्तु तस्मिन्वैराग्यलक्षणस्य विद्यमानत्वाद्ब्रह्मवित्त्वं तादृशब्रह्मज्ञानित्वे विद्यमानेऽपि शिवस्य पार्वत्यामधिकप्रीतिदर्शनात्पार्वत्याः परब्रह्मत्वं पूर्वश्लोकोक्तं सम्भाव्यमिति भावः। प्रकृतार्थे तु प्रसगभिन्नब्रह्मशिवगुरोर्यस्य विद्वत्प्रत्यक्षस्य वनेषु सम्भजनविषयेषु वेदान्तेषु वनधातोः सम्भजनार्थाद्वनशब्दनिष्पत्तेर्वनशब्देन सेवनयोग्या वेदान्ता अत्र ग्राह्या इति भावः, तरवस्तरन्ति भवसागरं ते तरवो ज्ञानिनो मन्दारा मं मकारवाच्यं सपष्ठ्यष्ट्यज्ञाने तदुपाधिकावीश्वरप्राज्ञौ चेन्द्रूपं प्रपञ्चं दारयन्ति स्वस्यान्येषां च विनाशयन्ति ते तथोक्तास्तिष्ठन्ति यस्य शिवस्य स्वरूपज्ञानप्रतिपादकेषु वेदान्तेषु स्थिताः सन्तः स्वतो भवसागरं तीर्णा अन्येषामप्यज्ञाननिवारणेन तारका भवन्ति किं पुनस्तेषां कामित्वं नास्तीति तेषां कामित्वाभावे च किं पुनः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरौ कामित्व नास्तीति कामित्वाभावेऽपि ब्रह्माका-

वृत्तौ प्रीत्यतिशयस्यानुभूयमानत्वाद्ब्रह्माकारवृत्तौ ब्रह्मत्वमुक्तं सम्भाव्यमिति भावः, किञ्च प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः परिखातोयं परितः खनति उन्मूलयत्यविद्यामिति परिखा विद्या तस्यास्तोयं तोयमिव तृष्णानिवर्त्तकं सुखं विद्यानन्दशब्दवाच्यं सुधासागरः सुधा अमृतानि सुखानि मानुषानन्दादिब्रह्मानन्दान्तानि 'आशिष्ठो दृढिष्ठो बलिष्ठ' इत्यादिकया 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यन्तया श्रुत्या प्रतिपादितानि उत्तरोत्तरं शतशतगुणितानि तेषां तोयस्थानीयानां सागर इव विद्यानन्दोऽस्ति ब्रह्मानन्दविद्यानन्दयोरभेदाद्ब्रह्मानन्द एव सुधासागरत्वेन ग्राह्यः, किञ्च द्वारपि प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोः प्राप्तिकारणत्वाद्द्वारभूतं योगो ज्ञानं वा तस्मिन्नपि निधिगणैः सह निधीयन्ते स्थाप्यन्ते सिद्धयो येषु ते निधयस्तत्तत्सिद्धिप्रापका धारणाविशेषास्तेषां गणाः समूहास्तैः साकमष्टविभूतयोऽष्टसङ्ख्याः सिद्धयः सन्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नशिवगुरोरन्तःपुरेऽन्तःकरणे लिङ्गशरीरे पार्वती पञ्चपर्वविस्तारकमोहोत्पन्नापि अहंब्रह्मास्मीति प्रमावृत्तिरस्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नशिवगुरोः शूलं शान्तिवैराग्यबोधाख्यैरित्यादिश्लोकोक्तं प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयबोधरूपमेव त्रिशूलं शत्रुभेदकमिवाज्ञानशत्रुभेदकं शस्त्रवरं शंसनीयेषूपदेश्येषु शस्त्रेषु वरं श्रेष्ठमस्ति, किञ्च वृषो ब्रह्माद्या यत्र नारूढा इति श्लोकोक्तो धर्ममेघाख्यः समाधिः श्रेष्ठत्वाद्वृषः स प्रियसखेष्टं मित्रमस्ति, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः करे हस्ते योगाख्ये साङ्ख्ययोगौ निजौ बाहू इत्युक्तेः, नारो नराति किञ्चिदपीति नरो वैराग्यादिसाधनसम्पन्नः प्रमाता तस्यायं नारः कपालः कं ब्रह्मसुखं पालयति रक्षतीति कपालो ब्रह्मसुखसाक्षात्कारोऽस्ति ब्रह्मसुखसाक्षात्कारस्य योगाधीनत्वाद्यो-

गहस्तेनैवान्येषामपि तत्प्राप्तिरिति भावः, किञ्च यस्य प्रत्यगभि-
न्नब्रह्मशिवगुरोर्ग्रैवेयं ग्रीवायामिवैकदेशे स्थितं भूषणमिव वर्त्त-
मानं गरलं गृणाति हितमुपदिशतीति गरो गुरुः, गिरति ग्रसति
अज्ञानमिति गरो गुरूपदिष्टवाक्यकदम्बो वाऽज्ञानाद्यनर्थग्रासक-
त्वात्तं लाति आदत्ते इति गरलं गुरुसेवनं गुरूपादिष्टवाक्याङ्गी-
करणं वाऽस्तीति ज्ञातव्यं, किञ्च यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरो-
र्भुजेषु द्वैताद्वैतत्यागादानहेतुत्वाद्भुजौ साङ्ख्ययोगावादरेबहु-
वचनं तेषु भुजगा भुजाभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्यां गच्छन्त्यात्मान-
मिति भुजगाः साङ्ख्येन योगेन वा जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारा इति
भावः, योगिनो विवेकिनश्च सन्ति, किं च यस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्म-
शिवगुरो रुचिः प्रीतिर्भस्माङ्गरागे ज्ञानबाधितं प्रारब्धशेषप-
र्यन्तं प्रतीयमानं जगत्तदेव भस्मतुल्यत्वाद्भस्मेव भस्म तदेवाङ्ग-
रागः स्वरूपरञ्जकं द्रव्यं तस्मिन्नस्तीति ज्ञेयम्, एतैर्लक्षणैः प्रत्यग-
भिन्नब्रह्मशिवगुरौ कामित्वाभावः सम्भाव्यस्तथा सत्यपि स्वा-
कारवृत्तौ प्रीत्यतिशयदर्शनाद्ब्रह्माकारवृत्तावेव ब्रह्मत्वं संभाव्य-
मिति भावः ॥ ८१ ॥

ननु साकारे शिवे प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरौ च पार्वत्यां
ब्रह्माकारवृत्तौ च प्रेमाधिक्यदर्शनात्कामित्वं तर्हि कुतः प्रतिपा-
द्यत इत्याशङ्क्य मूढजनानां तथा प्रतीतिरस्तु मत्प्रतीत्या तु न
तथेत्याशयेनाह ।

चन्द्रादित्यशतप्रकाशजयिनी चन्द्रावतंसोज्ज्वला
गङ्गागर्भजटाधरा त्रिनयना गङ्गाम्बुवन्निर्मला ।
वामे भूधरकन्यका सहचरी भूत्या सदालंकृता
स्वानन्दशितिकण्ठिनी पुरभिदो मूर्त्तिः पुरः स्फूर्जति॥८२॥

चन्द्रादित्येति । हे शिष्य साकारपक्षे चन्द्रादित्यशतप्रकाशजयिनी चन्द्राः सोमा आदित्याश्च सूर्याश्च तेषां शतानि शतकानि तेषां प्रकाशः प्रभा तं जयति तच्छीलाऽतितेजस्विनीत्यर्थः; निराकारपक्षेपि ।

'न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम'ति भगवचनात् ।
न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् ।
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः ॥
तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ।

तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति श्रुतेश्च, ननु श्रुतौ स्मृतौ चैकचन्द्रस्यैकसूर्यस्य च प्रकाशतिरोधानं तत्र न तच्छतकप्रकाशजेतृत्वं दृश्यते किञ्च तेषां शतकमपि लोकशास्त्रविरुद्धं च न सम्भवति सूर्यचन्द्रयोरेकत्वस्योपलभ्यमानत्वादिति चेन्न सूर्यप्रकाश एकदीपप्रकाशतिरोधानमिवानेकदीपप्रकाशतिरोधानसम्भव इवैकैकसूर्यचन्द्रयोः प्रकाशतिरोधाननिरूपणादनन्तचन्द्रसूर्यादीनां प्रकाशतिरोधानस्य सम्भावितत्वादनन्तब्रह्माण्डापेक्षया च सूर्यचन्द्रादीनामनन्तत्वाच्चाऽनन्तचन्द्रादित्यप्रकाशजेतृत्वं सम्भाव्यं प्रसगात्मशिवगुरौ, तथा चन्द्रावतंसोज्ज्वला चन्द्रः सोम एवातंसश्चूडाभूषणं तेनोज्ज्वलाऽतिशोभायमाना; निराकारपक्षेऽपि शुद्धात्माशीतलाकान्तेत्यादिश्लोकोक्तमायाविद्यारहितत्वतापत्रयनिवर्तकत्वकमनीयत्वसूक्ष्मत्वदुष्प्रापत्वकार्यकारणातीतत्वलक्षणैर्लक्षितो बोध एव चन्दयति आह्लादयतीति व्युत्पत्या चन्द्रपदेन ग्राह्यः सोऽवतंस इव शिरसा धार्यो मुमुक्षूणां तेनोज्ज्वला निर्मलत्वेन प्रकाशमाना, तथा गङ्गागर्भज-

टाधरा गङ्गा त्रिष्णुपदी गर्भे उदरे यासां तथाभूतानां ज-टानां सटानां धरा धर्त्री; निराकारपक्षे तु ब्रह्मलोका च या गङ्गेत्यत्रोक्ता ब्रह्मविषयिणी सन्ततं प्रवर्त्तमाना वृत्तिरेव योगपक्षे सुषुम्णा वात्र गङ्गापदेन ग्राह्या सा गर्भे उ-दर इवान्तःस्थिता यासां जटानां तासां विश्रामोऽयं मुनीन्द्राणा मित्याद्युक्तानां वेदान्तसाङ्ख्ययोगाख्यानां जटानां धरा धात्र्या-धारभूतेत्यर्थः, तथा त्रिनयना त्रीणि त्रिसङ्ख्यानि नयनानि नेत्राणि यस्याः सा तथोक्ता; निराकारपक्षे तु त्रीणि त्रिसङ्ख्यानि नयनानि प्रापकानि कर्मोपास्ती उभे नेत्रे इत्यत्रोक्तानि कर्मो-पासनज्ञानाख्यानि अन्तःकरणशोधनेन चितस्थैर्यसम्पादनेन च साक्षात्प्रकाशनेनापि क्रमेण यस्याः सन्ति सा तथाभूता तथा-गङ्गाम्बुवन्निर्मला यथा गङ्गाजलं स्वतो मलरहितं सदन्येषा-मपि मलनिवर्त्तकं भवति तथा निर्मला स्वतः पापरहिता सती स्वशरणमुमुक्षूणामपि पापनिवर्तिका; निराकारपक्षे तु 'अपहत-पाप्मे'ति श्रुतेः स्वतः पापमायाविद्यादिमलरहिता सती स्वसा-क्षात्कारवतां स्वशरणागतमुमुक्षूणां च पापस्य मायाविद्यादि-मलानां च निवर्तयित्री, किञ्च यस्याः शिवमूर्त्तेर्भूत्या जाता-वेकवचनमष्टविभूतिभिः सदा सर्वकालश्चालङ्कृता भूषिता स-हचरी सह सार्कं चरितुं वर्तितुं शीलमस्याः सा तथोक्ता भूधरकन्यका भुवः पृथिव्या धरः स्तम्भकः पर्वतो हिमाचलस्तस्य कन्यका सुता पार्वती वामे वामभागेऽस्ति; निराकारपक्षे तु य-स्याश्चिन्मात्राकृतेर्भूत्याऽष्टविभूतिभिः सदा सर्वकालमलङ्कृता भूषिता सती ब्रह्माकारवृत्त्यैव सर्वसिद्धीनामुपलब्धेर्भूधरक-न्यका भवन्त्यस्या जीवा इति भूरज्ञानं तत्कार्यं च विक्षेपः क्षेत्रा-परपर्यायमन्तःकरणमित्यर्थः, अत्र भूपदेन ग्राह्यं तस्या धरोऽव-

कुम्भकस्तस्य कन्यका सुतेत्र जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कारहेतुभूताहं-ब्रह्मास्मीत्याकारा वृत्तिर्वामे वामं सुन्दरं सुखरूपं तस्मिन् सुखविषयत्वादेव तस्या इति भावः, सहचरी सह साकं चरितुं स्वात्मसुखमनुभवितुं शीलमस्याः सा तथाभूताऽस्ति विषयत-द्वृत्योः साहचर्यस्य लोके प्रसिद्धत्वादिति भावः, तथा स्वानन्दा स्व आत्मरूप आनन्दः सुखं यस्याः सा तथोक्ता न तु शिवः कामिवद्विषयसुखेन सुखीति भावः; निराकारपक्षे तु स्व आत्मैवा-नन्दः सुखं तद्रूपेत्यर्थः, न तु विषयसुखेन विद्यानन्देन च सुख-रूपेत्यर्थः, तथा शितिकण्ठिनी कण्ठ ब्रह्माण्डनभसामिति श्लो-कोक्तप्रकारेण निराकारपक्षे श्यामकण्ठवत्त्वं व्याख्येयं, यद्ब्रह्माण्ड शरीरस्येत्यादिभि रामरत्वं धृतं कण्ठे नीलकण्ठत्वकारणमित्यन्तैः श्लोकैरुक्तेषु नीलकण्ठत्वकारणेषु मध्ये यथारुचि साकारपक्षे नीलकण्ठत्वं व्याख्येयम्, एतादृशी पुरभिदः पुरं त्रिपुरम्भिनत्ति नाशयति असौ पुरभित् त्रिपुरहन्ता शिवस्तस्य मूर्तिराकृतिर्मे पुरोऽग्रे स्फूर्जति भासते; निराकारपक्षे तु पुरभिदः पु-राणि स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यानि समष्टिव्यष्टिरूपाणि शरीराणि भिनत्ति बाधतेऽसौ पुरभित्तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोर्मूर्ति-श्चिन्मात्ररूपाऽऽकृतिर्मे ब्रह्माभिन्नप्रत्यात्मरूपस्य चिदाभास-स्य पुरोऽग्रे प्रत्यक्षतयेत्यर्थः, स्फूर्जति प्रकाशतेऽतः कामि-भिः स्वसादृश्यारोपेण साकारे निराकारे च पार्वत्यां वृत्तौ ब्र-ह्माकारायां वा शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोश्च प्रेमाधि-क्यदर्शनात्कामित्वं प्रतिपादितं तन्मौढ्यविलसितमेवेति कामि-त्वाभावेन ब्रह्मज्ञानिनः शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोश्च पार्वत्यां प्रमारूपवृत्तौ च प्रेमाधिक्यदर्शनात्पार्वत्या ब्रह्माकारवृत्ते-श्चोक्तं ब्रह्मत्वं सम्भाव्यमिति भावः ॥ ८२ ॥

इदानीं निर्णीतं सोपकरणं ध्यानमुत्तरत्रासङ्करायोपसंहरति गद्येन।

इति सोपकरणं ध्यानम् ।

इतीति । सोपकरणमुपकरणं ध्यानानुकूलसर्वसामग्री तेन सहितं सोपकरणं ध्यानं चिन्तनरूपः पूजोपचार इति समाप्तम् । एवं ध्यानं निर्णीयेदानीमुत्तरमवशिष्टं पूजाक्रमं निर्णेतुं तत्र प्रथमं स्नाननिर्णयाय स्नानमन्त्रं तावद्दर्शयति ।

पशुपतये नमः स्नानम् ।

पशुपतय इति । पशुपतये पशवोऽज्ञा जीवा इत्यर्थः, तेषां पतिः पालकः स्वसत्त्वचित्त्वानन्दत्वदानेन रक्षको जीवानां ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्मै तत्स्वरूपप्राप्तय इत्यर्थः, नमः प्रह्वीभावोऽष्टप्रकृत्यष्टाङ्गसहितोऽष्टप्रकृतितदुपहितजीवबाधेन लय एवात्र प्रणामो विवक्षितः, अष्टधा प्रकृतिश्च ।

'भूमिरापो ऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥

इति श्लोके गीतायां भगवतोक्ता, बाधश्च 'नान्यो तोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोते'त्यादिश्रुतिभिरष्टप्रकृत्युपहितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मचिदाभाससत्त्वनिषेध रूप उक्तः प्रसिद्धस्तेन च पशुत्वत्याग एव पशुपतिशब्दवाच्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनैक्यमेव मन्त्रार्थोऽत्र विवक्षित इति भावः, इममेवार्थं श्लोकेन स्पष्टयति ।

पशुत्ववासना त्याज्या ज्ञानगङ्गाम्बुधारया ।
पवित्रया शीतलया स्नाप्यः पशुपतिः शिवः ॥ ८३ ॥

पशुत्वेति । हे शिष्य ज्ञानगङ्गाम्बुधारया ज्ञायते प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मानेनेति ज्ञानं बोधः स एव सन्ततगमनात्पवित्रत्वकारणाच्च गङ्गेव तस्या अम्बिव तापत्रयनिवर्तकत्वा-

द्विधानन्दोऽत्र ग्राह्यस्तस्य धारेवात्राखण्डत्वं विवक्षितं तया प-वित्रया मायाविद्यारागादिमलनिवर्त्तकया शीतलया तापत्रनि-वर्त्तयित्र्या पशुत्ववासनाऽज्ञत्वात्पशोर्जीवस्य भावः पशुत्वं तस्य वासनेच्छा त्याज्या त्यक्तुं योग्याऽस्ति तेनेत्यध्याहार्यं तेन पशुत्ववासनात्यागेन पशुपतिः पशूनामज्ञानां जीवानामिति यावत् पतिः पालकः स्वसत्त्वं जीवेष्वारोप्य रक्षको ब्रह्माभि-न्नप्रत्यगात्मशिवगुरुः शिवः सुखरूपः स्नाप्यः स्नापितव्यो ब्र-ह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोर्जीवत्ववासनात्यागपुरःसरं जीव-त्वबाध एवात्र पूजायां स्नानं कार्यमिति भावः ॥ ८३ ॥

एवं स्नानं निर्णीयेदानीमुत्तरोपचारान्निर्णेतुं तत्समर्पणमन्त्रं तावदाह ।

शिवाय नम इति पूजनम् ।

शिवाय नम इति । शिवाय शिवो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मशि-वगुरुस्तस्मै तत्स्वरूपप्राप्तये नमोऽष्टप्रकृत्यष्टाङ्गसहितः साधि-ष्ठानचिदाभासबोधरूपः प्रह्वीभावोऽस्त्विति प्रार्थनेति मन्त्रार्थः, इत्यनेन सर्वोपचारार्पणं ज्ञायत इति शेषः । तमेवार्थं श्लोकेनापि स्पष्टयति ।

शिवो देवः शिवो जीवः शिवादन्यन्न विद्यते ।
एवं शिवे प्रकर्त्तव्यं भक्त्या चन्दनलेपनम् ॥ ८४ ॥

शिव इति । हे शिष्य देवः प्रत्यगभिन्नब्रह्मचिद्रूपो गुरुः शिव आनन्दरूपोऽस्ति 'यो वै भूमा तत्सुखमि'ति श्रुतेः, किञ्च जीवोऽधिष्ठानकूटस्थचैतन्यसहितः प्राणोपाधिमान् बुद्धिस्थ-चिदाभासो जीवः स शिवः प्रत्यगभिन्नब्रह्मानन्द एवास्ति 'ना-न्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतिभिर्जीवबाधेन कूटस्थावशेषणादे-

तदेव व्यतिरेकेणाप्याह शिवादिति, शिवाद्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दगुरोः सकाशादन्यत्पृथग्जीवत्त्वं न विद्यते नास्ति ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनः सकाशाज्जीवसत्ताऽन्या नास्तीत्यर्थः, एवमित्थं भाव एव शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दरूपे भक्त्या प्रेम्णा चन्दलेपनं चन्दयति आह्लादयतीति चन्दनं विद्यानन्दस्तस्य लेपनं संयोजनं मकर्तव्यं प्रकर्षेण सम्पाद्यमिति भावः ॥ ८४ ॥

एवमेवाक्षतान्समर्पयितुं गद्येन प्रति जानीते ।

अथाक्षताः ।

अथेति । अथ चन्दनलेपननिर्णयानन्तरमक्षता लोके शिवपूजायां यथा समर्प्यन्ते तेऽत्र पूजायां निर्णीयन्त इति शेषः । तमेव निर्णयं पद्येनाह ।

भजनादक्षता भक्ता देवस्तु स्वयमक्षतः ।
अतस्त्वक्षतया भक्त्या पूजनीयः शिवोऽक्षतैः ॥ ८५ ॥

भजनादिति । हे शिष्य भक्ता ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्य स्वस्मिंश्चिदाभासे सेवका अङ्गीकर्तारश्चिदाभासा एव भजनात्तादृशं यत्स्वस्मिन्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्वीकारलक्षणं भजनं सेवनं तस्माद्धेतोरक्षता न क्षता न नष्टा भवन्ति देवस्तु ब्रह्माभिन्नप्रत्यक्चिद्रूप आत्मापि स्वयं स्वत एवाक्षतो न क्षतोऽविनाशी 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मे'त्यादिश्रुतेः, एवं चोभयोः स्वभावैक्याच्च परस्परं प्रीतिः सिद्धेति भावः, अत एवोभयोरक्षतत्वेनैक्यादेकस्वभावत्वाच्च हेतोरक्षतैर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वस्य स्वस्मिन्नङ्गीकारेणाविनाशित्वं प्राप्तैश्चिदाभासैरक्षतया न क्षता नष्टा तथाविधा या भक्तिः प्रत्यगात्मत्वस्य स्वस्मिन्नङ्गीकारे प्रेमलक्षणा वृत्तिस्तयाऽहंब्रह्मेत्येवंरूपया वृत्त्येति भावः, शिवो

ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा शिव गुरुः पूजनीय आदरणीयः इदमेवात्राक्षतैः पूजनं ज्ञेयमिति भावः ॥ ८५ ॥

एवमक्षतार्पणं निर्णीयेदानीमर्कपुष्पार्पणं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथार्कपुष्पविचारः ।

अथेति । अथाक्षतार्पणनिर्णयानन्तरमर्कपुष्पार्पणनिर्णयो लोके यदर्कपुष्पाणां शिवे समर्पणं क्रियते तस्यात्र शिवपूजायां निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव निर्णयं पद्येनाह ।

अर्कः पाशुपतो नाम देवः पाशुपतप्रियः ।
अतः पाशुपतार्कस्य पुष्पं पशुपतेः प्रियम् ॥ ८६ ॥

अर्क इति । हे शिष्य पाशुपतः पशुर्जीवस्तस्य पतिः पालकः स्वसत्त्वसमारोपेण रक्षकः प्रत्यगभिन्नपरमात्मेत्यर्थः, तस्यायं पाशुपतः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयको बोधो नाम प्रसिद्धः स एव प्रकाशरूपत्वादर्कः सूर्य इवास्ति अतः स बोधएवार्कोऽत्र ग्राह्यः, किञ्च देवो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा पाशुपतप्रियः पशुपतिर्जीवरक्षकः प्रत्यगात्मा ब्रह्माभिन्नस्तस्य तद्विषयत्वेन तत्सम्बन्धी पापाशुपतो बोधः प्रियः सुखकारणत्वादात्मत्वाच्चेष्टो यस्य स तथोक्तोऽस्ति अतो जीवब्रह्मैक्यबोधप्रियत्वादेव पाशुपतार्कस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकबोधस्य प्रकाशरूपत्वेनार्कस्य पुष्पं पुष्पमिव प्रफुल्लं मुक्तिसुखं पशुपतेः पशूनां जीवानां पतेः पालकस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मणः प्रियमिष्टं भवति न लौकिकार्कपुष्पमत्र पूजायां ग्राह्यमिति भावः ॥ ८६ ॥

ननु लोके तावदर्कनाम्ना वृक्षः प्रसिद्धोऽत्र तु अर्कपदेन बोधः प्रतिपादितस्तत्र वृक्षधर्मवत्त्वं कथं सम्भाव्यं तत्राह ।

कटुपत्रस्तरुः कोपि भक्तेन गिरिशेऽर्पितः ।
प्रकाशकस्तमोहन्ता स एवार्कत्वमागतः ॥ ८७ ॥

कटुपत्र इति । हे शिष्य भक्तेनाहं ब्रह्मास्मीति स्वस्मिन् ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुत्वाङ्गीकारवता कोपि सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयः पूर्वमज्ञानावस्थायां कटुपत्रः कटूनि तीक्ष्णानि पत्राणि दलानि कामक्रोधादिवृत्तिरूपाणि यस्य स तथोक्तस्तरुर्ज्ञानावस्थायां तरति संसारसमुद्रमिति तरुर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मबोधो गिरिशे गिरन्ति नश्यन्ति तत्त्वज्ञानेनेति गिरयोऽज्ञानतत्कार्यरूपाः प्रपञ्चास्ताञ्छ्यतयति स्वयंप्रकाशचिद्रूपेण तनूकरोति असौ गिरिशो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्मिन्नर्पितस्तदभिन्नत्वेन निश्चितश्चेदित्यध्याहार्यं, चेद्यदि तर्हि प्रकाशकः प्रकाशयिताऽऽत्मानात्मनोस्तमोहन्ता तमसोऽज्ञानस्य हन्ता नाशको यतो भवति अत एव स ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मविषयको बोध एवार्कत्वं प्रकाशकत्वेनार्कनामत्वमागतः प्राप्त इति निश्चेतव्यम् ॥ ८७ ॥

ननु लोकप्रसिद्धेऽर्के शिवमल्लीति नाम प्रसिद्धं तदत्र कथं सम्भाव्यं तत्राह ।

पुष्पङ्कटुदलस्यास्य शाम्भवेन निवेदितम् ।
शम्भुना स्वीकृतं तेन सा जाता शिवमल्लिका ॥ ८८ ॥

पुष्पमिति । हे शिष्य अस्य प्रत्यक्षस्य कटुदलस्य कटूनि तीक्ष्णानि दलानि कामादिरूपाणि पर्णानीव यस्य तस्यान्तःकरणावच्छिन्नचिदाभासरूपबोधस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयस्य पुष्पं पुष्पमिव प्रफुल्लं विद्यासुखं शाम्भवेन शं भवत्यस्मादिति शम्भुः सर्वजगदानन्दकरः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्तस्यायं शा-

म्भवस्तदंशत्वाच्चिदाभासस्तेन शिवे प्रत्यगभिन्नब्रह्मणि निवेदितं समर्पितं ततः पृथगसत्त्वेन निश्चितमित्यर्थः, तच्छम्भुना स्वीकृतं शम्भुर्जगदानन्दकरः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्तेन स्वीकृतमङ्गीकृतं स्वाभिन्नत्वेन सम्पादितमित्यर्थस्तेन कारणेन साऽहंब्रह्मास्मीति बोधरूपा वृत्तिः शिवमल्लिका शिवेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मणा सहैकीभूय मालते शोभत इति शिवमल्लिकानाम्नी जाता लोके प्रसिद्धाऽस्तीति ज्ञेयम् ॥ ८८ ॥

एवमर्कपुष्पार्पणं निर्णीयेदानीं धत्तूरं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ धत्तूरनिर्णयः।

अथेति। अथार्कपुष्पनिर्णयानन्तरं धत्तूरनिर्णयो लोके धत्तूरः शिवे समर्प्यते तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः। तमेव निर्णयं पञ्चधत्तूरनामनिरुक्त्या पञ्चभिः श्लोकैराह, तत्र तावद्धत्तूर इति धत्तूरनामनिरुक्त्योभयोः स्वभावसाम्यदर्शनेन तमाह।

ईश्वरस्य प्रसादेन भासतेऽन्यादृशं जगत्।
स्वसमानगुणत्वेन धत्तूरः शिववल्लभः ॥ ८९ ॥

ईश्वरस्येति। हे शिष्य ईश्वरस्य शिवस्य प्रसादेन भजनाद्युपायैः स्वस्मिंस्तदाविर्भावलक्षणेन जगद्विश्वमन्यादृशं पूर्वं सद्रूपेण यत्प्रतीतं तदेव ततो विपरीतमसद्रूपं भासते दृश्यते धत्तूरस्यापि सेवनेन तत्सेवके धत्तूराविर्भावलक्षणेन धत्तूरस्य प्रसादेनापि जगदन्यादृशं विपरीतं भवतीत्यतः स्वसमानगुणत्वेन स्वस्य शिवस्य गुणेन स्वभावेनसमानस्तुल्यो गुणः स्वभावो यस्य धतूरस्य तस्य भावस्तत्त्वं तेन

धत्तूरो लोक उन्मत्तवृक्षः शिववल्लभः शिवस्य महादेवस्य वल्लभः प्रियोऽस्ति। प्रकृतार्थे तु ईश्वरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य प्रसादेन प्रसादो विवेकेन चिदाभास आविर्भावलक्षणस्तेन तस्यैव स्वात्मसाक्षात्कारवतश्चिदाभासस्य जगद्विश्वमन्यादृशं 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति दृष्ट्या जगत्त्ववाधनेन ब्रह्मस्वरूपं भासते प्रतीयत इत्यतः स्वसमानगुणत्वेन स्वेन प्रत्यगभिन्नब्रह्मणा समानस्तुल्यो गुणः स्वभावो यस्य स तथोक्तः स्वात्मतादात्म्येन स्वात्मसेवकचिदाभासेष्वाविर्भावे सति जगदन्यथाप्रतीतिकरणगुणसाम्यवांस्तस्य भावस्तत्त्वं तेन तेनोपलक्षितः पुरुषो धत्तूरः शिववल्लभः शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरोर्वल्लभः प्रिय आत्मत्वाद्भवतीति ज्ञेयम् ॥ ८९ ॥

इदानीमुन्मत्तनामनिरुक्त्यापि तत्तात्पर्यमाह ।

उन्मन्या स्वयमुन्मत्त उन्मादयति शाम्भवान् ।
अत एव प्रियं शम्भोः पुष्पमुन्मत्तसम्भवम् ॥ ९० ॥

उन्मन्येति । हे शिष्य स्वयं शिव उन्मन्या मनोलयापरपर्याययोन्मन्यावस्थयोन्मत्त उन्मादं प्राप्तः सञ्छाम्भवाञ्छम्भुः शिवस्तस्यैते शाम्भवाः शिवभक्तास्तानुन्मादयति उन्मत्तान्करोति यतः कारणादत एवानेनैव कारणेन शम्भोः शिवस्योन्मत्तसम्भवं धत्तूरोत्पन्नं पुष्पं कुसुमं प्रियमिष्टं ज्ञेयम् । परमार्थतस्तु स्वयं ब्रह्माभिन्नश्चिदात्मोन्मन्या 'नेह नानास्ति किञ्चने'ति श्रुत्या सर्वस्यात्मभिन्नस्य वस्तुनो बाधितत्वेन मनसोऽत्यन्ताभावरूपया मुक्तावस्थयोन्मत्त उन्मत्त इव विधिनिषेधातीतः प्रतीयते तथा सञ्छाम्भवाञ्छम्भुः सकलजगदानन्दकरः प्रत्यगभिन्नो ब्रह्मानन्दस्तस्यैते शाम्भवा ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं प्राप्ताश्चिदाभासाः प्रमातार इत्यर्थः, तानुन्मादयति

मनोनाशेन विधिनिषेधातीतान्करोति मुक्तान्करोति यतः कारणादत एवैवंस्वभावादेव शम्भोः सकलजगदानन्दकरस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोरुन्मत्तसम्भवं बाधितमनसश्चिदाभासात् सम्भव उत्पत्तिर्यस्य तत्तादृशं पुष्पमिव विकसितं ज्ञानं ज्ञानरूपा वृत्तिः प्रियमिष्टमस्ति न धत्तूरपुष्पमिति ज्ञेयम् ॥ ९०॥

इदानीं कितवनामनिरुक्त्यापि तदृढयति।

कैतवं कितवस्यास्य सर्वगोऽयं न लिप्यते।
अतः कितवधूर्त्तस्य कैतवं कुसुमं प्रियम् ॥ ९१ ॥

कैतवमिति। हे शिष्य अस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः कितवस्य सर्वगत्वे सति अलिप्तत्वं कपटं तेन युक्तत्वात्कपटिनो यज्ज्ञानिषु प्रसिद्धं सर्वगः सर्वत्रानुस्यूतः सन्न लिप्यते लिप्तो न भवति सर्वोत्पत्तिलयादिना तद्वान्न भवतीति तदिदं कैतवं कपटं ज्ञेयं यतोऽतः कारणात्कपटवत्त्वादित्यर्थः, कितवधूर्त्तस्य सर्वगत्वे सति अलिप्तत्वेन कितवः कपटः कामादिधूर्त्तवञ्चकत्वेन धूर्त्तो वक्ष्यमाणो वञ्चकः प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरुस्तस्य, यद्वा स्वस्मिन्सर्वगत्वेनालिप्तत्वं कामादिवञ्चकत्वं च साक्षात्कृतवान्प्रमाता तस्य कैतवं तस्मादुत्पन्नं कुसुमं पुष्पमिव प्रफुल्लमलिप्तत्वसर्वगत्वकामादिवञ्चकत्वोपलक्षितं प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरुविषयकं ज्ञानं चिद्यानन्दविकासितमिति भावः, प्रियमिष्टं नान्यदित्यर्थः। लौकिकार्थे तु अस्य प्रत्यक्षस्य कितवस्य छलिनो यत्प्रसिद्धं सर्वगः समष्ट्यहंभावाधिष्ठातृत्वेन समस्तपदार्थेषु व्याप्तः सन्नपि न लिप्यते लिप्तो न भवतीत्येवं कैतवं कापट्यमस्ति अतः कारणात्कितवधूर्त्तस्य कपटेनोक्तविधेन धूर्त्तस्य सर्ववञ्चकस्य स्वस्वभाववत्त्वेन कैतवं धात्तूरसम्बन्धि कुसुमं

पुष्पं प्रियमिष्टम् ॥ ९१ ॥

इदानीं धूर्त्तनामनिरुक्त्याऽपि तद्द्रढयति ।

कामादयो महाधूर्त्ता धूर्तितं यैर्जगत्त्रयम् ।
तान्धूर्तयति यो युक्त्या स धूर्तो धूर्जटिप्रियः ॥९२॥

कामादय इति । हे शिष्य कामादयः कामोऽभिलाष आदिर्मुख्यो येषु क्रोधादिषु ते महाधूर्ता महान्तः श्रेष्ठा धूर्त्ता वञ्चकाः सन्ति तत्रोपपत्तिमाह धूर्त्तितमिति, यैः कामादिभिर्जगत्त्रयं जगतां लोकानां त्रयं त्रिकं धूर्त्तितं वञ्चितमस्ति ते कामाद्याः शिवेन ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुणा धूर्तितास्तत्तद्विषयबाधनेन वञ्चिताः सन्तीति हेतोरयं तादृशकामादिवञ्चकः प्रत्यक्षो धूर्तः सर्वकामादिवञ्चको ज्ञानी चिदाभासो धूर्त्तवल्लभो धूर्त्तकामादिवञ्चकस्य प्रत्यगभिन्नपरमात्मन आत्मत्वाद्वल्लभः प्रियोऽस्ति न तु लौकिकधूर्त्त इत्यर्थः । लौकिकार्थे तूभयोः स्वभावैक्याल्लौकिकधूर्तप्रियः शिवः, शेषं समानम् ॥ ९२ ॥

इदानीं कनकाह्वयनामनिरुक्त्याऽपि तदेवाह ।

अर्पितं शङ्करे धूर्त्तपत्रं कनकपुण्यदम् ।
अनेन हेतुना जातो धत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ९३ ॥

अर्पितमिति । हे शिष्य शङ्करे जगदानन्दप्रदे प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरावर्पितं तत्सत्तासमर्पणेन प्रत्यगात्माभेदेन संपादितं धूर्त्तपत्रमुक्तलक्षणकामादिवञ्चकस्य चिदाभासस्य पत्रमिव वृक्षस्यांशभूतमहंब्रह्मास्मीति ज्ञानं कनकपुण्यदं कनकस्य सुवर्णस्यार्पणेन यत्पुण्यं सुकृतं तद्ददातीति तथाभूतं भवति अनेनैतेन

१ धूर्तवल्लभः ।

हेतुना कारणेन धत्तूरो जगदन्यथाभासक उक्तलक्षणो ज्ञानी कनकाह्वयः कनकं सुवर्णमित्याह्वयं नाम यस्य स तथोक्तो जातो वेदेषु प्रतिपादितः सुवर्णं घर्मं परिवेदनामि'त्यादिष्वित्यर्थः। लौकिकार्थे तु धूर्त्तपत्रं धूर्तस्य धत्तूरस्य पत्रं पर्णं शङ्करे शिवेऽर्पितं सत्कनकपुण्यदं सुवर्णार्पणपुण्यफलप्रदं भवतीति शैवपुराणेषु प्रतिपादितमनेन हेतुनैतेन कारणेन धत्तूरः कनकाह्वयः कनक इति नामको जातो लोके प्रसिद्धः॥ ९३॥

एवं धत्तूरं निर्णीयेदानीं कण्टकारिकां निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ कण्टकारिकानिर्णयः।

अथेति। अथ धत्तूरनिर्णयानन्तरं कण्टकारिकानिर्णयो लोके या कण्टकारिका शिवे समर्प्यते तस्या निर्णयो निश्चयोऽत्र क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येनाह।

भक्त्या भक्तेन चेद्वृत्तिर्मनसः शङ्करेऽर्पिता।
सकण्टकस्वभावापि जाता साऽकण्टकारिका॥ ९४॥

भक्त्येति। हे शिष्य भक्तेन जीवब्रह्मैक्यप्रेमवता साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासेनाधिकारिणा मनसश्चेतसो वृत्तिस्तत्त्वंपदार्थशोधनेन शुद्धतत्त्वंपदार्थयोः कूटस्थब्रह्मणोरैक्यविषयाऽहं-ब्रह्मास्मीतिरूपा भक्त्या प्रेम्णा तद्विषयकस्नेहेनेत्यर्थः, शङ्करे सकलजगदानन्दकरे प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरावर्पिता तदाकाराकारिता पृथगसत्त्वेनावलोकितेत्यर्थः, चेद्यदि तर्हि तदर्पणात्पूर्वं सा वृत्तिरेव सकण्टकस्वभावापि कण्टका इव पीडाहेतवः कामादिविकारा अत्र ग्राह्यास्तैः सहितो युक्तः स्वभावो यस्याः सा तथोक्तापि कामादिविकारैः संपृक्तापीत्यर्थः, केवलब्रह्मानन्दा-

तिशयेनाकण्टकारिका न विद्यन्ते कण्टका दुःखकारणभूताः कामादिविकारा यस्यां सा तथाभूता केवलं सुखमात्रानुसन्धानवतीत्यर्थः, जाता सम्पन्ना । लोकप्रसिद्धार्थेऽपि यद्यपि कण्टकैः सह वर्त्तमाना कण्टकारिका बृहती भक्तिपूर्वकं शिवपूजकेन शिवेऽर्पिता यदि स्यात्तर्हि शिवप्रसादद्वारा तत्समर्पकाणां सुखप्राप्तिहेतुत्वात्कण्टकरहितैव सम्पन्नेति योज्यम् ॥ ९४ ॥

एवं कण्टकारिकां निर्णीयेदानीं बिल्वपत्राणि निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ बिल्वविचारः ।

अथेति । अथ कण्टकारिकानिर्णयानन्तरं बिल्वनिर्णयः शिवस्य बिल्वः प्रेयानिति लोके शास्त्रे च प्रसिद्धिरतोऽत्र बिल्वस्य-बिल्वनाम्नो वृक्षस्यापि निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव त्रिभिः पद्यैराह, तत्र तावच्छाण्डिल्य इति बिल्वनामास्तीति तन्निरुक्त्या तद्विचारमाह ।

शिवभक्तिस्वभावेन शाण्डिल्यो हि महामुनिः ।
तन्नाम्नैव प्रियं शम्भोः पत्रं शाण्डिल्यसम्भवम् ॥ ९५ ॥

शिवभक्तीति । हे शिष्य शिवभक्तिस्वभावेन शिवे प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरौ या भक्तिः प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वमेवनरूपा वृत्तिः स एव स्वभावः शीलं तेनोपलक्षितोऽत एव महामुनिर्महाञ्छ्रेष्ठो मुनिर्ज्ञानी शाण्डिल्यः शाण्डिल्यनामको हि प्रसिद्ध उपासनाशास्त्रेऽस्ति अतस्तस्मिन्प्रेम्णः शिवसम्बन्धिन आधिक्यदर्शनात्तत्र च शिवप्रेमाधिक्ये ब्रह्मविद्ब्रह्मणोरभेदानरूपणाद्ब्रह्मविदि ब्रह्मात्मत्वेन ब्रह्मणः प्रेमाधिक्यं सम्भाव्यं 'प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्माच्च सर्वस्मादान्तरतरोऽयमात्मे'त्यादिश्रुतेः शम्भोः

शम्भवत्यस्मादिति शम्भुर्ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगानन्दस्तस्य तत्प्र-णीतमुपासनाशास्त्रं प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयिणी वृत्तिर्वा शाण्डि-ल्याभिधान्मुनेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्य तत्तथाविधं पत्रमिव वृक्ष-स्यात्र ग्राह्यं तन्नाम्नैव शाण्डिल्य इति लोकप्रसिद्धदेहादिदृष्ट्या नामाभिधानं तेनैवोपलक्षितं प्रियं प्रीतिविषयं भवतीति ज्ञेयं, न तु प्रसिद्धबिल्वपत्रमत्र शिवप्रियं ग्राह्यमिति भावः। लौकिका-र्थेऽपि प्रसिद्धशिवभक्तशाण्डिल्यमुनिनामवत्त्वादेव बिल्वपत्रं शि-वप्रियमिति योज्यम् ॥ ९५ ॥

इदानीं शैलूषनामनिरुक्त्यापि तन्निर्णयमाह ।

विश्वरूपो महादेवः स्वयं शैलूषलक्षणः ।
अतः शैलूषपत्राणां पूजया स प्रसीदति ॥ ९६ ॥

विश्वरूप इति । हे शिष्य महादेवो महानपरिच्छिन्नो दे-वश्चिन्मात्ररूपो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा यतो विश्वरूपो विश्वं स-मस्तं जगद्रूपमाकृतिर्यस्य स तथाविधोऽस्ति अतः स्वयं ब्र-ह्माभिन्नप्रत्यगात्मा शैलूषलक्षणः शैलूषस्य बहुरूपधारिणो नटस्य लक्षणमिव लक्षणं चिह्नं यस्य स तथाविधोऽस्ति अतः शैलूषलक्षणवत्त्वादेव हेतोः स उक्तविधो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगा-त्मशिवगुरुः शैलूषपत्राणां तादृशसमस्तजगद्रूपधारिणां तद्बाधेन ब्रह्मस्वरूपधारिणां चिदाभासानां पत्राणीव ब्रह्माकारवृत्तय-स्तासां कृतया पूजया कर्तरि षष्ठी ताभिः कृतयेत्यर्थः, ब्रह्माका-रवृत्तिप्रवाह एवात्र पूजा तया प्रसीदति प्रसन्नो भवति न तु लोकप्रसिद्धबिल्वपत्राण्यत्र ग्राह्याणि लोकप्रसिद्धबिल्वपत्रैः पूजनं तु सांसारिकफलहेतुत्वान्मुमुक्षुभिर्नादरणीयमिति भावः ॥९६॥

इदानीं श्रीफलनामनिरुक्त्यापि तन्निर्णयमाह ।

जन्मनस्तु फलं श्रीमद्बिल्वपत्रार्पणाच्छिवे ।
अतो निरूपितो वृक्षो बिल्वः श्रीफलसंज्ञया ॥९७॥

जन्मन इति । हे शिष्य यस्मिञ्जन्मनि देहद्वयाविर्भाव-पूर्वं तादात्म्यप्रतीतिरूपे जन्मनि ब्रह्माभिन्ने प्रत्यगात्मशिवे सुखरूपे बिल्वपत्रार्पणादुक्तविधो यो बिल्वश्चिदाभासस्तस्य पत्रमिव पत्रमहंब्रह्मास्मीतिवृत्तिरूपं तस्यार्पणं निवेदनं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्ममात्रत्वसम्पादनलक्षणं तस्माद्धेतोस्तस्य जन्मनस्तु देहद्वयसहितचिदाभासाविर्भावलक्षणोत्पत्तेः फलं प्रयोजनं श्रीमच्छ्रीमुक्तिसम्पत्तिर्विद्यतेऽस्य तत्तथोक्तं जायते यतोऽतः कारणाद्बिल्व उक्तविधो ज्ञानी चिदाभास एव वृक्षस्तत्त्वज्ञानेन वृश्चनीयो विनाशार्हः श्रीफलसंज्ञया श्रीफल इति नाम्ना निरूपितो विशेषितो मुक्तिफलवत्त्वान्मुक्तनाम्ना निर्दिष्ट इति भावः। लौकिकार्थे तु यस्मिञ्जन्मनि शिवे बिल्वपत्रं समर्पितं तस्य जन्मनः फलं श्रीमत्सायुज्यादिमुक्तिप्राप्तिर्भवति अतो बिल्वनामको वृक्षः श्रीफलनाम्ना लोके व्यवह्रियत इति भावः ॥ ९७ ॥

एवं बिल्वपत्रार्पणं निर्णीयेदानीं शिष्टान्धूपादीन्दक्षिणान्तानुपचारानपि निर्णीय दर्शयति ।

धूपप्रदीपनैवेद्यफलताम्बूलदक्षिणाः ।
शिवाय नम इत्येव सर्वमेवास्य पूजनम् ॥ ९८ ॥

धूपेति। हे शिष्य धूपप्रदीपनैवेद्यफलताम्बूलदक्षिणा धूपश्च दशेन्द्रियाणि वैराग्यानले दग्ध्वा तत उत्पन्नो ब्रह्मात्मविषयकवासनारूपः कर्मज्ञानमयो यदिन्द्रियगण इत्यत्रोक्तः, प्रदीपश्च जीवब्रह्मैक्यविषयको ज्ञानस्वरूपो यस्मिन्नुज्ज्वलित इत्यत्रोक्तः,

नैवेद्यश्च द्वैतबाधरूपा यद्भक्ष्यं प्रियमस्येत्यत्रोक्तः, फलं च भक्तिरूपं निष्कामोत्तमधर्मसम्भ्रमजुषामित्यत्रोक्तः, ताम्बूलं च मैत्र्यादिवृत्तिचतुष्टयाङ्गीकरणलक्षणं यन्मैत्र्यादिचतुष्टयमित्यत्रोक्तमेव, दक्षिणा च मनश्चिन्तामणिसमर्पलक्षणा सर्वस्वं मम तत्किलेत्यत्रोक्तैव, एते सर्वेप्युपचाराः शिवाय नम इत्येव शिवो देवः शिवो जीव इत्यत्रोक्तलक्षणेन प्रत्यगभिन्नपरमात्मशिवगुरोर्जीवस्य पार्थक्यबाधनेन लक्षिताश्चेत्स्युस्तर्हि सर्वमेव समस्तमपि लौकिकवैदिकनिषिद्धाचरणमपि अस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पूजनं पूजा भवति तत्र किं वक्तव्यमेवादृशाचरणं पूजा भवतीति भावः ॥ ९८ ॥

एवं दक्षिणान्तानुपचारान्निर्णीयेदानीं मन्त्रजपं निर्णेतुं मन्त्रनिर्णयमाह ।

विद्यासु श्रुतिरुत्कृष्टा रुद्रैकादशिनी श्रुतौ ।
तत्र पञ्चाक्षरी श्रेष्ठा सा जप्या शिवतुष्टये ॥ ९९ ॥

विद्यास्विति। हे शिष्य विद्यासु ज्ञानसाधनोपासनासाधनप्रतिपादिकासु वाणीषु मध्ये श्रुतिर्वेद उत्कृष्टा प्रमाणशिरोभूतत्वाच्छ्रेष्ठाऽस्तीति ज्ञेयं, तत्र श्रुतौ वेदेपि रुद्रैकादशिन्येकादशानुवाकैर्नमकाराख्यैश्चमकाराख्यैश्चोपलक्षिता रुद्राध्यायरूपा वाक्श्रेष्ठा ज्ञेया, तत्रापि नमः शिवाय चेति पञ्चाक्षर्याकाशादिपञ्चभूतरूपवाच्यांशत्यागेन तत्साक्षिप्रत्यगभिन्नब्रह्मचिन्मात्रशिवगुरुलक्षिका शिवाय नम इति पञ्चाक्षरसमूहरूपा वाक्श्रेष्ठोत्कृष्टाऽस्ति, यद्वा पञ्चम्यर्थे सप्तमी तत्र ततोपि रुद्राध्यायरूपवाक्यजातादपि पञ्चाक्षरी पञ्चानामक्षराणां वर्णानां समाहाररूपा वागहं ब्रह्मास्मीत्येवं रूपा श्रेष्ठेति व्याख्येयं, सोक्तविधा शिवपञ्चाक्षर्यहंब्रह्मास्मीति पचाक्षररूपा शिवाय नम इत्येवंरूपा

वा शिवतुष्टये शिवो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा शिवगुरुस्तस्य तुष्टिः सन्तोषः सुखमित्यर्थः, तस्य ब्रह्मानन्दप्राप्त्यै जप्याऽऽवर्तनीया ॥ ९९ ॥

एवं मन्त्रं निर्णीयेदानीमेकादशबिल्वपत्रैः शिवम्पूजयितुं तन्निर्णयं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथैकादशबिल्वपत्रिकाः ।

अथेति । अथ मन्त्रनिर्णयानन्तरमेकादशबिल्वपत्रार्पणमेकादशसङ्ख्यानि यानि पूर्वोक्तचिदाभासलक्षणस्य बिल्वस्य पत्राणीव वृत्तयस्तेषामर्पणं प्रत्यगभिन्नब्रह्ममात्रत्वानुसन्धानं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तत्रादौ प्रथमबिल्वपत्रार्प्पणं निर्णीय दर्शयति ।

द्रष्टा च दर्शनं दृश्यमिति पत्रत्रयान्विता ।
शिवे समर्प्या चिद्रूपे प्रथमा बिल्वपत्रिका ॥ १०० ॥

द्रष्टाचेति । हे शिष्य द्रष्टा साधिष्ठानो बुद्धिस्थश्चिदाभासो रूपसाक्षात्कारकरणभूतचक्षुषा रूपदर्शनवान्, दर्शनं च तस्योक्तविधद्रष्टू रूपज्ञानकरणभूतं चक्षुः, दृश्यं च रूपमित्येवं यानि पत्राणि वृत्तयस्तेषां त्रयमन्योन्यसापेक्षत्वात्त्रिकं त्रिदलमित्यर्थः, तेनान्विता युक्ता प्रथमा वक्ष्यमाणासु आदिभूता बिल्वपत्रिका सामान्यत्रिपुटीसाक्षिचिद्विषयिणी वृत्तिः शिवे चिद्रूपे भागत्यागलक्षणया लक्षिते चिन्मात्रस्वरूपे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दशिवगुरौ समर्प्या ततः पृथगसत्त्वात्तस्या बाधपूर्वमवलोकनीयेदमेवात्र समर्पणमेवमग्रेपि दशसु ज्ञेयम् ॥ १०० ॥

इदानीं द्वितीयां तथाविधां बिल्वपत्रीं दर्शयति ।

कर्त्ता कार्यं च करणमिति पत्रत्रयान्विता।
शिवे समर्प्या चिद्रूपे द्वितीया बिल्वपत्रिका॥ १०१॥

कर्त्तेति। हे शिष्य कर्त्ता साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभास इन्द्रियजन्यक्रियाभिमानी, कार्यं चेन्द्रियै रूपादिसाक्षात्करणरूपो व्यवहारः, करणं च तत्तक्रियासाधनमन्तःकरणं बाह्येन्द्रियदशकं चेतिपत्रत्रयात्मिकेत्येवं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तदेवात्मा स्वरूपं यस्याः सा बुद्धिरेवात्र ग्राह्या, सोक्तविधा द्वितीया द्विसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका पूर्वोक्तचिदाभासलक्षणस्य बिल्वस्य पत्रिकेवांशभूता पत्रिका त्रिदलरूपेत्यर्थः, चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मानन्दशिवगुरौ समर्प्या समर्पणीया तदभिन्नत्वेनावलोकनीयेति भावः॥ १०१॥

इदानीं तृतीयां बिल्वपत्रीं दर्शयति।

भोक्ता च भोजनं भोज्यमितिपत्रत्रयात्मिका।
शिवे समर्प्या चिद्रूपे तृतीया बिल्वपत्रिका॥ १०२॥

भोक्तेति। हे शिष्य भोक्तेन्द्रियैरन्तःकरणवृत्तिभिश्च प्रापितविषयजन्यसुखानुभववान्सानन्दमयो विज्ञानमयः, भोजनं च तत्तत्सुखानुभवकरणरूपा वृत्तिः, भोज्यं च भोगविषयं सुखं चेतिपत्रत्रयात्मिकेत्येवं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तदात्मा स्वरूपं यस्याः सा तथाविधा बुद्धिस्तृतीया त्रिसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्य पूर्वोक्तचिदाभासलक्षण शाण्डिल्यस्य पत्रिका पत्री चिद्रूपे चिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरौ समर्प्या तदभिन्नत्वेनावलोकनीया॥ १०२॥

चतुर्थीमाह।

भूर्भुवश्च तथा स्वर्ग इतिपत्रत्रयात्मिका ।
शिवे समर्प्या चिद्रूपे चतुर्थी बिल्वपत्रिका ॥ १०३ ॥

भूरिति । हे शिष्य भूर्भवन्त्यस्या भूतानीति भूः पृथ्वी भुवश्चान्तरिक्षलोकस्तथा तद्वत्स्वर्गः स्वर्गलोक इतिपत्रत्रयान्वितेत्येवंविधं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ताबुद्धिश्चतुर्थी चतुःसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तविधत्रिपुटीलक्षणत्रिदललक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्रीव बुद्धिश्चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरौ समर्प्या समर्पणीया तद्रूपत्वेनानुभाव्येति भावः ॥ १०३ ॥

पञ्चमीं दर्शयति ।

जाग्रत्स्वप्नस्तथा सुप्तिरितिपत्रत्रयान्विता ।
शिवे समर्प्या चिद्रूपे पञ्चमी बिल्वपत्रिका ॥ १०४ ॥

जाग्रदिति । हे शिष्य जाग्रदिन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितमित्युक्तलक्षणा जाग्रदवस्था, स्वप्नो जाग्रद्विषयवासनावासितबुद्धौ प्रातीतिकः प्रपञ्चः स्वप्न इत्युक्तलक्षणा स्वप्नावस्था, तथा तद्वत्सुप्तिर्जाग्रत्स्वप्नविषयैः सह वृत्तिसहितबुद्धेर्लयेन कारणाज्ञानमात्रस्थितिरित्युपलक्षिता सुषुप्त्यवस्थेत्येवं पत्रत्रयान्विता पत्राणां दलानां यत्त्रयं त्रिकं तेनाऽन्विता युक्ता बुद्धिः पञ्चमी पञ्चसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तविधत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्री चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरौ समर्प्या समर्पणीया तद्रूपेणानुभाव्येति भावः ॥ १०४ ॥

षष्ठीं दर्शयति ।

स्थूलं सूक्ष्मं कारणाख्यमितिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे षष्ठिका बिल्वपत्रिका॥१०५॥

स्थूलमिति । हे शिष्य स्थूलं पञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यरूपं समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरं, सूक्ष्ममपञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यरूपं सप्तदशावयवकं समष्टिलिङ्गशरीरं, कारणाख्यं स्थूलसूक्ष्मशरीरप्रकृतिरूपमज्ञानसमष्टिव्यष्टिरूपं कारणशरीरमितिपत्रत्रयान्विता-इति उक्तविधं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धिः षष्ठिका षट्सङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तप्रकारत्रिपुटीलक्षणत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्री चिद्रूपे चैत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दात्मगुरौ समर्प्याऽर्पितव्या तन्मात्रत्वेनाऽनुभाव्येति भावः ॥१०५॥

इदानीं सप्तमीं बिल्वपत्रीं दर्शयति ।

अविद्या संसृतिर्जीव इति पत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे सप्तमी बिल्वपत्रिका॥१०६॥

अविद्येति । हे शिष्य अविद्या मलिनसत्त्वप्रधाना प्रकृत्यंशरूपा जीवत्वोपाधिभूता, संसृतिः संसरति प्रसरतीति संसृतिः संसारः, जीवो जीवयति संसारं विपरीतज्ञानेनेति जीवः प्राणोपाधिमान् संसारी चिदाभास इतिपत्रत्रयान्विता=इत्येवं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धिः सप्तमी सप्तसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तविधत्रिपुटीलक्षणत्रिदलोपलक्षितस्य चिदाभासस्य पत्रिकैकांशरूपा चिद्रूपे चैत्यरहितचिन्मात्रस्वरूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरौ समर्प्या समर्पणीया तन्मात्रत्वेन चिन्तनीयेति भावः ॥ १०६ ॥

अष्टमीं बिल्वपत्रीं लक्षयति ।

उत्पत्तिश्च स्थितिर्नाश इतिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे ह्यष्टमी बिल्वपत्रिका॥१०७॥

उत्पत्तिरिति। हे शिष्य उत्पत्तिर्जगतः स्वस्य वोद्भवः, स्थितिश्च स्वधर्मस्थानलक्षणमर्यादापालनं स्वयं च तदाचरणं, नाशश्च संहार इतिपत्रत्रयान्विता=इत्येवं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धिश्चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरावष्टम्यष्टसंख्यापूरणी बिल्वपत्रिका त्रिलवस्योक्तविधत्रिपुटीलक्षणत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिका पत्री समर्प्या समर्पणीया तन्मात्रत्वेनानुभाव्येत्यर्थः ॥ १०७ ॥

नवमीं पत्रिकां दर्शयति ।

ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्र इतिपत्रत्रयान्विता ।

शिवे समर्प्या चिद्रूपे नवमी बिल्वपत्रिका ॥१०८॥

ब्रह्मेति। हे शिष्य ब्रह्मा विरिञ्चिः सर्वजगज्जनकत्वेन प्रसिद्धः, विष्णुश्च जगत्पालकत्वेन प्रसिद्धो हरिः, तथा तद्वद्रुद्रः सर्वसंहारकः शिव इतिपत्रत्रयान्विता=इत्येवं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धिर्नवमी नवसंख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तत्रिपुटीत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिकेवांशरूपा चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्रस्वरूपे शिवे सुखरूपे प्रत्यगभिन्नब्रह्मगुरौ समर्प्या समर्पणीया ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुमात्रतयाऽवलोकनीयेति भावः ॥ १०८ ॥

दशमीं बिल्वपत्रीं लक्षयति ।

तमो रजस्तथा सत्त्वमितिपत्रत्रयान्विता

शिवे समर्प्या चिद्रूपे दशमी बिल्वपत्रिका ॥ १०९ ॥

तम इति । हे शिष्य तम आवरणात्मकं मोहस्य ॥वं स्वा-

त्माविस्मृतिकारणमत्र तमःशब्देन ग्राह्यं, रजश्च चाञ्चल्यधर्मवत्सर्वजगदुत्पत्त्यादिक्रियाकारणं लोभादिवृत्त्युपलक्षितमेव ग्राह्यं, तथा तद्वत्सत्त्वं प्रकाशस्वरूपं सर्वजगज्ज्ञानकारणं धर्मप्रीत्याद्युपलक्षितमिति पत्रत्रयान्विता=इत्येवं प्रकारं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता संयुक्ता बुद्धिर्दशमी दशसङ्ख्यापूरणी बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तत्रिधात्रिपुटीत्रिदलोपलक्षितस्य चिदाभासस्य पत्रिकेवांशभूता चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे सुखस्वरूपे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरौ समर्प्या समर्पणीया प्रत्यगभिन्नब्रह्ममात्ररूपेण भावनीयेति भावः ॥ १०९ ॥

एकादशीं बिल्वपत्रीं प्रदर्शयति ।

त्वन्ताऽहन्ता तथेदंत्वमितिपत्रत्रयान्विता ।
शिवे समर्प्या चिद्रूपे रुद्राख्या बिल्वपत्रिका॥११०॥

त्वंतेति । हे शिष्य त्वंता स्वभिन्नपुरुषविषयकस्वप्रत्यक्षता, अहन्ता स्वानन्यदेहद्वयसहितसाधिष्ठानचिदाभासता, तथा तद्वदिदंत्वं स्वान्यस्वदृश्यत्वमितिपत्रत्रयान्विता=इत्येवंप्रकारं यत्पत्राणां दलानां त्रयं त्रिकं तेनान्विता युक्ता बुद्धी रुद्राख्या रुद्रा एकादशेत्याख्याऽऽह्वा यस्याः सा तथोक्ता एकादशीत्यर्थः, बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तत्रिपुटीत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिकेवांशभूता चिद्रूपे चेत्यरहितचिन्मात्ररूपे शिवे सुखस्वरूपे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरौ समर्प्या समर्पणीया ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुरूपमात्रत्वेनानुभाव्येति भावः ॥ ११० ॥

इदानीमुक्तबिल्वपत्रार्पणमुपसंहृत्य तत्फलं दर्शयति ।

एकादशैताः कथिताः शाम्भवाः बिल्वपत्रिकाः ।
एताभिरर्चितः शम्भु सद्यो मुक्तिं प्रयच्छति॥१११॥

एकादशेति । हे शिष्य एता मया निरूपिता इमा एकादशैकादशसङ्ख्याः शाम्भवाः शम्भवस्यादिति शम्भुः सकलजगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दात्मशिवगुरुस्तस्यैताः शाम्भवास्तदर्पणेनोक्तविधेन तत्सम्बन्धीकृता बिल्वपत्रिका बिल्वस्योक्तत्रिपुटीलक्षणत्रिदलोपलक्षितचिदाभासस्य पत्रिकाः पत्राणीवांशभूताः सन्तिः ता मया ते कथिता निरूपिताः, किञ्चैताभिराभिरेकादशसङ्ख्यबिल्वपत्रिकाभिः कृत्वा शम्भुः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुरर्चितः पूजितस्तत्तद्वृत्तिलयेनाखण्डैकरसाधिष्ठितश्चेद्यदि तर्हि सद्यस्तत्कालमेव मुक्तिं मोक्षं प्रयच्छति ददाति ॥ १११ ॥

एवमेकादशबिल्वपत्रार्पणं निर्णीयेदानीमष्टमूर्तिपूजननिर्णयनिरूपणं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथाष्टमूर्तिपूजनम् ।

अथेति । अथैकादशबिल्वपत्रिकानिर्णयनिरूपणानन्तरमष्टमूर्तिपूजननिर्णयोऽष्टावष्टसङ्ख्या याः शिवस्य मूर्तय आकृतयः कथिताः शैवशास्त्रेषु क्षित्यादिनाम्न्यस्ताभिः क्रियते यच्छिवस्य पूजनमर्चनं, यद्वा तासामेव पूजनं तस्य निर्णयो निश्चयः क्रियत इति शेषः । तदेव सफलं निरूपयति ।

शर्वो भवो रुद्र उग्रो भीमः पशुपतिस्तथा ।
महादेवस्तथेशान इति मूर्तिप्रपूजनम् ॥ ११२ ॥

शर्व इति द्वाभ्याम् । हे शिष्य शर्वः शरान्वाति धारयतीति शर्वः विशीर्यमाणदेहोपलक्षितप्राणिधारणोपलक्षिता पृथ्वीप्रकृतिदेहः, भवः सैव पृथ्वी भवत्यस्मादुत्पद्यत इति भवो जलम्-'अम्भो मरीचीर्मरमाप' इत्यादिकया श्रुत्या 'अद्भ्यः पृथिवी'ति

श्रुत्या च पृथिव्यादिसृष्टेर्जलकारणत्वनिरूपणाज्जलप्रकृतिरूप इत्यर्थः, रुद्रो दाहकत्वेन रोदयति सर्वं जगदिति रुद्रोऽग्निप्रकृतिरूपस्तेजोमूर्तिरित्यर्थः, उग्रस्तेजआदिभूतभौतिकानां शोषकत्वादिनोग्रो वायुर्वायुप्रकृतिमूर्तिरित्यर्थः, तथा भीमः सर्ववाय्वादिभूतभौतिकलयात्मकत्वेन सर्वभीतिहेतुरत्राकाशस्तत्प्रकृतिमूर्त्युपलक्षितः, तथा तद्वत्पशुपतिः पशुं जीवं स्वोपाधितया पाति रक्षतीति पशुपतिरत्र मनःप्रकृतिमूर्तिरिति भावः, महादेवो महान्मनसोऽपि श्रेष्ठो देवश्चिद्रूपो विज्ञानशब्दवाच्यत्वात्सर्वसंसारक्रीडासाधनभूतो बुद्धिप्रकृतिमूर्तिरित्यर्थः, तथा तद्वदीशान ईष्टे जीवान्स्वशक्तित्वेन प्रेरयति असावीशानोऽहङ्कारप्रकृतिमूर्तिरित्येवं मूर्तिप्रपूजनमष्टौ प्रकृतय एवात्राष्टौ मूर्त्तयस्ताभिरुपाधिभिस्तत्तत्साक्षित्वेनोपलक्षितं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यं सर्वदैव चिन्त्यं तदेवात्राष्टमूर्तिप्रपूजनं न त्वन्यल्लौकिकमष्टमूर्तिप्रपूजनमिति भावः ॥ ११२ ॥

नन्वेतदष्टमूर्त्युपलक्षिताखण्डचिन्मात्रचिन्तनरूपपूजनेन किंफलमित्याशङ्क्य तद्दर्शयति।

अष्टौ प्रकृतिरूपाणि कष्टान्यष्टैव देहिनः।
स्पष्टं मूर्तिभिरष्टाभिरष्टमूर्तिर्हरत्यसौ ॥ ११३ ॥

अष्टाविति। हे शिष्य यानि अष्टावष्टसङ्ख्यानि प्रकृतिरूपाणि प्रकृतेः पराभिधायाः प्रकृतेः 'अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परामि'त्यादिना 'यया सन्धार्यते जगदि'त्यन्तेन वाक्येन भगवतोक्ताया रूपाणि आकृतयः सन्ति।

'भूमिरापो नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' ॥

इति गीतोक्तानि देहिनः साधिष्ठानदेहद्वयसहितचिदाभासस्याष्टैवाष्टसङ्ख्यान्येव कष्टानि दुःखानि ज्ञेयानि स्पष्टमेतत्प्रसिद्धमेव तानि अष्टौ प्रकृतिरूपाणि दुःखानि अमावुक्तविधाऽष्टमूर्त्तिरात्माऽष्टमूर्तीनामष्टप्रकृत्युपाधीनां साक्षित्वेनाऽनुगतो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुरष्टाभिरष्टसङ्ख्याभिर्मूर्तिभिराकृतिभिर्हरति निवारयति अष्टप्रकृत्यष्टमूर्त्युपलक्षिताष्टप्रकृतिसाक्षिप्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यशिवगुर्वनुसन्धानलक्षणेन पूजनेनाष्टप्रकृतिबाधेन तत्तज्जन्यदुःखनिवृत्तिः फलं स्यादिति भावः ॥ ११३ ॥

एवमष्टमूर्तिपूजनं निर्णीयेदानीं प्रदक्षिणं निर्णेतुं पद्येन प्रतिजानीते ।

अथ प्रदक्षिणनिर्णयः ।

अथेति । अथाष्टमूर्तिपूजननिर्णयानन्तरं प्रदक्षिणनिर्णयः शिवपूजायां प्रदक्षिणनामको य उपचारस्तस्यात्र पूजायां निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेवाह पद्येन ।

अपर्यन्तो महादेवस्तस्य कल्पशतैरपि ।
न स्यात्प्रदक्षिणं तेन शिवस्यार्धं प्रदक्षिणम् ॥ ११४ ॥

अपर्यन्त इति । हे शिष्य महादेवो महानपरिच्छिन्नो देशकालवस्तुभिर्देवश्चिन्मात्ररूपो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुरपर्यन्तो न विद्यते परितः सर्वतोऽन्तोऽवच्छित्तिर्यस्य स तथाविधोऽनन्त इत्यर्थः, अस्ति अत एव तस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः कल्पशतैरपि कल्पानां द्विपरार्धोपलक्षितमहाकल्पानां शतानि शतकानि अपरिमितानि शतकानीत्यर्थः, तैरपि तत्परिमितकालेनापीति भावः, प्रदक्षिणं सर्वप्रकारेण दक्षिण-

भागे कृत्वा गमनं चिदाभासस्य न स्यान्न भवेत्तेन हेतुना शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोरर्धं एकदेश एव प्रदक्षिणं प्रकृष्टं दक्षिणं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचिन्तने दक्षत्वमस्तीति ज्ञेयम्, अत एव लोकेपि सोमसूत्रानुल्लङ्घनं चिह्नं दृश्यत इति भावः॥११४॥

एवं प्रदक्षिणां निर्णीयेदानीं गल्लवाद्यं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ गल्लवाद्यविचारः।

अथेति। अथ प्रदक्षिणविचारानन्तरं गल्लवाद्यविचारः शिवाग्रे यद्गल्लवाद्यं क्रियते तस्य विचारो निर्णयः क्रियत इति शेषः। तमेव पद्येन प्रदर्शयति।

यथा स्वरूपं देवस्य तथा वक्तुं न शक्यते।
स्तुतिर्वा गल्लवाद्यं वा तेन शम्भोर्द्वयं समम्॥११५॥

यथेति। हे शिष्य देवस्य चिन्मात्ररूपिणो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरोर्यथा यादृक्स्वरूपमाकृतिरस्ति तथा तादृग्वक्तुं वचनेन प्रतिपादयितुं न शक्यते न समर्थ्यते तेन वचनमात्रस्य शिवस्वरूपाविषयीकरणेन निरर्थकत्वाच्छिवप्रसादहेतुत्वेन सार्थकत्वाच्च स्तुतिर्वा स्तोत्रं च गल्लवाद्यं वा कपोलवादनध्वनिरपीति द्वयं युग्मं शम्भोः शं सुखं भवत्यस्मादिति शम्भुः समस्तजगदानन्दकरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुस्तस्य समं तुल्यं ज्ञेयं गल्लवाद्योपलक्षणेन यावद्व्यक्ताव्यक्तशब्दजातस्य नैरर्थक्येन प्रसन्नताहेतुत्वेन च सम्यगनुसन्धानमेवात्र पूजायां गल्लवाद्यमिति भावः॥११५॥

एवं गल्लवाद्यं निर्णीयेदानीं नमस्कारं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते।

अथ नमस्कारविचारः ।

अथेति । अथ गन्धवाद्यनिर्णयानन्तरं नमस्कारनिर्णयो नमस्काराभिधोपचारस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

प्रेमनिर्भरभावेन दण्डवत्पतितैर्भुवि ।
महादेवो नमस्कार्यो गलितत्वादहङ्कृतेः ॥११६॥

प्रेमेति । हे शिष्य प्रेमनिर्भरभावेन प्रेम्णः स्नेहस्य यो निर्भरभावो निरतिशयत्वं तेन कृत्वाऽहंकृतेरहङ्कारस्य गलितत्वाद्विनष्टत्वाद्धेतोर्भुवि भवत्यस्माज्जीवेश्वरत्वादिरूपः प्रपञ्च इति भूर्ब्रह्माभिन्नमत्यगात्मशिवगुरुस्तस्मिन् दण्डवद्यथा दण्डः स्वाधारभूतभूमावभिमानरहितः पतति तद्वत्तत्र कालेन विलीनो भवति तथा पतितैरेकीभावं प्राप्तैश्चिदाभासैर्महादेवो महानपरिच्छिन्नो ब्रह्मस्वरूपो देवः प्रत्यक्चैतन्यरूप आत्मशिवगुरुर्नमस्कार्यो नमस्कर्तुं योग्यो नान्यैरित्यर्थः, अहङ्काराद्युपाधिपरित्यागेन चिदाभासानां प्रत्यगभिन्नब्रह्मणा सहैक्यसम्पादनमेवात्र पूजायां नमस्कार इति भावः ॥ ११६ ॥

एवं नमस्कारं निर्णीयेदानीं क्षमापनं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ क्षमापनम् ।

अथेति । अथ नमस्कारनिर्णयानन्तरं क्षमापननिर्णयः क्षमापनं समाधापनं तस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

मानुष्यमपि संप्राप्य पूजितो न महेश्वरः ।
अपराधो महाञ्जातः क्षमस्वेति मुहुर्वदेत् ॥११७॥

मानुष्यमिति । हे शिष्य मानुष्यं मनुष्यजन्मापि संप्राप्य लब्धापि महेश्वरो महान्देशाद्यपरिच्छिन्न ईश्वरो ब्रह्माभिन्नः प्रसगात्मेश्वरत्वारोपाधिष्ठानं न पूजितः सर्वं परित्यज्य नाहृतोऽयमेव महाच्छ्रेष्ठोऽपराधो आगो जातः सम्भूतस्तमिममपराधं क्षमस्व सहस्वेति एवं मुहुः पुनः पुनर्वदेद्ब्रूयात्स्वात्मानं प्रति ॥ ११७ ॥

एवं क्षमापनं निर्णीयेदानीं विसर्जनं निर्णेतुं गद्येन प्रतिजानीते ।

अथ विसर्जननिर्णयः ।

अथेति । अथ क्षमापननिर्णयानन्तरं विसर्जननिर्णयो विसर्जनस्योद्वासनस्य निर्णयो विचारः क्रियत इति शेषः । तमेव पद्येनाह ।

ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजीवत्वादिविसर्जनम् ।
एतस्यां शिवपूजायामेतदेव विसर्जनम् ॥ ११८ ॥

ज्ञत्वेति । हे शिष्य ज्ञत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वजीवत्वादिविसर्जनं ज्ञत्वं ज्ञानेन्द्रियान्तःकरणवृत्तिसहितत्वं, कर्तृत्वं कर्मेन्द्रियप्राणक्रियासहितत्वं, भोक्तृत्वं भोग्यविषयजन्यसुखदुःखित्वं, जीवत्वं प्राणोपहितसाधिष्ठानचिदाभासत्वम्, एतानि आदीनि येषां तेषां धर्माणां विसर्जनं प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि परित्यागोऽत्यन्ताभावचिन्तनं यत्तदेतदेवैतस्यां पूजायामुक्तप्रकारायां पूजायामस्यां ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुचिन्तनरूपायामर्चायां तदाकारवृत्त्याऽऽदररूपायामित्यर्थः, विसर्जनमुत्थापनं नान्यदित्यर्थः ॥ ११८ ॥

इदानीमेतत्पूजनमाहात्म्यमाह ।

आज्ञाकरत्वमायाति पुरुषार्थचतुष्टयी ।
यतोऽस्याः शिवपूजाया महिमा केन वर्ण्यताम् ॥ ११९॥

आज्ञाकरत्वमिति । हे शिष्य यतः कारणादुक्तविधया पूजया कृतया पुरुषार्थचतुष्टयी पुरुषार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाख्यानां चतुष्टयी चतुष्कमाज्ञाकरत्वमाज्ञाकारित्वमायाति प्राप्नोति तद्वशा भवतीत्यर्थः, पुरुषार्थेषु मध्ये यस्मै यस्मै यं यं ददाति तस्य तस्य स लभत इति भावः, तत्तस्मात्कारणादस्या अत्रोक्तलक्षणायाः शिवपूजायाः शिवो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मगुरुस्तदाकारवृत्त्यादररूपाया अर्चाया महिमा महत्त्वं केन वक्त्रा वाक्प्रपञ्चेन वर्ण्यतां निरूप्यतां वागविषयत्वात्स्वतश्चानन्तत्वान्न वर्णनार्हेति भावः ॥ ११९ ॥

इदानीमस्यामधिकारिस्वरूपनिरूपणं तद्दौर्लभ्यनिरूपणपूर्वकमाह ।

तत्त्वतो यः शिवं वेद स वेद शिवपूजनम् ।
कस्तत्त्वतः शिवं वेद को वेद शिवपूजनम् ॥ १२० ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे शिवपूजाशतकं पञ्चाशत्तमम् ॥ ५० ॥

तत्त्वत इति । हे शिष्य यः कोऽपि पुरुषः साधनचतुष्टयसम्पन्नस्तत्त्वतो याथार्थ्येन शिवं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मशिवगुरुं वेद जानाति स पुरुषः शिवपूजनं शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पूजनमर्चनं तदाकारवृत्त्यादररूपमित्यर्थः, वेद जानाति तस्य च दौर्लभ्यं दर्शयति क इति, हे शिष्य कः पुरुषस्तत्त्वतो याथार्थ्येन शिवं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगानन्दात्माशिवगुरुं वेद जानाति न कोऽपीत्यर्थः, अतः कः पुरुषः शिवपूजनं शिवस्य ब्रह्माभिन्नप्र-

सगानन्दात्मशिवगुरोः पूजनं तदाकारवृत्त्यादररूपमर्चनं वेद जानाति न कोपि जानातीत्यर्थः, 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथाको वेद यत आवभूवेति श्रुतेः । अत्र ध्याननिर्णायकश्लोकस्य व्याख्यानरूपाणां षोडशश्लोकानां तद्व्याख्येये ध्यायेन्नित्यं महेशमितिश्लोकेन्तर्भावेणास्य शतकत्वं ज्ञेयं, द्वयोश्च माहात्म्याधिकारिनिरूपकयोरपि तत्रैवान्तर्भावः ॥ १२० ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ शिवपूजाशतकार्थप्रकाशः पञ्चाशत्तमः ॥ ५० ॥

अथ बोधसारप्रशंसा ।

एवं शिवपूजाशतकं निरूप्येदानीं मुमुक्षूणामत्रैव ग्रन्थे रुच्युत्पादनाय सर्वोऽन्यग्रन्थाननादृत्यात्रैव प्रवृत्तये चास्य ग्रन्थस्यान्यग्रन्थेभ्यः श्रैष्ठ्यं दिदर्शयिषुर्बोधसारप्रशंसाख्यमष्टश्लोकं प्रकरणमारभमाण आह गद्येन ।

अथ बोधसारप्रशंसा ।

अथेति । अथ शिवपूजाशतकनिरूपणानन्तरं बोधसारप्रशंसा बोधसारस्य बोधसारनामकस्यास्य ग्रन्थस्य प्रशंसा स्तुतिरस्यां सा तथोक्ता=एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूप्यत इति शेषः । तत्रादावेतद्ग्रन्थस्य श्रैष्ठ्यं सहेतुकमाह ।

आदौ गुरुस्तवो यत्र प्रान्ते च शिवपूजनम् ।
मध्ये मुकुन्दस्मरणं बोधसारः स उत्तमः ॥ १ ॥

आदाविति । हे शिष्य यत्र बोधसारनाम्नि ग्रन्थ आदौ प्रारम्भे गुरुस्तवो गुरोर्मोक्षसाधनभूतं ज्ञानमुख्यं जीवब्रह्मैक्यविषयं तत्प्रतिपादकं महावाक्यं च तदुपदेष्टुर्देशिकस्य स्तवः स्तु-

तिर्यस्मिन्स तथोक्त एतन्नामकं प्रकरणमित्यर्थः, अस्ति । प्रान्ते चाऽवसानेपि शिवपूजनं शिवस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः पूजनं तदाकारवृत्तिचिन्तनरूपं यत्र तत्तथोक्तं शिवपूजाशतकनामकं प्रकरणमित्यस्यार्थः, अस्ति । किञ्च यत्र बोधसारनाम्नि ग्रन्थे मध्ये मध्यभागे मुकुन्दस्मरणं तुरीयतुलसीपत्रपूजानिरूपणमिषेण मुकुन्दस्य मुक्तिदातुर्जीवब्रह्मैक्यज्ञानोपदेशद्वारा मुक्तिसमर्पकस्य प्रत्यगभिन्नब्रह्मशिवगुरोः स्मरणं चिन्तनं यस्मिंस्तत्तथोक्तं तुरीयतुलसीपत्रपूजानामकं प्रकरणमित्यर्थः, निरूपितमस्ति एवमादिमध्यान्ते मङ्गलप्रतिपादनादत्र स उक्तलक्षणो मङ्गलत्रयनिबद्धो बोधसारो बोधो जीवब्रह्मैक्यज्ञानं सारो मुख्यार्थो वर्णनीयो यत्र स तथाविध एतन्नामको ग्रन्थ उत्तमोऽन्यग्रन्थेभ्यः श्रेष्ठ इत्यर्थः, अत्र भाष्यसम्मति'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते सिद्धार्थद्योतकानि सिद्धार्थाध्येतृकाणि च स्युरि'ति अतोऽस्य महाशास्त्रत्वात्सिद्धार्थबोधनशक्तिमत्त्वाच्चैतत्पाठकानां सिद्धार्थप्रापकत्वादपि मुमुक्षूणामत्रैव प्रवर्त्तितुं योग्यमस्तीति भावः ॥ १ ॥

उक्तं श्रैष्ठ्यमत्र द्रढयितुं विशेषणैर्विशिनष्टि ।

सिद्धार्थः सुगमार्थश्च विशेषैर्बहुभिर्वृतः ।
ग्रन्थस्त्वेतादृशस्तात न भूतो न भविष्यति ॥ २ ॥

सिद्धार्थ इति । सिद्धार्थः सिद्धः स्वतः सिद्धो जीवब्रह्मैक्यरूपोऽर्थस्तात्पर्यतया वर्णनीयो यस्मिन् स तथोक्तः, कर्कशत्वं निवारयति सुगमार्थश्च सुगमः सुबोधोऽर्थोऽभिप्रायो यस्य स तथोक्तः, मनोरञ्जकत्वमाह विशेषैरिति, बहुभिरनेकैर्विशेषै रूपकैर्वृत्तो युक्तोऽस्ति, अतो हे तात हे शिष्य एतादृश एतत्तुल्यो

ग्रन्थः शास्त्रं न भूतो नैव केनापि कृतो न भविष्यति न कोपि करिष्यति अतो वर्त्तमानेपि एतत्तुल्यो ग्रन्थो नास्ति अतोऽयमतिश्रेष्ठत्वादादरणीय इति भावः ॥ २ ॥

ननु स्वरुच्यैव भवाद्भिरस्यातिप्रशंसा क्रियत इत्याशङ्क्याह ।

न स्तोमि न च निन्दामि कथयामि यथास्थितम् ।
एकैकस्मिन्निह श्लोके प्रोक्तः सिद्धान्तनिर्णयः ॥३॥

नेति । हे शिष्य अहमिमं ग्रन्थं न स्तौमि न प्रशंसामि च पुनर्न निन्दामि न गर्हामि किन्तु यथास्थितं यथार्थमेव कथयामि निरूपयामि तत्किं यथार्थमित्यत आह एकैकस्मिन्निति, इहास्मिन्ग्रन्थ एकैकस्मिन् एकश्चैकश्चानयोः समाहार एकैकं तस्मिन्नेकैकस्मिन् श्लोके पद्ये प्रत्येकश्लोकमित्यर्थः, सिद्धान्तनिर्णयो सिद्धान्तस्य जीवब्रह्मैक्यरूपस्य निर्णयो निश्चयः प्रोक्तः कथितोऽस्ति समस्तशास्त्रतात्पर्यभूतं जीवब्रह्मैक्यमत्र श्लोके श्लोके निरूपितमित्यतोऽयमत्यद्भुतो ग्रन्थ इति भावः ॥ ३ ॥

नन्वनेकसहस्रसंख्यापरिमितानेकशास्त्रप्रतिपादिततात्पर्यस्यैकैकस्मिन् श्लोके कथं प्रतिपादनं कृतमिति सम्भाव्यमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं तत्सम्भावयति ।

यथा ब्रह्माण्डसर्वस्वं पिण्डे पिण्डे निरूपितम् ।
तथा सिद्धान्तसर्वस्वं श्लोके श्लोके निरूपितम् ॥४॥

यथेति । हे शिष्य यथा यद्वद्ब्रह्माण्डसर्वस्वं ब्रह्माण्डस्य सर्वस्वं सर्वपदार्थजातं ब्रह्मेन्द्रध्रुवसूर्यचन्द्रादिपिपीलिकान्तं पदार्थजातं पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृतदेशस्थमपि पिण्डे पिण्डे प्रत्येकदेहे सप्तवितस्तिपरिमिते निरूपितं प्रतिपादितमस्ति तन्मूढानामसम्भावितमपि योगिनां प्रत्यक्षमेवानुभूयते ज्ञानवतां च तथा

तद्वृत्तिसिद्धान्तसर्वस्वं सिद्धान्तस्यानेकशास्त्रप्रतिपादितस्य तात्पर्यरहस्यस्य जीवब्रह्मैक्यरूपस्य सर्वस्वं स्वरूपं श्लोके श्लोके पद्ये पद्ये निरूपितं कथितं तन्मूढानामसम्भावितमपि ज्ञानिना त्वनुभूयत एवेति सम्भावनाऽत्र मुमुक्षुभिः कार्येति भावः ॥ ४ ॥

इदानीमविद्यानाशनेऽस्य प्रतापं दर्शयति ।

अविद्योन्मूलकुद्दालस्त्वविद्यादावपावकः ।
अविद्यामृगशार्दूलस्त्वविद्यागजकेसरी ॥ ५ ॥

अविद्योन्मूलकुद्दाल इत्यादिभिरविद्यास्वप्नजागर इत्यन्तैश्चतुर्भिः पद्यैः। हे शिष्य अयं बोधसारो अविद्योन्मूलकुद्दालोऽविद्यैव पृथिवीस्थानीया तस्या उन्मूलनं खननं तत्र खनिकरणक्रियाकरणभूतः शस्त्रविशेषोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्यादावपावकोऽविद्याऽज्ञानं तदेव दावो वनं तस्य पावकोऽग्निरिव दाहको भवति, किञ्चाऽविद्यामृगशार्दूलोऽयं बोधसारोऽविद्यैव मृगो हरिणस्तस्य शार्दूलो व्याघ्र इव घातकोऽस्ति, किञ्चाऽयं बोधसारोऽविद्यागजकेसरी=अविद्यैव गजस्थानीया तस्य केसरी सिंह इव घातको भवति ॥ ५ ॥

अविद्याजीवगरलमविद्याकण्ठकृच्छुरी ।
अविद्यालवणस्याऽऽप अविद्याप्रलयार्णवः ॥ ६ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अयं बोधसारोऽविद्याजीवगरलमविद्या मूलाज्ञानं तदेव जीवो जीवनं तस्य गरलं विषमिव नाशको भवति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याकण्ठकृच्छुरी=अविद्याऽज्ञानमेव कण्ठस्थानीया तं कृन्तति च्छेदयतीति स तथाभूता च्छुरी=एतन्नामक आयुधविशेषनामको भवति, किञ्चायं बोध-

सारोऽविद्यालवणस्याऽविद्याऽज्ञानमेव लवणस्थानीयं तस्याऽऽपो जलमिव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याप्रलयार्णवोऽविद्यैव सृष्टिस्थानीया तस्याः प्रलयार्णवः प्रलयकालीनः समुद्र इव नाशकोऽस्ति ॥ ६ ॥

किञ्च ।

अविद्याशैलदम्भौलिरविद्यान्धकशङ्करः ।
अविद्याकंसगोविन्दस्त्वविद्याचण्डचण्डिका ॥ ७ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अयं बोधसारो अविद्याशैलदम्भोलिरविद्याऽज्ञानमेव शैलः पर्वतस्तस्य दम्भोलिरशनिरिव नाशकोऽस्ति, किञ्चाऽयं बोधसारोऽविद्यान्धकशङ्करोऽविद्याऽज्ञानमेवान्धकोऽन्धकनामासुरस्तस्य शङ्करः शिव इव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याकंसगोविदोऽविद्याऽज्ञानमेव कंस औग्रसैनिस्तस्य गोविन्दः कृष्ण इव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याचण्डचण्डिकाऽविद्याऽज्ञानमेव चण्डश्चण्डनामासुरस्तस्य चण्डिका दुर्गेव नाशकोऽस्ति ॥ ७ ॥

किञ्च ।

अविद्यादाहशीतांशुरविद्याध्वान्तभास्करः ।
तथैव बोधसारोऽयमविद्यास्वप्नजागरः ॥ ८ ॥

इति बोधसारप्रशंसा ॥ ५१ ॥

अविद्येति । हे शिष्य अयं बोधसारोऽविद्यादाहशीतांशुरविद्याऽज्ञानमेव दाहः सन्तापस्तस्य शीतांशुश्चन्द्र इव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं बोधसारोऽविद्याध्वान्तभास्करोऽविद्याऽज्ञानमेव ध्वान्तं तमस्तस्य भास्कर इव नाशकोऽस्ति, किञ्चायं

मत्कृतः प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थोऽविद्यास्वप्नजागरोऽविद्यैवाज्ञानमेव स्वप्नः स्वप्नावस्था तस्य जागरो जागृतिरिव निवर्त्तकोऽस्ति, इतः परं पुनः पश्चात्किं वक्तव्यमस्ति न किमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ बोधसारप्रशंसार्थप्रकाश एकपञ्चाशत्तमः ॥ ५१ ॥

अथ बोधसारोपासना ।

एवं बोधसारप्रशंसां निरूप्येदानीं गुर्वादिब्रह्मान्तसर्वपदार्थानामस्मिन्ग्रन्थे समारोपणेनैतद्ग्रन्थावृत्तौ कृतायां चित्तैकाग्र्यस्य सिद्धेरेतद्ग्रन्थनाम्नो बोधसारस्य बोधसारपदार्थयोर्जीवब्रह्मणोर्विरुद्धांशं त्यक्त्वा भागत्यागलक्षणया लक्षिते प्रत्यग्ब्रह्मैक्ये साक्षात्कारज्ञानमुदेतीति मुमुक्षूणां मन्दप्रज्ञानामस्य ग्रन्थस्योपासनं विधातुं बोधसारोपासनाख्यं प्रकरणं नवश्लोकमारभमाण आह गद्येन ।

अथ बोधसारोपासना ।

अथेति । अथ बोधसारप्रशंसानिरूपणानन्तरं बोधसारोपासना बोधसारस्योपासनोपास्तिर्निरूप्यत इति शेषः । तत्रादौ स्वगुरुत्वं बोधसारे समारोप्य बोधसारपदलक्ष्यं जीवब्रह्मैक्यमपि समारोप्योपासनं स्वकृतं शिष्यं प्रत्याययति ।

गुरुर्मे बोधसारोऽयं यतो ज्ञानप्रदो मम ।
शिष्यो मे बोधसारोऽयं यमुद्दिश्य वदाम्यहम् ॥ १ ॥

गुरुरिति । हे शिष्य अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थो मे मम गुरुर्जीवब्रह्मैक्यविषयकाहंब्रह्मास्मीतिस्वरूपज्ञा-

नोपदेष्टाऽऽचार्योऽस्ति, कुत इत्यत आह यत इति, यतः कारणान्मम मेऽयं बोधसारो ज्ञानप्रदो ज्ञानस्य जीवब्रह्मैक्यविषयकबोधस्याऽहंब्रह्मास्मीत्याकारस्य प्रदः प्रदाताऽत इति योज्यं, लोकेऽपि ज्ञानप्रदातुरेव गुरुत्वप्रसिद्धेः। अयमाशयः—गुरुबोधसारयोरैक्यं विचिन्त्य बोधसारग्रन्थतत्प्रतिपाद्यजीवब्रह्मैक्ययोरैक्यं चिन्तनीयमिति, ननु गुरुबोधब्रह्मणामैक्यचिन्तनं भवतु शिष्यं बोधयितुं प्रवृत्तस्य तस्मिंस्ततो भेदप्रतीत्या तत्खण्डनं स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि पूर्वोक्तं चिन्तनाखण्डत्वाय तस्यापि तेन सहैक्यं सम्पाद्यमित्याशयेनाह शिष्य इति, अयं बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं जीवब्रह्मैक्यं च मे मम शिष्यश्छात्रोऽस्ति कुत इत्यत आह यमिति, यत इत्यनुवर्तनीयं यतः कारणादहमहम्पदलक्ष्यः प्रत्यगात्मा सन्नपि वक्तृधर्मवाञ्चिदाभासो भूत्वाऽयं बोधसारं ग्रन्थं तद्वाच्यं जीवब्रह्मैक्यं चोद्दिश्य बोध्यत्वेन विषयीकृत्य वदामि कथयामि अतः शिष्येऽपि मम बोधसारग्रन्थत्वं गुरुत्वसहितं तत्प्रतिपाद्यं जीवब्रह्मैक्यं च समारोप्य शिष्यग्रन्थब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनामभिन्नत्वानुसन्धानलक्षणं ध्यानं न खण्ड्यमिति भावः ॥ १ ॥

ननु तर्हि स्वामिप्रतीतौ तत्खण्डना स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तत्खण्डनाभावं दर्शयति ।

स्वामी मे बोधसारोऽयं मां पालयति यः सदा ।
सेवको बोधसारो मे मम सेवां करोति यः ॥ २ ॥

स्वामीति । अयं बोधसारो गत्प्रत्यक्षः प्रत्यगभिन्नपरमात्मा तत्प्रतिपादको ग्रन्थश्च मे मम स्वामी सेव्योऽस्ति कुत इत्यत आह मामिति, यतः कारणाद्यो बोधसारस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मां तदनुसन्धानवन्तं चिदाभासरूपं प्रमा-

तारं स्वसत्ताप्रदानेन सर्वकालं पालयति रक्षति अतः स्वामिसेवाकाले तत्प्रतीतौ सत्यां बोधसारोपास्तिखण्डना न स्यादिति भावः, ननु तर्हि स्वसेवकप्रतीतौ तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तद्विच्छित्यभावं सम्भावयति सेवक इति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा तत्प्रतिपादको ग्रन्थश्च तदभिन्नो मे मम सेवको भृत्योऽस्ति कुत इत्यत आह ममेति, यतः कारणाद्यो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्ममात्रस्य चिदाभासस्य सेवामङ्गीकृतिं भजनं च वा करोति संपादयति अतः सेवकप्रत्यगभिन्नब्रह्मग्रन्थानामेकत्वानुसन्धानलक्षणे ध्याने सति नोपासनाखण्डनं सम्भवतीति भावः ॥ २ ॥

ननु तर्हि स्वदेशसम्बन्धिसुहृत्प्रतीतौ सा स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि ध्यानविच्छित्यभावं दर्शयति ।

सुहृन्मे बोधसारोऽयं सर्वं जानाति मद्गतम् ।
सखा मे बोधसारोऽयं यस्मिन्दृष्टे सुखं मम ॥ ३ ॥

सुहृदिति। अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म च मे मम सुहृत्सम्बन्धेन प्रीतिमान्मय्यस्ति तत्रोपपत्तिमाह सर्वमिति, यतः कारणान्मद्गतं मयि ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनि तदभिन्नचिदाभासेऽस्मच्छब्दवाच्ये गतं विद्यमानं सर्वं समस्तमात्मत्वानात्मत्वेन स्थितमुभयमपि जानाति वेत्ति सामान्यरूपेणाऽन इति योज्यं पूर्वत्र, अत्र सुहृद्ग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणां क्रमतो व्युत्क्रमतश्चैक्यानुसन्धाने न ध्यानविच्छित्तिरिति भावः, ननु मित्रे मिलत्वप्रतीतौ तद्विच्छेदः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं दर्शयति सखेति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो

बोधसारनामको ग्रन्थो ब्रह्माभिन्नमत्समात्मा च मे मम सखोपकारि मित्रमस्ति तत्रोपपत्तिमाह यस्मिन्निति, यतः कारणाद्यस्मिन्बोधसारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्ये प्रत्यगभिन्नब्रह्मणि च दृढेऽवलोकिते सति मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माभिन्नस्य मे चिदाभासस्य सुखमानन्दो भवति अत इति योज्यम्, अत्र च मित्रग्रन्थतत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणां क्रमव्युत्क्रमाभ्यामैक्यानुसन्धानेन नोपास्तिखण्डनेति भावः ॥ ३ ॥

ननु गृहकर्मणि आवश्यके तत्प्रतीत्योपास्तिविच्छेदो भवेदित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं साधयति ।

गृहं मे बोधसारोऽयं यत्रैव निवसाम्यहम् ।
आरामो बोधसारो मे विहारो यत्र मामकः ॥ ४ ॥

गृहमिति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्म च मे मम तदभिन्नत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतश्चिदाभासस्य गृहं मन्दिरमस्ति तत्रोपपत्तिमाह यत्रैवेति, अहं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधानश्चिदाभासो यत्रैव बोधसारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्येऽखण्ड ब्रह्मणि चाभेदेन निवसामि वासं करोमि यतः कारणादत इति योज्यम्, अत्र च गृहग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन नोपास्तिखण्डनेति प्रदर्शितं बोध्यं, ननु तर्ह्यारामादिप्रतीतौ तद्विच्छेदः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तदविच्छेदं सम्भावयति आराम इति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम तदभिन्नस्वानुसन्धानवतश्चिदाभासस्याराम उपवनमस्ति तत्रोपपत्तिमाह विहार इति, यतः कारणाद्यत्र बोधसारग्रन्थे तत्प्रतिपाद्येऽखण्डचिदात्मनि च मामको मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननु-

सन्दधतश्चिदाभासस्यारामं मामको विहारः क्रीडा भवति अत इति योऽयम्, अत्रारामग्रन्थब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन ध्यानं विच्छिन्नं न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि कान्तादिप्रतीतौ तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं दर्शयति ।

कान्ता मे बोधसारोऽयं यमालिङ्ग्य स्वपाम्यहम् ।
मनो मे बोधसारोऽयं मननं येन जायते ॥ ५ ॥

कान्तेति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम तदभिन्नस्वत्वानुसन्धानवतश्चिदाभासस्य कान्ता सुन्दरी प्रेयसी भार्याऽस्ति तत्रोपपत्तिमाह यमिति, यतः कारणादहं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्माऽभिन्नस्वत्वानुसंदधानश्चिदाभासो यं बोधसारं ग्रन्थं तत्प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मानं चालिङ्ग्य परिरभ्य स्वपामि निद्रामि प्रपञ्चविस्मृतिरूपां निद्रामनुभवामि, अत्र कान्ताग्रन्थतत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मनामैक्यानुसन्धानेन नोपासनाविच्छित्तिरिति भावः, ननु मनसोऽनुसन्धाने तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं सम्भावयति, मन इति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म च मे मम प्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतश्चिदाभासस्य मनः सङ्कल्पात्मकमन्तःकरणमस्ति तत्रोपपत्तिमाह मननमिति, यतः कारणाद्येन ग्रन्थेन तत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणा च मननं युक्तिपूर्वकश्रुतार्थावधारणं जायते भवति अत इति योऽयम्, अत्र क्रमतो व्युत्क्रमतश्च मनोग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन नोपासनाविच्छेदः स्यादिति भावः ॥ ५ ॥

ननु तर्हि बुद्ध्यनुसन्धाने सा स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं दर्शयति ।

बुद्धिर्मे बोधसारोऽयं परमं बुध्यते यया ।
चित्तं मे बोधसारोऽयं येन चेतामि तत्पदे ॥ ६ ॥

बुद्धिरिति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्मात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतोऽस्मच्छब्दवाच्यचिदाभासस्य बुद्धिर्निश्चयात्मकमन्तःकरणमस्ति तत्रोपपत्तिमाह परममिति, यतः कारणाद्यया ग्रन्थरूपया तत्प्रतिपाद्यब्रह्मात्मैक्यरूपया च निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्त्या परमं कार्यकारणातीतं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मचैतन्यं बुध्यते ज्ञायतेऽत इति योज्यम्, अत्र च बुद्धिग्रन्थतत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन न तद्विच्छेदः स्यादिति भावः, ननु तर्हि चित्तानुसन्धाने तद्विच्छेदः स्यादित्याशङ्क्य तत्रापि तदभावं सम्पादयति चित्तमिति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नब्रह्मचैतन्यं च मे मम प्रत्यगभिन्नब्रह्ममात्रत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतोऽस्मच्छब्दवाच्यस्य चिदाभासस्य चित्तं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मचैतन्यानुसन्धानकमन्तःकरणमस्ति तत्रोपपत्तिमाह यतः कारणाद्येन बोधसारेण ग्रन्थेन तत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणा च तदनुसन्धानवताऽन्तःकरणेन चाऽहं प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवांश्चिदाभासोऽस्मच्छब्दवाच्यस्तत्पदे प्रत्यगभिन्नब्रह्मणि चेतामि अनुसन्धानवान्भवामि अत इति योज्यम्, अत्रापि चित्तग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन नोपासनाविच्छित्तिः स्यादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु तर्ह्यहङ्कारानुसन्धाने तद्विच्छित्तिः स्यादित्याशङ्क्याह ।

अहङ्कारो बोधसारो बोधसारोऽहमेव हि।
शरीरं बोधसारो मे ममता यत्र भूयसी ॥ ७ ॥

अहङ्कार इति। अयं प्रत्यक्परोक्षत्वरहितो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा चाऽहङ्कारः शरीरत्रयेऽहं प्रत्ययवान्साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभासोऽस्ति, किञ्चाऽहमेव साधिष्ठानबुद्धिस्थचिदाभास एव बोधसारग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नः प्रत्यगात्मा चाऽस्ति हि प्रसिद्धं ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मचिदाभासयोरैक्यं ज्ञानिष्विति भावः। इदमत्र महावाक्यं ज्ञेयमहङ्कारग्रन्थतत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामभिन्नत्वानुसन्धानरूपं ध्यानमत्र विहितमिति भावः, ननु शरीरत्रयप्रतीतौ तद्विषयकाहमः कथं बोधसारग्रन्थतत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मभ्यां सहैक्यं सम्भाव्यमित्याशङ्क्य शरीरस्यापि ताभ्यां सहैक्यानुसन्धानं विधत्ते शरीरमिति, अयं बोधसारः प्रत्यक्षो बोधसारनामको ग्रन्थः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मचैतन्यं च मे मम ब्रह्मात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतश्चिदाभासस्येत्यर्थः, शरीरं स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यं देहत्रयमस्ति न तु बोधसारात्तत्पृथगस्तीत्यर्थः, तत्रोपपत्तिमाह ममतेति, यतः कारणाद्यत्र बोधसारनाम्नि ग्रन्थे तत्प्रतिपाद्ये प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि च मे प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतश्चिदाभासस्य मम ममता मदीयत्वबुद्धिरज्ञानावस्थायां देह इव भूयस्युत्कृष्टाऽस्ति अत इति योज्यम्, अत्र च बोधसारग्रन्थतत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मदेहानामभेदानुसन्धानेनाहमो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मग्रन्थाभ्यां सहैक्यमनुसन्धातुं शक्यमिति भावः ॥७॥

इदानीं प्राणप्रतीतावपि तत्सम्भावयति।

प्राणो मे बोधसारोऽयं ममता यत्र भूयसी।

जीवो मे बोधसारोऽयं येन जीवाम्यहं सदा ॥ ८॥

प्राण इति । अयं बोधसारः प्रत्यक्षो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतश्चिदाभासस्य प्राणो जीवनोपाधिः प्राणनामको वायुरस्ति तत्रोपपत्तिमाह यत इति, यतः करणाद सौ बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मम मे ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतश्चिदाभासस्य प्रियतरोऽतिशयेन प्रियोऽस्ति अत इति योज्यम्, अत्रापि प्राणग्रन्थप्रत्यगभिन्नब्रह्मणामभेदानुसन्धानेन नोपासनाक्षतिरिति भावः, जीवप्रतीतावपि तदविच्छेदं दर्शयति जीव इति, अयं प्रत्यक्षो बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधतोऽहम्पदवाच्यस्य चिदाभासस्य जीवो देही जीवनमित्यर्थः, अस्ति तत्रोपपत्तिमाह येनेति, अहं प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्दधानश्चिदाभासः सदा सर्वकालं येन बोधसारग्रन्थेन तत्प्रतिपाद्यब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मना च जीवामि प्राणान्धारयामि अत इति योज्यम्, अत्र च ग्रन्थजीवब्रह्मणामैक्यानुसन्धानेन नोपासनाहानिरिति भावः ॥ ८ ॥

ईश्वरप्रतीतौ चोपासनाविच्छेदाभावं सम्भावयति ।

ईश्वरो बोधसारो मे यतो मुक्तिप्रदो मम ।
बोधसारः परं ब्रह्म बोधसारात्परं नहि ॥ ९ ॥

इति श्रीनरहरिकृतौ बोधसारे बोधसारोपासनं द्विपञ्चाशत्तमम् ॥ ५२ ॥

ईश्वर इति । अयं प्रत्यक्षो बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यो

ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा च मे मम ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मत्वं स्वस्मिन्ननुन्धानवतोऽहम्पदवाच्यचिदाभासस्येत्यर्थः, ईश्वर उपास्योऽस्ति तत्रोपपत्तिमाह यत इति, यतः कारणादयं बोधसारो ग्रन्थस्तत्प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म च मम मे प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं स्वस्मिन्ननुसन्धानवतश्चिदाभासस्येत्यर्थः, मुक्तिप्रदो मुक्तिं मोक्षं प्रददाति समर्पयतीति स तथाविधोऽस्ति अत इति योज्यम्, अत्र ग्रन्थेश्वरब्रह्मणामभेदानुसन्धाने नोपासनाक्षतिरिति भावः, ब्रह्मप्रतीतावपि तदविच्छेदं दर्शयति बोधसार इति, परं कार्यकारणातीतं ब्रह्म देशकालवस्तुकृतपरिच्छेदशून्यं वस्तु बोधसारो बोधसारनामको ग्रन्थ एवास्ति अतो बोधसाराद्ग्रन्थात्तत्प्रतिपाद्यात्मवस्तुनश्च परमन्यत्किमपि वस्तु नास्ति हि प्रसिद्धमेतन्मम, अत्रेदमाकूतम्—उपासनात्रैविध्यमुत्तमं मध्यममधमं चेति भेदात्, उत्तमं च गुर्वादीश्वरान्तोक्तपदार्थानामस्य ग्रन्थस्य चैतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यविषयभूते जीवब्रह्मैक्ये समारोपणेन निरन्तरं जीवब्रह्मैक्यमात्रचिन्तनं, मध्यमं च गुर्वादीश्वरान्तपदार्थानामेतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणश्चैतस्मिन्बोधसारे ग्रन्थे समारोपणेनैतद्ग्रन्थमात्रत्वानुसन्धानं निरन्तरम्, अधमं च गुर्वादीश्वरान्तपदार्थजात एतद्ग्रन्थस्य तत्प्रतिपाद्यप्रत्यगभिन्नब्रह्मणश्च निरन्तरमनुसन्धानम्, एतेषु च क्रमादुत्तमादयोऽधिक्रियन्ते तेषां च यथाधिकारमुपासने कृते जीवब्रह्मैक्यापरोक्षज्ञानप्राप्त्या मुक्तिर्भवतीति ॥९॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचितायां बोधसारार्थदीप्तौ बोधसारोपासनाप्रकाशो द्विपञ्चाशत्तमः ॥ ५२ ॥

एवं ग्रन्थं परिसमाप्येदानीमस्य प्रामाण्यसिद्धये पद्येनाह ।

उपनिषदि वने ये पुष्पिता मन्त्रवृक्षाः

सुरभिकुसुममेषामेकमेकं विविच्य ।
समरसपदलब्ध्यै वाङ्मयैरेवपुष्पै-
र्नरहरिसुधियैतत्पूजितं बोधलिङ्गम् ॥ १ ॥

उपनिषदीति । हे शिष्य ये प्रसिद्धा वेदान्तेषूपनिषदि उप समीपे निषण्णं श्रेयो मोक्षलक्षणं यस्यां सोपनिषत्तस्यां तद्रूपे वनेऽरण्ये सम्भजनीये देश इत्यर्थः, आविष्टलिङ्गेन विशेषणविशेष्यभावः, मन्त्रवृक्षाः मन्त्राः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्याद्या वृक्षा इव वृक्षा द्रुमाः सर्वाज्ञानतत्कार्यप्रपञ्चवृश्चकत्वादित्यर्थः, पुष्पिताः प्रस्फुटार्थकुसुमिताः सन्ति एषामुक्तानां मत्प्रत्यक्षाणामुपनिषद्वनसंस्थितस्फुटार्थकुसुमितमन्त्रवृक्षाणां सुरभि ब्रह्मात्मवासनाप्रदत्वेन सुगन्धि एकमेकं प्रत्येकं प्रत्येकं पृथक्पृथक्कुसुमसमर्थरूपं पुष्पं विविच्य समूहीकृत्य मया नरहरिसुधिया न रातीति नरो वैराग्यपूर्वकप्रपञ्चमिथ्यात्वानुसन्धानवान्एतादृशो यो हरिर्दैन्यनिवृत्त्या स्वशरणागतमुमुक्षुजनदुःखनिवर्तकः सन्नरहरिर्गुरुस्तस्मिन्सुष्ठु शोभना स्थिरत्वसम्पन्ना धीर्बुद्धिनिश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्यस्य स तथोक्तस्तेन तद्रूपत्वं प्राप्तेन मया समरसपदलब्ध्यै समः सदैकरूपो रस आनन्दो यत्र तत्तादृशं यत्पदं स्वरूपं तस्य लब्धिः प्राप्तिस्तस्यै तदर्थं वाङ्मयैर्वाग्रूपैरेव पुष्पैः कुसुमैरेतन्मत्प्रत्यक्षं बोधलिङ्गं बोधः प्रत्यगभिन्नब्रह्मापरोक्षविषयकं ज्ञानं तेनैव लिङ्ग्यते साक्षात्क्रियते यत्तथोक्तं ब्रह्म पूजितमर्चितमनुसन्धितमित्यर्थः, अतोऽस्य प्रामाण्यमभ्युपेतव्यमिति भावः ॥ १ ॥

इदानीमस्य ग्रन्थस्य श्रैष्ठ्यज्ञानपूर्वमेतत्पठनं विधत्ते ।

बुधजनहितकारी संप्रदायानुसारी
परमसुखनिधानं मोहमुक्तेर्निदानम् ।

नरहरिविहितोयं बोधवृक्षस्य तोऽयं
कुमतिवनकुठारः पठ्यतां बोधसारः ॥ २ ॥

बुधजनेति । बुधजनहितकारी बुधा ज्ञानिनो ये जना लोकास्तेषां हितं मोक्षं करोति स तथोक्तः श्रद्धादिसम्पन्नानां मोक्षप्रद इत्यर्थः, किञ्च संप्रदायानुसारी संप्रदाय उपदेष्टृपुरुषाणां परम्परा तमनुसरतीति स तथोक्तः संप्रदायागत इत्यर्थः, किञ्च परमसुखनिधानं परमं निरतिशयं यद्ब्रह्मशब्दवाच्यं ब्रह्मस्वरूपं सुखमानन्दस्तस्य निधानं द्रव्यपूर्णं पात्रमिव पात्रभूतोऽस्ति, किञ्च मोहमुक्तेर्मोहान्मूलाज्ञानान्मुक्तिर्मोक्षस्तस्या निदानं मूलकारणं हेतुरित्यर्थः, किञ्च नरहरिविहितो नरहरिर्ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मस्वरूपो मम गुरुस्तेन विहितो विरचितः, किञ्च बोधवृक्षस्य बोधः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविषयकापरोक्षज्ञानं स एव वृक्षोऽज्ञानतत्कार्यप्रपञ्चयोर्वृश्चकत्वाद्वृक्षस्तस्य तोयं जलमिव जीवनोपायभूतः, किञ्च कुमतिवनकुठारः कुत्सिता निन्दिता मतिर्बुद्धिः संसारासक्तिरूपा सैव वनमरण्यं तस्या वा वनं सम्भजनविषयः प्रपञ्चस्तस्य कुठारः परशुरिव च्छेदने समर्थः, अयं प्रत्यक्षो बोधसार एतन्नामको ग्रन्थः पठ्यतामधीयतां मुमुक्षुभिरित्यर्थः ॥ २ ॥

एवमेतद्ग्रन्थपाठे मुमुक्षून्प्रवर्त्येदानीमेतस्येश्वरार्पणासम्भवनिरूपणेनैव समर्पणं द्योतयति ।

गुरुभिर्दीक्षितानां हि सर्वमेवेश्वरार्पणम् ।
अयं तु बोधसारोऽस्य स्वात्मैव परमेशितुः ॥ ३ ॥

इति श्रीनरहरिविरचितो बोधसारः समाप्तः ॥ ग्रन्थसंख्या १०५२ ॥

गुरुभिरिति । गुरुभिः प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वं महावाक्यद्वारा

बोधयद्भिर्दैशिकैर्दीक्षितानामुपदिष्टानां पुरुषधौरेयाणां सर्वमेव लौकिकं वैदिकं च समस्तमपि कर्मेश्वरार्पणमीश्वरे सर्वाधारभूते सर्वनियन्तरि ब्रह्मणि अर्पणं प्रदानमेव भवति हि प्रसिद्धमेतच्छ्रुतौ स्मृतौ च 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोता नान्योतोस्ति विज्ञाते' त्यादिश्रुतेः, 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरि'त्यादिस्मृतेश्च । अतोऽयं प्रत्यक्षो बोधसारस्तु बोधसारनामको ग्रन्थस्तुपदेनास्य ग्रन्थस्यान्यसमस्तग्रन्थेभ्यो विलक्षणत्वं सूचितं, परमेशितुः परमः कार्यकारणातीत ईशितेश्वरो ब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मा तस्य बोधसाररूपत्वसामान्यादुभयोरपीत्यर्थः, अस्य ज्ञानिनां प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानस्यात्मनः स्वात्मैव स्वस्वरूपमेवास्ति अतः समर्पकस्य समर्प्यस्य च समर्पणस्यापि असम्भवात्समर्पणं न सम्भवतीत्येवं निश्चय एवात्र समर्पणं नान्यदिति भावः ॥ ३ ॥

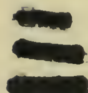
नरहरिपदसेवालब्धविज्ञानसारो
बुधजनहितकृत्यै बोधसारार्थदीप्तिम् ।
बुधदिनकरसाह्वो मुक्तये सज्जनाना
मकृत जनशरण्यस्तेन तृप्यात्परात्मा ॥ १ ॥
सन्तः कृपालवस्तज्ज्ञाः क्षमन्तु मम साहसम् ।
स्वाधिकारमदृष्ट्वैव यदुक्तं क्षमिणो हि ते ॥ २ ॥
शाके गजत्रिमुनिभूमिमिते तु वर्षे ।
रामाद्रिनागशशिचिह्नमिते तपस्ये ।
पक्षे सिते सुतशशाङ्कतिथौ ज्ञवारे
व्याख्या समाप्तिमगमद्विबुधैकवन्द्या ॥ ३ ॥
बोधसारार्थदीप्त्याख्या व्याख्येयं भावबोधिनी ।
दिवाकरेण रचिता नरसिंहप्रसादतः ॥ ४ ॥

इति श्रीनरहरिशिष्यदिवाकरविरचिता बोधसारार्थदीप्त्याख्या टीका समाप्ता ॥ ग्रन्थसङ्ख्या १२००० ॥

बनारससंस्कृतसीरीज़नाम्नी वाराणसेयसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषाबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवादसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्राहकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदेकैकस्य खण्डस्य ।||) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्महाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां १) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥




[redacted]

